

रामस्तवराजभाष्यम्

* श्रीजानकीवल्लभोविजयतेतराम् *

॥ श्रीमते हनुमतेनमः ॥

जगद्गुरुवे श्रीमतेभगवते आचार्यवर्याय
भाष्यकाराय श्री १००८ श्रीस्वामि
श्रीरामानन्दायनमः ।

श्रीरामस्तवराजभाष्यम्

अखिलतन्त्र स्वतन्त्र प्रतिपादिभीकर श्रीरामानन्दी-
य वैष्णवाचार्यवर्य श्री १००८ श्रीस्वामिहरिदाम
कृतिषु मन्त्रकुमार संहितान्तर्गतस्य
श्रीरामस्तवराजस्यभाष्यम् ।

सम्भत् १९८६ वे०

ॐ श्रीमतेरामानन्दायनमः ॐ

श्रीवेदव्यासप्रणीतः

॥ श्रीरामस्तवराजः ॥

निखिलशास्त्रनिष्ठात श्रीहरिदासकृत

भाष्यसमलङ्कृतः ।

श्रीरामानन्दीयवैष्णवकुलावतंसविद्वद्वर श्री १०८

श्रीयुत पं० रामवल्लभाशरणैः तथा पं० नन्द-

रामदास साहित्यभूषणव्याकरण

वेदान्तशास्त्रिणाचसंशोधितः ।

श्रीमद्वनुमन्निवासि श्रीसीतारामानन्योपासक श्री

१०८ श्रीयुतगोमतीदासजीमहाराजकृपाकटा

क्षानुयायि श्रीरामकिशोरशरणीयोत्क-

गठातः कतिपयप्रेमिमहात्मभिः

प्रकाशितः

—*~*~*~*

श्रीसीताराममुद्रणालये, श्रीअयोध्यायां

गिरिजादयालुनामुद्रितः

सं० १९८६]

[प्रति १०००

भूमिका

सुप्रसिद्धमेतद्यत् किल निखिल जगदुद्दिधीर्षुणा परम
 कारुणिकेन सर्वज्ञेन भगवता द्वैपायनेन युधिष्ठिरजिज्ञासापूरणा
 य सनत्कुमार संहितायां द्वाविंशत्यधिकशततमेऽध्याये ब्रह्म-
 पुत्रप्रवरेण समधिगतपरात्मपरतत्वेन नारदेनोक्तोऽयं श्रीरामस्तव
 राजोऽखिलसच्छास्त्रसारभूतः प्रकाशितोऽस्तीतिसचाधिगत
 पदवाक्यस्वरूपयाथाम्यनिखिलशास्त्रविद्वद्भिः परितः परि-
 चित वेदान्तैः श्रीरामतापिनीयोपनिषत्प्रभृत्यनेकपरमार्थग्रंथ-
 व्याख्यातृभिः श्रीमद्रामानन्दीयवैष्णवकुलकैरवकलापकला-
 नाथैः सकलस्वजनहृदयानन्दसिंधुसंधुक्षणैकदीक्षावद्भिः
 श्रीहरिदासदैशिकप्रवरैः श्रीरामपरत्वतन्मंत्र माहात्म्यादि
 बोधकेन भाष्येण समलंकृतस्तमिमंकतिपयश्रीरामोपासकवै-
 ष्णवप्रवरदत्तसहायतः श्रीरामकिशोरशरणप्रभूतः श्रीनन्द-
 रामदासप्रभृतिभिर्विद्वद्भिः परिशोध्यमुद्रयामासुरितिविदांकु
 र्वन्तुनिर्मत्सराः सुधियो मोदमुपयान्तु चेति निवेदयति ।

पं० रामवल्लभाशरणः ।

* जगद्गुरु श्रीमद्भगवते रामानन्दायनमः *

* श्रीमज्जानकीवल्लभोविजयतेतराम् *

‡ श्रीमन्मारुतनन्दनायनमः ‡

श्रीरामस्तवराजम् ।

भाष्यं येन सुभाषितं मतिमता वेदान्तविद्याविदा
विद्याम्भोधिरवातरि त्रिभुवनाचार्य्येण येनात्र स्तः ।
मिथ्याब्रह्मवदप्रहारविकलश्रुत्यङ्गरक्षापटू-
रामानन्दयतिः सदा विजयते योगीन्द्रचूडामणिः ॥

रामं स्वादिगुरुं नत्वा परंब्रह्मसनातनम् ।
द्विभुजं जानकीनाथं खच्चिदानन्दविग्रहम् ॥ १ ॥
परात्परतरं तत्त्वं सत्यानन्दं चिदात्मकम् ।
ज्ञेयं^१ ध्येयं गतिं गम्यं प्रपन्नानां परां गतिम् ॥ २ ॥
स्वप्राप्यं प्रापकंचैव योगक्षेमकरं तथा ।
विहरंतं सीतयासार्द्धं विभूतिद्वयस्वामिनम् ॥ ३ ॥
सर्वकारणकर्तारं निदानं प्रकृतेः परम् ।
अक्षरं परमं ज्योतिः स्वरूपं पुरुषोत्तमम् ॥ ४ ॥

टि०—१ ज्ञानिनां ज्ञेयं भक्तानां ध्येयं सर्वेषां साधारणीय-
जीवानां गतिं स्वप्राप्तिमुमुक्षूणां गम्यं प्रपन्नानां दासानां परांगतिम् ।
२ परविभूतिं लीलाविभूतिश्चेति विभूतिद्वयस्वामिनम् ।

नारायणादिरूपत्वात्सर्वावतारिणं हरिम् ।
 चिदचित्सर्वव्यापित्वात्सर्वरूपं च निर्मलम् ॥ ५ ॥
 सीताञ्चादिगुरुं नत्वा चिद्रूपां रामबल्लभाम् ।
 श्रीरामसानिध्यवशात्सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम् ॥ ६ ॥
 समस्तनिगमाचार्य्यं सीताशिष्यं गुरोर्गुरुम् ।
 सर्वविद्याधिनाथं हि हनुमन्तं प्रणम्य च ॥ ७ ॥
 भरतं लक्ष्मणं नत्वा शत्रुघ्नं चारिमर्दनम् ।
 नत्वानारदव्यासादीन् स्तवराजप्रवर्तकान् ॥ ८ ॥
 ये भूता ये भविष्यन्ति ये च सन्ति भूमण्डले ।
 श्रीरामानन्यगतयस्तान्नमस्कृत्य यत्नतः ॥ ९ ॥
 कथितं ब्रह्मपुत्रेण वेदानां सारमुत्तमम् ।
 गुह्याद्गुह्यतमं दिव्यं तवस्नेहात्प्रकीर्तितम् ॥ १० ॥
 एवं हि व्यासेनोक्तस्य वेदसारस्य दीपकम् ।
 करोमिस्तवराजस्य भाष्यं वेदप्रमाणकम् ॥ ११ ॥
 येन स्यात्तत्त्वविज्ञानां श्रोतृणाञ्च दृढा रतिः ।
 श्रीरामे जानकीनाथे विभूतिद्वयस्वामिनि ॥ १२ ॥
 प्रकृति^२ गुणराहित्यात् ज्ञानादिगुणसागरात् ।
 निर्गुणे सगुणे चैव निरवद्ये निरञ्जने ॥ १३ ॥
 प्राकृताकार^३ राहित्वात्सच्चिदानन्दविग्रहात् ।
 निराकारे च साकारे स्वप्रपन्नाभयप्रदे ॥ १४ ॥

(१) सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सूत्रानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥

(२) निकृष्टगुणराहितत्वं निर्गुणत्वं तस्मिन्निर्गुणे ज्ञानशक्त्यादि-
 दिव्यगुणत्वं तस्मिन्सगुणे ।

(३) निकृष्टाकाररहितत्वं तस्मिन्निराकारे दिव्यमंगलविग्र-
 हत्वं साकारत्वं तस्मिन्साकारे ।

निरामये निराभासे ह्येद्वैते तमसः परे ।

विमला चारुशीलादि सखिभिर्नित्यसेविते ॥ १५ ॥

नित्यं सीतया सार्द्धं विभूतिद्वयविहारिणि ।

भूषणैर्विविधैर्दिव्यैर्भूषितांग मनोहरे ॥ १६ ॥

तुलसीकुन्दमन्दार पुष्पमाल्यैरलङ्किते ।

रूपं संहननं लक्ष्मीसौकुमार्यसुवेषताम् ॥ १७ ॥

ददृशुर्विस्मिताकारा यस्यतस्मिन्परात्परे ।

सर्वलोक शरण्ये च अयोध्यावासिमुक्तिदे ॥ १८ ॥

शिवेऽमले गुणार्ताते रामे परज्योतिर्मये ॥ १८ ॥

श्रुतिस्मृति प्रमाणं च ह्युक्तार्थेदीयते मया ।

येनद्रुढारती रामे परिडितानां भविष्यति ॥ १९ ॥

इति रामस्य रामाख्या भुवि स्यादथ तत्त्वतः ।

अत्र रामस्य रामाख्या ह्युक्ता महाविष्णोर्नतु ॥ २० ॥

अतोऽनादिः स्वयं रामो ह्यवतीर्णो रघोःकुले ।

सहिरामः परं ब्रह्म स्वयं श्रुत्यावगम्यते ॥ २१ ॥

रमन्ते योगिनो नन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।

इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते ॥ २२ ॥

इत्याद्याः श्रुतयः प्राहू रामं ब्रह्म परात्परम् ।

रामः स्वयं परब्रह्म तस्माच्छ्रुतिप्रमाणतः ॥ २३ ॥

ध्रीरामरामरामेति ह्येतत्तारकमुच्यते ।

अतस्त्वं जानकीनाथ परब्रह्मासिनिश्चितम् ॥ २४ ॥

चैत्रमासे नवम्यांतु शुक्लपक्षे रघूद्वहः ।

प्रादुरासीत्परब्रह्म परब्रह्मैव केवलम् ॥ २५ ॥

तस्माद्रामः परब्रह्मयस्मात्तन्नाम तारकम् ।

इत्याद्याः स्मृतयः प्राहू रामं ब्रह्म सनातनम् ॥ २६ ॥

तमुद्दिश्यमयोक्तं यत्सर्वतदुपपद्यते ।
 विभूतिद्वय स्वामित्वं सर्वावतारित्वादिकम् ॥ २७ ॥
 परब्रह्मणो रामाख्यादद्वितीयाद्विचारतः ।
 तत्समत्वविहीनत्वादन्यस्यनोपपद्यते ॥ २८ ॥
 विभूतिद्वयस्वामित्वं सर्वावतारित्वादिकम् ।
 रामाख्य ब्रह्मणएव तत्सर्वमुपपद्यते ॥ २९ ॥
 यत्परं यद्गुणातीतं यज्ज्योतिरमलं शिवम् ।
 तदेव परमतत्त्वं कैवल्यपद कारणम् ॥ ३० ॥
 श्रीरामेति हि व्यासोपि रामतत्त्वंपरात्परम् ।
 शिवामलगुणातीतपरज्योतिःस्वरूपकम् ॥ ३१ ॥
 ग्राह्यस्मादतो रामः परतत्त्वं सनातनम् ।
 परतत्त्वे सर्वघटते सर्वस्वामित्वादिकम् ॥ ३२ ॥
 नारायणं जगन्नाथमित्यादिभिर्विशेषणैः ।
 विशेष्य राघवंरामंतं हि सर्वावतारिणम् ॥ ३३ ॥
 नारदो ज्ञापयामास जिज्ञासूनां हिताय वै ।
 सर्वभूतात्मभूतस्थं सर्वाधारं सनातनम् ॥ ३४ ॥
 सर्व कारण कर्तारं मिदानं प्रकृतेः परम् ।
 निरामयं निराभासं निरवद्यं निरंजनम् ॥ ३५ ॥
 नित्यानन्दं निराकरमद्वैतं तमसः परम् ।
 परात्परतरं तत्त्वं सत्यानन्दं चिदात्मकम् ॥ ३६ ॥
 मनसा शिरसानित्यमित्येतैर्हि विशेषणैः ।
 विशेष्यराघवं रामंसर्वज्ञो वेदविन्मुनिः ।
 निरामयनिराभासादि शब्दानां विशेषतः ॥ ३७ ॥
 परतत्त्वादि शब्दानां वाच्यो रामोऽस्ति नापरः ।
 इत्येतं ज्ञापयामास जिज्ञासून्प्रति नारदः ॥ ३८ ॥

एवंभूते परेतत्वे रामेहिसर्वरूपिणि ।

पूर्वमुक्तं मयायद्यत्तत्सर्वघटतेभ्रुवम् ॥ ३६ ॥

त्वमक्षरं परंज्योतिस्तवमेव पुरुषोत्तमः ।

त्वमेवतारकं ब्रह्म त्वत्तोऽन्यः नैव किंचन ॥ ४० ॥

शान्तं सर्वगतं सूक्ष्मं परंब्रह्मसनातनम् ।

राजीव लोचनं रामं प्रणमामि जगत्पतिम् ॥ ४१ ॥

अक्षरादिक शब्दानां वाच्यो रामोऽत्रकीर्तितः ।

अक्षरान्नपरः कश्चिदिति याज्ञवल्क्योऽब्रवीत् ॥ ४२ ॥

बृहदारण्ये पृच्छन्ति मैत्रेयीं स्वभावर्यां प्रति ।

रामस्तदक्षरस्त्वस्ति त्वमक्षरमित्युक्तितः ॥ ४३ ॥

वेदोक्तं ज्योतिः शब्दस्य वाच्यः सर्वप्रकाशकः ।

रामोऽस्ति त्वं परंज्योतिरित्यस्माद्वचनान्मुनेः ॥ ४४ ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्नपरः कश्चित्साकाष्ठा सा परागतिः ॥ ४५ ॥

इति श्रुत्युक्तः पुरुषोरामो भवति नापरः ।

त्वमेव पुरुषोत्तम इत्यस्माद्वचनान्मुनेः ॥ ४६ ॥

वेदोक्तं तारकं ब्रह्म रामो भवति नापरः ।

त्वमेव तारकं ब्रह्म चेत्यस्माद्वचनान्मुनेः ॥ ४७ ॥

अक्षरादि पदानां हि वाच्योरामान्नविद्यते ।

त्वत्तोऽन्यन्नास्ति किंचन इत्यस्माद्वचनान्मुनेः ॥ ४८ ॥

श्रुतिभिः यत्परं तत्त्वं परब्रह्मेति गीयते ।

तदेव साक्षाद्रामोऽस्ति परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ४९ ॥

राजीवलोचनं रामं प्रणमामि जगत्पतिम् ।

इति नारद सर्वज्ञ मुनिर्वाक्य प्रमाणतः ॥ ५० ॥

सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ।

रामः सत्यं परंब्रह्म रामात्किञ्चनविद्यते ॥ ५१ ॥

एवं त्रिः शपथं कृत्वा व्यासोवेदविदाम्बरः ।

रामः सत्यं परं ब्रह्म रामादग्यन्नविद्यते ॥ ५२ ॥

परं तत्त्वं परं ब्रह्म ह्येषमाह महामुनिः ।

एवं रामं परं तत्त्वं परंब्रह्मसनातनम् ॥ ५३ ॥

ज्ञात्वा पूर्वं मयोक्तं यत्तत्सर्वं संप्रमाणकम् ।

न परंब्रह्मणोऽधिकं तत्त्वं न तत्समं क्वचित् ।

श्रूयत्तस्माद्रामोऽस्ति स्वसमाधिकवर्जितः ॥ ५४ ॥

उपक्रमे परं तत्त्वं श्रीरामेत्यवदन्मुनिः ।

रामः सत्यं परं ब्रह्मेति चोपसंहारेऽवदत् ॥ ५५ ॥

परतत्त्वं परंब्रह्मपदानामभ्यासोऽपि च ।

दृश्यते स्तवराजेऽस्मिन् सर्वज्ञमुनिनाकृते ॥ ५६ ॥

परं तत्त्वं परं ब्रह्म रामोरामान्नविद्यते ।

अन्यं तत्त्वं पदं कापीत्यपूर्वमपि दृश्यते ॥ ५७ ॥

रमन्ते योगिनो नन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ।

इतिरामपदे नासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ ५८ ॥

ॐ तत्सद्यत्परंब्रह्म रामइत्येवमादिभिः ।

रामो ब्रह्मेत्यपूर्वं यदुक्तं तन्नारदोऽब्रवीत् ॥ ५९ ॥

अत्यन्तापूर्वकथनं स्मृतीनां नोपपद्यते ।

तासां श्रुत्यर्थवादित्वाच्छ्रुत्युक्तं तावदन्ति यत् ॥ ६० ॥

अत्यन्तापूर्वं कथनं वेदानामुपपद्यते ।

परतत्त्वं साक्षाद्दृष्टीणां न स्मृतीनां कदाचित् ॥ ६१ ॥

स्वतंत्रप्रमाणावेदाअज्ञातार्थस्य ज्ञापनात् ।

तत्प्रमाणं प्रमाणाहि ऋष्यादिभिर्विनिर्मिताः ॥ ६२ ॥

वाच्याः स्मृतिपदस्यापि पुराण संहितादयः ।
 वेदार्थस्मृतिमङ्गिर्हि यस्माद्ब्रह्मासादिभिः कृताः ॥ ६३ ॥
 फलंचोपक्रमेमुक्तिर्विज्ञानश्चापि कीर्तितम् ।
 उपसंहारे रामतुष्टिमुक्तिश्चापि प्रकीर्तिता ॥ ६४ ॥
 यस्यनाम परंजाप्यं व्यासेनात्र प्रकीर्तितम् ।
 स सर्व मंत्र वाच्येभ्यः परोभवितुमर्हति ॥ ६५ ॥
 नारायण जगन्नाथ मित्यादिभिर्विशेषणैः ।
 विशेषितोऽसौ रामोऽवतारी भवितुमर्हति ॥ ६६ ॥
 निरञ्जनं निराकार मित्यादिभिर्विशेषतः ।
 परात्परतरं तत्त्वं रामोभवितुमर्हति ॥ ६७ ॥
 परात्परतरं तत्त्वं प्रणमामि रघूत्तमम् ।
 इत्युक्तेपरतत्त्वंहि रामोभवितु मर्हति ॥ ६८ ॥
 उपपत्तयोपीत्याद्याः ज्ञातव्याहि महाबुधैः ।
 वेदार्थोद्दीपकं शास्त्रं प्रमाणं मुनिभिः कृतम् ॥ ६९ ॥
 वेदार्थानुवाद रूपः सोऽर्थवादोहि दृश्यते ।
 रामस्यस्तवराजेऽस्मिन् ह्येवं लिगैश्च षड्विधैः ।
 रामोहि परमंतत्त्व मित्येशो निर्णयः कृतः ॥ ७० ॥
 उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वता फलम् ।
 अर्थवादश्चोपपत्तिर्लिङ्ग तात्पर्य निर्णये ॥ ७१ ॥
 ऐतैर्लिङ्गैर्निर्णीतार्थः परात्परतरोहि यः ।
 स रामो न तस्मादन्यः कश्चिद्भवितुमर्हति । ७२ ॥
 न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
 न तस्यप्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ ७३ ॥
 इत्याद्याः श्रुतयः प्रादुर्यस्य नाम महद्यशः ।
 न तस्य काप्युपमास्ति न समश्चाधिकस्ततः ॥ ७४ ॥

रामनाम्नो यशस्तुल्यं न कस्यापि नाम्नोयशः ।
 अस्त्यतोऽनुपमोरामः स्व समाधिक वर्जितः ॥ ७५ ॥
 स्व समाधिक राहित्याद्रामोनुपमेयात्बलु ।
 स्वयमेव परं तत्त्व परं ब्रह्म सनातनम् ॥ ७६ ॥
 श्रीरामाय नमोह्येतत्तारकं ब्रह्म संशकम् ।
 विष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तुल्योह्येष महामनुः ॥ ७७ ॥
 अनन्ता भगवन्मंत्रा नानेनतु समाकृताः ।
 श्रियोरमण सामर्थ्यात्सौंदर्य गुणसागरात् ॥ ७८ ॥
 इममेवपरमंत्रं ब्रह्मरुद्रादि देवताः ।
 ऋषयश्च महामानो जप्त्वामुक्ताभवाम्बुधेः ॥ ७९ ॥
 सर्वेषु मन्त्रवर्गेषु श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते ।
 गाणपत्येषु शैवेषु शाक्त सौरेष्वभीष्टदम् ॥ ८० ॥
 वैष्णवेष्वपि मन्त्रेषु राममन्त्राफलाधिकाः ।
 गाणपत्यादि मन्त्रेषु कोटि कोटि गुणाधिकाः ॥ ८१ ॥
 सहस्रनाम तातुल्यं राम नाम बरानने ।
 विष्णुरेकैक नामैव सर्ववेदाधिकं मतम् ।
 तादृङ् नाम सहस्रेस्तु रामनाम समं मतम् ॥ ८२ ॥
 जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ।
 तस्मात्कोटि गुणं पुण्यं राम नाम्नैव लभ्यते ॥ ८३ ॥
 यस्माद्धि भगवत्सर्व नाममंत्र जपात्फलात् ।
 कोटि गुणाधिक पुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥ ८४ ॥
 रामनाम यशस्तस्मान्नामान्तर यशोधिकम् ॥
 तस्मान्महद्यशो नामरामनामैव नापरम् ॥ ८५ ॥
 तस्मात्कोटि गुणाधिक्यं तद् वाच्यस्योपपद्यते ।
 नामान्तर वाच्येभ्यो प्रतिमोरामोभवत्यतः ॥ ८६ ॥

तदेवं रामनाम्नः राममन्त्रस्य षडक्षर तारकस्य च गाणपत्य
शैव शाक्तसौर सर्वमन्त्रेभ्यः कोटिकोटि गुणाधिक्योक्तेः विष्णवानेक
सहस्रनामतुल्यत्वोक्तेश्च भगवदनन्त मन्त्राधिकत्वोक्तेश्च सर्ववेद सर्व
मन्त्र जपफलसमूहात्कोटिगुणाधिक फलप्रदत्वोक्तेश्चाशेष गाणपत्य
शैवशाक्त सौर मन्त्र नामयशोभ्योऽशेष भगवद्विष्णुमन्त्रनाम यशोभ्य-
श्च राममन्त्र नाम यशसः कोटिगुणाधिक्योपपत्तेः श्रुत्युक्तमहद्यशो
नाम रामनामैवेति निष्पत्तेस्तद्वाच्यस्य रामस्वैवानुपमेयत्व मतएव
स्वसमाधिक रहितत्वश्चोपपद्यते न तदन्यस्य कस्यापि रामनाम
सहस्रगुणहीनस्य तत्कोटिगुणन्यून फलप्रदस्य नाम्नस्तद्वाच्यस्य
च कुतश्चि चेत् तत्राह रामनाम्नस्तद्वाच्यस्य च नामान्तरेभ्यस्तद्वा-
च्येभ्यश्च कोटि कोटि गुणाणिक्य निष्पत्त्या नामान्तराणां तत्तद्वा-
च्यानां चानुपमेयत्व स्व समाभ्यधिक रहितत्वानिष्पत्तेः ॥

शिष्यो हनुमद्दासस्य ह्यनुगामी हनूमतः ।

दासोहं रामचन्द्रस्य हरिदासेति नामकः ॥ १ ॥

शेषोहं रामव्याप्यत्वात्तस्मादपृथक्सिद्धितः ।

अत्यन्तपरतन्त्रत्वात्तदधीन स्वरूपतः ॥ २ ॥

रामएवास्त्युपायोमे स्वप्राप्तेर्नततोऽपरः ।

साध्योपायश्चतस्रक्तिः सिद्धोपायो रामःस्वयम् ॥ ३ ॥

तत्कैकर्यस्य भोक्ताहं भोग्योहं तस्य वस्तुतः ।

अभयस्तत्प्रपन्नत्वान्निर्भरस्तच्छरीरतः ॥ ४ ॥

तदधीनाप्रवृत्तिर्मे बाह्याभ्यन्तर कर्मसु ।

ते नैवनियुक्तोऽहं यत्कारयति करोमि तत् ॥ ५ ॥

टि० (१) निर्गतो भारो यस्य स निर्भरः ॥

बहिरन्तरस्तद्व्याप्यत्वात्तस्य तादात्म्यतांगतः ।

तत्तादात्म्यगतत्वाच्च रामोऽहं न ततः पृथक् ॥ ६ ॥

सर्वं समाप्नोषित तोसि सर्वः ।

व्याप्य व्यापकयोरैक्यं कृष्णं प्रत्यर्जुनोऽबदत् ॥ ७ ॥

ब्रह्मैवाहमयमात्मा ब्रह्मेत्येवमादिभिः ।

तत्त्वमसि सर्वं ब्रह्म रामोऽहमित्यादिभिस्तथा ॥ ८ ॥

श्रुतिभीरामरूपत्वं सर्वस्याप्युच्यते यथा ।

तथैव सर्वे मन्तव्यं श्रुति स्मृति प्रमाणकैः ॥ ९ ॥

बहिरन्तरस्तद्व्याप्यत्वाद्भ्रामयस्वरूपतः ।

सर्वं ब्रह्मेति श्रुतयः तत्त्वतः प्रवदन्ति हि ॥ १० ॥

येनैषामेसुधीर्दत्ता वेदसारार्थ बोधिका ।

वेद वेद्यः स्वादि गुरुः स रामः शरणं मम ॥ ११ ॥

अथ वेदान्तैकवेद्यं सर्वं निदानं सर्वव्यापकं सर्वं नियन्तु सर्वा-
धतारि स्वभक्तप्रपन्नप्राप्यं तत्प्रापकं च परं विभूति लीलाविभूतीति
विभूतिद्वयं स्वामिसत्यानन्दं गुणकापरिच्छिन्नं चित्स्वरूपं परमं तत्त्वं
परंब्रह्म यत्तदेव सच्चिदानन्दार्थकस्य रामपदस्य वाच्यमस्तीति राम-
तापनीयाश्रुतिराह ॥ “रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि
इति रामपदे नासौ परं ब्रह्माभिधीयते” ॥ इत्येषा अत्र यस्मिन्सत्या-
नन्दं स्वरूपं समानाकारं गुणकं अनन्ते अन्तरहिते अपरिच्छिन्ने चि-
दात्मनि स्वप्रकाशं परं ज्योतिः स्वरूपं योगिनो विषयान्तरेभ्यो मनो-

टि० (१) किञ्चिद्भेदं सहिष्णुत्वे सतिभेदासहिष्णुत्वं तादात्म्यं
तादात्म्यंगतः तादात्म्यगतः तस्य भावः तादात्म्यगतत्वं तस्मा-
त्तादात्म्यगतत्वात् ॥

वृत्तिमवरुध्य परतत्त्वेश्रीरामाख्ये योजनयोगः सोऽस्ति येषां ते
योगिनःरमन्ते सत्यानन्दगुणकचिदात्मारामः ॥ हलन्तादिति
सूत्रेणाधिकरणे घञ् इति रामपदेन उक्तव्युत्पत्ति निष्पन्ने न सत्या-
नन्द चिदर्थकेनरामपदेनासौ दाशरथी रामः परं ब्रह्माभिधीयते सर्व
निदानंसर्वाधितारीसर्वव्यापकंचिद्गुणपरतत्त्वमभिधीयते सर्व
निदानत्वादीनां परब्रह्मव्यतिरिक्तस्यानुपपत्तेः परंब्रह्माभिधीयते
इति परंब्रह्माभिधाने नैवैतत्सर्वमभिहितम्भवति इत्यर्थः अत्र चिदा-
त्मनीति विशेष्यपदं अनन्ते इतिपदंतु तत्परिच्छिन्नत्वव्यावर्त-
कत्वेन चित्स्वरूपेजीवेतदतिव्याप्तिनिवर्तकत्वेन च तद्विशेषण
भूतं ॥ तथा सत्यानन्दे इतीदमपिपदं तद्विशेषणभूतं चिदात्मनीति
पदात्सत्यानन्दपदस्यपृथगुक्तत्वात् सत्यानन्दपदयोस्तद्विनाशि-
त्व दुःखित्वयोर्व्यावर्तकत्वाच्च पुनः सत्यानन्दयोश्चिद्द्रव्य गुणत्वेन
चिद्द्रव्यधर्मत्वेनतदाश्रितत्वात्तद्गुणत्वोपपत्तेश्च द्रव्याश्रितत्वं
गुणत्वमिति तल्लक्षणात् ॥ नतु सत्यंज्ञानमनन्तं ब्रह्मानन्दोब्रह्मैव-
माद्याः श्रुतयोब्रह्म समानाधिकरण्य निर्देशेन सत्यानन्द पदार्थस्य
ब्रह्मस्वरूपत्वज्ञापयन्तीति चेन्न आनन्दब्रह्मणोविद्वान्निभेति
कुतश्चन इतिश्रुत्या आनन्दस्यब्रह्मस्वरूपसम्बन्धित्वदर्शनेन
तद्गुणत्वबोधनात् तद्विशेष्यार्थकत्वेनप्रदर्शितश्रुत्योः सत्यान-
न्दयोः ब्रह्मस्वरूप समानाकार गुणत्वबोधकत्वोपपत्तेरुपपद्यतेहितयो
गुणत्वं नतुद्रव्यत्वंतथाहिसत्यत्वमवाधितत्वं सदैकरसविद्यमाण
त्वंसत्यपदस्य अस भुवीति धातोर्निष्पन्नत्वात् तेनभूसत्तायां विद्स-
त्तायामित्यनयोर्धात्वोरेकार्थ्याच्च तच्चविद्यमाणत्वं कमपि द्रव्य विशे-
षमाश्रित्यतिष्ठति ॥ देवदत्तोऽस्ति देवदत्तोविद्यते इति विद्यमानत्व

रूपधर्मस्य देवदत्तात्मक द्रव्याश्रितत्वावगमेन देवदत्तगुणत्वागमादेव
 मानन्दोपिगुणा एव आनन्दत्वं नाम सुखस्वरूपत्वमिति तल्लक्षणात्
 सुखदुःखयोश्चेतनद्रव्यमाश्रित्य स्वरूपावगमाच्च द्रव्याश्रिततत्त्वेनत
 स्यानन्दस्यगुणत्वमेवोपपद्यते । नैयायकैस्सुखदुःखयोर्गुणमध्येगण
 नाच्चानन्दोऽपि गुणएव नतु द्रव्यंतदनुपपत्तेश्च ॥ तथाहि तदेवदर्श
 यतिसत्यानन्दौद्रव्यभूतौ चेत्तर्हि अचिद्रूपौ चिदात्मकौ वा न प्रथमः
 पक्षः तयोर्जडत्वेनप्रकृति कार्यत्वोपपत्त्या ब्रह्मस्वरूपेप्रकृतिकार्यत्ववि
 कारित्वजडत्वापत्तेः चित्सहितयोर्तयोर्द्रव्योर्ब्रह्मस्वरूपेसमावेशेनब्रह्म
 स्वरूपे शंकरत्वापत्तेश्च तत्स्वरूपत्वाङ्गीकारे चिज्जडत्वापत्तेश्चचि
 त्वजडत्वयोः परस्परमत्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकप्र
 समावेशः शंकरः ॥ इति तल्लक्षणात् ॥ चिदात्मकत्वमपिनोपपद्यते ॥
 तयोश्चिद्रूपत्वाङ्गीकारेपक्षेचिदात्मनीति चित्पदस्यपुनरुक्त्या
 वैयर्थ्यापत्तेः ॥ सत्यानन्दंचितांसर्वेषां चिद्रूपत्वपक्षे त्रयाणामपि
 चित्पदवाच्यत्वोपपत्त्यासा सत्यानन्दपदप्रयोगयोर्वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥
 सत्यानन्दयोश्चिदात्मनो न्यूनचिद्रूपत्वस्वीकारपक्षेतयोः स्वाधिकचि
 दाश्रितत्वोपपत्त्या तद्गुणत्वोपपत्तेः ॥ किंच क्लृप्तकल्पितयोः क्लृप्तस्य
 वलीयस्त्वात् ॥ चिदात्मनीतिक्लृप्तेन चित्पदेन कल्पितसत्यानन्द
 चित्तवस्यवाधात् न कथंचित्सत्यानन्दयोश्चिद्रूपत्वमन्येव ब्रह्म
 स्वरूपत्वञ्चोपपद्यते ॥ किंच पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्मम
 नांसि नवैवद्रव्याणीत्युक्तेषु नवद्रव्येषु सत्यानन्दयोरगणनात्तयो
 रद्रव्यत्वानिष्पत्तेः द्रव्यगुणकर्म सामान्यविशेषसमवायाभावाः ॥
 सप्तैवपदार्थाः ॥ इत्युक्तेषुसप्तविधपदार्थेषु तयोः सत्यानन्दयोरुत्क्षेप
 णाधोक्षेपणाकुंचनप्रसारणागमनत्वाभावेनकर्मत्वानुपपत्तेः ॥ नित्यमने
 कसमवेतं सामान्यमितितल्लक्षणात् ॥ ब्रह्मरास्तु एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म
 चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः न तत्समश्चाभ्यधिकश्चद्रश्यते ॥ इत्ये

चमादि श्रुतिभिरनेकत्वं निषेधात् ॥ सामान्यरूपेणापि सत्यत्वस्य
 ब्रह्मणि स्थितिर्वाऽनुपपत्तोः । विशेषाणांपरमाणु मात्रस्वरूपविभेद
 कथाङ्गीकारात् ॥ सत्यत्वस्यविशेषत्वानुपपत्तोश्च समवायस्यसंबन्ध
 मात्रस्वरूपत्वात् ॥ अभावस्य पदार्थाभावमात्रत्वात् सत्यत्वस्य तदु
 भयत्वानुपपत्तोश्च परिशेषाद्गुणत्वमेवोपपद्यते ॥ सत्यानन्दयोश्चतु-
 विंशतिगुणेषु गणनानास्तीति चेन्न ॥ तेष्व गणितानां करुणा दया
 रूपादीनामिवद्रव्याश्रितत्वेनसत्यानन्दत्वयोरपि भगवद्गुणातोपपत्तोः
 द्रव्याश्रितत्वं गुणात्वमितितल्लक्षणात् ॥ चिदात्मनस्तु आत्ममनां-
 सिनवैव द्रव्याणीति नवद्रव्यमध्येगणनाद्द्रव्यत्वमुपपद्यते ॥ तस्मा-
 त्केवलमपरिच्छिन्नचित् द्रव्यमेव परब्रह्मस्वरूप मित्युपपद्यते ॥ चिन्म
 येऽस्मिन्महाविष्णविति चिन्मयस्याद्वितीयस्यब्रह्मणः इति धृत्वाव्या-
 ख्यान निरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ इति ॥ रामचन्द्रश्चिदात्मकः इति
 इत्येवमादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणः केवलचिदात्मकत्वोक्तेश्च चिद्द्रव्यात्मकमेव
 परब्रह्मेति निष्पन्नतरं ॥ तत्स्वरूप समानाकारौ तद्गुणभूतावेवसत्या
 नन्दावित्यपि निर्वाधं सिद्धमिति ॥ प्राप्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्रा प्रसंगा-
 त्परिशिष्य माणेसम्प्रत्ययः परिशेषः ॥ इतोदंपरिशेषानुमानस्य लक्ष-
 णज्ञेयं ॥ यद्धीदंरमन्ते योगिन इत्यनयाश्रुत्याभिहितं रामाख्यंपरंब्रह्म
 तदेवतत्तदुपासक कार्थार्थद्विभुजादि सहस्र बाह्वंत विष्णु नारायण
 मत्स्यकूर्म वराहादि सहस्रबाहु विश्वरूपानन्त रूपोभवतीत्याहुस्तदन-
 न्तर तनाश्रुतयः ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्यनिष्कलस्याशरीरिणः । उपा-
 सकानां कार्थार्थं ब्रह्मणोरूप कल्पना ॥ रूपस्थानां देवतानांपुंस्त्र्यङ्गा
 स्त्रादिकल्पना द्विचत्वारि षडष्टासांदश द्वादश षोडश अष्टादशामी
 कथिता हस्ताः शंखादिभिर्युताः ॥ सहस्रान्तास्तयातासां वर्ण वाहन
 कल्पना ॥ शक्तिसेना कल्पना च ब्रह्मण्येवंहिपंचधा ॥ कल्पितस्यश-
 रीरस्य तस्यसेनादि कल्पनेत्येतदन्ताः ॥ यच्चानया श्रुत्या रामाख्य
 ब्रह्मणो विष्णवादिरूपित्वंज्ञापितंतदेवरामतापनीयोपसंहारमंत्राःप्रका-
 शयामासुः ॥ ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः सभगवान्यत्परं ब्रह्मभूर्भुवः स्व-

स्तस्मैवैनमोनमः ॥ ॐ यो वै श्रीरामः सब्रह्माविष्णुरीश्वरः वासुदेवो महा-
विष्णुर्यो ब्रह्माण्डस्य बहिरतर्व्याप्नोति यो वै विराडित्यादयः सप्तचत्वारिंशत्संख्याकाः ॥ यच्च तस्य परस्य ब्रह्मणो वाचकं रामपदं तत्स्वप्रका-
शज्योतिः स्वरूपमस्त्यतो ब्रह्मात्मकं प्रणवकारणं चेत्याह ॥ रामपूर्वं
तापनीयाश्रुतिः । स्वभूज्योतिर्मयोऽनन्त रूपीस्वेनैव भासते ॥ जीवत्वे
नेदमोयस्य सृष्टिस्थितिलयस्य च ॥ कारणत्वेन चिच्छक्त्याः रजः
सत्त्वतमोगुणैरित्येषा ॥ तत्र जीवत्वेनेदमोयस्येत्येषः पादः वह्निबीज-
स्यप्रणवकारणत्वं बोधयति ॥ शब्दशास्त्रेणापितन्निष्पद्यते ॥ तथाहि
रामइत्येवं वह्निबीजस्य वर्णविश्लेषं कृत्वा पश्चाच्छन्दसिद्धष्टानुविधि-
रितिसूत्रेण मध्याद्वितीयाकारस्य उकारं कृत्वा पश्चात् ॥ आदुगुणः ।
इति सूत्रेण ओकारं कृत्वा रेफमोकारस्योपय्याऽनीयार्द्धमात्राकारेण
स्थापयित्वा तन्मध्ये मकारात्मकं विन्दुं स्थापयेदित्येवं वह्निबीजादो-
कारस्य सिद्धिर्भवति ॥ ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासित-
व्यमित्येषा रामोत्तरतापनीयाश्रुतिः ॥ षडक्षररामतारकमंत्रस्य
सच्चिदानन्दब्रह्मस्वरूपत्वं वदति ॥ तदेव षडक्षरं तारकं ॐकाररूपत्वं
प्राप्नोतीत्याह तदनन्तरतनाश्रुतिः ॥ इत्योमितीत्येषा इत्यौ इत्युक्त-
प्रकारकं षडक्षरं तारकं ओं ओंकाराक्षरं भवति ॥ न ह्येतस्मादोका-
रोऽन्यो ओंकारादेतत्तारकमन्यदित्यर्थः ॥ तदेव षडक्षरं गर्भजन्मादिभ्य-
स्तारकत्वात्तारकेतिसंज्ञां प्राप्तवदित्याह ॥ गर्भजन्मजरामरणसंसार-
महद्भयाद्यस्मात्तारयतीति तस्मादुच्यते तारकमित्येषाश्रुतिः ॥ य एत-
त्तारकं नित्यं जपति स सर्वतमानस्यैव देहस्यान्तेऽमृतीभूत्वा श्रीरामं प्राप्नो-
तीतीमर्थं ज्ञापयति तदनन्तरतनाश्रुतिः । य एतत्तारकं ब्राह्मणो
नित्यमधीते स पाप्मानं तरति । स मृत्युं तरति, स भ्रूणहत्यां तरति
स ब्रह्महत्यां तरति । स वीरहत्यां तरति । स सर्वहत्यां तरति । स
संसारं तरति । स सर्वतरतिसो विमुक्तमाश्रितो भवति । समहान् भवति
सोऽमृतत्वं च गच्छति अमृतत्वं च गच्छतीति । कथं तारकजपपरस्य
प्राश्निकं भोगांते श्रीरामप्राप्तिर्भवतीति चेदुच्यते ॥ नायं नरकंगमि-

प्यति । न च पुनः पुनः जन्ममरणरूपां मशकादयोर्निगमिष्यति ।
न च जायस्वमृयस्वेति छांदोग्योक्तां तृतीयां गतिंप्राप्स्यतितद्धेतुभूत
सर्वपापरहितत्वादिति ज्ञापयति ॥ सपाप्मानतरतीत्येषाश्रुतिः । न
चाद्यधूममार्गेण ब्रह्माण्डान्तर्धर्तिनि कस्मिंश्चिदस्वर्गादिलोकेगमिष्यति
ब्रह्माण्डाद्वहिर्गन्तृत्वादिति ज्ञापयति । ससंसारं तरतीत्येषा न चायं
ब्रह्माण्डाद्वहिः परंपदादधोलोके यास्यतीति ज्ञापयति । स सर्वं तर-
तीत्येषा किन्तु परिशेषा त्रिपाद विभूतिं गत्वा सर्वदास्मृतं ॥ श्रीरामं-
पश्यतीति ज्ञापयति । सोऽमृतत्वं च गच्छतीत्येषा अमृतत्वं नाम-
संसारोच्छेदपूर्विका श्रीरामप्राप्तिः । इममेवार्थस्फुटयामासतापिनीये
श्रीमुखेन श्रीरामः शिवंप्रति । त्वत्तोवा ब्रह्मणोवापि येलभन्तेषड-
क्षरम् । जीवन्तो मंत्रसिद्धाः स्युरन्ते मां प्राप्नुवन्ति । इति । यश्च-
तापनीय चरममन्त्रैर्नित्यं श्रीरामंस्तौति सोऽपि श्रीरामंप्राप्नोती-
त्याह ॥ तापनीयान्तिमोमंत्रः य एतैः सप्तचत्वारिंशन्मन्त्रैर्नित्यं देवं-
स्तौति तस्य रामः प्रीतोभवति स देवं पश्यति इत्यादिः योऽयंतापनी-
योपनिषत्सारार्थः उक्तोमया स सर्वासामुपनिषदांसारार्थज्ञेयः निर-
पेक्षस्वरूपयारामतापनीयोपनिषदा सहसर्वासामुपनिषदामेकवाक्यता
योग्यात् ॥ कुत इति चेत् ॥ सर्वाणामुपनिषदां परब्रह्मक परत्वात् ॥
न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ नतस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम
महद्यशः । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मचिन्मयाद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पने-
त्येवमादिश्रुतिभिः परब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तत्समत्वतदधिकत्वनिषेधेनो-
पनिषदांपरब्रह्मन्यूनवस्तुपरत्वानुपपत्तेरिति योह्ययं सर्वोपनिषत्सा-
रार्थ उक्तोमया स एष रामस्तवराजरूपेणप्रकटीकृतः । सर्वज्ञेन श्री
नारदेनेति । कथितं ब्रह्मपुत्रेण वेदानां सारमुत्तमम् । गुह्याद्गुह्यतमं
दिव्यं तवस्नेहात्प्रकीर्तितम् इत्यस्माद्वेदव्यासवचनादवगम्यते ॥
तस्मादस्याशेष वेदसारार्थभूतस्य श्रीरामस्तवराजस्य श्रवणाद्वि-
चारणात्तदर्थस्य मननान्निदिध्यासनाच्च तत्प्रतिपाद्यस्य सत्यानन्द-
गुणकापरिच्छिन्नचिज्ज्योतिः स्वप्रकाशस्वरूपस्य रामाख्यस्य परस्य

ब्रह्मणो दिव्यमपरोक्षं ज्ञानमुपपद्यते ॥ ततश्च तत्प्राप्तिरित्यतः परमतत्त्व-
जिज्ञासुभिस्तत्प्राप्तिकामैर्मुमुक्षुभिरयमेव स्तवराजस्तत्प्रतिपाद्यश्च
परतत्त्वपरब्रह्मचित्स्वप्रकाशपरज्योतिः स्वरूपः श्रीरामश्च श्रोतव्यो म-
न्त्रव्यो निविध्यासितव्यो द्रष्टव्यः प्राप्तव्यश्चेति पूर्वोक्तवाक्यसमुदाय-
स्य फलितोऽर्थः ॥

नारदव्याससूतादीन् परतत्त्वप्रकाशकान् ।

पृच्छकान् धर्मपुत्रादीन् प्रणमामि पुनः पुनः ॥ १ ॥

व्यासवाक्यमनादृत्य रामतत्त्वं परात्परं ।

मन्यते यो न दुर्बुद्धिर्नास्तिकः कोपरस्ततः ॥ २ ॥

तारकादपरं मन्त्रं गर्भजन्मादितारकम् ।

मन्यते योऽपदार्थज्ञः गतानुगति को हि सः ॥ ३ ॥

सहस्रनाम तातुल्यं रामनामपरात्परम् ।

हित्वा भजति नामान्यद्वालिशः कोऽपरस्ततः ॥ ४ ॥

श्रुतिस्मृतिप्रमाणार्थ एव प्रकाशितो मया ।

सुखदस्तत्त्वविज्ञानामविदां दुःखदायकः ॥ ५ ॥

अथ सोऽयं सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञमुनीश्वरधीमद्वेदव्याससमधिगतं
परमार्थवस्तु याथात्म्यः श्रीमान्सूतः श्रीरामस्वरूपरूपगुणनामलीला-
विभूति याथात्म्य प्रकाशकं स्तवराजं वक्ष्यन्नादौ तस्य र्घ्यादिकं
दर्शयति ॥

ॐ अस्य श्रीरामस्तवराजमन्त्रस्य सनत्कुमारऋषि-
रनुष्टुपछन्दः श्रीरामो देवता श्रीसीताबीजं हनु-
मान्शक्तिः श्रीरामप्रीत्यर्थे जपे विनियोगः ॥ १ ॥

ओमस्येति ॥ अस्य श्रीरामस्तवराजत्मक मन्त्रस्य स्वमननकर्तृ-
रक्षकस्य मन्तारमनुसंधातारं त्रायते रक्षतीति मन्त्र इति निरुक्तेः । मननान्
प्राणणान्मन्त्रः । इति रामतापिनीयश्रुतेश्च सनत्कुमारोऋषिः प्रकाशकः

अनुष्टुप्छन्दः अनुष्टुप्विति तत्प्राचुर्यादुक्तं । भूम्नाहिव्यपदेशाभवन्ती-
त्युक्तेः । प्राधान्यात्तद्वादस्तद्वाद इतिव्याससूत्राच्च । देवताप्रतिपाद्यः ।
सीताबीजमूलकारणं । श्रीरामचरितमात्रस्य तच्चरितस्य श्रीरामाय-
णस्य च सीताबीजत्वात् । काव्यंरामायणं कृत्स्नंसीतायाश्चरितमहत्
इतिवचनात् ॥ हनुमांस्तुतस्यशक्तिर्वलं । यद्वा अघटितघटनापटीयसी
शक्तिरितिशक्तिलक्षणात् ॥ तत्प्राचुर्यादयं तादात्मकत्वनिर्देशः ॥
तस्मादेवहेतोरलङ्घ्य जलधिलङ्घन सीतान्वेषण लंकादहनसेतुनिर्माण
महौषधाहरणानेकरक्षोवधादि चरितसिद्धेः । तथैवोक्तं श्रीरामेण ॥
न कालस्य न शक्रस्य न विष्णोर्वित्तपस्यच । कर्माणितानि श्रूयन्ते
यानि युद्धेहनूमतः ॥ इति । अत्रर्ष्यादिकथनंमस्तकाद्यङ्गेषु तन्न्यासार्थं
तदुक्तं मंत्रमहोदधिसंज्ञकेतन्त्रे ॥ ऋषीन् शिरसि वक्त्रे तु छन्दांसिहृदि
देवतां ॥ गुह्येबीजपदोःशक्तिसर्वाङ्गेकीलकं न्यसेत् ॥ इति ॥ तत्प्रयोग-
स्त्वीदृशः ॥ सनत्कुमारर्षयेनमःशिरसि अनुष्टुप्छन्दसेनमोमुखे श्रीराम
देवतायैनमोहृदि सीताबीजायनमोगुह्ये हनुमच्छक्तयेनमःपादयोः
स्तवराजकीलकायनमःसर्वाङ्गे ॥ उपलक्षणं हि ऋष्यादिन्यासः ॥ कर
न्यासहृदयादिन्यासादीनां षड्दीर्घ युक्तेन बीजेनकरन्यासादिस्तन्त्र
शास्त्रसंमतः ॥ अत्रहि सीताबीजमित्युक्तेसीताबीजेन राममन्त्रबीज-
सहितेनवासीतामन्त्रबीजेनकरन्यासादिःकर्त्तव्यः । तद्यथा । रांश्रांअंगुष्ठा

टि० (१) वहोर्भावोभूमातेनभूम्ना “वहो” वहोष्टि लोपभूलोपश्चेति
सूत्रात्भूम्ना बहुलप्रकाशेन व्यपदेशाः नामानिभवन्ति यथाब्राह्मणाः
गच्छन्ति न तत्र केवल ब्राह्मणाः सन्ति किन्तु ब्राह्मणबहुलत्वाद्ब्राह्म-
णव्यपदेशोभवति ।

(२) तत्प्राचुर्यात् । तस्यहनुमतःशक्तेः प्राचुर्यादाधिक्यात्त-
दात्मकत्व निर्देशः अतिशयेन शक्तिः विद्यते अस्मिन्निति शक्तिमानि-
तिनिरुक्तेः ॥

भ्यांनमः । रींश्रीं तर्जनीभ्यांनमः । रूंभ्रूं मध्यमाभ्यांनमः । रैंश्रैं अना-
 •मिकाभ्यांनमः । रौं श्रौं कनिष्ठिकाभ्यांनमः । रःश्रः करतलकरपृष्ठाभ्यां
 नमः । इतिकरन्यासः । अथ हृदयादिन्यासः । रांश्रां हृदयायनमः ।
 रींश्रीं शिरसे स्वाहा । रूंभ्रूं शिषायैवषट् । रैंश्रैं कवचाय हुं । रौंश्रौं नेत्रा-
 भ्यांवौषट् । रःश्रः अस्त्राय फट् । एवमृष्यादिन्यासान्कृत्वाऽनन्तरं ।
 अयोध्यानगरे रम्येरत्नमण्डप मध्यगे इत्यादिना एवं संचितयेद्विष्णुं
 यज्ज्योतिरमलं शिवमित्यन्तेनोक्त प्रकारेण वैदेहीसहितं सुरद्रुमतले-
 हैमेमहामण्डपे ॥ इत्यादिना ब्रह्मरामाभिधानमित्यन्तेनोक्त प्रकारेण
 वा सीतासहितं श्रीरामं ध्यात्वा तदनन्तरं षट्सहस्रमष्टोत्तर
 सहस्रं वा अष्टोत्तरशतं वा यथाशक्ति षडक्षरतारकसंज्ञकमन्त्रजपं
 कृत्वा तदनन्तरं रामस्तवराजेन श्रीरामं प्रसूयपश्चात्तस्मै
 जपादींश्च सम्यक् समर्पयेति रामतापनीयश्रुतेः । समर्पण मन्त्रै-
 र्वक्ष्यमाणैः । साधु वा साधु वा कर्मयद्यदाचरितं मया । तत्सर्वं भग-
 वन्नरामगृहाणास्मत्कृतं जपम् । गुह्याद्गुह्यस्य गोप्तात्वं गृहाणास्मत्कृतं जपं
 सिद्धिर्भवतु मे देवत्वत्प्रसादात्कृपानिधेरित्यादिभिः । अतः परं प्राणबु-
 द्धिमनोदेहाधिकारतः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्था सुमनसावाचाकर्मणा
 हस्ताभ्यां पद्भ्यां उदरेण शिश्ना यत्स्मृतं यदुक्तं यत्कृतं तत्सर्वं ब्रह्मार्पणं
 मस्तु स्वाहेत्यनेन मन्त्रमहोदध्युक्तेन ब्रह्मसमर्पणमन्त्रेण च सांमदीयं च
 सकलं श्रीरामचन्द्राय समर्पयामि । ॐ तत्सदात्मानं श्रीरामचन्द्राय”
 समर्पयामीत्यादिभिर्वचनैश्च मन्त्रजपादिफलमात्मानमात्मीयं च सर्वं
 श्रीरामं समर्प्य तदनन्तरं जपासनादुत्थाय सीतारामस्थानं गत्वा
 यथाधिकारं तयोः पूजनं कृत्वा तदकृत्वा वा करवद्वांजलिपुटं दीनं या-
 चन्तं शरणागतमितिकण्डूक्तप्रकारेणाञ्जलिपुटं बद्ध्वा दीनश्च भूत्वा
 तत्सन्मुख मास्थाय ॥ संसार सागरान्नाथो पुत्रमित्र गृहात्कुलात् ।
 गोप्तारौ मे क्यासिन्धू प्रपन्नभयभंजनौ ॥ १ ॥ योह समास्ति यत्कि-
 ञ्चिद्दिलोके परश्वत्सर्वं भवतोरेव चरणेषु समर्पितम् ॥ २ ॥
 अहमस्म्यपराधीना मालयस्त्यक्तसाधनः । अगतिश्च ततो नाथी

भवन्तावेवमेगती ॥ ३ ॥ तवास्मि जानकी कान्त कर्मणा मनसागिरा
रामकान्ते तवैवास्मि युवामेव गतीममाशरणंवाप्रपन्नोऽस्मि करुणा-
निकराकरौ । प्रसादंकुरुतांदासेमधि दुष्टेऽपराधिनि ॥५॥ मत्समोनास्ति
पापात्मात्वत्समोनास्ति पापहा । इतिसंचित्यदेवेश यथेच्छसितथा
कुरु ॥ ६ ॥ अन्यथाहि गतिर्नास्ति भवन्तौहिगतीमम । तस्मात्कारुण्य
भावेन कृपांकुरुकृपानिधे ॥ ७ ॥ दासोऽहंशेषभूतोऽहंतवैवशरणंगतोऽ
पराधितोहंदीनोहपाहिमां करुणाकर ॥८॥ इत्येतैरष्टभिः पंचरात्रोक्त-
शरणागतिपरवचनैरात्मरक्षां प्रार्थयेत् । अवशिष्टं कालन्तुसीतारा-
मेत्यनयोर्नाम्नोरुच्चारणेन क्षिपेत् ॥ एवमुक्तप्रकारेणवर्तमानस्य यस्य
कस्यापि देहान्ते श्रीरामप्राप्तिरवश्यंभविष्यतीति ॥ तारकंब्रह्मसंज्ञकं
तेषां मुक्तिश्च भुक्तिश्चभविष्यति नसंशयः । विज्ञानफलदंदिव्यं मोक्षै-
क फल साधनं । इतिश्रीरघुनाथस्यस्तवराजमनुत्तमं । सर्वसौभाग्य
संपत्तिदायकमुक्तिदं शुभमित्येतैः श्रीराममन्त्रनामध्यानस्तवराज
फलसंसार मुक्तिज्ञापकैरत्रत्यैर्वचनैरवगम्यते ॥ तत्रमन्त्रनामस्तव
राजाणामध्ये एकैकावलम्बकस्यमुक्त्युक्तेः कैमुत्यन्यायेनमन्त्रादिसम-
स्तावलम्बकस्य प्रारब्धावसाने श्रीरामप्राप्तिर्निःसंशयमुपपद्यते ॥ १ ॥

॥ सूतोवाच ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं व्यासं सत्यवतीसुतम् ।
धर्मपुत्रः प्रहृष्टात्माप्रत्युवाचमुनीश्वरम् ॥२॥

॥ युधिष्ठिरोवाच ॥

भगवन्योगिनां श्रेष्ठ सर्वशास्त्रविशारद ।
कितत्वंकिंपरंजाप्यंकिंध्यानंमुक्तिसाधनम् ॥३॥

टि० (१) पराधितो नाम अपराधितः । अत्रअकारस्य लोपः
तदुक्तं भागुरिणा, वाष्टिभागुरिरहलोपमवाप्योरुपसर्गयोः । आपं
चैव हलन्तानां यथा वाचानिशादिशा ॥ इति ॥ १ ॥

अथास्य स्तवराजस्य प्रादुर्भावव्यक्तये श्रीव्यास युधिष्ठिर
 संवादमवतारयति सूतइत्यादिना ॥ धर्मपुत्रोयुधिष्ठिरो मुनीश्वरं
 व्यासमुवाचेत्यन्वयः । कीदृशंव्यासं सर्वशास्त्रार्थ तत्त्वज्ञं ॥ सर्वेषां
 शास्त्राणांतत्त्वं याथात्म्यं जानातीति तथोक्तस्तम् ॥ यःखलुसांख्यादि
 शास्त्रार्थान्पूर्वपक्षान् विधाय श्रीरामस्वरूपमेव वेदान्तार्थं सिद्धान्त-
 यामास ॥ मुनीश्वरं सर्वमुनिस्वामिनं तद्देशिकमित्यर्थः ॥ अनेन तन्म-
 तस्योपादेयत्वं व्यक्तीकृतम् । प्रहृष्टात्मेति । तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभि-
 गच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमित्यादि श्रुत्युदितोगुरुलोक-
 दुर्लभो ममभाग्य वशाल्लब्धोऽतः सर्वसंशय निवृत्ति पूर्विकाममेष्टा-
 वाप्ति भविष्यतीति कृत्वा प्रष्टव्यार्थं रुचिनिर्भरत्वाच्चाति हृष्टमनाः ।
 हे योगिनांश्रेष्ठ । प्राकृतवाह्य विषयेभ्यश्चित्तवृत्तिनिरुध्यपरतत्त्वे
 तन्नियोगः योगः सोऽस्ति येषां तेयोगिनस्तेषां श्रेष्ठसम्यग्दृष्ट पर-
 तत्त्व इत्यर्थः । अनेन तस्य परब्रह्म निष्ठत्वं ज्ञापितम् ॥ सर्वेषु वेदा-
 दिषु शास्त्रेषुविशारदनिपुणेत्यनेन तस्य शब्द ब्रह्मपारगत्व दर्शितम् ॥
 तदेवं व्यासस्य परब्रह्मशब्द ब्रह्मनिष्णातत्वं प्रदर्शयतिश्रुत सकलवेद
 शास्त्रार्थो धर्मिष्ठाग्रगण्यो महाराजोयुधिष्ठिरः ॥ तत्रतत्र शास्त्रेषु
 सर्वकारणतत्त्वस्य ध्येयत्वंज्ञेयत्वंस्वभक्तमोक्षप्रदत्वं च श्रुत्वाकचिच्छे-
 ताश्वतराद्यासूपनिषत्सुपुराणादिषुच शिवरुद्रप्रजापत्यादिशब्दवाच्य-
 स्यकचिन्निरंजन निराकारादि शब्दवाच्यस्यकचिद्विष्णुनारायण
 वासुदेव हरि नृसिंह कृष्णादिशब्दवाच्यानां नित्यत्वं सर्वकारणत्वं
 श्रुत्वातेषां मध्ये एकस्य सर्वोत्कृष्टतत्त्वंज्ञातुमशक्नुवन् ॥ तत्तद्वाचका-
 नां मन्त्राणां च सर्वपापनिरसनपूर्वक स्वस्वभक्तमोक्षप्रदत्वेनोक्तानां
 मध्येकीमंत्रःसर्वोत्कृष्ट इति च भगवत्स्वरूपावताराणां मध्येकिसर्वो-
 त्कृष्टं स्वध्यानेनमुक्तिप्रदमिति च ज्ञातुमसमर्थस्सन् । तद्विज्ञानार्थं
 सगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं तस्मै प्रशान्त
 चित्ताय सविद्वान्प्रोवाच तां तत्त्वतोब्रह्मविद्यां येनाक्षरं पुरुषवेदेति ।
 आचार्यवान्पुरुषोवेदेति चैवमादिश्रुत्युक्तं श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं गुरुं

व्यासंज्ञात्वा ज्ञेयं पृच्छति । किं तत्त्वं किं परं जाप्यं किं ध्यानं मुक्ति साधनमिति । अत्र परमिति जाप्यपदविशेषणं देहलीदीपकन्यायेन तत्त्वपदेन ध्यानपदेन चान्वेति । परजाप्यवाच्यस्य परतत्त्वत्वोपपत्तेः परजाप्यवाच्यध्यानस्य परध्यानत्वोपपत्तेश्च अस्योत्तरवाक्ये तदेव परमतत्त्वमिति परमपदविशेषितस्यैव तत्त्वपदस्य श्रवणाच्च परतत्त्वध्यानस्य परध्यानत्वोपपत्तेश्च तथा मुक्ति साधनमिति पदमपिकाकाक्षीगोलकन्यायेन तत्त्वपदेन परजाप्यपदेन चान्वेति तत्तदुत्तरवचने कैवल्यपदकारणमिति परतत्त्वस्य तारकमिति परजाप्यस्य च मुक्ति साधनत्वश्रवणात् ॥ किं परं तत्त्वं तत्र तत्र तत्त्वपदेनोक्तानां मध्ये परं तत्त्वं किं परमार्थभूतं सर्वोत्कृष्टं सर्वमूलमनादितत्त्वं किमस्ति इत्यर्थः । किं परं जाप्यं सर्वजाप्येषु मंत्रेषु मध्ये परं सर्वोत्कृष्टं जाप्यं किमस्तीत्यर्थः । किं परं ध्यानं सर्वशास्त्रोक्तसर्वध्यानेषु सर्वोत्कृष्टं ध्यानं किमस्तीत्यर्थः । मुक्तिः संसारछेदपूर्विका श्रीरामपदप्राप्तिस्तस्याः साधनमुपायभूतं किं ध्यानम् । कीदृशतया ध्यातं तत्परं तत्त्वं मुक्तिं ददातीत्यर्थः । एवं युधिष्ठिरेण पृथक्पृथक् कृत्य परदेवता परमत्र परध्यानानि पृष्ठानि । तत्र परतत्त्वपरजाप्यपरध्यानेष्वन्यतरविषयकेन प्रश्नेनेकस्यैव सर्वोत्कृष्टत्वे ज्ञाते सति तत्संवधिनोरवशिष्टयोर्द्वयोरपि परत्वज्ञानोपपत्तेः पृथक् पृथक् प्रत्येकपरत्वज्ञानविषयः प्रश्नः किमर्थमिति चेदुच्यते वाच्यस्वरूपज्ञानं विना तद्वाचकध्यानयोः प्रश्नानुपपत्तेः प्रथमं किं तत्त्वमिति पृष्ठम् । तत्रापि परतत्त्वस्य बहु रूपधारित्वेनानेकशब्दवाच्यत्वोपपत्तेस्तेषु तदनेकवाचकेष्वपरिछिन्नचित्स्वरूपसाक्षाद्वाचकत्वेन तन्मुख्यं वाचकं किमस्तीति निर्धारणाय किं परं जाप्यमिति द्वितीयः प्रश्नः । तत्रापि तत्परतत्त्वं निरवयवं सावयवं वा निराकारं चेत्तर्हि कथं ध्येयं साकारं चेत्तर्हि

टि० (१) अन्यतर विषयकेण कोऽर्थः परतत्त्व परजाप्य परध्यानानां

मध्ये एकस्यैव प्रश्नेन ॥ १ ॥

तद्वहुधाविग्रहाणां निदानभूतोऽनादिविग्रहः कः कीदृशः किंप्रकारेण
च ध्येयइत्येतज्ज्ञानायकिंपरं ध्यानमितितृतीयः प्रश्नः । इत्यवगम्यते ॥

श्रोतुमिच्छामितत्सर्वं ब्रूहि मे मुनिसत्तम ।

श्रीव्यास उवाच ।

धर्मपुत्रमहाभाग शृणु वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥४॥

श्रोतुमिति । एतत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि मां प्रति तत्सर्वं ब्रूहि । इति
प्रोत्साहितो व्यास आह ॥ धर्मेति । हे धर्मपुत्रेति हे महाभागेति ईदृ-
शानामेव परतत्त्वजिज्ञासा भवेन्नान्येषामिति भावः ॥ यत्परंतत्त्वं परं जा-
प्यं परं ध्यानं च तत्त्वतो याथार्थ्येन वक्ष्यामि स्पष्टं वदिष्यामीति प्रति-
ज्ञातम् ॥ ब्रूज् व्यक्तायां वाचीति धातुसूत्रात् ब्रूवो व्यक्तार्थं वाचकत्वा-
वगमात् त्वं शृण्विति । सावधानतया धारणं कुरु । अत्र तत्त्वतो वक्ष्या-
मीत्यस्यायमभिप्रायः । तत्तद्ग्रन्थेषु तत्तद्ग्रन्थकारैस्तत्तद्ग्रन्थाधि-
ष्ठातृत्वेन हेतुवन्तरेण च कारणकार्ययोरभेददृष्ट्या च तत्रतत्र तत्त-
द्भगवद्विग्रहस्य परमकारणत्वं निर्दिष्टं ॥ पुनः तत्तदुपासकाः गुणाती-
तपरज्योतिः परपुरुषनिर्मलशिवादिकाः परतत्त्वपर्यवसिताः परतत्त्व-
स्य सर्वोत्कृष्टतत्त्वबोधका ये शब्दास्तान् । पुरुष एवेदं सर्वम् । साक्षी
चेताः केवलो निर्गुणश्च ॥ तद्रूपमनामयम् । अत्रायं पुरुषो ज्योती रूपो
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ न
तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाममहद्यशः । इत्येवमादिश्रुतयश्च स्वस्वोपास्ये-
षु देवेषु युक्तिभिः पर्यवस्यतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञापयन्ति । तत्सर्वयुक्तं
सर्वेषां कारणकार्यरूपेण श्रूयमाणानां भगवद्विग्रहाणां पूर्वोत्तरावस्था
भेदाद्वस्तुतोऽभेदाच्च तत्सर्वमुपपद्यते किंतु तेषां सर्वेषामादिकारणं तत्त्वं
किमस्तीति परिज्ञानाय युधिष्ठिरेण सर्वशास्त्रविशारदयोगिनां श्रेष्ठेत्या-

भ्यां व्यासस्य सर्वज्ञत्वब्रह्मनिष्ठत्वज्ञापनद्वारास्वसंशयनिवृत्तिपूर्वक
परतत्त्वबोधनसामर्थ्यं प्रकाशयकित्वमित्यादिकं पृष्टं तत्प्रश्नस्या-
भिप्रायं ज्ञात्वा श्रीमद्व्यासोऽपितत्तदग्रन्थकारास्तत्तदधिष्ठातृदेवस्य
परतत्त्वं ते उपसकाययाकयापिरीत्या स्वस्वोपास्य देवस्य परत्वं
प्रतिपादयन्तीति सत्यम् ॥ उक्तीत्यायुक्तं च तत् । परन्तु तेषां सर्वेषां
मुपास्यानां यदादिकारणं परमतत्त्वं तत्त्वतो याथार्थ्येन पक्षपातं परि-
त्यज्येत्यर्थः ॥ वक्ष्यामि रूपं कृत्यवदिष्यामीति प्रतिज्ञां चकार ॥ ४ ॥

यत्परं यद्गुणातीतं यज्ज्योतिरमलं शिवम् ।

तदेव परमं तत्त्वं केवल्यपदं कारणम् ॥ ५ ॥

एवं प्रतिज्ञाय परगुणातीतज्योतिरादिशब्दानां साक्षात्पर-
स्वरूपबोधकानां परतत्त्वशब्दपर्यायवाचिनां यद्वाच्यं तदेव परमं
तत्त्वमित्युक्तवान् ॥ एवमुक्तेऽपि अनपगतसन्देहं युधिष्ठिरं ज्ञात्वाह ॥
श्रीरामेति-यत्परमित्यादिना । यत्परं सर्वोत्कृष्टं परात्परं यन्महतोम-
हान्तं ॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । तदेव तानां परमं च देवतं
तमीश्वराणां परमं महेश्वरम् । यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् । यस्मा-
च्चाणीयो न ज्यायोऽस्ति कश्चित् । वृक्षश्च वस्तुव्यो दिव्यतिष्ठत्येकस्तेनेदं
पुरुषेण पूर्णं सर्वम् ॥ न संहृतेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-
नेन हृदा हृदि स्थं मनसाय एवमेवं विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ नैनमूर्द्ध-
नतिर्यं च न मध्ये परिजग्रभत् । न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यश-
इत्येवमादिश्रुतिभिः । सर्वोत्कृष्टत्वेनोक्तमित्यर्थः ॥ रामं हि परात्परं
वक्ष्यति । नारदः । परात्परं राममहं भजामि । गुणातीतमिति गुणान्स्-
त्वादीनतिक्रम्य स्थितम् ॥ साक्षीचेताः केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः स-

टि० (१) परिजग्रभत् । अत्र छन्दसि हकारस्य भकारादेशः । परिजग्रहत्
इति शेषम् ॥

गुणातीतो रामइतिवक्ष्यति वेदसारविभारदः । निदानं प्रकृतेःपरं
 रघूत्तमंप्रणमामीति प्रकृतिपरस्य तद्गुणपरत्वेन तस्यगुणातीतत्वोप-
 पत्तेः । नचगुणातीतत्वेन रामस्य निर्विशेषत्वं वाच्यम् । उत्तरत्रविशिष्ट
 तयास्तोष्यमाणत्वात् । श्रुतिरपिसाक्षिवादीन् स्वरूपनिष्ठान्धर्मान्स्वी-
 कृत्य तत्रसत्त्वादीन् प्रतिषेधयति निगुणश्चेति । एवंहिबह्वयः श्रुतयः
 स्मृतयश्चसगुणनिगुणादिशब्दैरेकस्यैव परतत्त्वस्य श्रीरामस्य निखिल
 हेयप्राकृतगुणरहितत्वमनन्तदिव्यकल्याणगुणविशिष्टत्वं च ज्ञाप-
 यन्ति । अपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघ्रिःसोऽपिपासः
 सत्यकामः सत्यसंकल्पः । तथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयत् । सर्वगन्धः
 सर्वरसः सविश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालोगुणी सर्वविद्यः ।
 साक्षीचेताः केवलोनिगुणश्चेत्येवमाद्याः । ससर्वभूतप्रकृतिर्विकारगुणां
 श्च दोषांश्चमुनेव्यतीतः । अतीतसर्वावर्णोऽखिलात्मा तेनास्तृतं यद्भुव
 वनान्तराले । अनन्तकल्याणगुणात्मकोऽसौस्वशक्तिलेशाद्धृतभूतसर्गः ।
 सगुणो निगुणोविष्णुर्ज्ञानिगम्योह्यसौस्मृतः । सत्त्वादयो नसंतीशे-
 यत्रचाप्राकृतागुणाः महद्गुणानामाधारी रहितः प्राकृतैर्गुणैः । एषसर्व-
 स्य विधृतिर्हेतुश्रुत्याप्रकीर्तितः ॥ इत्येवमादयः पराशरादिस्मृतयश्च
 नचनिर्विशेषे वस्तुनिकिंचित्प्रमाणमस्ति सर्वेषां प्रमाणानां सविशेष-
 वस्तुविषयकत्वात् । तथाहि । नतावत्प्रत्यक्षं तत्र (ब्रह्मणि) प्रमाणं
 चक्षुरादि विषयाणां रूपादीनां तत्राभावात् । रूपाद्यभावेनैवतस्य मा-
 नसप्रत्यक्षत्वानुपपत्तेश्च ॥ नाप्यनुमानं वन्हिव्याप्यधूमलिंगवत् ॥
 तद्व्याप्यलिङ्गाभावेन तदनुमानानुपपत्तेः । नचोपमानं गवयसदृशगो-
 वत् । अद्वितीयत्वेनतस्य सदृशपदार्थादर्शनात् । न च शब्दस्तत्प्रवृत्ति
 निमित्तस्य जात्यादेरभावात् ॥ नाप्यर्थापत्तिः । तद्विना^२नुपपद्यमाना-

टि० (१) सगुणनिगुणादिशब्दैरित्यारभ्यविशिष्टत्वं च ज्ञापयती
 त्यन्तेनपूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

(२) तद्विनाब्रह्मविनाऽनुपपद्यमानस्यजगतोऽभावात् । येनविचित्र

र्थाभावात्॥ नचानुपलब्धिः॥ भावरूपस्य ब्रह्मणस्तद्गोचरत्वादित्येवं
निर्विशेषत्वस्य निःप्रमाणत्वोपपत्तेः । दिव्यगुणाधारत्वेन प्राकृतगुण-
रहितत्वेन चैकस्यैव परतत्त्वस्य श्रीरामस्य सगुणत्वं निर्गुणात्वञ्चोप-
पद्यते ॥ किंवद्वक्त्या यासां यासां श्रुतीनां निर्विशेषे वस्तुनि पर्यवसाने
नाद्वैतमतमुपपादयन्ति । तास्ताः सर्वा अपिश्रुतयो विशिष्टे वस्तुनि
पर्यवस्य विशिष्टाद्वैतमेव प्रतिपादयन्ति । तथा हि ॥ साक्षीचेताः केवलो
निर्गुणश्च ॥ निष्कलं निःक्रियं शांतं निरवद्यं निरंजनमित्येवमाद्याः श्रुतयस्त
दभिमतार्थवादिन्य इव दृश्यन्ते तत्र साक्षिपदार्थप्रतिपत्तिरसाक्षिपदा-
र्थप्रतिपत्तिस्तद्दृश्यपदार्थप्रतिपत्तिर्चापेक्षते ॥ असाक्षिणमिदं दृश्य
पदार्थमिदं च तत्साक्षित्वासिद्धेः । एवं चेतृपदार्थप्रतिपत्तिः ।
अचेतृपदार्थप्रतिपत्तिश्चेतव्यपदार्थप्रतिपत्तिश्चापेक्षते ॥ ताभ्यां
विना तस्य तदनुपपत्तेः ॥ एवं केवलपदार्थप्रतिपत्तिः ॥ मिलितपदार्थप्रति-
पत्तिमपेक्षते ॥ एवं निर्गुणपदप्रवृत्तिः ॥ सगुणपदार्थविलक्षणपदार्थ
बोधनार्थिका सती स्ववाच्यपदार्थात्पदार्थान्तरं सगुणपदार्थमस्तीति
ज्ञापयति । एवं निष्कलपदार्थप्रतिपत्तिः । कलातद्विशिष्टपदार्थप्रति

जगद्रचनावलेन जगत्कर्तृ किञ्चिद्ब्रह्मास्तीति कल्पनीयं
त्वया तस्य जगतः रज्जुसर्पो दृष्टान्तो न मिथ्यात्वं मन्ये इति
भावः अस्मत्पक्षे तु यथा रात्रौ भोजनं विना देवदत्तास्य पीनत्वं
नोपपद्यते तेन देवदत्ता पीनत्वेन तद्रात्रिभोजनं कल्पते ॥ तथैव
विशिष्टशक्तिमद्ब्रह्मविना विचित्रस्य जगतो रचनानोपपद्यते इति जग
द्विचित्ररचनादर्शनेन तत्कर्तृ विचित्रशक्तिमद्ब्रह्मकल्पते इत्ये
वमर्थापत्तिर्ब्रह्मणि प्रमाणम् ॥ देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते कुतः
पीनत्वात् यदि दिवा अभुङ्क्ते सति रात्रौ न भुङ्क्ते तदा पीनो
न भवेत् यन्नैवं तन्नैवं इत्यादिष्वर्थपरिज्ञातव्या ॥ २ ॥

टि० (१) निर्गतो विशेषभावो यस्माद्द्वानिर्विशेषत्वम् निर्विशेषस्य निष्-
प्रमाणत्वं निःप्रमाणत्वस्य उपपत्तिः प्राप्तिस्तस्मात् ॥ १ ॥

पश्चिमपेक्षते ॥ निष्क्रियपदार्थ प्रतिपत्तिः । क्रियां तदाश्रयद्रव्यञ्चा-
 पेक्षते ॥ शान्तपदार्थप्रतिपत्तिः । अशान्ति तदाश्रयभूतमशान्तं
 वस्तुचापेक्षते ॥ निरवद्यपदार्थप्रतिपत्तिः । सावद्य पदार्थप्रतिपत्तिम-
 पेक्षते ॥ निरंजनपदार्थप्रतिपत्तिः साञ्जनपदार्थप्रतिपत्तिमपेक्षते ॥ पञ्च-
 मन्वयत्राप्युच्यते ॥ सिद्धान्ते तु । ताः सर्वा अपिश्रुतयः चिदचिदन्तर्या-
 मिणः परमात्मनः तदनासक्तत्वेन तत्तात्कर्मद्रष्टृत्वेन साक्षि-त्वम् ॥
 तत्प्रकाशकत्वेन चेतृत्वम् ॥ चेतृत्वेऽपि तदमिलितत्वेन केवलत्वं तद्रूपा-
 स्पृष्टत्वेन निर्गुणत्वं ॥ तत्तत्क्रियातत्तात्कलास्पर्शरहितत्वेन निष्क्रिय-
 त्वं निष्कलत्वं च । तत्तदशान्ति रूपापगुणस्पर्शरहितत्वेन शान्तत्वम् ।
 अपगुणो निषिद्धगुणः ॥ तत्ताद्गोपस्पर्शरहित्यान्निरवद्यत्वं ॥ तत्ताद्गुता वि-
 द्यास्पर्शरहितत्वेन निरंजनत्वं च प्रतिपाद्य परमात्मनोऽचिन्त्यशक्ति-
 त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं ज्ञापयतीत्येवं सर्वासामपीदृशीनां श्रुतीनां विशिष्टा-
 द्वैतार्थपरत्वेन परस्य ब्रह्मणः सविशेषत्वमेवोपपद्यते । न निर्विशेषत्वम्
 ननु प्रत्यक्षानुमानादिभिस्तर्कैस्तथा त्वदुक्त युक्तिरूपैस्तर्कैर्न ब्रह्मस्वरूपं
 ज्ञातुं शक्यम् ॥ ब्रह्मणस्तर्कागम्यत्वात् ॥ नैषामतिस्तर्केणापनेया प्रो-
 क्ताऽन्येन सुज्ञानाय प्रेष्ठेति श्रुतेः । तर्काऽप्रतिष्ठानात् । इति व्याससू-
 त्राच्च किंतु वेदोपनिषदैर्गम्यं तत् । तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामः । ना-
 वेदविन्मनुतेतं बृहन्तम् । इत्येवमादिश्रुतिभ्यः यतः केवलो निर्गुणश्च
 निरवद्यं निरंजनं शिवमद्वैतमित्येवमाद्याश्रुतयः ॥ ब्रह्मणोऽद्वैततत्त्वकेवल-
 त्वनिर्गुणत्वनिरंजनत्वादिभिर्निर्विशेषत्वं ज्ञापयन्त्यतो निर्विशेषम-
 द्वैतं मतं श्रुतं यौक्तिकं तु विशिष्टाद्वैतं युक्तिभिः सिद्धत्वादिति
 चेन्नैवं वाच्यम् ॥ निर्विशेषस्यैवाश्रौतत्वात् ॥
 कुतः श्रुतिभिरदृश्यस्याचिन्त्यस्य निर्विशेषस्य कथं चिदपि ज्ञानानुदयात् ।

टि० (१) अन्येन गुरुणा प्रोक्ता (२) श्रुतीनां प्रमाणेभ्यः ॥ (३) श्रुतिभिः
 प्रोक्तश्रौत्रम् (४) युक्तया उक्तयौक्तिकम् ॥

तज्ज्ञानं विना युष्माकं तत्स्वरूपप्रतिपादनत्वानुपपत्तेः तदपि कुत इति चेदुच्यते ॥ यद्रूपादिमद् गुणक्रियादिमद्वस्तुतद्दृश्यं चिन्त्यमनुमेयं च भवति ॥ नत्वरूपादिमन्निर्विशेषं वस्तुतदपि रूपादिमद्वस्तु द्विविधमस्ति प्राकृतरूपादिमद्वस्तु प्राकृतचक्षुश्चित्तादीनां दृश्यं चिन्त्यं च भवति ॥ दिव्यरूपादिमद्वस्तु दिव्यचक्षुर्मनश्चित्तादीनां दृश्यं चिन्त्यमनुभवादिकं च भवति ॥ अतः प्राकृत वाङ्मनसोरगम्यत्वं ब्रह्मणः स्वरूपं भवदन्ति ॥ यद्वाचानभ्युदितं । यमनोनमनुते ॥ यतो वाचो निवर्तन्तेऽप्राप्यमनसा सहेत्याद्याः श्रुतयः । मनसा तु विश्रुद्धेनाभिकल्पः ॥ दृश्यते त्वप्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिरित्येवमाद्याः श्रुतयस्तु दिव्यचक्षुर्वाङ्मनो विषयत्वं वदन्ति ब्रह्मणः स्वरूपम् ॥ यतः ॥ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा । दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे रूपमैश्वरम् ॥ इति भगवता कृष्णेन परमेश्वररूपस्या प्राकृतचक्षुरदृश्यत्वं दिव्यचक्षुर्दृश्यत्वं स्फुटीकृतं भवति ॥ तस्माद्यतो वाचो निवर्तते इत्युक्तम् ॥ वाङ्मनसोरगम्यमपि वस्तुरूपादिमद्वचति ॥ अरूपस्य सूक्ष्मबुद्ध्यापि दृश्यत्वानुपपत्तेः । न संदृशेतिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषापश्यति कश्चनेनम् ॥ हृदा हृदि स्थं मनसा य एनमेवं विदुरमृतास्ते भवन्तीत्यनया श्रुत्या चक्षुरविषयस्य विशुद्धमनोज्ञेयस्यापि रूपत्वोक्तेश्च रूपमस्येत्यनेन किञ्चित्त्वजिज्ञासवस्तदुपदेष्टारश्च विद्वांसः श्रुतिस्मृतिभिः परब्रह्मस्वरूपमनन्तचिदात्मकमस्तीति जानन्ति ॥ स्मृतयस्तु श्रुत्युक्तमर्थं भवदन्ति तासां श्रुत्यर्थोपबृंहणरूपरूपत्वात् ॥ तत्समानार्थकपदार्थैर्वा तदर्थप्रकाशनत्वं तदुपबृंहणत्वमित्युपबृंहणलक्षणात् ॥ श्रुतयस्तु कस्योक्तमनुवदन्ति न कस्यापि तासां स्वतंत्रप्रमाणत्वात् ॥ अज्ञातार्थज्ञापकप्रमाणमिति तल्लक्षणात् ॥ यथार्थज्ञानं प्रमा प्रमाजनकं प्रमाणमिति वा तल्लक्षणात् ॥ यथार्थज्ञान

टि० (१) यथार्थज्ञानं प्रमा तत्र चक्षुषा दर्शनेन रूपस्य यज्ज्ञानं तत्प्रमा तत्प्रमा जनकं चक्षुरेव न तु श्रवणादि एव मन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥

न्तुश्रोत्रियब्रह्मनिष्ठगुरुपदेशाद्भवति ॥ साक्ष द्रष्टु दर्शनाद्वा ॥ न च
 वेदानांतत्त्वोपदेष्टा कश्चित्गुरुः श्रूयते ॥ श्रूयतेच भगवन्निश्वासे न
 तदाविर्भावमात्रम् ॥ अस्यैवमहतोभूतस्यनिःश्वसितमेतद्देवदमित्यादि।
 अतः श्रुतीनांब्रह्मसाक्षाद्दर्शनमस्तीत्यवगम्यते ॥ तासां तद्दर्शनंविनात-
 द्यथार्थज्ञानानुपपत्तेः ॥ तद्यथार्थज्ञानंविनातुतदुपदेष्ट्वानुपपत्तेः ॥
 स्वतंत्रप्रमाणत्वानुपपत्तेश्च ॥ तददृष्टैवतज्ज्ञानन्ति च तद्वदन्तीतिचेत् ॥
 तर्हितद्यथार्थज्ञानविनांतदुक्तस्यायथार्थत्वोपपत्तेरप्रमाणत्वंवाच्यम् ॥
 तदृष्ट्वायथार्थज्ञात्वा च वदन्तीति चेत्तदातद्रूपादिमत्वसिद्धिः । अरु-
 पवतोदर्शनानुपपत्तेस्तद्दर्शनं विनायथार्थज्ञानानुपपत्तेः तद्यथार्थज्ञान-
 रहितवचनस्याप्रमाणत्वोपपत्तेश्च गुरूपदेशंविनासाक्षाद्दर्शनंविना च
 न तद्यथार्थज्ञानं भवतीत्यसकृदवोचामः ॥ तत्रापि श्रौत्रोयब्रह्मनिष्ठ
 गुरूपदिष्टार्थश्रवणमात्रेणापि न अपरोक्षज्ञानंभवति किन्तु तन्मनन-
 निदिध्यासनादिति आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्योमन्तव्योनिदिध्यासि-
 तव्य इत्यस्याः श्रुतेरवगम्यते ॥ तस्माद्गुरूपदिष्टतत्त्वमनन निदि-
 ध्यासनानन्तरं यदपरोक्षज्ञानशब्दोक्तं तद्दर्शनंतद्भवति ततश्च तन्मुक्ति-
 र्भवति । न साक्षात्तद्दर्शनं विना ॥ ऋते ज्ञानान्नमुक्तिरिति श्रुतेरित्येवके-
 नाप्यनुपदिष्टतत्त्वज्ञानत्वात् ॥ श्रुतीनांस्वतः साक्षात्परब्रह्मदर्शनं तत-
 श्चब्रह्मज्ञानोपदेशार्हत्वंस्वतः प्रमाणत्वंतद्दृश्यस्यपरब्रह्मणोरुपवत्त्वं तेन
 च तस्यसविशेशत्वं निष्पद्यते । इतोदंनिर्वाधराद्धातंज्ञेयम् ॥ श्रुत्युक्तं
 मनननामगुरूपदिष्टतत्त्वज्ञानस्य पुनः पुनः निरंतरविचारेण निःसंदे-
 हीकरणम् । तदनन्तरं तन्निदिध्यासनम् । तन्निदिध्यासनम् ॥ तन्नाम
 पुनः पुनः नेरन्तर्द्वयेण तद्व्यानं तच्चित्तं तदवलोकनम् । निदिध्यासन-
 पदस्य 'ध्यै' चिन्तायामिति धातोरूपत्वात् ॥ ततस्तदपरोक्ष्य ज्ञानोक्तं
 तद्दर्शनंततश्चतद्रष्टुः संसारान्मुक्तिरितिज्ञेयम् ॥ यदिदं निदिध्यास-
 नमुक्तंश्रुत्यातदेव ॥ आहारशुद्धौसत्वशुद्धिः सत्वशुद्धौध्रुवास्मृतिः ।
 स्मृतिलालाभे सर्वग्रन्थीनांविप्रमोक्षः प्रजायते इत्यनयाश्रुत्यास्मृतिशब्दे-
 नोक्तंभवति । स्मृतिरौध्याने ॥ आध्यानं सर्वभावेन चिंतनमित्येव

माध्यानस्यापि “ध्यै” चिन्तायामिति धातुरूपत्वेन निदिध्यासनस्मृति
शब्दयोरेकार्थकत्वोपपत्तेः ॥ तदेवेदं निदिध्यासनस्मृतिशब्दोक्तमर्थं
गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन स्मरणचिन्तनमनोनिवेशनचित्तावेशन
ध्यानोपासनभक्त्यादिशब्दैरुक्तं भवति ॥ अनन्याश्चित्तयन्तो मां ये जनाः
पश्युं पासते । तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ अनन्यचे-
ताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य
योगिनः ॥ अनयोर्द्वयोरपि श्लोकयोरेकार्थकत्वात् । अत्रत्याऽनन्यचिन्त-
नसततस्मरणपदयोरेकार्थकत्वोपपत्तेः । स्मरणपदस्य चिन्तनार्थ
कत्वमुपपद्यते । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव
योगेन मां ध्यायन्तमुपासते । तेषामहं सुखं तामृत्युसंसारसागरात् ॥
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसा ॥ मय्येव मन आधत्स्व मयि
बुद्धिं निवेशय । निवसिष्यसि मय्येवा त ऊर्द्धं न संशयः ॥ मन्मना भ-
वमद्भक्तो मद्याजीमान्मसकुरु । मामेवैष्यसि सत्यन्ते प्रतिजाने प्रियो-
सि मे ॥ अत्र मां ध्यायन्त इत्यस्थाने मय्यावेशितचेतसामित्यस्य प्रयोगात् ॥
ध्यान आवेशितचेतसोरुभयोः पदयोरेकार्थकत्वोपपत्तेः ॥ आवेशित
चेतः पदस्य तत्पर्यायवाचिनां मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥
मन्मना भवेत्येवमादीनां च भगवदत्यन्तचिन्तनार्थकत्वमुपपद्यते ॥ तथा
मद्भक्तिलभते परामित्युक्तो भक्तिशब्दोऽपि तदत्यन्तचित्तनार्थकः ॥ भजनं
भक्तिः । भजसेवायामिति धातोरूपं भजनं भक्तिश्च सेवनम् सेवनं त्व-
त्रमानसं मनसा भगवत्स्वरूपसेवनरूपमवगम्यते ॥ तथैवाह नृसिंह
तापनीया श्रुतिः । भक्तिरिह भजनं तदिहामुत्र नैरास्येनामुष्मिन् मनः कल्प-
नं तदेवैतन्नैष्कर्म्यमित्येषा भक्तिर्नाम भजनम् ॥ भजनं नाम इह लौकिक-
स्वर्गादिलोकत्रैराग्यपूर्वकममुष्मिन् परेतत्त्वे परे ब्रह्मणि मनः क-
ल्पनं समर्थनं मनः प्रवेशनम् ॥ तदेव नैष्कर्म्यं सर्वकर्मरहितं सर्वकर्म
नाशकं ज्ञानं भवतीति यावत् ॥ अनया श्रुत्या ये तो भक्तेः परमेश्व-

ऐकमनः प्रवेशत्वरूपं स्वरूपमुक्तमतो निदिध्यासनस्मृतिभक्तिध्यानो-
 पासनमनोबुद्धिचेतो निवेशनेत्येवमादयः ॥ सर्वेषां शब्दा घटकलश-
 शब्दवत्पर्यायवाचिन इत्यवगम्यते ॥ सर्वेषामत्रोक्तश्रुतिस्मृतिवाक्या-
 नामेकार्थकत्वोपपत्तेः । सर्वेषां तेषां निदिध्यासनादीनां मोक्षैकफलक-
 त्वाच्च ॥ सर्वेषां पर्यायवाचिनस्ते यद्यपि । तथापि । आत्मावारे द्रष्टव्य-
 इत्यात्मदर्शनं निदिध्यासनस्य फलम् ॥ तस्याहं सुलभः पार्थेति
 सुलभमनन्यचित्तस्मरणस्य फलं तेषामहं समुद्धर्ता भवामि । न चि-
 रान्मय्यावेशितचेतसामिति तदा वैशितचेतसः फलमुक्तम् ॥ निवसि-
 त्सिमय्येवात ऊर्द्धमिति मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय । इत्य-
 नयोः फलमुक्तम् ॥ मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने इति मन्मना भव-
 इत्यस्य फलमुक्तम् ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह मेवं विधोऽर्जुन । ज्ञातुं
 द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ तथा—ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शो-
 चति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलं लभते पराम् ॥ भक्त्या-
 मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
 विशते तदनन्तरमिति ॥ तदेकमनः कल्पनरूपाया भक्तेस्तत्स्वरूपयथार्थं
 ज्ञानं तद्यथार्थदर्शनं तद्यथार्थप्राप्तिरूपं च फलमुक्तमतो निदिध्यासन
 भक्त्योः फलभेदाद्भेदोऽवगम्यते ॥ उभयोः साधारणा साधारणपदत्वा-
 चापि भेदोपपद्यते ॥ तथाहि । आत्मावारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
 निदिध्यासितव्य इतीयं श्रुतिर्निदिध्यासनस्यात्मविषयकत्वमात्म-
 दर्शनरूपफलं च वदति ॥ आत्मा तु जीवात्मपरमात्मभेदेन द्विविधः ।
 आत्मा देहे धृतौ जीवे स्वभावे च परमात्मनीति कोषकारवचनात् ॥ अतो
 निदिध्यासनपदं तदुभयविषयकत्वेन साधारणम् । आत्मचिन्तनं क-
 रोति किम्वा परमात्मचिन्तनं करोतीति लौकिकप्रयोगाच्च आत्मपदपर-
 मात्मपदसाधारणत्वमुपपद्यते निदिध्यासनस्य तद्भूतित्वे सति तदन्यवृ-
 त्तित्वसाधारणत्वमिति तल्लक्षणात् । भक्तिपदं तु परमात्मैकपरत्वेन तद-
 साधारणं तद्भूतित्वे सति तदन्यावृत्तित्वमसाधारणत्वमिति तल्लक्षणात्
 भक्तिरिह भजनं तदिहामुत्र नैरास्ये नाऽमुष्मिन्मनः कल्पनम् । तदेतदेव
 टि० (१) अमुष्मिन्परमात्मनि ॥

नैष्कर्म्यमित्येषाश्रुतिरमुष्मिन्निति पदनिर्दिष्टे परमात्मनिमनःकल्पनं
मनःप्रवेशनं यत्तदेवभक्तिशब्दवाच्यमिति वदति । तत्रत्यस्य विप्रकृ-
ष्टदेशस्थवस्तुबोधकाऽदशशब्दरूपाऽमुष्मिन्निति पदस्य परमात्मपरत्व
मेवोपपद्यते ॥ ननु प्रत्यगात्मपरत्वम् ॥ प्रत्यगात्मपरत्वे तु तस्यास्मिन्मनः
कल्पनमिति ईदृशः सन्निहितवस्तुवाचीदंशवदप्रयोगः स्यात् । अयं
मात्मा ब्रह्मेति श्रुतिप्रयोगवत् । अतः श्रुतिवचनात्परमात्मैकविषयत्वं
भक्तेर्निष्पद्यते ॥ तथैव भगवान् श्रीकृष्णोपि भक्तेः स्वैकविषयत्वं
स्वैकप्राप्तिफलकत्वं चोक्तवान् । मद्भक्तिं लभते पराम् । भक्त्या मामभिजा-
नाति यावान्यश्च । स्मितत्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥
भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह मेवं विधोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च
परंतपेत्यादिना ॥ किंच ॥ कर्मयोगि ज्ञानयोगिभ्यः सर्वेभ्यः स्वानन्य
भक्तस्य बहुश्रेष्ठत्वं स्वाभिमतत्वं चोक्तवान् । स एव भगवान् श्रीकृष्णः
योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ॥ श्रद्धावान् भजते यो मां समेयुक्त-
तमो मतः ॥ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते । श्रद्धया परयो-
पेतास्ते मे युक्ततमा मताः । अत्र मय्यावेश्यमन इत्यनेन भगवत्स्वरूपा
कारामनोवृत्तिरुक्ता ॥ नित्ययुक्ता इत्यनेन तस्या वृत्तेस्तैलधारावद-
विच्छिन्नत्वमुक्तम् । उपसमीपे ॥ आसते इत्युपासते मनसा भगवत्समीपे
तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ इत्यनेन भावनाविषयभगवत्स्वरूपस्य मनसा दर्शन-
मुक्तम् । तेनोक्तवृत्तेर्दर्शनसमानाकारत्वमवगतां श्रद्धया परयोपेता इत्य-

टि० (१) वदतीत्युत्तरेणान्वयः ॥

टि० (२) सर्वेषां कर्मयोगि ज्ञानयोगि भक्तियोगिनां मध्ये यः श्रद्धावान्
मद्गतेनान्तरात्मना ध्यानेन भावनयामां प्राप्ते अंतःकरणे
स्वहृदयाकाशे आत्मना मनसा मां भजते स मम युक्ततमो-
मतः । १ ॥

टि० (३) तस्याः भक्तेर्वृत्तेः ॥ २ ॥

टि० (४) तेनोक्तवृत्तेर्भगवत्स्वरूपाकारमनोवृत्तेः ॥ ३ ॥

नेन तस्या वृत्तेः । परमप्रेमाक्लिन्नत्वमुक्तं तेन तैलधारावदविच्छिन्ना
 दर्शनसमानाकारा परमप्रेमाक्लिन्ना भगवत्स्वरूपाकारा मनोवृत्तिर्भक्ति-
 रिति भक्तेर्लक्षणमुपपन्नम् ॥ सेयं भगवदसाधारणभक्तिः साधारणा
 सास्मान्निदिध्यासनादत्यन्तोत्कृष्टा साधारणासाधारणयोरसाधारणस्य
 विशेषपदत्वेन वलीयस्वात् ॥ अथ भक्तेर्लक्षणान्तरमाह ॥ अनन्य-
 चेता इत्यादि । अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ॥ तस्याहं
 सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ इति अत्र मय्यावेश्यमनो मनोम-
 यि आवेश्यमदाकारं कृत्वा इत्यनेन मनोवृत्तेर्भगवदाकारत्वमुक्तम् ॥
 तथोपासते । उपसमीपमास्ते नित्ययुक्ता इत्यनयोर्नित्यं मत्समी-
 पमास्ते इत्यर्थकत्वोपपत्तेराभ्यां भगवदाकारमनोवृत्तेः स्वाभाविकी
 त्वंज्ञापितम् ॥ तथा सततं नित्ययुक्ताः ॥ इत्याभ्यामेव तस्या वृत्तेस्तैल-
 धारावदविच्छिन्नत्वंज्ञापितम् ॥ श्रद्धया परयोपेता इति स्पष्टार्थकं
 पदं तैरेतैः पदैस्तैलधारावदविच्छिन्ना परमश्रद्धोपेता भगवदा-
 कारा स्वाभाविकी मनोवृत्तिः पराभक्तिः ॥ इति पराभक्तेर्लक्षणं
 ज्ञापितं भवति भगवता सर्वज्ञेन वासुदेवेन सैषा भक्तिर्मुक्तिरपि
 गरीयसी किं पुनर्निदिध्यासनान्मुक्तिसाधनादित्युक्तं भागवते ॥
 देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविककर्मणाम् । सत्त्वैकैव मनसो वृत्तिः
 स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी । जर-
 यत्याशु या कोशं निर्गीर्णमनलो यथेति ॥ मुक्तिं ददाति कर्हि चिन्नतुभक्ति-
 योगमिति च सैषा भक्तिः सर्वेभ्यो भगवत्प्राप्त्युपायेभ्यः श्रेष्ठतमावग-
 म्यते ॥ यतो भगवन्तं प्रतीयमेव भक्तिर्याचिता न तूपायान्तरं शिव-
 नारदादिभिः ॥ एवं स्तुत्वा परं रूपं जानक्या जाड्यनाशनम् । उपारराम
 शांतात्मा योगेश्वरसदाशिवः ॥ निरीक्षन्तं मुखाम्भोजं भावयन् रूप-
 मद्भूतम् ॥ कांक्षन्तस्याः परां भक्तिं पादपंकजयोर्दृढामिति जानकीस्त-
 वराजोक्तेः ॥ वरं नयाचे रघुनाथयुष्मत्पादाब्जभक्तिः सततं ममास्तु ॥
 इदं प्रियं नाथवरं प्रयच्छ पुनः पुनस्त्वामिदमेव याचे ॥ इति राम-
 स्तवराजोक्तेश्च । एवं वरलाभावसरे भगवन्तम् प्रति सर्वैरपि तद्भक्ति-

रेवयाचिता ॥ नतूपायान्तरम् ॥ किंच सर्वोपायसाध्यभगवद्दर्शनान्तर-
मपि तद्भक्तैर्याचनाद् भक्तैः परमपुरुषार्थत्वमप्यवगम्यते ॥ सैषा-
भक्तिर्भगवतः परमप्रियाभवति ॥ यतः ॥ एतद्भक्तिमन्तः प्राणिनः श्वपच
पर्यन्ता अपि परमप्रिया भगवतो न तु तद्रहिता चतुर्वेदिनो ब्राह्मणा-
अपीत्युक्तम् । श्रीमुखेन “न मे प्रियश्चतुर्वेदी भक्तो मे श्वपच प्रियः । तस्मै दैयं
ततो ग्राह्यं स च पूज्यो यथा ह्यहम् ॥ १ ॥ इति भगवतेऽपि ॥ साधवो-
हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् । मदन्यत्तेन जानन्ति नाहं तेभ्यो मना गपि ।
वशीकुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतियथा । अहं भक्तपराधीनो ह्य
स्वतंत्र इव द्विज ॥ साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमा-
त्मा न मांशासेमद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यंतिकीं ब्रह्मन्येषां
गतिरहं परा ॥ ये दारागारपुत्रास्त्राणान्वित्तमिमं परम् ॥ हित्वा-
मांशरणयाताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे” ॥ इत्यादि ॥ यश्च गीतायां
भगवता ज्ञानी भक्त उक्तः सोऽप्ययमेव भगवत्परभक्तिमानिति तत्प्रति
पादकवाक्यैरवगम्यते ॥ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
मायया पहतज्ञानो ह्यासुरं भावमाश्रिताः ॥ चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः
सुकृतिनोऽर्जुन । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ तेषां ज्ञानी
नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते । प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः
उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे मतम् । आस्थितः सहियुक्तात्मा
मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । वासु-
देवः सर्वमिति समहात्मा सुदुर्लभः ॥ इत्येतैस्तत्रैकस्मिन्मयि भक्ति-
र्यस्य स एकभक्तिरित्यनेन ज्ञानिनो भगवदनन्यभक्तिमत्त्वमुक्तम् ॥ एका-
मुख्या पराभक्तिर्यस्य स एकभक्तिरिति व्युत्पत्त्या ज्ञानिनः परभक्ति-
मत्त्वमुपपद्यते ॥ पुनश्चतुर्विधा भजन्ते मामिति चतुर्विधेषु भक्तेषु ज्ञा-

टि० (१) दुष्कृतिनो दुःखरूपाणि कर्माणि कारिण मूढा मूर्खा अध-
मा नराणां मध्येऽत्यन्तनीचा मायया पहतज्ञाना एते
चतुर्विधा नरा मां न प्रपद्यन्ते ॥ १ ॥

निनोपिगणनातस्यापिभगवद्भक्तत्वमुपपद्यते ॥ पुनः पराभक्तिपरवा-
क्येषुनित्ययुक्ता इत्यनेनयोऽर्थ उक्तः सोऽत्रापिज्ञानी परवाक्येनित्य-
युक्त इत्यनेनोक्तो यश्चार्थस्तत्रानन्यचेता इत्यनेनपदेनोक्तः । भगव-
तासोऽर्थोऽत्राप्यास्थितः ॥ सहियुक्तात्मासामेवानुत्तमांगतिमित्यने-
नोक्तः ॥ इत्येवं पराभक्तिपरवाक्यानां ज्ञानीपरवाक्यैः सहैकवाक्य-
तोपपत्तेरुभयपरवाक्यानामेकपरमपुरुषपरत्वावगमात् ॥ यस्तत्र
पराभक्तिविशिष्टत्वेनोक्तः स एवात्रज्ञानीपदेनोक्तः । तस्मात्पराभक्ति-
मानेव ज्ञानीज्ञान्येव पराभक्तिमानित्युपपन्नतरं स एवायं ज्ञानीभक्तः
प्रपन्नशब्देनाप्युच्यते ॥ तत्र तत्र शास्त्रे आस्थितः ॥ 'समामेवानुत्तमां
गतिम्' इत्यनन्यगतित्वस्यप्रपन्नधर्मस्य ज्ञानीपरत्वेनोक्तत्वात् ॥ ज्ञान-
वान्मां प्रपद्यते ॥ इति ज्ञानिनो भगवत्प्रपदनस्य स्फुटमुक्तत्वाच्च ॥ पुन-
श्च नमां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते । इत्युक्तस्य प्रपद्यन्तेइत्यस्य पदस्य
स्थानेचतुर्विधाभजन्ते मामिति भजन्तइत्यस्य पदस्यप्रयोगात् ॥ प्रप-
दनभजनपदयोर्घटकलशशब्दवत् । पर्यायवाचित्वावगमात् ॥ भग-
वद्भक्त एव कचिद्भक्तपदेनोच्यते कचित्प्रपन्नपदेनोच्यते ॥ एतावांस्तु
विशेषः ॥ भक्तशब्दो ज्ञानी अज्ञानीत्युभयविधभगवद्भक्तपरः । प्रपन्न-
शब्दस्तु केवलज्ञानिभगवद्भक्तपरः । प्रपन्नशब्दस्य ज्ञानिमात्रवाचक-
त्वोपपत्तेः ॥ तथाहि ॥ पदगतावित्तिधातोरुपपन्नपदम् ॥ पदगतौ
गत्यर्था ज्ञानार्था प्रकर्षेण ज्ञानवान्यः स प्रपन्नोगत्यर्थात्कर्तरिक्तः ।
स्वस्वरूपपरस्वरूपप्रकृष्टज्ञानवानित्ययं प्रपन्नशब्दार्थः ॥
तथा स्वस्वरूपपरस्वरूपज्ञानं विद्यते यस्यस ज्ञानीत्येवंप्रपन्नज्ञानिपद-
योरेकार्थपरत्वोपपत्तेश्च ॥ तथा परभक्तिमतोपि ज्ञानित्वमुपपद्यते ॥
ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति नकांक्षति । समः सर्वेषुभूतेषुमद्भक्तिं
लभतेपराम् ॥ भक्त्यामामभिजानाति यावान्यश्चातस्मित्वतः । ततो
मांतत्वतोज्ञात्वाविशतेतदनन्तरमित्युक्तः ॥ परभक्तिमानपि ज्ञानीभवति

टि० (१) गत्यर्था धातव ज्ञानार्था भवन्ति ॥ १ ॥

स्व पर स्वरूपप्रकृष्ट ज्ञानित्ययं प्रपन्नशब्दार्थः ॥

ब्रह्मभूतः स्वात्मानप्राप्तः । अतः प्रसन्नात्मा प्रसन्नमना आत्मप्राप्तत्वाच्च
न गतंवस्तुशोचति ॥ नाभागतमप्राप्तं कांक्षति । सर्वेषुभूतेषुसमः सम-
दृष्टिरित्येतैः विशेषणपदैस्तस्यस्वस्वरूपज्ञानित्वज्ञापनात् ॥ ततश्च
परभक्तिप्राप्त्युक्तेस्ततो भगवत्स्वरूपयाथात्म्यज्ञानपूर्वकतत्प्राप्त्युक्तेश्च
सोऽपि परभक्तिमान्प्राणी ज्ञान्यस्तीति ॥ ब्रह्मभूत इतिपदेनज्ञापितं
भवति । तस्यैवस्वभक्तेषुसर्वेषु श्रेष्ठत्वंस्वात्यन्तप्रियत्वं च ज्ञापनाय
तेषां ज्ञानीनित्ययुक्तएकभक्तिर्विशिष्यते ॥ इत्युक्तम् ॥ अतोयः पर-
भक्तिमान्स एवज्ञानी भक्तः ॥ योज्ञानीभक्तः स एव परभक्तिमानित्यु-
पपन्नतरम् ॥ यश्चज्ञानीभक्तः स एव प्रपन्नशब्दवाच्यो न ततोऽन्यः ॥
वेदपुराणादिषुभगवत्पराणांमध्ये ज्ञानिन एव सर्वश्रेष्ठत्वभगवदेक-
गतित्वभगवदत्यंतप्रियत्वश्रवणेन ज्ञानिव्यतिरिक्तस्यभगवत्प्रपन्नत्वा-
नुपपत्तेः । ज्ञानिनस्तुभगवत्परेषु सर्वेषुश्रेष्ठत्वश्रवणाच्च ॥ अस्यैव ज्ञा-
निनः सर्वधर्मपरित्यागित्वमुपपद्यते । कर्मादिपरस्यभगवन्नित्ययुक्त-
त्वतदेकभक्तित्वतदेकगतित्वतदेकसर्वस्वत्वानुपपत्तेः । वासुदेवःस-
र्वमिति सर्वमातृपितृस्त्रीपुत्रभ्रातादिकं तथोपाय उपेयश्चेत्यादिकं
सर्वंवासुदेव एवेत्येवं मन्यमानस्य प्रयोजनाभावाद्धर्मान्तरानुष्ठानानु-
पपत्तेः 'धर्मान्तरानुष्ठानुर्वासुदेवैकसर्वत्वानुपपत्तेश्चेत्युपपन्नम् ॥ पर-
भक्तितमोज्ञानित्वं तस्यैव ज्ञानिनः प्रपन्नत्वंतस्यैव च सर्वधर्मपरि-
त्यागपूर्वकभगवच्छरणागतत्वं भगवत्परभक्तिपरत्वञ्चेति ॥ यस्त्व-
द्वैतनिर्विशेषब्रह्मवादिनामभिप्रेतो ज्ञानीतस्यशास्त्रोक्तज्ञानित्वंनोपप-
द्यते ॥ अद्वैतवादस्य तत्साधकानांविचर्तादिकवादानामनुपपत्तेः ॥
तथाहि प्रथमं निर्विशेषमद्वैतं ब्रह्मतस्मान्निर्गुणान्निर्विकारान्नप्रकृते-
रुत्पत्तिरुपपद्यते ॥ न चनिरीहस्य प्रकृत्युत्पादकत्वमतः प्रतिविवाधा-
राऽभावान्नप्रतिविषाद उपपद्यते ॥ तिमिरादिदोषदूषितचक्षुःपुरुषा-
दि० (१) किञ्च । अलोहितं लोहितोवर्णस्तद्रहितमलोहितमछाय-
मितिछायाप्रतिषेधश्रुतेरछायस्य प्रतिविवानुपपत्तेरपिनप्र-
तिविम्बवाद्मुपपद्यते ॥ १ ॥

भावाश्च द्विचन्द्रवादोप्युपपद्यते ॥ आरोप्यस्य जगतो ऽभावान्नविवर्त-
 वाद् उपपद्यते ॥ सृष्ट्युत्तरकालेपि न विवर्तादिवादा-
 उपपद्यते ॥ तथाहि—दृष्टान्तेरज्जुरधिष्ठानं तत्रारोप्यः सर्पः
 कल्पितः । न हितस्य कल्पितस्य सर्पः स्थिरज्जौसर्पभ्रांतिर्भवति ।
 न च ससर्पः तद्दृष्ट्वा दुःखी भवति एवं दार्ष्टान्तेऽपि । अधिष्ठानं ब्रह्मतत्रा-
 रोपितं कल्पितं चराचरात्मकं सर्वजगत् । तस्यारोपितस्य चराचरस्य
 सर्पस्य रज्जाविवनब्रह्मणि जगद्भ्रांतिरुपपद्यते ॥ न च तद्भ्रांति कृतं तत्सं-
 रणञ्च किंतुरज्जौसर्पभ्रांतिमतां सर्पभिन्नानां जीवानामिव ब्रह्मणि ज-
 गद्भ्रांतिमतां ब्रह्मजगद्भिन्नानां जीवानां ब्रह्मस्वरूपाऽज्ञानिनाम् ॥ ते के-
 ब्रह्मजगद्भिन्ना न केपीति दृष्टान्तासंगतिः । एवं द्विचन्द्रवादेऽपि चन्द्रे-
 चन्द्रोऽद्वितीयः कल्पितो योनतस्य द्विचन्द्रभ्रांतिर्भवति किन्तु तिमिरा-
 दिदोषदूषितद्रष्टृणां तदन्येषां तथा कल्पितचन्द्रवदज्ञानिभिर्ब्रह्मणि क-
 ल्पितं जगत् ॥ तस्य जगतो जगद्भ्रांतिर्नोपपद्यते ॥ किन्तु द्विचन्द्रद्रष्टृ-
 णामिव तदन्येषां ते केन केपीति ॥ दृष्टान्तासंगतिः ॥ एवं प्रतिविम्बवादेऽपि
 विम्बे प्रतिविम्बः कल्पितः ॥ जलाद्युपाधिधर्माणां चलनादीनां स्पर्शो-
 यथा प्रतिविम्बस्य विम्बेन भवति ॥ किन्तु तद्रष्टृणां प्रतीयते तथैवोपाधि-
 भूतमायाकृतसुखदुःखादीनां स्पर्शोदेहिनां ब्रह्मकल्पितानां मा भवतु ।
 किन्तु ब्रह्मकल्पितभिन्नानामेव ते केन केपीति दृष्टान्तानुपपत्तिः ॥ एवम-
 द्वैतमतोपपादकायैविवर्तादिवादास्ते मया श्रीरामोत्तरतापिनीयभाष्ये
 बहुधा निरस्ताः ॥ अतस्ते तत्रैव द्रष्टव्याः ॥ अत्र ग्रन्थभूयस्त्वभयान्न लि-
 ख्यन्ते ॥ इत्यलनिर्विशेषवादनिरासेन ॥ अथ प्रकृतमनुसरामः ॥
 यज्ज्योतिरिति । स्वयंप्रकाशमानमिति चिद्धनत्वं दर्शितं तज्ज्योतिः ।
 श्रीराम एव इति वक्ष्यति श्रीनारदः ॥ ज्योतिर्मयं राममहं भजामीति ॥ अत्र-
 स्वार्थिको मयद् प्रवणवज्ज्योतिरूपिणम् ॥ रघूत्तमं प्रणमामीति नारदेनैव
 श्रीरामस्य ज्योतिरूपित्वोक्तेः । अमलम् ॥ मायामलरहितम् ॥ अतएव-
 तस्य विशुद्धसत्त्वात्मकपरविभूतिसवामित्वमुपपद्यते ॥ तदेव श्रीरामः ।
 इति वक्ष्यति नारदः ॥ अगोचरं निर्मलमेकरूपं न मामि रामं तमसः परता-

दिति । तमसः परास्तादित्यनेन निर्मलस्यपरविभूतिस्वामित्वं ज्ञापितं-
भ्रवति । सूतोऽपि श्रीरामस्यामलत्वं वक्ष्यति । रामरत्नकिरीटकुण्डल-
युतं केयूरहारान्वितम् ॥ सीतालंकृतवामभागममलमिति शिवम् । स-
दैवमंगलरूपमिति ॥ परमानन्दरूपत्वं तेन ज्ञापितं कालकृतपरिणामा-
पेक्षयादिप्रतिषेधस्तथा च ॥ विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥ आ-
नन्दमयचित्स्वरूपरूपगुणशालित्वंसिद्धं वक्ष्यति चैवमग्रे श्रीनारदः ।
श्रीरामस्य शिवत्वं सच्चिदानन्दरूपत्वं च ॥ शांतं शिवं शांतिमयं शरण्यं
सनातनं राममहं भजामि ॥ विभुं चिदानन्दमयस्वरूपमिति ॥ सत्यानन्दं
चिदात्मकमिति ॥ चिन्मयानन्दविग्रहमिति चैवमादि ॥ ईदृशं यत्तादेव ।
परमं तत्त्वम् । तदेव कैवल्यपदस्य त्रिपाद्विभूतेः कारणं तत्प्रदमित्यर्थः ॥ ५

श्रीरामेति परं जाप्यं तारकं ब्रह्मसंज्ञकम् ।

ब्रह्महत्यादिपापघ्नमिति वेदविदो विदुः ॥ ६ ॥

तद्विपरगुणातीतादिसामान्यशब्दवाच्यं विशेषतो बुद्ध्यना-
रूढत्वेनानभिव्यक्तस्वरूपपरमतत्वं किमिति संदिहानं प्रति विशेषतस्त-
द्बोधाय तद्विशेषरूपं ज्ञापयति ॥ श्रीरामेति ॥ इति शब्दः प्रथमप्रश्नसमा-
प्त्यर्थः ॥ सच्चिदानन्दार्थकरामपदवाच्यमित्यर्थः ॥ रमन्ते योगिनो
ऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते ॥
इति यस्मिन्ननन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि योगिनो रमन्ते स सत्यानन्द-
चिदात्मा राम इति रामपदेन इति निरुक्त्या सिद्धेन सच्चिदानन्दार्थ-
केन रामपदेनासौ दाशरथिरामः परंब्रह्म परंतत्त्वमभिधीयते ॥ इत्यर्थ-
कया श्रुत्या रामपदवाच्यस्य परंब्रह्म परतत्त्वतोक्तेः । परात्परतरंतत्वं
सत्यानन्दं चिदात्मकम् । मनसा शिरसानित्यं प्रणमामिरघूत्तामिति यग्रे-
नारदेन व्यासेन च रामस्यैव सत्यानन्दचिदात्मकपरमतत्त्वत्वस्फुटी-

टि० (१) परमतत्त्वस्य भावः परमतत्त्वम् ॥

करणाच्च ॥ एवं परमतत्त्वविशेषज्ञापकत्वेन श्रीरामेतिपदस्य तत्पूर्-
 वेण परमतत्त्वपदेनैवान्वय उपपद्यते ॥ ननु तदुत्तरत्वेन परंजाप्यपदेन प्र-
 योजनाभावात् ॥ परंजाप्यपदेन तस्यान्वयः परंजाप्यतारकस्य षडक्षर-
 राममंत्रत्वज्ञापनार्थकः । इति चेन्न श्रुतिस्मृतिषु षडक्षरराममंत्रस्यैव
 तारकब्रह्मसंज्ञकत्वश्रवणात् ॥ अन्येषां भगवन्मंत्राणां मध्येकस्यापि
 मंत्रस्य तारकब्रह्मसंज्ञकत्वाश्रवणाच्च ॥ तारकब्रह्मसंगकस्य राममंत्र-
 त्वप्रसिद्धेः । तस्मात्पूर्वपदेनैव तस्यान्वयो व्यासस्याभिप्रेतो न तु उत्तर-
 पदेन । उत्तरपदेन तस्यान्वयो व्यासस्याभीष्टः स्याच्चेत् ॥ तदा षडक्षरं
 परंजाप्यं तारकं ब्रह्मसंज्ञकमित्येवं श्रीरामेतीत्यस्य षडक्षरसूचकस्य
 स्थानेषडक्षरमिति स्फुटतया राममंत्रज्ञापकं पदं ब्रूयात् । सर्वज्ञो व्यासः
 यतोनेत्थमुक्तं तेनातो न तस्योत्तरपदेनान्वयः ॥ किन्तु पूर्वेण परमतत्त्व-
 पदेनैव वलात्तस्योत्तरपदेनान्वय उच्यते चेत्तदा ॥ देहलीदीपकन्यायेन
 तस्य पूर्वपदेन तदुत्तरपदेन चोभयत्रान्वयो वक्तव्यः केवलमुत्तरपदेन तु त-
 स्यान्वयो नोपपद्यते ॥ विशेषशब्दद्वारैवा विशेषवस्तुनिश्चायकानां सा-
 मान्यशब्दानां परगुणातीतज्योतिरमलशिवपरतत्त्वानां श्रीरामेति वि-
 शेषशब्दसंवन्धिना स्ववाच्यविशेषनिश्चायकत्वाऽनुपपत्तेः ॥ भोतुर्वि-
 शेषेण तन्निश्चयम्विना वक्तुर्विशेषेण तद्वोधोत्पादनं विना च द्वितीय-
 प्रश्नोत्तरप्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च ॥ द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह ॥ परंजाप्यमि-
 ति ॥ परंजाप्यंतारकं ब्रह्मसंज्ञकम् । इति वा ॥ यत्तारकं ब्रह्मसंज्ञकमिति
 प्रसिद्धं श्रुतिस्मृतिषु तदेव परंजाप्यमस्तीत्यर्थः ॥ तथा च हारीतः ॥
 श्रीरामायनमोहोत्तारकं ब्रह्मसंज्ञकम् ॥ नाम्नां विष्णोः सहस्राणां तुल्य-
 पप्रमहामनुः ॥ अनन्ता भगवन्मंत्रानानेन तु समाः कृताः । श्रियोरमण-

टि० (१) पूर्वभवः पूर्व्यस्तेन पूर्व्येण ॥

(२) उत्तरभवः उत्तरत्यस्तेन उत्तरत्येन ॥

(३) च पुनः श्रीराम इति पदस्य परमतत्त्वमिति पूर्वपदेनैवान्वयः ॥

सामर्थ्यात्सौन्दर्य्यगुणसागरात् ॥ इममेवपरमंत्रं ब्रह्मरुद्रादिदेवताः ।
 ऋषयश्च महात्मानोजप्त्वा मुक्ताभवास्त्रुधेः ॥ इममेव जपन्मंत्रं रुद्रखि-
 पुरदाहकः । ब्रह्महत्यादिनिर्मुक्तः पूज्यमानोऽभवत्तत्सुरैः ॥ एतन्मंत्रम-
 गस्त्योवैजप्त्वारुद्रत्वमाप्तवान् । ब्रह्मत्वंकश्यपोजप्त्वा कौशिकस्तव
 मरेशताम् ॥ कार्तिकेयोमनुश्चैवरुद्रार्कगिरिनारदाः । वालखिल्यादिमु-
 नयो देवतात्वंप्रपेदिरे ॥ अद्यापिरुद्रःकाश्यांतुसर्वेषां त्यक्तदेहिनाम् ।
 दिशत्येतन्महामंत्रं तारकंब्रह्मसंज्ञकमित्यादि । अत्रश्रीराममंत्रस्यस्फुट-
 तारकं ब्रह्मसंज्ञकत्वं महामंत्रत्वंपरमंत्रत्वं विष्ण्वनेकसहस्रनामतुल्य
 त्वञ्चोक्तंभवति । पंचरात्रेऽपि । षडक्षरं वन्निहपूर्वतारकत्वमभिधीयते ॥
 महापातकिनां पाप दहनेदहनोपमइत्युक्तम् । पुराणेषुऽपि ॥ श्रीरामरामे-
 ति ह्येतत्तारकमुच्यते । अतस्त्वंजानकीनाथपरं ब्रह्मासिनिश्चितम् ॥
 मुमुर्षोर्मणिकर्ण्यन्तरद्धोदकनिवासिनः । अहंदिशामितेमंत्रं तारकं
 ब्रह्मसंज्ञकम् ॥ रामतापनीयांश्रुतिरपि ॥ तारकं विन्दुपूर्वकं दीर्घानलं
 पुनर्दीर्घानलमित्याद्याप्रत्यक्षरमुद्धृतवतीतारकस्य ॥ द्वितीयाश्रुतिस्त-
 न्निरुक्तिपरा ॥ गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयाद्यस्मात्सारयति त-
 स्मादुच्यते तारकमित्येषा ॥ तृतीयाश्रुतिः । यएतत्तारकं ब्राह्मणोनि-
 त्यमधीतेसपाप्मानंतरतीत्याद्या ॥ एवं श्रुतयःस्मृतयश्चराममंत्रस्यैव
 तारकं ब्रह्मसंज्ञकत्वंवदन्ति न भगवन्मंत्रांतरस्यकस्यापि । परजाप्य-
 त्वन्तु तस्य हारीतेनकंठतुक्तंभवति ॥ तुल्यएष महामनुरिति । इममेव-
 परमंत्रमिति च दिशत्येतन्महामंत्रतारकमिति च ॥ जजापपरमंजाप्यं
 रहस्येस्थितचेतसेति श्रीजानकीस्तवराजेस्फुटं श्रीराममंत्रस्यपरम-
 जाप्यत्वमुक्तंभवति । उपपद्यतेचतस्यपरजाप्यत्वम् ॥ सर्वेषुमंत्रवर्गेषु
 श्रेष्ठंवैष्णवमुच्यते । गाणपत्येषुशैवेषु शाक्तसौरेष्वभीष्टदम् ॥ वैष्णवेष्व-
 पिसन्त्रेषुराममंत्राः । फलाधिकाः ॥ गाणपत्यादिमन्त्रेभ्यः कोटिकोटि-
 गुणाधिकाः ॥ मंत्रस्तेष्वप्यनायासफलदोयंषडक्षरः । शान्तः प्रसन्नो-
 वरदोह्यक्रोधोभक्तवत्सलः ॥ अनेनसदृशोमंत्रो जगत्स्वपि नविद्यते ।
 इत्येवमगस्त्येनोक्तत्वात् ॥ अचिंत्योऽयंमहाबाहो मंत्रचिन्तामणिर्विभो ।

विहायैनाविमूढात्मा इतश्चेतश्चधावति ॥ इतिरामप्रतिशंकरवचनात् ॥
 विष्णोर्नाम्नांसहस्राणां तुल्येषमहामनुः । अतन्ताभगवन्मंत्रानानेनतु-
 समाकृताः ॥ इतिहारीतवचनात् ॥ सहस्रनामतातुल्यं रामनामवरा-
 मने । इति ॥ लौकिकाः वैदिकाःशब्दायै । केचित्सन्तिपार्वति । नामानि
 रामचन्द्रस्यसहस्रंतेषुचाधिकम् ॥ तादङ्नामसहस्रंस्तु रामनामसमं-
 मतम् । विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकमतम् ॥ तादङ्नामसहस्रंस्तु
 रामनामसममतम् ॥ जपतः सर्ववेदांश्चसर्वमंत्रांश्चपार्वति । तस्मा-
 त्कोटिगुणं पुण्यंरामनामैवलभ्यते । इत्येवंशिवागस्त्यव्यासहारीता-
 दिभिर्विष्णवनेकसहस्रनामतुल्यत्वेन सर्ववेदसर्वमंत्रजपफलात्कोटि-
 गुणाधिकफलप्रदत्वेन चोक्तस्य श्रीराममंत्रस्याशेषमंत्रेभ्यः कोटिगु-
 णाधिकोत्कृष्टत्वोपपत्तोः । परजाप्यत्वमुपपद्यते ॥ नपञ्चविधानां गण-
 पत्यशैवशाक्तसौरवैष्णवमंत्राणामध्येकस्यापि मन्त्रस्यपरजाप्यत्वमुप-
 पद्यते ॥ शिवव्यासागस्त्यादिभिस्तेषां श्रीराममंत्रात्कोटिगुणन्यूनत्वे-
 नोक्तत्वात् । तारकमिति ॥ गर्भजन्मजरामरणसंसारमहद्भयाद्यस्मात्ता-
 रयति तस्मादुच्यतेतारकमितिश्रौतनिरुक्तेः । गर्भादिभ्यस्तारयतिय-
 त्तारकमिति तस्यान्वर्थसंज्ञा । श्रुतिभिर्मतास्वजापकमुक्तिप्रदमित्यर्थः ॥
 अनेनयस्यमंत्रस्यतारकसंज्ञानास्ति स भट्टितिसंसारतारकोऽपिनभव-
 ति । संसारतारकस्यावश्यं तारकसंज्ञकत्वेनभाव्यात् ॥ तारकत्वेहेतुः
 ब्रह्म संज्ञकमिति ब्रह्मसम्यग्ज्ञायते येनतद्ब्रह्मसंज्ञकम् ॥ ब्रह्मणःसंज्ञास-
 म्यग्ज्ञानमनुभवोयस्मात्तादृब्रह्मसंज्ञकमिति ॥ वाविशेषणाभ्यां षडक्षरस्य
 ब्रह्मापरोक्षज्ञानदानपूर्वकसंसारोत्तारयित्वास्ववाचरयामाख्यपरब्रह्म-
 प्रापकत्वमुक्तंभवति ॥ तेनमंत्रतद्वाच्ययोः समसामर्थ्यव्यक्तीकृतम् ।

टि० (१) तस्यषडक्षरराममन्त्रस्यान्वर्था अनुपश्चादर्थो यस्यांसंज्ञायां
 सान्वर्था संज्ञाश्रुतिभिर्मताउक्ता ।

(२) तारकब्रह्म संज्ञकविशेषणाभ्यां ।

(३) चपुन इति न वाच्यमित्युत्तरेणान्वयः ।

यसमाख्यंमंत्रोब्रह्मणः सच्चिदानन्दात्मकं स्वरूपं साक्षाद्बोधयति ।
 तस्मादस्य ब्रह्मसंज्ञकमित्यन्वर्था संज्ञाभिमतता ॥ नचसंज्ञाशब्दस्य ना-
 मपदयय्यायत्वेन ब्रह्मसंज्ञकमिति पदषडक्षरस्य ब्रह्मनामकत्वंवदति ।
 नतुब्रह्मस्वरूपबोधकत्वमितिवाच्यम् ॥ सम्यग्ज्ञायते वस्तुदेवतादिरूप-
 ययासासंज्ञा ॥ नम्यतेऽर्थो देवदत्तादिरभिधीयतेऽनेनेति नामेतिनिरुक्ते-
 रुभयोर्नामसङ्गयोःस्वनामिनो ज्ञेयस्यस्वरूपबोधकत्वोपपत्तेः । यथा
 नामिवाचकेन नाम्नायोऽभिमुखोभवेत् तथावीजात्मकोमंत्रो मन्त्रिणोऽ-
 भिमुखोभवेदितिश्रुतेश्च ॥ नामोच्चारणेन नामिनस्तत्सन्मुखीभवन-
 मन्यथानुपपद्यमानं नाम्नोनामिस्वरूपबोधकत्वमुपपादयति ॥ नामो-
 च्चारणकृतनामिस्वरूपबोधस्विनानामिनो नामोच्चारकसन्मुखीभ-
 वनानुपपत्तेः ॥ लोकेपितस्य तस्यसंज्ञाद्वारैवतत्तत्संज्ञकस्ययाथार्थ्यबो-
 धोभवति ॥ तन्नाम ज्ञानंविना नामिस्वरूपज्ञानानुपपत्तौः । तदुच्चा-
 रणंविना नामिसन्मुखीभवनानुपपत्तेश्च ॥ नाम्नो नामिस्वरूपबोध-
 कत्वं तत्सन्मुखीकरणत्वञ्चोपपद्यते ॥ किंच यथालोके कश्चित्पुरुषः
 कस्यापिमुखादीदृशाकारवान्देवदत्तोऽस्ति । इदंचतन्नामास्तीत्येवं
 श्रुत्वा । यदातादृशाकारवन्तं पुरुषंपश्यति तदायज्ञदत्तोक्तः स देव-
 दत्तोऽयमेवेति ज्ञात्वातन्नाम्नातमाह्वयतिभोदेवदत्तेत्येवं तदा स देव-
 दत्तस्तत्सन्मुखीभूयतं पश्यति ॥ जानातिचायंमामाह्वयते । इति ।
 एवं गुरुमुखाद्भगवदाकारंतन्नाम च श्रुत्वातन्नामतन्मंत्रंवाह्वयंवा-
 जपति । ध्यायतिचतद्वाच्यस्वरूपम् ॥ तेनस्वनामोच्चारणेनोच्चार्य-
 माणोभगवान् सर्वेश्वरस्तत्सन्मुखीभूयपश्यतिजानाति च । तमयं-
 ममनाम मंत्रंवाजपत्यतोमद्भक्तत्वान्मया सर्वथारक्षणीयोयमिति सं-
 कल्पं च कृत्वातदभीष्टं ददाति । तारयति च संसारसागरात्तंप्रापयति
 च सदातद्दयातांस्वात्मानम् ॥ तदेवंभगवन्नामतन्मंत्रश्च स्ववाच्यंभ-
 गवन्तंसन्मुखीकरोतिदर्शयति च तत्स्वरूपंप्रापयति च । तं
 भगवंतं च तन्नाममंत्रजप्तारं दर्शयतिज्ञापयति च तमयंस्वन्नामोच्चा-

टि० (१) तं भगवन्तं प्रति भागवतं दर्शयति ज्ञापयति भगवन्नाम
 मन्त्रश्चेतिपूर्वेणान्वयः ।

रकस्त्वङ्मकोस्तीत्येवं भगवतोनाममंत्रश्चस्वामिसेवकयोरुभयोः
 परस्परं बोधकौ परस्परं दर्शकौ परस्परं प्रीतिजनकौ परस्परं प्रापकौ स्तः ।
 इत्यवगम्यते ॥ तत्र एतावान् विशेषोऽस्ति रामनामव्यतिरिक्तानि
 सर्वाण्यपि भगवन्नामानि गौणानि सन्तीति तत्तद्व्युत्पत्त्यावगम्यते ॥
 तथैवोक्तं भागवतपुराणे ॥ यस्यावतारगुणकर्मविडम्वनानि नामानि-
 येऽसुविगमे विवशागृणन्तीति ॥ तत्र भक्तवत्सलकरुणाकरदयासिन्धु-
 रूपानि धीत्येवमादीनि तद्गुणविडम्वनानि रावणारिकसारि मुरारिदै-
 त्यारि खरारिमधुसूदनादीनि नामानि । तत्कर्मविडम्वनानि ज्ञेयानि ॥
 किंच विष्णुमहाविष्णवादीन्यानि विष्णुसहस्रनामान्युक्तानि भीष्मेण ॥
 तान्यपि सर्वाण्येव गौणानि सन्तीति । यानि नामानि गौणानि विख्या-
 तानि महात्मनः । ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ इत्य-
 स्माद्गौणवचनादवगम्यते ॥ तत्तन्निरुक्त्यापि तेषां गौणत्वमेव नि-
 श्च्यते ॥ तथाहि ॥ वेवेष्टीति विष्णुरित्येवं विष्णुशब्दो भगवद्व्यापकत्वं
 रूपगुणद्वारा भगवति पर्यवस्यतस्य सर्वव्यापकत्वं ज्ञापयति न तु चि-
 द्धनं तत्स्वरूपं साक्षाद्वदत्यतस्तद्व्यापकत्ववादिनः शब्दास्ते सर्वेपि वि-
 ष्णुशब्दवद्गौणत्वेन ज्ञेयाः । नारायणशब्दोऽपि क्षीराब्ध्ययनकरणरूपभ-
 गवत्कर्मद्वारा भगवन्तं बोधयति न तु चिद्धनं तत्स्वरूपम् ॥ नराज्जाता
 आपो नारास्ता अयनं गृहं यस्य स नारायण इति स्मार्तनिरुक्तेः । आ-
 पो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वतेन नारायणः
 स्मृत इति स्मृतेश्च ॥ एवं नराज्जातानि तत्त्वानि प्रकृतिमहदादीनि ता-
 न्ययनं यस्य स नारायण इत्ययमपि नारायणशब्दः सर्वतत्त्वव्यापक-
 त्वरूपभगवद्गुणद्वारा भगवन्तं सर्वतत्त्वव्यापकं ज्ञापयति न तु तच्चि-
 द्धनस्वरूपं बोधयति नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधास्ता-
 नितस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ इति स्मृतेः ॥ स्मार्तनिरुक्तेश्च
 तथा ॥ नराणां जीवानां समूहो नारास्तेषामयनमुपाय उपेयश्च यः स
 नारायण इत्ययमपि नारायणशब्दः सर्वतत्त्वव्यापकत्वरूपभगवद्गुण
 द्वारा भगवन्तं भगवन्निष्ठमुमुक्षुजीवोपायत्वोपेयत्वगुणबोधनद्वारा

एवमभवति पर्यवस्यभगवन्तंसर्वोपायत्वमुपेतत्वं च ज्ञापयति । न तु
 चिद्धनंतत्स्वरूपं साक्षाद्वदति । एवं वसति स वनेति वासुः सर्वान्स्व-
 स्मिन्वासयति वासवासुः वासुश्चाऽसौ देवश्च वासुदेव एव वासुदेव-
 शब्दोऽपि सर्वत्र भगवद्वासकरणरूपतत्कर्मद्वारा सर्वजीवस्ववासकार-
 यितृत्वतत्कर्मद्वारा च भगवति पर्यवस्य तस्य सर्वभूतवासकर्तृत्वं
 ज्ञापयति न तूक्तं तत्स्वरूपं वदति । एवं हरति भक्तानां दुःखमिति हरिः प्र-
 लयकाले सर्वान्स्वस्मिन्हरतीति वा हरिरिति हरि शब्दोऽपि भक्तजनदुःख-
 हरणरूपतत्कर्मद्वारा प्रलये सर्वजीवस्वाहरणरूपतत्कर्मद्वारा च भग-
 ति पर्यवस्य तस्य स्वभक्तदुःखहारित्वं ज्ञापयति न तूक्तं तत्स्वरूपं वद-
 ति एवमवच्छब्दोऽपि उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानां भगतिं गतिं वेत्ति विद्या-
 मविद्यां च सदाच्यो भगवानिति इति वचनाद्भगवन्निष्ठोत्पत्त्यादिज्ञान-
 बोधनद्वारा परे ब्रह्मणि पर्यवस्य तस्योत्पत्त्यादिज्ञानत्वं बोधयति न
 तूक्तं तत्स्वरूपम् ॥ एवम् । ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियो ज्ञानं
 वैराग्ययोश्चैव पणानां भगवति स्मृतः ॥ स भगो विद्यते यस्य स भगवा-
 नित्ययं भगवच्छब्दः । तदैश्वर्यादिमत्त्वबोधनद्वारा तस्मिन् परे ब्रह्म-
 णि पर्यवस्य तस्यैश्वर्यादिमत्त्वं ज्ञापयति न तूक्तं तत्स्वरूपं बोधयति ।
 एवं ज्ञानशक्तिवलैश्वर्यं तेजोवीर्याण्यशेषतो भगवच्छब्दवाच्या-
 नीत्युक्तेर्भगवच्छब्दस्य तद्वाचकत्वोपपत्तेरतो भगवच्छब्दोऽपि ज्ञानश-
 क्त्यादितद्गुणद्वारा परे ब्रह्मणि पर्यवस्यति तस्य ज्ञानशक्त्यादिमत्त्वं
 बोधयति न तु साक्षात् तत्स्वरूपं चिद्धनं बोधयति । भगवत्त्वस्य वाच्यानी-
 ति पक्षेऽपि भगवच्छब्दो ज्ञानादीनां वाचकः । स भगो स्यास्तीति भगवानि-
 त्येवमयं भगवान्शब्दो ज्ञानादीनां परब्रह्म संवन्धित्वमात्रत्वं बोधयति ।
 न तु तत्स्वरूपं चिद्धनं बोधयति ॥ एवं कृपिर्भूवाचकः शब्दोऽपि निर्वृति-
 वाचकः । तयोरेक्यं महाविद्ये कृष्ण इत्यभिधीयते ॥ इत्युक्तः कृष्णशब्दोऽपि
 सदानन्दयोस्तत्स्वरूपसमानाकारयोर्गुणयोरेव वाचकः । उक्तगुणद्वारा
 च परे ब्रह्मणि पर्यवस्य तद्वाचको भवति । न तु तत्परिच्छिन्नचिदात्मकं

स्वरूपं साक्षाद्वदति ॥ न चात्र सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेत्येव
मादिश्रुतिभिः ॥ सत्यानन्दयोर्ब्रह्मस्वरूपत्वावगमाद्ब्रह्मस्वरूपस्यैव वा-
चकः । कृष्णशब्दो न तु तद्गुणयोरित्यादिकमाशङ्कनीयम् । ग्रन्थादा-
वेव ॥ रमन्ते योगिनीऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनीत्यस्याः श्रुतेर्व्याख्या-
ने सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्मेत्यनयोः श्रुत्योः द्वयोः । आन-
न्दं ब्रह्मणो विद्वान्निविमेति कुतश्चन ॥ इत्यनया श्रुत्यैकवाक्यताकरणेन
चिदात्मनीति पदात् । सत्यानन्दे इत्येवं सत्यानन्दयोः पदयोः पृथगु-
पादानं तात्पर्यविचारेण च तदनुकूलाभिर्युक्तिभिश्च सत्यानन्दौ ब्रह्म
स्वरूपसमानाकारगुणावेव । न तु तत्स्वरूपभूताविति सुष्ठूपपादित-
त्वात् ॥ एवं परपुरुषोत्तमपुरुषपरमपुरुषादयः शब्दाः सर्वपुरुषेषु
परब्रह्मणः श्रेष्ठत्वां बोधयन्ति, एवं भगवतः सर्वाण्यपि नामानि परब्रह्म-
गुणकर्मवाचकत्वाद्वारैव परब्रह्मणि पर्यवस्य तस्य वाचकानि भवन्ति ।
न तु साक्षात्सच्चिदात्मकस्वरूपवाचकत्वेन तद्वाचकानीत्येवं मदुक्तोर्थः ।
तत्तन्नामव्युत्पत्तिद्वारा ज्ञातव्यो विद्वद्भिः । पदपदार्थवाक्यवाक्यार्थ-
विचारनिपुणैर्वैयाकरणादिभिर्विष्णुसहस्रनामादिषु यानि नामानि-
श्रूयन्ते । तानिसर्वाणि भगवद्गुणकर्मकृतत्वेन गौणान्येवेति भीष्म
वचनादवगम्यते ॥ यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।
ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥ इत्यस्मात् ॥ अत्र विख्या-
तानि ऋषिभिः परिगीतानीत्याभ्यां यावन्ति लोकवेदप्रसिद्धानि ऋषि-
भिश्च परिगीतानि भगवन्नामानि तानि सर्वाणिसंगृहीतानि भवन्तीत्य-
वगमाद्भगवत्सर्वाण्यपि नामानि सच्चिदानन्दार्थकरा मनामव्यतिरि-
क्तानि गौणान्येव सन्ति न मुख्यानीत्यवगम्यते ॥ एवं गणपतिशिवशक्ति-
सूर्यादीनां यानि नामानि तानिसर्वाण्यपि तत्तद्गुणकर्मनिमित्तकत्वे-
न गौणान्येवेति तत्तद्व्युत्पत्त्या ज्ञातव्यानि परिहृतैः । यश्च रामश-
ब्दो विष्णवादि सहस्रनामादिषु पठितो भीष्मादिभिः स सच्चिदानन्दा-

टि० (१) च पुनरित्यादिकमाशङ्कनीयमित्युत्तरेणान्वयः ।

त्मकरामाख्यपरंब्रह्म मुख्यवाचकोनास्ति । तस्यानेकविष्णवादिसहस्र
नामतुल्यत्वेनोक्तस्य सहस्रनामादिषु पाठायोग्यात् ॥ यश्च तदभि-
रामत्वादिगुणकर्मकृतोगौणो रामशब्दः सोऽपि । विष्णुसहस्रनामा
दिषु पठितः तस्यैकसहस्रनामफलदस्यापि सहस्रनामादिषु पाठानु-
पपत्तेः । किन्तु तत्तत्सहस्रनामाद्यधिष्ठातृदेवताभिरामत्वादिगुणकृतः
स रामशब्दः । परशुरामवलरामादिरामनामसदृशः । तत्तत्सहस्रनामा
द्यधिष्ठातृदेवतावाचकः । नतु सच्चिदानन्दात्मकरामाख्यपरंब्रह्म वाचको
ऽस्ति ॥ वदति हि ॥ रमन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति
रामपदेनाऽसौ परब्रह्माभिधीयते । इत्येषा श्रुतिः ॥ रामनाम्नः परब्रह्म-
सत्यानन्दगुणकानन्तचिदात्मकस्वरूपसाक्षाद्वाचकत्वम् ॥ अतएव तस्य
तन्मुख्यवाचकत्वमुपपद्यते । तदेवं सर्वेषां परब्रह्म परतत्त्वनाम्नां विष्णवा-
दीनां तथा शिवशक्तिसूर्य गणेशादिनाम्नां च परब्रह्मगौणनामत्वे-
उपपन्नत्वे सति रामनाम्नः परब्रह्ममुख्यवाचकत्वे सिद्धे सति च ॥ यथा
सर्वेऽनन्ता अपि व्यापकत्वादयः परब्रह्मगुणास्तत्स्वरूपमाश्रित्य वर्तमान-
त्वेन सर्वेऽपि युगपन्मिलित्वा स्वाध्वयभूत परब्रह्मस्वरूपसमतां न प्रा-
प्नुवन्ति । अनन्तान्यपि लोमानि । अनन्तलोमाश्रयस्य शरीरस्य समतां
न प्राप्नुवन्ति यथा तद्वत् ॥ कुतः । इति चेत् ॥ अनन्तगुणाश्रयस्य पर-
ब्रह्मस्वरूपस्योक्तगुणेभ्यो मिलितेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्माधिक्योपपत्तेरनन्तको-
टिगुणाधिकस्य तत्स्वरूपस्यैकैकगुणादनन्तकोटिगुणाधिक्यस्य चोप-
पत्तेः । तथैवानन्तान्यपि भगवद्गौणनामानियुगपन्मिलित्वापि रम-

टि० (१) तस्य सच्चिदानन्दात्मक रामाख्यस्य

(२) सोऽपि रामशब्दो भीष्मादिभिः पठितो न कुतः

(३) हियस्मात् रमन्ते इत्येषा श्रुती रामनाम्नः परब्रह्मसदानन्दगु-
णकानन्तचिदात्मकस्वरूपसाक्षाद्वाचकत्वं वदति ॥ अतएव
तस्य रामनाम्नः तत्तस्य परब्रह्मणो मुख्यवाचकत्वमुपपद्यते ॥
अत्र वदतीति पूर्वक्रियापदेनैवान्वयः

न्ते योगिनो नन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि । इति रामपदेनासौ परंवृहत्ता
 मिधीयते ॥ इति श्रुतेः ॥ चिद्वधनपरवृहत्स्वरूपसाक्षाद्वाचकस्य ॥ वृहत्ता-
 त्मकः सच्चिदानन्दाख्य इत्युपासितव्यमिति श्रुत्या ॥ स्वभूज्योतिर्म-
 योऽनन्तरूपीस्वेनैव भासते ॥ इति श्रुत्या च ॥ स्वप्रकाशज्योतिर्मयपर-
 वृहत्तात्मकत्वेन चोक्तस्य षडक्षरतारकस्य रामनाम्नश्च समतां न यांति ॥
 परवृहत्स्वरूपवाचकस्य तत्स्वरूपभूतस्य च षडक्षरस्यैकस्य रामना-
 म्नाश्च स्वरूपाश्रितगुणकर्मद्वारा तद्वाचकेभ्यस्तद्गुणनामभ्योमिति
 तेभ्यः कोटिगुणाधिक्यस्यैकैकगुणनाम्नः कोटिकोटिगुणाधिक्यस्य चोप-
 पत्तेः ॥ जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमन्त्राश्च पार्वति । तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं
 रामनाम्नैवलभ्यते ॥ इति स्मृतेः । सर्ववेदसर्वमन्त्रजपाद्यत्फलं भवति
 तस्मात्सर्ववेदसर्वमन्त्रजपफलात्कोटि गुणाधिकं पुण्यं रामनाम्नैव
 लभ्यते ॥ इत्यर्थकायाः स्मृतेः । सर्ववेदसर्वमन्त्रजपफलात्कोटिगुणा-
 धिकप्रदत्वं रामनाम्नोऽन्यथानुपपद्यमानं सर्ववेदेभ्यः सर्वमन्त्रेभ्यश्च
 कोटिगुणाधिक्यमुपपादयति यस्मात्तस्माद्यथा शास्त्रमुक्तं मयेत्यव-
 गन्तव्यम् ॥ अनेनैवाभिप्रायेण वेदसारज्ञाः सर्वज्ञाः शिवागस्त्यव्या-
 सादयः षडक्षरतारकस्य रामनाम्नश्च विष्णवनेकसहस्रनामतुल्यत्वं
 भगवदनन्तमन्त्राधिकत्वं सर्ववेदसर्वमन्त्रजपफलात्कोटिगुणाधिक-
 पुण्यप्रदत्वं चोक्तवन्तः । पञ्चपुराणादिषु । लौकिकावैदिकाः शब्दाः
 येकेचित्सन्ति पार्वति । नामानिरामचन्द्रस्य सहस्रं तेषु चाधिकम् ॥ तादृ-
 ङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमं मतम् । विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकं
 मतम् । तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमं मतम् । जपतः सर्ववेदांश्च
 सर्वमन्त्रांश्च पार्वति ॥ तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं रामनाम्नैवलभ्यते ॥ इत्येवं
 पञ्चपुराणे भीष्मोक्तं शतनाम्नि शिवपार्वति सम्वादे पुरस्कृत्य व्यासेनो-
 क्तं भवति । अत्र सकृद्रामनामजपो विवक्षितः । अन्यथा नामान्तरस्यापि

- टि० (१) अन्यथानुपपद्यमानमित्युक्तं पदमित्यत्रार्थापत्तिः प्रवर्तते सा-
 पूर्ववद्ज्ञेया ॥ यथा देवदत्तोरात्रौ भुंक्ते इत्यादि
 (२) मया यथा शास्त्रमुक्तमित्यवगन्तव्यं भवद्भिर्ज्ञातव्यम्

बहुकोटिवारजपेन तादृशफलप्रदत्वोपपत्त्या एतदुक्तव्यासवचनस्य-
 वैयर्थ्यापत्तेः । अत्र सच्चिदानन्दार्थकमुख्यरामनामव्यतिरिक्तानां
 गौणानांरामनाम्नामभ्ये एकैकस्यैकैकसहस्रनामतुल्यत्वमपिव्यासे-
 नोक्तम् । लौकिकावैदिकाः शब्दायेकेचित्सन्तिपार्वति । नामानि राम-
 चन्द्रस्यसहस्रं तेषुचाधिकमिति ॥ ईदृशश्रीरामगौणनामानेकसहस्र-
 तुल्यं सच्चिदानन्दार्थकमुख्यरामनामास्तीत्यपि तेनैवोक्तम् ॥ तादृङ्-
 नामसहस्रैस्तु रामनामसमंमतमिति ॥ विष्णोरेकमेकनामनारायण-
 वासुदेवहृद्यादिकंयद्यत्सर्ववेदाधिकंमतम् ॥ तादृशानामनेकसहस्रा-
 णांतुल्यं रामनामास्तीत्यपितेनैवोक्तम् । विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदा-
 धिकंमतम् । तादृङ्नामसहस्रैस्तु रामनामसमंमतमिति ॥ अत्र नाम-
 सहस्रैरिति बहुवचनेनानेकसहस्रनामानि ॥ अथवा कोटिनामानिविष-
 क्षितानि । अथवा परमितानिनामानिविवक्षितानि । सर्ववेदसर्वमंत्रजप
 फलात्कोटिगुणाधिकफलप्रदस्य रामनाम्नस्तत्तन्मन्त्रबीजभूतविष्णवा-
 दिकोटिनामेभ्य आधिक्योपपत्तेः । सहस्रनामफलप्रदस्यगौणनामाने-
 कसहस्रसमस्य रामनाम्नोविष्णवादिकोटिनामभ्य आधिक्योपपत्तेश्च
 रामनाम्नोविष्णवादिकोटिमन्त्राधिकत्वं विनासर्ववेदविष्णवादिसर्वम-
 न्त्रजपफलात्कोटिगुणाधिकपुण्यप्रदत्वव्यासवचनस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च ॥
 अन्यथा तादृङ्नामसहस्रैरित्यस्यैकसहस्रनामपरत्वाभिप्रायस्य व्या-
 सस्य तादृङ्नामसहस्रेण रामनामसमंमतमित्येव वक्तव्यादिति ॥ राम
 रामेतिरामेति रमेरामे मनोरमे । सहस्रनामतातुल्यं रामनामवरानने ॥
 इतीदमपिपद्मपुराणोक्तं व्यासवचनमस्ति । अत्रापि तादृङ्नामसहस्रै-
 रित्यनेन ॥ तस्मात्कोटिगुणंपुण्यं रामनाम्नैव लभ्यते ॥ इत्यनेन स
 सहस्रनामतातुल्यमित्यस्यैकार्थ्यात् ॥ सहस्रनाम तातुल्यमित्यस्या-

टि० (१) गौणनाम्नामनेकसहस्राणां तुल्यमेक सच्चिदानन्दार्थमुख्य
 रामनामास्ति

(२) तस्य तस्य विष्णुनारायणादिमंत्रस्यबीजभूतेभ्यो विष्णवा-
 दिकोटि नामभ्योव्याधिक्योपपत्तेः ।

ऽनेकेषांसहस्रनाम्नां समूहः । सहस्रनामताअत्र समूहार्थेताप्रत्ययः ॥
 जनतापदवदिदमपिपदंवोध्यम् ॥ तयासहस्रनामतया तुल्यंसहस्रनाम
 तातुल्यमितीदृशोऽर्थोव्यासस्याभिप्रेतः । अन्यथा । सहस्रनामसदृशं
 रामनामवरानने ॥ इत्येववक्तव्यात् ॥ तथैवहारीतेन ॥ षडक्षरतारकस्या
 नन्तेभ्योऽपिभगवन्मन्त्रेभ्योधिकत्वमुक्तम् ॥ श्रीरामायनमोह्येतत्ता-
 रकंवृहत्सज्ञकम् । विष्णोर्नाम्नां सहस्राणांतुल्यएषमहामनुः । अनन्ता
 भगवन्मन्त्रा नानेनतु समाःकृताः ॥ श्रियोरमणसामर्थ्यात्सौन्दर्यगु-
 णसागरात् । इति ॥ अत्र विष्णोर्नामसहस्रस्य तुल्य इत्येवमुक्ते विष्णव-
 नेकसहस्रनामतुल्यतास्यात्तारकस्य ॥ विष्णोर्नामसहस्राणां तुल्यइत्यु-
 क्तेविष्णुरिति यन्नामास्ति तत्सम्बन्धिनामनेकेषां सहस्रनाम्नांतुल्यता-
 स्यात् ॥ विष्णोर्नाम्नांसहस्रस्येत्येवमुक्ते विष्णोरनन्तानि यानिनामा-
 निनारायणवासुदेवहरिकृष्णनृसिंहादीनि तेषां सम्बन्धिन एकस्यैक-
 स्य सहस्रनाम्नस्तुल्यतास्यात् । अतोविष्णोर्नाम्नां सहस्राणामित्येव-
 मुभयत्र बहुवचनंदत्तम् । तेनयानिविष्णोरनन्तानि नामानि विष्णुना-
 रायणवासुदेवहरिकृष्णादीनितेषां मध्ये एकस्यैकस्य सम्बन्धीनि
 यान्यनेकान्यनेकानि सहस्रनामानितेषां सर्वेषां तुल्यएषमहामनुरित्ये-
 षवक्तुरभिप्रायोऽवगम्यते ॥ इममेवोक्तार्थं स्फुटयामासतत्रैव स हा-
 रीतः । अनन्ताभगवन्मन्त्रानानेनतु समाःकृताः । इति । अनन्ता असं-
 ख्याका अपिभगवन्मन्त्रा युगपन्मिलिता । अपि सर्वेऽनेन षडक्षरता-
 रकेण समाः तुल्यानकृताः शिवव्यासादिभिः । जपतः सर्ववेदांश्च सर्व-
 मन्त्रांश्च पार्वति । तस्मात्कोटिगुणंपुण्यंरामनाम्नैवलभ्यते इत्येवमा-
 दिष्वितिज्ञेयम् ॥ अतो मयापिविष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तुल्यएष महा-
 मनुरित्युक्तमितीदृशोन्वयोत्र ज्ञातव्यः । अत्रसर्वेभगवन्मन्त्रा मिलित्वा-
 पिराममन्त्रसमतां न यांति ॥ नत्वेकैकमन्त्र इति वक्तुरभिप्रायः । अन्यथा
 एकोपिभगवन्मन्त्रो नह्यनेनसमःकृतः । इत्येवंवक्तव्यात् ॥ तथैवोक्त-
 मगस्त्येनापि ॥ सर्वेषुमन्त्रवर्गेषुश्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते । गाणपत्येषुशैवेषु-
 शाक्तसौरेष्वभीष्टदम् ॥ वैष्णवेष्वपिमन्त्रेषु राममन्त्राःफलाधिकाः ।

गाणपत्यादिमंत्रेभ्यः कोटिकोटिगुणाधिकाः ॥ विनैवदीक्षांराजेन्द्रपुर-
श्चर्यां विनैवहि । विनैवन्यासविधिना जपमात्रेणसिद्धिदाः ॥ मंत्रस्ते-
ष्वप्यनायासफलदोऽयं षडक्षरः । षडक्षरोऽयंमंत्रस्तु सर्वाघौघविना-
शकः ॥ दैनंदिनं च दुष्कृत्यंपक्षमासतुर्वर्षजम् । सर्वहरतिनिःशेषं तु-
लाचलमिवानलः ॥ ब्रह्महत्यासहस्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च । स्वर्ण-
स्नेयसुरापानगुरुतल्पायुतानि च ॥ कोटिकोटिसहस्राणिह्युपपातक-
जान्यपि । सर्वाण्यपिप्रणश्यन्ति राममंत्रानुकीर्तनात् ॥ शांतःप्रसन्नो-
वरदोह्यक्रोधोभक्तवत्सलः । अनेनसद्गुणमंत्रोजगत्स्वपिनविद्यते ॥
इत्यादिना ॥ अत्रवैष्णवेष्वपिमंत्रेषु राममंत्राःफलाधिकाः ॥ इत्यस्य-
राममंत्राणांवैष्णवमंत्रत्ववचनस्य सर्वेषांभगवन्मंत्राणां वैष्णवमंत्रोप-
लक्षणत्वात् । अन्यथाभगवन्मंत्राणां नारायणवासुदेवहरिकृष्णनृसिं-
हादिमंत्राणां वैष्णवमंत्रत्वानङ्गीकारे तेषांमंत्राणां सर्वेभ्योमंत्रवर्गे-
भ्यो वाह्यत्वोपपत्त्या श्रुतिसमृतिवाह्यत्वोपपत्तेः । नारायणवासुदेवा-
दिमंत्राः । सर्वेऽपिवैष्णवमंत्रावाच्याः । सर्वाण्यपि नारायणवासुदेव-
हरिकृष्णनृसिंहादीनि नामानि विष्णुनामानि च संतीति निश्चयाद्य-
न्मया विष्णोर्नाम्नामित्यस्य व्याख्याने नारायणवासुदेवहरिकृष्णादि-
नाम्नांविष्णोर्नामत्वमुक्तं तदुपपन्नतरम् । तदेवसच्चिदानन्दार्थकस्य
रामनाम्नःषडक्षरमंत्रस्यच विष्णवादिनामभ्यस्तन्मंत्रेभ्यश्च कोटिगुणा-
धिक्यं यथा व्यासादिभिरुक्तंभवति ॥ तथैवश्रीरामचन्द्रगौणानांना-
म्नां मंत्राणांचापि विष्णोरेकैकसहस्रनामतुल्यत्वमुक्तं तैरेवतत्र । तथा
पद्मपुराणेव्यासेनोक्तम् ॥ लौकिकावैदिकाःशब्दा येकेचित्सन्तिषार्वति
नामानिरामचन्द्रस्य सहस्रंतेषु चाधिकमिति ॥ सहस्रमिति एकस-
हस्रमित्यर्थः । तथैवोक्तंलिंगपुराणे श्रीरामसहस्रनामान्ते ॥ एकैकं
रामचन्द्रस्य नामसर्वाधिकंमतम् । सहस्रनामफलदं सर्वाभीष्टप्रदाय-
कमिति । तथैव ॥ वैष्णवेष्वपिमंत्रेषुराममन्त्राःफलाधिकाः ॥ षडक्षर-
भिन्नाराममंत्राः षडक्षरस्यतत्पृथगुक्तेः ॥ एकसहस्रगुणफलाधिकदा-
तारः । इत्यर्थः । एकैकं रामचन्द्रस्य नामसहस्रनामफलदमित्यस्यानु-

रोधादुपपद्यते ॥ राममंत्राणां मंत्रान्तरेभ्य एकसहस्रगुणाधिकफलदात्-
 त्वं नाममंत्रयोरेकत्वात् । तदिदं रामनाम्नः षडक्षरतारकस्य विष्णवा-
 दिनामभ्यस्तन्मंत्रेभ्यश्च कोटिगुणाधिक्यमन्यथानुपपद्यमानं राम-
 नामषडक्षरमंत्रवाच्यस्य विष्णवादिनाममंत्रवाचेभ्यः कोटिगुणमाधि-
 क्यमुपपाद्य श्रीरामस्य साक्षात्स्वयं परब्रह्मत्वं निष्पादयतीत्यवधेयम् ॥
 अत्र रामनाम्नस्तारकस्य च विष्णवादिनामभ्यस्तन्मंत्रेभ्यश्च कोटि-
 गुणाधिक्यं तारकसंज्ञकत्वं च हेतुकृत्य तद्वाच्यस्य श्रीरामचन्द्रस्य पर-
 तत्वं परब्रह्मत्वं यत्साधितं मया तच्च श्रुतिस्मृतिप्रमाणकमेव ॥ यतः ॥
 न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाममहद्यशः । इत्येषा श्वेताश्वतरश्रुतिः ।
 नाममहद्यशस्त्वं हेतुकृत्य तद्वाच्यस्य प्रतिमत्वेनानुपमेयत्वेन तत्समा-
 भ्यधिकरहितत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं वदति ॥ यतश्च भगवान् शिवोपि
 रामनाममंत्रयोस्तारकसंज्ञकत्वं हेतुकृत्य तद्वाच्यस्य रामस्य निर्वाधित
 परब्रह्मत्वमुक्तवान् ॥ श्रीरामरामेतिरामेति ह्येतत्तारकमुच्यते । अतस्त्वं
 जानकीनाथपरं ब्रह्मासि निश्चितमिति । तस्य रामनाम्नोऽपि सर्वेभ्योना-
 मभ्य उत्कृष्टत्वसर्वनामवाच्यानामादिकारणस्य परस्य ब्रह्मणः स्वरूप
 साक्षात्संबन्धेन भवतीतीममर्थं स्मृतयो वदन्ति ॥ यन्नामसंसर्गवशाद्वि-
 षणौ नष्टस्वरौ मूर्ध्नि गतौ स्वराणाम् । तद्रामपादौ हृदये निधाय देही
 कथं नोर्द्धगतिं प्रयाति ॥ ऐकांगसंगिनी गंगापावयेदखिलं जगत् ।
 अंगप्रत्यंगसंव्यापि नाम किं कर्तुमक्षमम् ॥ इत्येवमाद्याः । तस्मान्नाम-
 परत्वेन हेतुना तन्नामी परत्वं निष्पद्यते ॥ सर्वपरवाच्यसंबन्धेन हेतुना
 तत्साक्षाद्वाचकस्य नाम्नः सर्वनामभ्यः परत्वं निष्पद्यते ॥ चतद्रूपकर्म
 संबन्धिभ्योनामभ्यस्तत्स्वरूपसंबन्धिनोनाम्नो यावत्सर्वगुणेभ्यस्तदा-
 श्रय भूतस्य स्वरूपस्याधिक्यं निष्पद्यते ॥ चैत्यभिप्रायेणैव परतत्त्वपर-
 ब्रह्मान्तचित्स्वरूपसाक्षाद्वाचकस्य ब्रह्मात्मभूतस्य च रामनाम्नः

टि० (१) अत्र पूर्ववदर्थपत्तिर्ज्ञातव्या ॥ २ ॥

(२) तदाधिक्यमुपपद्यते ॥

षडक्षरस्य च परब्रह्मगुणकर्मद्वारातद्वाचकेभ्यो विष्णवादिनाममंत्रेभ्यः
 कोटिगुणाधिक्यमुक्तवन्तः सर्वज्ञाः शिवव्यासादयः ।
 तदिदंरामनाम्नः षडक्षरस्य च नामान्तरेभ्योमन्त्रान्तरेभ्यश्च कोटिगु-
 णाधिक्यं तत्कोटिगुणाधिकपुण्यप्रदत्वं च तत्तारकसंज्ञकत्वं चान्यथा
 नुपपद्यमानं नामान्तरमन्त्रान्तरजापिभ्योरामनामतारकमन्त्रजापिनां
 शीघ्रतरसंसारनिवृत्तिं ज्ञापयन् वर्तमानस्यैव देहस्यान्ते रामाख्यपरब्र-
 ह्मप्राप्तिज्ञापयतीति ॥ नामान्तराणामन्त्रान्तराणां च रामनाममन्त्राभ्या-
 मनेकसहस्रगुणन्यूनत्वंतारकसंज्ञाहीनत्वञ्च ॥ मुक्तिप्रदत्ववचनं च
 तज्जापिनां वर्तमानदेहान्ते मोक्षाभावंदेहान्तरान्ते मुक्तिं तदुपास्यदेवता
 प्राप्तिं च ज्ञापयतीति ॥ तस्यतेषां च फलविशेषोपि ज्ञातव्यः ॥ अन्यथा
 सर्वेषां नाम्नामन्त्राणां च तुल्यफलप्रदत्वस्वीकारे रामनामतन्मन्त्रयो-
 र्नामान्तरमन्त्रान्तरेभ्यः कोटिगुणाधिकपुण्यप्रदत्ववादिशिवव्यासादि
 वचनानां वैयर्थ्यापत्त्यातदुक्तानां पुराणेतिहासादीनावैयर्थ्यापत्तेस्ता-
 रकस्यगर्भजन्मजरामरणादिभ्यो यस्मात्तारयति तस्मादुच्यते तारक-
 मितिश्रुतिनिरुक्तायाः ॥ तदन्वर्थायास्तारकेतिसंज्ञाया वैयर्थ्यापत्तेश्च
 यथा तारकजापिनां वर्तमानस्यैव देहस्यान्ते श्रीरामप्राप्तिर्भवति ॥
 तथा सुष्टूपपादितमस्माभिः । श्रीरामतापनीयभाष्ये ॥ य एतत्तार-
 कब्राह्मणो नित्यमधीते स पाप्मानं तरततिस्याः श्रुतेर्व्याख्याने ॥
 इत्यलमति विस्तरेण ॥ ननुमुक्तिवाधकानां संसारप्रदानां ब्रह्महत्यादि
 पापानां विद्यमानत्वेकथं तारकस्यसंसारतारकत्वंस्यादित्याशंक्याह ॥
 ब्रह्महत्यादिपापघ्नमिति ॥ स्वजापकस्य ब्रह्महत्यादि नाशकं ब्रह्महत्या
 दिपापविनाशपूर्वकं संसारतारकमित्यर्थः ॥ किमत्रप्रमाणमित्यपेक्षा-
 यामाह ॥ इति वेदविदोविदरिति ॥ वेदविदांस्मृतयः तन्मूलभूताश्च

टि० (१) अत्रपूर्ववदर्थपक्षिर्ज्ञातव्या ।

टि० (२) तस्यषडक्षरस्य तेषां मन्त्रान्तराणाम् ।

(३) वेदविदांशिवागस्त्यव्यासादिस्मृतयस्तासांस्मृतीनामूलभू-
 ताः कारणभूताः ॥ २ ॥

श्रुतयोऽथ प्रमाणमित्यर्थः ॥ अत्रेति वेदविदो विदुरित्यनेन व्यासेनास्य
 तारकस्य षडक्षरराममन्त्रस्य वैदिकत्वं ज्ञापितं भवति ॥ अन्यथा ॥ इति
 शास्त्रविदो विदुः । इति तत्र विदो विदुरित्येवं व्यासस्योक्तिः स्यात्
 रुद्रस्तारकं ब्रह्मव्याचष्टे ॥ तारकं दीर्घानलं विन्दुपूर्वकं पुनर्दीर्घानलम् ॥
 यस्माद्गर्भादिभ्यस्तारयति तस्माद्ध्यते तारकमिति ॥ य एतत्तारकं
 ब्राह्मणो नित्यमधीते स पाप्मानं तरति ॥ स ब्रह्महत्यां तरति । स भ्रूण-
 हत्यां तरति । इत्येवमाद्याः श्रुतयः षडक्षरतारकस्य स्वरूपं तन्निरुक्तिं
 च वदन्ति ॥ तस्य सर्वपापतारकत्वं मुक्तिप्रदत्वं च वदन्ति ॥ तस्मादस्य
 षडक्षरतारकराममन्त्रस्य बहुश्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन वैदिकवैदिकत्वनिष्पत्तेः
 येऽस्य षडक्षरस्य राममन्त्रस्यावैदिकत्वं तांत्रिकत्वं च वदति तेऽनालो-
 चितरामतापनीयादिश्रुतिसंदर्भत्वेन परिडितमानिन एव न तु परिडिताः
 किंतु मूर्खा एवेति मंतव्यम् ॥ वेदविद्भगवानगस्त्यः । षडक्षरस्य ब्रह्मह-
 त्यादिपापघ्नत्वमाह ॥ बहुधा राममन्त्रोऽयं संस्काराच्चैव वाञ्छति । रश-
 नास्पृक्फलत्येव वहिरसंस्कृतो यथा ॥ शांतः प्रसन्नो वरदो ह्यक्रोधो भक्त-
 वत्सलः ॥ अनेन सद्गुणो मन्त्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ सर्वेषु मंत्रवर्गेषु
 श्रेष्ठं वैष्णवमुच्यते । गाणपत्येषु शैवेषु शाक्तसौरेष्वभीष्टदम् ॥ वैष्णवे-
 ष्वपि मन्त्रेषु राममन्त्राः फलाधिकाः । गाणपत्यादिमंत्रेभ्यः कोटिको-
 टिगुणाधिकाः ॥ विनैव दीक्षां राजेन्द्र पुरश्चर्यां विनैव हि विनैव न्यास-
 विधिना जपमात्रेण सिद्धिदाः ॥ मन्त्रस्तेष्वप्यनायासफलदोऽयं षडक्ष-
 रः । षडक्षरोऽयं मन्त्रस्तु सर्वाघौघविनाशकः ॥ दैनंदिनं च दुष्कृतं पक्ष-
 मासर्तुवर्षजम् । सर्वहरति निश्शेषं तुलाचलमिवानलः ॥ ब्रह्महत्यासह-
 स्त्राणि ज्ञानाज्ञानकृतानि च । स्वर्णस्तेयसुरापानगुरुतलपायुतानि च
 कोटिकोटिसहस्राणि ह्युपपातकजान्यपि अन्यानि यानि पापान्यनादिजन्म-
 कृतानि च ॥ मातृपितृवध्नादीनि तद्गमनोद्भवानि च । सर्वाण्यपि प्रण-
 श्यन्ति राममन्त्रानुकीर्तनादितीत्यादिना ॥ एतन्मूलभूताश्रुतिरपि तार-
 कस्य ब्रह्महत्यादिनाशकत्वं मुक्तिप्रदत्वं चाह ॥ य एतत्तारकं ब्राह्मणो-
 नित्यमधीते स पाप्मानं तरति स मृत्युं तरति स भ्रूणहत्यां तरति स

ब्रह्महत्यांतरति स वीरहत्यांतरति स सर्वहत्यां तरति स संसारंतर-
तिस सर्वतरति सोविमुक्तात्माश्रितोभवति स महान्भवति सोऽमृतत्वं
च गच्छति । इति ॥ ६ ॥

श्रीरामरामेति जना येजपन्ति च सर्वादा ।
तेषांभुक्तिश्च मुक्तिश्च भविष्यति न संशयः॥७॥

एवं श्रीराममन्त्रमहिमानमुक्त्वा तन्नाममहिमानमाह ॥ श्रीरा-
मेति ॥ श्रीरामरामेति एतद्व्यक्षरं येजनाः नित्यदाजपन्ति च शब्दाधि-
तयन्ति च तेषांभुक्तिरैहिकं सुखं धनदारपुत्रराज्यादिलाभः । मुक्तिश्च
संसारछेदपूर्विका श्रीरामपदप्राप्तिर्भविष्यत्यत्र संशयो नास्ति ॥ रामे-
ति वर्णद्वयमादरेण सदाजपन् जंतुरुपैति मुक्तिम् । कलौ युगे कल्मषमा-
नसानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकार इति । अग्निपुराणेऽपि तथैवोक्तम् ॥
अग्निष्टोमादिकर्माणिसापायानि कलौ युगे । गङ्गास्नानं हरेर्नामनिरपाप-
मिदं द्वयम् ॥ महाभारतेऽपि ॥ जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते ।
अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रशस्यते इति ॥ वायुपुराणेऽपि ॥ एकांग-
संगिनो गङ्गापावयेदखिलं जगत् । अङ्गप्रत्यङ्गसंख्यापि नाम किं कर्तुम-
क्षममिति ॥ ब्रह्मपुराणे ॥ सर्वधर्मवहिर्भूतो भुञ्जानो वा इतस्ततः । कदा-
चिन्नारदं दुःखं नाम वक्तान पश्यति ॥ श्रीरामनामस्मरणे मानसं यस्य व-
र्तते । तस्य वैवश्वतो राजा करोति लिपि मार्जनम् ॥ अवशेनापि यन्नाग्नि-
कीर्तिते सर्वपातकैः । पुमान्विमुच्यते सद्यः कुरुध्वं नात्र संशयः ॥ यन्ना-
मकीर्तित भक्त्या विलापनमनुत्तमम् । मैत्रेयसर्वपापानां धातूनामिव-
पावकः ॥ समाया लजलं वह्नेस्तमसो भास्करोदयः ॥ शान्तिः कलावधौ-
घस्य नाम संकीर्तनं हरेः ॥ ब्रह्मपुराणे व्यासवचनम् ॥ द्विजो वाराक्षसो-
वापि पापी वा धार्मिकोऽपि वा । रामरामेति यो वक्ति समुक्तो नाऽत्र संशयः ॥

टि० (१) अपायो विघ्नस्तत्सहितानि सापायानि ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि ॥ अनुक्तगतयोमर्त्या भोगिनोऽपि परंतप । ज्ञानवैरा-
ग्यरहिता ब्रह्मचर्यादिवर्जिताः ॥ सर्वधर्मोभ्रिताविष्णोर्नाममात्रैक-
जल्पकाः । सुखेनयांगतियांति न तां सर्वेऽपि धार्मिकाः ॥ इति स्कन्दे ॥ या-
मलेऽपि ॥ श्रीरामनामाक्षरमंत्रवीजं संजीवनीचेन्मनसि प्रविष्टा । हाला-
हलम्बाप्रलयानलम्बामृत्योर्मुखं वाविशतां कुतोभीः ॥ आकृष्टिः कृत-
चेतसांसुमहतामुच्चाटनं चाहसामाचांडालममूकलोकसुलभं वश्यं च
मुक्तिस्त्रियः । नोदीक्षां न च दक्षिणां न पुरश्चर्यामनागीक्षते मन्त्रोऽयं-
शनास्पृगेव फलति श्रीरामनामात्मकः ॥ मंत्राः संति सहस्रशोऽत्र सर्वे
क्लेशेन कामप्रदाः । कोप्यश्चाविसखेश्रुतोऽपि विकलैः सारूप्यमुक्तिप्रदः ।
कोसावित्यभियासि संशयमथ पृच्छस्व काशीपुरप्रांते कंचनपर्यटन्त
मनिशं दिग्वाससं तापसम् ॥ आश्वलायनीश्रुतयोप्याहुः ॥ तमुस्तोतारः

टि. (१) वेदादिभिर्निरुक्ता अनुक्ता वेदवाह्यागर्हिता गतिर्येषां ते अनुक्त-
गतयोमर्त्या मरणधर्मकाः ।

(२) हे सखे अत्रास्मिन् लोके सहस्रो मंत्राः संति ते सर्वे मंत्राः क्लेशेन
बहुकालकायादिभिः श्रमकृतेन कामप्रदा भवन्ति । विकलैः
व्याकुलैरपि पुरुषैः श्रुतः श्रवणः कृतः सारूप्यमुक्तिप्रदो मंत्रः
कः, अपित्वया अश्चाविश्रुतोऽस्ति ॥ असौ सारूप्य मुक्तिप्र-
दो मन्त्रः कः कस्य देवस्य किं नामास्ति । इत्याकांक्षायामाह ॥
त्वं काशीपुरप्रांते अनिशं सर्वदा पर्यटन्तं दिग्वाससं दिग्दिश
एव वासांसि यस्य तम् ॥ तापसं तपः कर्तुं शीलमस्यास्तीति
तापसं कंचन पुरुषं श्रीमहादेवं प्रत्यभियासि गच्छ अथान-
न्तरंतं प्रति स्वसंशयं पृच्छस्व स श्रीमहादेवस्तारकपण्डितश्च
श्रीराममन्त्रस्य प्रभावं वेत्ति तन्मन्त्रप्रभावेण काश्यामृता-
नां सर्वजंतूनां मुक्तिं ददाति, अतः स एव तव सर्वसंशयंदूरी-
करिष्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

पूर्वयथाविदः । ऋतस्यगर्भजनुयापिपतन ॥ आरुयजानन्तो नामचिच्छि-
 विक्तनमहस्ते विष्णोसुमतिभजामहे ॥ अस्यार्थः ॥ हेस्तोतारः श्रुतिकु-
 शलास्तं परमात्मानं जनुयामनुष्यजन्मनापिपतनस्तु याप्रोणयन्तः प्रीति
 प्रापयन्तः ॥ अथवास्तोतारः ॥ स्तुध्वमिति विपरिणामः किलक्षणं तं पृथमना-
 दिम् ॥ नन्वनादेः परमेश्वरस्य स्तुतीवयमसमर्था इति चेन्न ब्राह्म ॥ यथा धिक्
 यथा जानीत यथा ज्ञानमित्यर्थः ॥ पुनः कथं भूतम् ॥ ऋतस्यगर्भम् । ऋतस्यो-
 पनिपद् ज्ञानस्यगर्भं जठरेवर्तमानम् ॥ यद्वा ऋतस्याज्ञानाद्युपलक्षितप-
 चमहाभूतभौतिकप्रपञ्चस्यगर्भम् ॥ अन्तर्यामिणम् । सर्वत्र जगति वा ह्या-
 भ्यन्तरे च व्यापकत्वेन वर्तमानम् ॥ अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नाराय-
 णः स्थित इति श्रुत्यन्तरात् ॥ हे जानन्तः ज्ञातारः अस्मभगवतो नाम आ-
 ईषत् ॥ विविक्तान् वदन्तु कीर्तयन्तु । कथं भूतं चित् । चिदात्मकं पुनः कि-
 लक्षणं बृहद् व्यापकम् । चिद्बृहद्ब्रह्मात्मकं तु षडक्षरतारकमेव न मन्त्रा-
 न्तरम् । ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इति रामतापनीयश्रुतेः ।
 षडपि तारकवर्णा ब्रह्मात्मका ब्रह्मस्वरूपभूताः । ननु जडस्वरूपाणां
 वर्णानां कथं सच्चिदानन्दात्मकब्रह्मस्वरूपत्वमुपपद्यते ॥ इत्याशङ्क्याह ॥
 सच्चिदानन्दाख्या इति ॥ नेमे तारकषडक्षरवर्णा जडात्मकाः किन्तु स-
 च्चिदानन्दपदेनाख्यायन्ते इति सच्चिदानन्दाख्याः । अथवा । सच्चिदान-
 न्दा इति आख्यासंज्ञानामयेषां ते सच्चिदानन्दाख्याः सच्चिदानन्दपद-
 वाच्या ब्रह्मवत्सच्चिदानन्दस्वरूपा इत्यर्थः ॥ अत एतच्छ्रुत्युक्तं चि-
 द्बृहद्ब्रह्मरामनामैव नान्यत् । बृहदित्यस्य स्थाने महः इति पाठे ॥ प्रका-
 शरूपम् ॥ तदपि प्रकाशरूपत्वं रामनाम्न एवोपपद्यते नान्यनाम्नः ॥
 स्वभूज्योतिर्मयो नन्तरूपी स्वेनैव भासते ॥ इति रामनामपररामतापनीय-
 श्रुतेः ॥ नारायणादिनामानि कीर्तितानि बहून्वपि । आत्मा तेषां तु-
 सर्वेषां रामनामप्रकाशकः । इति स्मृतेश्च ॥ अतएव हे विष्णो व्यापन-
 शीलते त्वां भजामहे ॥ कथं भूतं त्वां सुमतिम् ॥ नामोच्चारणेन सुष्ठु म-
 तिर्यस्मात्सुमतिस्तत्त्वांसेवयामहे ॥ इति प्रार्थयन्तीत्यर्थः । अन्यापि-
 श्रुतिः । मर्त्या अमर्त्यस्य ते भूरिनाम मनामहे विप्रासो जातवेदस इति ॥

अस्यार्थः । हेचिन्स्वप्रकाशनामकब्रह्मवयंमर्त्यामरणधर्मकाः ॥ अम-
 र्त्यस्यमृत्युरहितस्य नित्यस्यपरमात्मनस्ते तवभूरि वारंवारं यथाभ-
 वति ॥ तथानाममनामहे मननरूपेणचितयामहेइत्यर्थः । नामस्मरणेन-
 कर्मणावयंविप्रासः । ब्राह्मणाभवामः । विप्राइतिवक्तव्ये विप्रासइति
 छान्दसःप्रयोगः । किलक्षणावयम् ॥ जातवेदसः । अग्नि तुल्याः । त्वन्न-
 क्त्या नामकीर्तनेनतेजिष्ठास्ततश्चपापक्षयाच्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानवन्त
 इत्यर्थः । ज्ञानमार्गं च नामतइति रामतापनीयश्रुतेः । भगवन्नामदीप्ता-
 ग्निदग्धदुर्जातिकिल्विषः । श्वपचोऽपिवुधैः पूज्यो न वेदाढ्योपि नास्ति-
 कः ॥ इति स्मृतेश्च । अत्यापिश्रुतिः । त्रिदेवः पृथिवीमेष एतां वि-
 चक्रमे शतर्चसंमहित्वा प्रविष्णुरस्तु तव सस्तवीयान् न त्वेषं ह्यस्य स्थ-
 विरस्य नामेति ॥ अस्यार्थः ॥ त्रिःत्रेधा देवोद्योतनात्मकः पृथिवीं एतां
 विचक्रमेकमितवान् ॥ एष प्रविष्णुर्वाह्याभ्यन्तरः । वहिरन्तर्व्याप्तः । स्त-
 वीयान् स्तवनयोग्यः । स विष्णु नाम एव तवास्तु न त्वेषमेतत् । अस्य नाम
 तवास्तु किं तु अस्य स्थ विरस्य नाम ममास्ति वत्यर्थः ॥ हे शतर्चत्वात्वां
 संमहिसम्यक् पूजयामि ॥ इतीमा अश्वलायनशास्त्रोक्ताः श्रुतयः । इति
 ज्ञातव्यम् । हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तैरपि स्मृतः । अनीक्षयापि संपृ-
 ष्ठो दहत्येव हि पावकः । न तावत्पापमस्तीह यावन्नाम्नां हतं हरेः । अतिरेक-
 भयादाहुः प्रायश्चित्तान्तरंबुधाः ॥ नाम्नोऽस्य तावती शक्तिः पापनिर्दह-
 ने हरेः । यावत्कर्तुं न शक्नोति पातकपातकी जनः ॥ पाप्मे हनुमद्वाक्यम् ॥
 तावद्रस्ति मदस्तेषां महापातकदन्तिनाम् । यावन्न श्रयते रामनामपंचा-
 ननध्वनिः ॥ सर्ववेदेति हासानां सारार्थो यमिति स्फुटम् । यद्रामनाम-
 स्मरणं क्रियते पापतारकम् ॥ स्कन्दपुराणे निर्वाणखण्डे ॥ श्रीरामगी-
 तायां महादेवोक्ताः ॥ रामनाममहिमा प्रकाशयते । मुमुर्षोर्मणिकर्णन्तर-
 र्द्धोदकनिवासिनः १ अहं दिशामि ते मंत्रं तारकं ब्रह्मसंज्ञकम् १ अचिन्त्योयं
 महाबाहो मंत्रचिन्तामणिर्विभो । विहायैतां विमूढात्मा इतश्चेतश्च धा-
 वति २ अग्निषोमौ जगद्योनिविन्दुना दौक्षराक्षरौ । तारकस्तदतीतस्त्वं
 परमात्मा निरञ्जनः ३ ततश्च त्रयमिदं गुह्यमेकीकृत्य स्वमूर्द्धनि । स्वयं ज्यो-
 तिः (१) कीर्तयामहे ॥ १ ॥

तिः प्रपश्यन्तियद्गत्वा न निवर्तते ४ तत्त्वत्रयमित्यस्यार्थः । रकारअ-
कारश्च मकारश्चेतीदंतत्त्वत्रयंगुह्यम् । रुद्रब्रह्मविष्णवग्नि सूर्यसोमा-
त्मकत्वेनाज्ञातत्वाद्गुह्यम् ॥ एकीकृत्यरकारादीनित्रीण्यप्यक्षराणि ए-
कीकृत्यरामित्येकरूपं कृत्वेत्यर्थः ॥ स्वभूज्ज्योतिमयोऽनन्तरूपी स्वेनैव
भासते इत्यनयारामतापिनीयाश्रुत्या बह्विवीजस्यस्वप्रकाशज्योतिर्म-
यत्वोक्तेस्तद्रामित्येकाक्षरं स्वरूपंस्वमूर्द्धनिसहस्रदलपद्ममध्येकर्णि-
कायांध्यायन्तो योगिनः स्वयंज्योतिस्त्वांप्रपश्यन्ति ॥ यज्ज्योतिरमलं-
शिवम् । ज्योतिर्मयराममहंभजामीति रामस्यज्योतीरूपत्वोक्तेः । राम
चन्द्रश्चिदात्मकइतितस्यस्वप्रकाशज्योतिश्चिदात्मकत्वश्रुतेश्चयत्स्वयं-
ज्योतिस्त्वांगत्वाप्राप्यननिवर्तते । अस्मिन्संसारेनागच्छन्तीत्यर्थः ॥ न स
पुनरावर्तते न सपुनरावर्तते ॥ इतिछान्दोग्यश्रुतेः । अनावृत्तिः शब्दा-
दनावृत्तिः शब्दादितिव्याससूत्राच्च ॥ अत्रछन्दसिव्यत्ययोबहुलमिति-
सूत्रेणनिवर्तन्ते इति बहुवचनस्थानेनिवर्तते इत्येकवचनंज्ञेयम् ४ रुद्रोऽ-
ग्निरुच्यतेरेफोविष्णुः सोमोमउच्यते । तयोर्मध्यगतोब्रह्मात्वाकारोर-
विरुच्यते ५ अस्यार्थः ॥ रुद्रोऽग्निश्चप्रलयकर्तारौरेफरूपावुच्यते ॥ इत्यर्थः ॥
विष्णुःसोमश्च जगत्पालकौ मकाररूपावुच्यते ॥ ब्रह्मारविश्च जगत्सृ-
ष्टिकर्तारौरेफमकारमध्यगताऽऽकाररूपावुच्येते इत्यर्थः ५ ज्योतींषिकव-
लीकृत्यत्रीण्याकाशोविभुःस्त्रयम् ॥ नादोऽभिधत्तेसन्मात्रंत्वामेव पर-
मेश्वरम् । ६ । अस्यार्थः । रेफारुढासूर्तयःस्युः शक्तयस्तिस्त्रएवच । स्व-
भूज्ज्योतिमयोऽनंतरूपीस्वेनैवभासते ॥ इत्येवमादिश्रुतिभ्यः । रकारा-
ज्जायते ब्रह्मारकाराज्जायतेहरिः । रकाराज्जायते शंभूरकारात्सर्वश-
क्तयः ॥ आदावन्तेतथामध्येरकारेषुव्यवस्थितम् । विश्वंचराचरं
सर्वमवकाशेननित्यशः ॥ धीजेयथास्थितोवृक्षः शाखापल्लवसंयुतः ।
तथैवसर्ववेदाहिरकारेषुव्यवस्थिताः ॥ यथा करण्डेरत्नानिगुप्तान्यज्ञै-
र्नदृश्यते । तद्वन्मंत्राश्चवेदाश्चरकारेषु व्यवस्थिताः । अत्रछन्दसिव्य-

स्योवहुलमिति अनेनदृश्यन्तेइति बहुवचनस्थानेदृश्यतेइत्येकवचन-
 ज्ञेयम् ॥ रकारमैश्वर्य्यवीजंतुमकारस्तेनसंयुतः । अवधारण्यौगेनरामो-
 यस्मान्मनुःस्मृतः ॥ सर्ववेदाश्रयत्वाच्चसर्वलोकस्यकारणात् । ईश्व-
 रप्रतिपाद्यत्वादखण्डब्रह्मवाचकः । इत्येवमादिपुलहसंहितादिवचने-
 भ्यश्च सर्ववेदसर्वमंत्राश्रयभूतो ब्रह्मादिसर्वलोकोत्पत्तिस्थितिप्रलय-
 हेतुः॥अतएवाखण्डब्रह्मवाचकत्वेन ब्रह्मवत्समर्थोरेफः । ब्रह्मविष्णुरुद्रा-
 त्मकानि । अग्निसूर्य्यसोमात्मकानि वात्रीणिज्योतींषि कवलीकृत्य-
 स्वोदरीकृत्य आकाशवत्सर्वाधारोविभुः सर्वव्यापकः स्वयंरेफोनादा-
 त्मकः सनसन्मात्रं परमेश्वरम् । त्वामेवाभिधत्तेनतुत्वत्तोऽन्यमित्येव-
 कारार्थः ॥ तथैवोक्तमभियुक्तेः ॥ यःसहस्रारकमलेशब्दोस्यसनातनः ।
 गुरुपादाब्जकृपयातंश्रुत्वा मोक्षमाप्नुयादिति ॥ रीयतेस्वयमनाहतश-
 ब्दश्रावयतीतिरः । रीङ् श्रवणेइतिधातोरूपमन्तर्मावितणिजर्थः ॥ ६॥
 मुख्यत्वाद्विश्ववीजत्वात्तारकत्वान्महेश्वर । त्वदंशैःस्वीकृतं देवैरस्मा-
 भिर्नामतेत्रिभिः ॥ ७ ॥ अस्यार्थः । रामनाम्नोमुख्यत्वान्मुख-
 मिवग्रासकत्वात् सवसंहतृत्वादित्यर्थः । विश्ववीजत्वाद् विश्वो-
 त्पादकत्वात्तारकत्वात् ॥ विश्वपालकत्वादित्यर्थः । त्वदंशभूतैरस्मा-
 भिर्ब्रह्मविष्णुमहेशैस्त्रिभिर्देवैस्तेतवविश्वसृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृ सृष्टि-
 स्थितिप्रलयकारणसामर्थ्यदश्चरामेति नामस्वीकृतंस्वस्वसृष्टिस्थि-
 तिप्रलयहेतुसामर्थ्यलाभायेतिभावः ॥ ७ ॥ भार्गवोऽयंपुराभूत्वास्वीच-
 क्रेनामतेविधिः । विष्णुर्दाशरथिभूत्वास्वीकरोत्यधुनापुनः॥ ८ ॥
 संकर्षणस्ततश्चाहंस्वीकरिष्यामि शाश्वतम् ॥ एकमेवत्रिधायातंसृष्टि-

टि० (१)सहस्रारकमलेसहस्रदलपद्मेयोऽस्वरकारस्यसनातनोऽनादि-
 सिद्धः शब्दोभवति ॥ असौश्रीरामदासःपुरुषो गुरुपादाब्ज-
 कृपयागुरुणां चरणकमलसेवनोद्भवगुरुकृपातस्याः कटा-
 क्षेणतंतरकारस्यशब्दमनहतनादंश्रुत्वामोक्षमवाप्नुयात् ।
 संसारबंधनाजीवन्मुक्तोभूत्वाश्रीरामपदसमीपंप्राप्नुयात्

स्थित्यन्तहेतवे ॥ ६ ॥ अनयोरर्थः ॥ अयंविधिर्ब्रह्मापुरापूर्वकाले भार्ग-
वोभूत्वा ते नाम परशुरामेतिस्वीचक्रे ॥ अधुनाइदानींवर्तमाने काले-
विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वा ते रामेतिनामानादिसिद्धंस्वीकरोति ॥८॥ ततः
पश्चादितोभविष्यत्कालेसंकर्षणो भूत्वाहं बलरामेत्येवं तेशाश्वतनाम
स्वीकरिष्यामि ॥ एकमेव ते नामसृष्टिस्थित्यन्तहेतवे शृष्ट्यादिसा-
मर्थ्यनिष्पादनाथत्रिधायातं त्रिभिरस्माभिर्ब्रह्मादिभिः स्वीकृतमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ अत्राहं दिशामिते मंत्रंतारकं ब्रह्मतारकम् ॥ तारकस्त-
दतीतस्त्वंपरमात्मानिरंजनः ॥ इत्येवं यं प्रत्युक्तवानमहादेवःससच्चि-
दानन्दार्थकरामनामवाच्योऽनादिपरतत्त्वपरब्रह्मभूतोरामः स एवराम
स्तवराजप्रतिपाद्योदाशरथिरामः ॥ यत्परंयद्गुणातीतं यज्ज्योतिर-
मलंशिवम् । तदेवपरमतत्त्वं कैवल्यपदकारणम् ॥ श्रीरामेतिव्यासवच-
नात् परंजाप्यं तारकं ब्रह्मसंज्ञकमिति तन्मन्त्रस्यैव तारकत्वोक्तेश्च ॥
रामःसत्यं परंब्रह्म रामात्किंचिन्नविद्यते ॥ इति तस्यैव वचनाच्च ॥ स
एव दाशरथिरामः ॥ परात्पर तरंतत्त्वं सत्यानन्दं चिदात्मकम् । मन-
साशिरसानित्यं प्रणमामिरघूत्तमम् इत्येवमादिभिर्दाशरथिरामस्य-
परात्परतत्त्वत्वोक्तेः ॥ पुनर्यस्मिन्काले श्रीराममहादेवयोरयं संवादो
बभूव तस्मिन्नेवकाले कश्चिद्विष्णोरवतारोदाशरथिर्बभूवयो रामनाम
स्वीकृतवानितर्कं विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वा स्वीकरोत्यधुनापुनः ॥ इत्य-
स्माद्वचनादवगम्यते ॥ तत्राधुनास्वीकरोतीत्याभ्यां विष्णववतारस्य
दाशरथेरपि तत्संवादकालीनत्वमप्यवगम्यते ॥ स एव तत्रतत्र पुरा-
णादिषुविष्णुनारायणाद्यवतारत्वेनोक्तो व्यासादिभिरित्यप्यवगम्यते ॥
उपपद्यते च तस्यैवविष्णुनारायणाद्यवतारत्वम् ॥ नतुविष्णुनारायणा-
द्यनेकसहस्रनामतुल्यतत्कोटिगुणाधिकफलदसच्चिदानन्दार्थकरामपद-
वाच्यस्यास्सदुपास्यस्य परमतत्त्वपरब्रह्म दाशरथिरामस्य ॥ इतिराम

टि० (१) भृगुवंशेयमदग्निपुत्रोभूत्वा ॥

(२) तुपुनरस्मादुपास्यस्य परतत्त्वपरब्रह्मदाशरथिरामस्य वि-

पदेनासौ परंब्रह्माभिधीयते । त्रिमयस्य द्वितीयस्य निष्कलस्याशरी-
 रिणः ॥ उपासकानां कार्यार्थे ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्येवमादिश्रुतिभिर्वि-
 ष्णुनारायणाद्यवतारित्वेनोक्तस्य विष्णोरेकैकनामैव सर्ववेदाधिकं
 मतम् । तादृङ्नामसहस्रेस्तु रामनामसमं मतम् ॥ जपतः सर्ववेदांश्च
 सर्वमन्त्रांश्च पार्वति । तस्मात्कोटिगुणपुण्यं रामनाम्नैवलभ्यते ॥
 विष्णोर्नाम्नां सहस्राणां तुल्यएवमहामनुः । अनन्ता भगवन्मन्त्रा-
 नानेनतुसमाः कृताः ॥ इत्येवमादिस्मृतिभी रामनाम्नो विष्णवनेकसह-
 स्रनामतुल्यत्ववचनेन रामनामवाचस्य विष्णुनारायणादीनामवाचस्यः
 कोटिगुणाधिक्यबोधनेनोपपादितविष्णुनारायणाद्यवतारित्वस्य ॥
 इत्यसकृदवोचामः ॥ एतावांस्त्वत्रविशेषो ज्ञेयः । अहंदिशामिते मंत्रं
 तारकं ब्रह्मसंज्ञकम् । इति यं रामंप्रत्युक्तवान्महादेवः सस्वयं परब्रह्म-
 दाशरथिरामः पूर्वकालीनोऽस्ति यस्तुविष्णुर्दाशरथिर्भूत्वेत्युक्तो वि-
 ष्णववतारो दाशरथिरामः स श्रीराममहादेव संवादकालीनः । इत्युभ-
 योरत्राविर्भावयोः कालभेदादुभयोर्दाशरथ्योरामयोरेककालीनत्वं
 नोपपद्यते इति नाशङ्कनीयम् ॥ रुद्रोदिशति यन्मंत्रं यस्य नाममहद्यशः ।
 यस्य नास्त्युपमाकापि तं रामं राघवं भजे इति वचनात् ॥ सूक्ष्मतत्त्वं वि-
 चारेहि पुनरुक्तिर्न दोषभाक् । मण्यादोनां परीक्षादौयतो दृष्टगुणा-
 वहा ॥ अतः सर्वनिदानत्वं श्रुतिस्मृतिप्रमाणकम् ॥ पुनः पुनर्वदाम्यत्र
 रामस्याद्भुतकर्मणः ॥ स्मृतिपुराणेतिहासादिषु ॥ प्राणप्रयाणसमयेय-
 स्तु नामसकृत्स्मरेत् । स भित्त्वामण्डलं भानोः परंपदमवाप्नुयादित्येव
 मादिभिः ॥ देहप्राणवियोगसमये सकृन्नामस्मरणेन परंपदप्राप्तिरु-

एववतारत्वं नोपपद्यते इति पूर्वोक्तान्वयः । स एव रामो वि-
 ष्णुनारायणादीनामवतारत्वेनोक्तः ॥

(१) विष्णुनारायणादीनामवतारत्वेनोक्तस्य ॥

(२) अस्मदुपास्यस्य दाशरथिरामस्य तु विष्णुनारायणाद्यवता-
 रत्वं नोपपद्यते इति पूर्वोक्तान्वयः ।

कामुनिभिः । क्वचित्तु । श्रीरामरामेतिजना वे जपन्ति च सर्वदा ।
तेषांभुक्तिश्चमुक्तिश्च भविष्यति न संशयः ॥ इत्येवमादिभिः सर्वदा
नामस्मरणेनमुक्तिरुक्ता तैरेवव्यासादिभिर्मुनिभिः । क्वचित्तु । स्मर्तव्यः
सततंविष्णुर्विस्मर्तव्यो न जातुचित् ॥ सर्वेविधिनिषेधाः स्युरेतयो-
रेवकिंकराः ॥ इत्येवमादिभिः ॥ निरंतरं भगवत्स्वरूपस्मरणमुक्तम् ॥
तत्रसर्वदा भगवत्स्वरूपस्मरणाभ्यासेनान्तकालेपि तत्स्मृत्यातमेव
प्राप्नोतीतिभगवतोक्तम् ॥ अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयातिसमद्भावं यातिनास्त्यत्र संशयः ॥ यं यं वापिस्मरन्भावं
त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैतिकौन्तेय सदातद्भावभावितः ॥ इति
तथा नामसकृत्स्मरणेनापि सर्वपापविनाशः परंपदप्राप्तिश्चभवतश्चे-
त्तर्हिसर्वदा नामस्मरणवचनं व्यर्थम् ॥ किमर्थंवेत्येवं नाद्यापिकेन पृष्टं
न केनापि तदुत्तरंदत्तां न केनापि सूत्रभाष्यकारेण ॥ नवापुराणेतिहा-
सादिटीकाकारेण कुत्रापि लिखितम् ॥ तथापि ॥ भगवद्भक्तानां श्री
रामप्राप्तिकामानामवश्यं सर्वदातन्नामजपार्थं तदभिप्रायोऽधुनाप्रका-
श्यतेस्माभिः । यद्यपि । मानसंवाचिकं पापं कर्मणासमुपार्जितम् ।
श्रीरामस्मरणेनैव तत्क्षणान्नश्यति ध्रुवमिति व्यासवचनात्सकृदेव
तन्नामस्मरणेन सर्वपापविनाशोभवति ॥ तथापि ॥ तेन पुण्यपापात्म-
कानांप्रारब्धकर्मणां भोगैकविनाश्यानामविनाशात् ॥ तेभ्यः पुनः पुनः
क्षणे क्षणे उत्पन्नानां मानसादिप्रापानां पुनः पुनः विनाशाय सर्वदा

टि (१) सर्वविधिनिषेधाएतयोः स्मरणविस्मरणयोः किंकराःस्युः ।

तत्रसर्वाविधयः स्मर्तव्यस्यकिंकराः सर्वेनिषेधा विस्मर्तव्य-
स्य किंकराः स्युः ॥

(२) तत्रसकृन्नामस्मरणभगवत्स्वरूपस्मरणानांमध्ये सर्वदा-
भगवत्स्वरूपस्मरणाभ्यासेनान्त कालेपितत्स्मृत्यातं भग-
वन्तमेवप्राप्नोति ॥

(३) तेभ्यः प्रारब्धकर्मभ्यः ।

तन्नामस्मरणमुक्तम् ॥ भोगैकविनाशस्य पुण्यपापात्मकस्य प्रारब्धस्य
 भोगावसानकृतेऽन्तकाले तु प्रारब्धस्य विनाशात् ॥ तज्जातसंस्कारा-
 णांतद्वितीयजन्महेतूनां संचित्पापपुण्यसद्वितीनां वह्निवीजात्मकराम-
 नाम सकृत्स्मरणेनैव भस्मीभावात् ॥ कारणविनाशेन द्वितीयजन्माभा-
 वात् । गत्यन्तराभावाच्च श्रीरामनामस्मरणप्रभावेण तन्नान्तरीकत-
 यास्मृततद्वाच्यप्रभावेण च श्रीरामप्राप्तिरूपामुक्तिस्तस्य निर्वाधेत्य-
 वधेयम् ॥ तदेवोक्तं व्यासेन ॥ तेषामुक्तिश्च भुक्तिश्च भविष्यति न
 संशयः ॥ इति ये तु तद्वाच्यस्वरूपानभिज्ञा वाच्यं न स्मरन्ति किन्तु त-
 श्चामैव जपन्ति ये चान्ये शास्त्रज्ञानविधुरावाच्यं न मन्यन्ते किन्तु नाम-
 मात्रमेव मन्यन्ते अपन्ति च नामैव तेषां का गतिरिति चेत् ॥ तेषांच च-
 लस्य मनसः । क्षणमपि रुच्यादिपदार्थचिन्तनं विना स्थितिमलभमानस्य
 सर्वदापदार्थान्तरचिन्तनत्वोपपत्त्यान्तकालेपि तस्यैव सदा चिन्तित-
 पदार्थस्य रुच्यादेः स्मृत्युपपत्तेः । यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजन्त्यन्ते-
 कलेधरम् । तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ इति भगवद्वच-
 नात् ॥ मृगयाशक्तमनसो भरतास्य जन्मान्तरे मृगशरीरप्राप्तिवत् सदा-
 चिन्तितपदार्थस्यैव प्राप्तिर्भविष्यतीति तद्वारणाय, स्मर्तव्यः सततं
 विष्णुरिति नैरन्तर्येण तत्स्वरूपस्मरणमुक्तम् ॥ तर्हि यं यं वापि स्मर-
 न्भावमित्यादिवचनात् ॥ सदास्वरूपस्मरणपरस्यान्तकालेऽपि तत्स्मृ-
 त्युपपत्त्या सदा केवलस्वरूपस्मरणेनैव भगवत्प्राप्तिर्भविष्यति किं
 तन्नाम जापेनेति चेत् ॥ रामेति वर्णद्वयमादरेण सदा जपन् जन्तु रूपैति
 मुक्तिम् । कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र धर्मे खलु नाधिकार इति
 स्मृतेः ॥ कलौ पापमयान्तःकरणानां नैरन्तर्येण भगवत्स्वरूपस्मरणा-

टि० (१) तस्मात्प्रारब्धकर्मविनाशात् तत्तस्य जीवस्य द्वितीयजन्महे-
 तूनां जाताविर्भू संस्काराणां पूर्वसंचिन्नामकर्मवासना, ॥

(२) अंतरेभवा आन्तरिकान् प्रांतरिकान् अन्तरिकास्मृतिः तयानिर-
 न्तरस्मृत्या स्मृतः तस्य रामनामोवाच्यः श्रीरामस्वरूपस्तस्य प्रभावेण ॥

नुपपत्तेः । कदाचित्कदाचित्स्वरूपं चिन्तयन् सर्वदा तन्नामजापपरस्य
नामजापप्रभावेणान्तःकरणशुद्धिद्वारा सर्वदा तत्स्वरूपस्मरणोपपत्त्या-
न्तकालेनामनामिनोर्द्वयोरपि स्मृत्युपपत्तेरन्तकालीनतत्स्मृतिसमकाले
तत्तत्त्वज्ञानतत्साक्षाद्दर्शनानन्तरं तद्याथात्म्यप्राप्तिर्भवतीत्यवगन्तव्य-
म् ॥ ननु तदन्तकालस्मृतिसमकालेतत्त्वज्ञानतद्याथात्म्यदर्शनानन्तरं भ-
गवत्प्राप्तिर्भवतीति कुतोऽवगम्यते इति चेत् ॥ उच्यते ॥ अनन्यचेताः
सततं यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य-
योगिनः ॥ अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते । तेषां नित्या-
भियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥ भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेव वि-
धोर्जुन । ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ भक्त्या मामभिजा-
नाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्त-
रम् ॥ इत्येषां भगवदुक्तवाक्यानामेकार्थकत्वावगमेन सततं स्मृत्य-
नन्यभक्तिपरभक्तिपदानां पर्य्यायवाचित्वावगमात् ॥ अनन्यभक्तिपरभ-
क्तयोर्भगवत्तत्त्वज्ञानतद्याथात्म्यदर्शनान्तरं तत्प्रवेशपदबोधिततत्सायु-
ज्यप्राप्तिहेतुत्वोक्तेस्तत्पर्य्यायभूतायाः सततं स्मृतेरपि तत्तत्त्वज्ञान-
तत्त्वदर्शनान्तरं तत्प्राप्तिहेतुत्वोपपत्तेः ॥ एवं सर्वदा भगवन्नामस्व-
रूपस्मरणपरस्य कस्यामप्यवस्थायामन्तकाले वा तन्नामस्वरूपस्मृत-
कृतभगवत्स्वरूपतत्त्वज्ञानतद्याथात्म्यदर्शनानन्तरं तत्प्राप्तिरिति गी-
तादिशास्त्रसर्ववेदवेदान्तनिर्विरोधोऽयं सिद्धान्तोऽवगन्तव्यः । अन्यथा
केवलस्मरणस्यैव तत्प्राप्तिहेतुत्वस्वीकारे ॥ ऋते ज्ञानान्नमुक्तिरित्येष-
मादिश्रुतिविरोधः स्यात् ॥ यदि तु सदा तत्स्मर्तुर्वातादिदोषेणान्तका-
ले तत्स्मृतिर्न स्यात्तदा तस्य का गतिरिति चेत् ॥ तदा सदा तेन स्मृतो
भगवान्स्वयं तं स्मृत्वा तत्साक्षाद्भूत्वा स्वपदं प्रापयतीति तद्वचनादे-
वावगम्यते ॥ यदावातादिदोषेण मद्भक्तो मां च न स्मरेत् । तदा स्मरा-

टि० (१) विराड् रूपोऽहम् ॥

(२) भगवत्प्राप्तिर्भवतीत्यवगम्यते इति पूर्वोक्तवान्वयः ॥

म्यहंभक्तं नयामिपरमांगतिमित्यस्मात् ॥ अत्रापिसर्वदा तत्स्मृतौ
 भगवानन्तकाले विस्मृतस्मृतितं ज्ञात्वास्मृत्वातं स्वयाथात्म्यदर्शनं
 कृत्वास्वपदंप्रापयतीत्युक्त एवार्थो निष्पद्यते ॥ नचेदं नाम माहात्म्य-
 कथनंतत्स्तुतिमात्रं न यथार्थमित्याशंकनीयम् ॥ तत्राऽसतस्तदन्यत्र-
 त्यानगुणादीन् तन्नारोप्यकथनस्य तत्स्तुतिमात्रत्वोपपत्तेः । यथा ।
 आदित्योऽयंयूप इत्यनेनादित्यस्य चाकचक्यादिगुणान् यूपे आरोप्ययू-
 पस्यादित्यरूपत्वमुच्यते आदित्योऽयं यूपः । इति । न च काष्ठात्मक-
 स्य यूपस्यादित्यात्मकत्वमुपपद्यते । अतो आदित्योऽयंयूप इति वचनं
 यूपप्रशंसामात्रपरं न यथार्थकम् ॥ एवं स्ववाच्यपरब्रह्मतादात्म्यगते
 तत्स्वरूपभूते नन्नाम्निकस्य तदुत्कृष्टस्य तारकत्वादीन् गुणानारोप्य-
 नाम्नः प्रशंसामात्रं कुर्वति व्यासादय इति वक्तव्यम् ॥ न कोप्यस्ति
 तदुत्कृष्ट इति चेत्तदा यथार्थहितम् ॥ नतु स्तुतिमात्रमतोननाममाहा-
 त्म्यपरवाक्यानामर्थवादत्वमुपपद्यते व्यासेन पञ्चपुराणोक्तनामाप-
 राधाख्येग्रन्थेस्तोत्रनाम्न्यर्थवादत्वकल्पनाया नामापराधत्वकथनेन-

टि० (१) च पुनरिदं नाममाहात्म्यकथनंतन्नाम्नः स्तुतिमात्रं न यथा-
 र्थमिति न शंकनीयं तत्तस्य नाम्नः ॥

(२) तत्र तस्मिन्स्तुतौ असतः पदार्थस्य तदन्यत्र त्यान ॥ तत्तस्मात्
 असत्पदार्थात् अन्यत्र भवः अन्यत्रत्यस्तान् गुणादीन् तत्र त-
 स्मिन् असत्पदार्थे आरोप्य कथनस्य प्रशंसावचनस्य तत्तस्य
 असतः पदार्थस्य स्तुतिमात्रत्वोपपत्तेः स्तुतिमात्रत्वस्य
 उपपत्तेः इदं श्रीरामनामकथनं स्तुतिमात्रमिति न आशङ्कनी-
 यमिति पूर्वोक्तान्वयः ॥

(३) आदित्ययूपयोस्वरूपतः परस्परविरोधेन यूपस्यादित्यस्वरू-
 पत्वानुपपत्तेः आदित्यनिष्ठचाकचक्यादिगुणस्य यूपानुवा-
 दित्वेन विधानात् । आदित्यो वैयूप इत्यस्य वाक्यस्य गुण-
 पदार्थवादत्वमादित्यस्वरूपत्वमपपद्यते

नाम्यर्थवादत्वकल्पनायानिषेधाच्च ॥ सतां निन्दानाम्नः प्रथममप-
राधं वितनोतुयतः ख्यातियातं कथमुहत्सहतेतद्विगर्हाम् ॥ शिवस्यश्री
विष्णोर्यद्दृष्टं गुणनामादिसकलं धियाभिन्नं पश्येत्सखलुहरिनामाहित-
करः ॥ गुरोरवक्षा श्रुतिशास्त्रनिन्दनं तथार्थवादो हरिनाम्नि कल्पन-
मिति ॥ नाप्यर्थवाद उपपद्यते हरिनाम्नितथाहि, यथा यूपेचाकचक्या
द्यादित्यगुणदर्शनेनादित्यो यूपइत्युक्तम् ॥ न च काष्ठात्मकस्य यूपस्या-
दित्यरूपत्वमुपपद्यते ॥ अत इदमादित्यो यूप इति वचनमादित्यनिष्ठ-
चाकचक्यादिगुणस्य यूपनिष्ठत्ववदनेन गुणवादाख्यार्थवादत्वंभवती-
त्युक्तं विद्वद्भिः । यथायूपोत्कृष्टाऽऽदित्यवत् परब्रह्मणउत्कृष्टं किञ्चि-
द्वस्तुयदिभवेत् । तदा परब्रह्मतादात्म्यगतेनाम्नितद्गुणवादकत्वेन
नाममाहात्म्यपराणां वचनानांगुणवादाख्यार्थवादत्वमुपपद्यते ॥ यतो
न परब्रह्मणः किञ्चित् तत्त्वमुत्कृष्टमस्त्यतो न तन्नामपरवचनानामु-
क्तार्थवादत्वमुपपद्यते ॥ यथाच ॥ अग्निर्हिमस्यभेजमिति वचनस्य-
प्रत्यक्षप्रमाणावगताग्निनिष्ठहिमभेजत्वस्यानुवादित्वादनुवादाख्यार्थ-
वादत्वमुपपद्यते ॥ तथा न केनाप्यन्येनोक्तस्य नाममाहात्म्यस्यानु-
वादिन्यः श्रुतयः । किन्तु स्वतंत्रप्रमाणाः श्रुतयः स्वयमेवयथार्थं नाम
माहात्म्यं वदन्ति ॥ स्मृतयस्तु श्रुत्युक्तं यथार्थनाममाहात्म्यानुवादि-
त्वेन ता अपि यथार्थवादित्वात् श्रुतिः प्रमाणेनैवप्रमाणत्वंगताः ।
न स्वातंत्र्येण तासांश्रुत्यर्थानुवादित्वेनाज्ञातार्थज्ञापकत्वानुपपत्तेः ।
अज्ञातार्थज्ञापकं प्रमाणमिति । प्रमाणलक्षणात् । श्रुतीनामेवादीनामा-
दिमाहात्म्यादीनां यथार्थज्ञानजनकत्वात् ॥ स्मृतीनां श्रुतिज्ञा-
पितमाहात्म्यज्ञापकत्वात् । यथार्थज्ञानं प्रमा, प्रमाजनकं प्रमाण-

टि० (१) गुणवादाख्यार्थवादत्वमुपपद्यतेतेऽर्थवादाः किलक्षणाः । इत्ये-
तत्संदेहनिवृत्तये तत्तद्वाक्यव्याख्यानेतत्स्वरूपं प्रदर्शयतेत-
द्यथाबर्हिपिरजतं न देयमिति निषेधवाक्यमित्ययंनिषेध-
शेषात्मकोऽर्थवादः सत नामपरवाक्यानांनोपपद्यते ॥

मिति, इदमपिप्रमाणलक्षणम् ॥ श्रुतिष्वेवपश्य्यवस्यति नस्मृतिषु श्रुत्य-
 र्थानुवादिनीषु ॥ स्मृतीनांश्रुत्यर्थानुवादित्वेऽपि नार्थवादत्वमुपपद्यते
 यथार्थवादित्वात् ॥ अर्थवादास्तु न यथार्थवादिनः किन्तुवस्तुप्रश-
 सामात्रपराः ॥ यथाकाष्ठात्मकस्य यूपस्याऽनादित्यस्वरूपस्यादित्यस्व-
 रूपवदादित्योवै यूपइतीदंवाक्यं न यथार्थवदति ॥ किन्त्वयथार्थमेव ॥
 एवंप्रत्यक्षेणैवज्ञातस्याग्नेर्हिमभेषजत्वस्यपुनर्ज्ञापनायानिष्प्रयोजनत्वा-
 त् ॥ व्यर्थवादित्वेनाग्निर्हिमस्य भेषजमिति वचनस्यानुवादात्मकार्थवा-
 दत्वमुक्तंभवति ॥ श्रुत्यर्थोपबृंहणभूताः स्मृतयस्तु श्रुतिगूढार्थस्यसर्व-
 र्ज्ञातुमशक्यस्य प्रकाशकत्वेनसर्वोपकारित्वेन यथार्थवादित्वेन च प्र-
 माणत्वंगताः । अतो न तासामर्थवादत्वमुपपद्यते ॥ तत्समानार्थकैः
 पदैर्वाक्यैश्चतर्दर्थप्रकाशनत्वं तदुपबृंहणत्वमितीदमुपबृंहणलक्षणंहे-
 यम् ॥ विधिनिषेधान्यतरशेषत्वमर्थवादत्वमितीदमर्थवादस्यलक्षणम्
 यथा वायव्यांश्वेतमालभेत पशुकामःपुत्रकामो वा इतिविधिः । वायु-

(१) इदंवाक्यम् अनादित्यस्वरूपस्य यूपस्यआदित्यस्वरूपवत्
 कथन्सन्आदित्योवै यूप इति न यथार्थवदति ॥

(२) विधिनिषेधान्यतरशेषत्वम् । विधिनिषेधयोर्मध्येअन्यतर-
 स्यनामएकस्यशेषत्वमर्थवादत्वम् । सोऽर्थवादोद्विविधः
 एकोविधिशेषार्थवादो द्वितीयोनिषेधशेषार्थवादः । विरोधे-
 गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते ॥ भूतार्थवादस्तत् ज्ञाना-
 दर्थवादस्त्रिधामतः । एवं पञ्चविधोऽर्थवादस्तत्र चत्वारो-
 ऽर्थवादा अप्रमाणभूताः प्राशस्त्यमात्रत्वात् अन्तिमस्तुभू-
 तार्थवादः । भूतस्यानादिसिद्धस्यभगवत्स्वरूपरूपनामगु-
 णविभूत्याद्यर्थस्य सत्यस्य यथार्थ्येन वदनंकथनंभूतार्थवादः
 प्रमाणभूतः अज्ञातार्थस्यवादित्वेनसर्वोपकारित्वात् । यथा-
 र्थवादित्वेनसफलत्वाच्च प्रमाणांतरेणाज्ञातार्थोऽपूर्वार्थ
 इति तल्लक्षणम् ॥

वैक्षेपिष्ठादेवतेति ॥ तच्छेपोवायोःक्षेपिष्ठत्वरूपगुणवादित्वेनगुण-
वादात्मकोऽर्थवादः । यतोवायुःक्षेपिष्ठा शीघ्रफलदात्री देवताऽतोवा-
यव्यांश्वेतम् ॥ पशुमालभेतइत्येवंविधितच्छेपयोरेकवाक्यताभवति ॥
इत्येवंविधिः कल्पनीयः । एवांयत आदित्योवैयूपोभवत्यतोयूपंयजेत् ॥
अत्रतच्छेषः ॥ वायव्यांश्वेतमालभेत, इत्यस्यवाक्यस्यशेषःशेषोनामाङ्गं
फलवत्सन्निधावफलं तदंगमिति न्यायात् ॥ अत्र वायव्यंश्वेतमालभेत-
पुत्रकामः । इतीदंवाक्यंफलवद्भवति ॥ तत्समीपे वायुर्वैक्षेपिष्ठादेवता,
इदं वचनमफलं दृश्यते, अतस्तदंगंभवति ॥ नामतच्छेपोभवति ॥ एवांयत
आदित्योवैयूपोभवत्यतो यूपंयजेदित्येवं विधिः कल्पनीयः । एवां य-
तोऽग्निर्हिमस्य भेषजमतःशीतमीतोऽग्निनिषेवेत् ॥ इत्यत्र च विधिक-
ल्पनीयः ॥ एवांयेषां येषांविधिशेषत्वमुपपद्येत ॥ तानिसर्वाण्यपि वच-
नान्यर्थवादात्मकानीत्यवगंतव्यम् । भगवन्मंत्रनामपरश्रुतिषुतु ॥ ब्र-
ह्मादीनां वाचकोऽयमंत्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकः ॥ जप्तव्योमंत्रिणानैनं विना-
देवःप्रसीदति ॥ ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यं तदेव-
ज्ञेयमुपास्यमित्येवमाद्यासुयतोजप्तव्यः । उपासितव्यम् । ज्ञेयमु-
पास्यमित्येवमादयोवहवो विधयोदृश्यन्तेऽतोभगवन्नाममंत्रपरश्रुती-
नां विधिवाक्यत्वेन तच्छेषत्वानुपपत्त्यानार्थवादत्वमुपपद्यते ॥ तन्ना-
ममंत्रपरस्मृतिवाक्येषुयद्यपि विधिर्नदृश्यते तथापिराज वचनानुवा-
दिमंत्रिवचनस्यप्रमाणत्ववत् ॥ स्मृतीनामपिश्रुत्युक्तानुवादित्वेनश्रुति-
विधिनैव सविधित्वोपपत्तेः । श्रुतिप्रमाणेनैवसप्रमाणत्वोपपत्तं अ न

टि० (१) कर्तव्यार्थोपदेशो विधिस्तद्यथाशिष्योगुरुशुश्रूषकोभवेदिति
विधिः ॥ १ ॥

(२) भगवन्मंत्रनामपरश्रुतिषु इति पूर्वेणान्वयः ॥ २ ॥

(३) भगवन्नाममन्त्रपरश्रुतीनानार्थवादत्वमुपपद्यते इति पूर्वेणान्वयः

(४) श्रुतीनामुक्तमर्थमनुवदतीति श्रुत्युक्तानुवादीतस्यभावःश्रु-
त्युक्तानुवादित्वेन ॥

विधिशेषत्वं नाप्यर्थवादत्वमुपपद्यते ॥ स्मृतिकारैर्व्यासादिभिर्नाम
मंत्रमाहात्म्य परवाक्यानि स विधीनि किंनोक्तानीति चेत् तत्र तत्प्रयो-
गानुपपत्तेरिति वदामः । तथाहि । यथा । अत्यन्ताऽप्राप्तस्य प्रापको-
विधिरपूर्वविधिः । यथा ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत् ॥ इत्यनेन वा-
क्येन वाक्यान्तरेण ज्योतिष्टोमस्यात्यन्ताप्राप्तस्वर्गसाधनत्वस्य स्व-
र्गसाधनत्वविधानात् ॥ यजेदित्यङ्गविधिरपूर्वविधिरुच्यते ॥ तथा
वाक्यान्तरेण नात्यन्ताज्ञातं नाम मंत्रमाहात्म्यं स्मृतिभिरुच्यते ॥ कि-
न्तु श्रुतिभिरुक्तत्वेन प्राप्तं ज्ञातमेवाऽतोऽपूर्वार्थवादित्वाऽभावेन न
स्मृतिवाक्येष्वपूर्वविधिप्रयोग उपपद्यते ॥ तथा पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तां-
शपूरको विधिर्नियमविधिः । यथा पक्षे प्राप्तस्य ब्रह्मवहननस्य नक्ष-
त्रदिलनकालेपि ब्रह्मवहन्यादेवेत्यप्राप्तांशपूरको विधिर्नियमविधि-
रुच्यते ॥ तथा वेदपक्षे प्राप्तस्यैव नाम मंत्रजपस्य कर्माद्यनुष्ठानकालेपि
जपेत्त नैव देवतादर्शनं करोति कलौ नान्येषामिति श्रुतेर्नाम जपस्याप्रा-
प्तांशपूरकत्वेन नियमविधिरुपपद्यते ॥ हरेर्नामैव नामैव हरेर्नामैव मे-
तिः । कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा ॥ रामेति वर्णद्वय-
मादरेण सदा जपन् जन्तु रूपैति मुक्तिम् । कलौ युगे कल्मषमानसानामन्यत्र
धर्मे खलु नाधिकार इत्येवमादि स्मृतीनाम् ॥ उक्तश्रुत्युक्तार्थस्यानुवादि-
त्वाच्च तासां पौरुषेयाणामज्ञातार्थस्य स्वातंत्र्येण वक्तव्यत्वानुपपत्ते-
श्च न स्मृतिपुनियमविधिप्रयोगोऽप्युपपद्यते ॥ सोऽङ्गानामविषयको-
नियमविधिः ॥ कलियुगेऽप्येव न युगान्तरेषु कलौ नान्येषामित्यनया श्रु-
त्या कलावेव केवलनाम जपनियमकारणात् ॥ कलौ युगे कल्मषयानसा-

टि० (१) तत्र तस्मिन् स्मृत्यादौ तत्सविधित्वप्रयोगस्य ॥ १ ॥

(२) ज्योतिष्टोमेनेत्यनेन वाक्येन नाम वाक्यान्तरेण ॥ २ ॥

(३) तासां स्मृतीनां पौरुषेयाणां पुरुषसंवाधिनीनाम् ॥ ३ ॥

(४) विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ॥ तत्र वान्यत्र च
प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते । शशश्च शल्लकी गोध्राकूर्मः खड्गी-

नामन्यत्र धर्मेखलुनाधिकारः । कलौनास्त्येव नास्त्येव नास्त्येवगति-
रन्यथेत्येवमाद्याभिः स्मृतिभिस्तथैवोक्तत्वाच्च ॥ तथा युगपदुभयप्रा-
प्तावितरनिवर्तकोविधिः । परिसंख्याविधिः यथाऋतौ भाय्यामुपेया-
दित्ययंविधिः । ऋतुपक्षेऽनृतुपक्षे वेत्युभयपक्षेरागतः स्वभावतः प्रा-
प्तस्यस्त्रीसम्भोग स्यान्नृतुपक्षान्निवर्तयति ॥ ऋतावेवोपेयान्भाय्याना-
नृतावित्यर्थकोविधिः केचिद्वदन्त्ययंनियमविधिरस्तिनपरिसंख्याविधि-
रितितन्न यदिअवहननवद्वययारीत्यास्त्रीसंयोगस्यप्राप्तिर्नखविदलनवत्
तदन्यरीत्यातदुपगमनप्राप्तिकालेपूर्वरीत्यैवभाय्यामुपगच्छेदित्येतदर्थ-
कविधिवाक्यं स्यात्तदोपपद्येत तस्यनियमविधित्वम् ॥ यतो नैतदर्थकं
तदतो नोपपद्यते तस्यनियमविधित्वं किंचनियमविधिः । यज्ञादौपुण्य-
कर्मणि श्रूयतेउपपद्यते च ॥ नपापकर्मणि श्रूयते नाप्युपपद्यते ॥ स्व-
भाय्योपगमनं न पापकर्मेति चेन्न ॥ असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहा-
दिषु ॥ एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोऽन्यथेति भगवता श्रीकृष्णेन
स्वपुत्रदाराद्यनभिष्वंगस्यानालिंगनस्य ज्ञानजनकत्वमुक्त्वा ॥ अज्ञानं
यदतोऽन्यथेति बचनेन स्वदाराभिष्वङ्गस्याज्ञानजनकत्वेन पापकर्म-
त्वज्ञापनात् ॥ ततश्चऋतौ भाय्यामुपेयादिति विधिविहितस्यतु गम-
नस्याप्यज्ञानजनकत्वेन संसारप्रदत्वोपपत्तेः । त्रिविधं नरकस्येदं द्वार-
मितिभगवद्वचनात् ॥ विध्यविहितस्यानृतुस्वभाय्योपगमनस्यापि
पापहेतुत्वेन नरकप्रदत्वोपपत्तेश्च पुनः । त्रिविधंनरकस्येदं द्वारनाश-
नमात्मनः । कामःक्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयंत्यजेत् ॥ एतैर्विमु-

त्र पंचमः । पंचपंचनखाभक्ष्याब्रह्मक्षत्रेणराघव ॥ कृतेयद्धया-
यते विष्णोस्त्रेतायां यजतोमखैः द्वापरे परिचर्यायां कलौत-
द्धरिकीर्तनादितिभागवते ॥

टि. (१) न पापकर्मणिनियमविधिरूपपद्यते इतिपूर्वेणान्वयः ॥ १ ॥

(२) नस्वभाय्योपगमनरूपेपापकर्मणि नियमविधिरूपपद्यतेइत्यु-
तरेणान्वयः ॥ २ ॥

कः कौन्तेय तमो द्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां
 गतिमित्येवमादिभिः कामस्य स्त्रीप्रसङ्गहेतोः क्रोधलोभयोश्च नरक-
 द्वारत्वोक्त्या अतिपापात्मकत्वज्ञापनाच्चार्थतस्त्याङ्गं विना श्रेय आच-
 रणेनापि परगतिप्राप्तिर्न भविष्यति इति ज्ञापनाच्च न स्वभाय्योपगमन-
 रूपे पापकर्मणि नियमविधिरुपपद्यते ॥ किन्तु परिसंख्याविधिना तन्नि-
 वृत्तिरेव ॥ किंच परिसंख्या नाम गणना ऋतोस्तु षोडशाहानीत्युक्तेः
 षोडशदिनानि गणित्वा भाय्योपगमनविधायकत्वेनास्य विधेः परिसं-
 ख्याविधित्वमेवोपपद्यते ॥ किंच ॥ लोके व्यवयामिपमद्यसेवानित्या-
 स्तु जन्तोर्न हितत्र चोदना ॥ व्यवस्थितिस्तासु विवाहयज्ञसुराग्रहैरा-
 सुनिवृत्तिरिष्टा ॥ आसुस्त्रीसंभोगामिपमद्यसेवासु निवृत्तिरिष्टावेद-
 स्येति व्यासवचनात् ॥ परिसंख्याविधेर्निवृत्त्यर्थफलाच्च व्यासवच-
 नादपि ऋतौ भाय्यामुपेयादित्यस्य परिसंख्या विधित्वमेवावगम्यते ॥
 लोके व्यवयायेत्यर्थस्तु लोके व्यवयायः स्त्रीसंभोगः आमिप सेवा च

(१) श्रीरामाश्वमेधे श्रीरामचन्द्रं प्रति ऋषय ऊचुः ॥ ब्राह्मणेन स-
 दाकार्यं याजनाध्यापनादिकम् । वेदान्पठित्वा विरजो नैव-
 गार्हस्थ्यमादिशेत् ॥ १ ऋतुकालाभिगमनो धर्मोऽयं गृहिणः परः ।
 स्त्रीणां वरमनुस्मृत्य यथाकाम्यथवा भवेत् २ दिवोभिगमनं-
 पुन्सामनायुष्यं परमं मतम् । श्राद्धाहः सर्वपवाणि यतस्त्या-
 ज्यानिधीमता ॥ तत्र गच्छन् स्त्रियं मोहाद्धर्मात्प्रच्यवते परा-
 त् ३ ऋतुकालाभिगामीयः स्वदाररतिनिश्चयः । स सदा ब्रह्मचा-
 री हविर्ज्ञेयस्सुगृहाश्रमी ४ ऋतोः षोडशयामिन्यश्च तस्मिन् स-
 सुगर्हिताः ॥ पुत्रास्तास्वपियायुग्मा अयुग्माः कन्यकप्रदाः ५
 त्यक्ताश्चन्द्रमसं दुष्टं मघामूलं विहाय च । शुचिः सन्निर्दिशे-
 त्पत्नीं पुन्नामर्क्षं विशेषतः ॥ शुचिः पुत्रं प्रसूयेत पुरुषो र्थप्रसा-
 धकः ६ अन्यत्र च । प्रथमेऽहनि चारण्डाली द्वितीये ब्रह्मघा-
 तिनी । तृतीये रजकी तुल्या चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ॥ ७ ॥

मद्यसेवा च नित्याः नित्यं रागतः स्वभावेनैव प्राप्ता जन्तोर्जन्तुमा-
त्रस्यातो नित्यप्राप्तस्य प्रापणायोग्यात् ॥ तत्रव्यवायादिषु चोदना
अपूर्वविधिर्नहिनास्ति ॥ किन्तु नित्यप्राप्तासुतासुव्यवायामिषमद्य से-
वासुविवाहयज्ञसुराग्रहैर्व्यवस्थितिः परिसंख्या विधिनाव्यवस्थितिः ।
विवाहितयास्त्रिया सहभोगीनान्याभिः । यज्ञेणवामिषसेवामद्यसेवाच
कर्तव्या नान्यत्रेत्येव व्यवस्था कृतातयाव्यवस्थया च ॥ आसुइतिपठ्यर्थे
सप्तमीएषांव्यवायादीनांविवाहितभिन्नस्त्रीसम्भोगनिषेधद्वारातत्रापि
ऋतुव्यतिरिक्त कालीनस्वस्त्रीसम्भोगनिषेधद्वारा तत्रापि गर्भधारणा-
न्तरमृत्वभावात् अनृतौ भाय्योपगमनाऽविधानेनतन्निषेधाच्च ॥
यावन्न पुत्रोत्पत्तिस्तावन्नवमासपर्यन्तं भाय्योपगमननिषेधद्वारा
पुनः पुत्रोत्पत्त्यनन्तरं सर्वदा तन्निषेधाच्चान्यथा ॥ एतैर्विमुक्तः कौन्ते
यतमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः । आचरन्त्यात्मनः श्रेयस्ततोयातिपरांगतिम् ॥
इत्येवमादिभगवद्वचनवैयर्थ्यापत्तेः । सन्यासविधिर्वैयर्थ्यापत्तोश्चस-
र्वदा तेषां व्यवायादीनांनिवृत्तिरेवेष्टाकेषामिष्टेतिचेत् ॥ रागतो नित्यं
प्राप्तं सर्वस्त्रीसंभोगं विवाहितस्त्रीसंभोगाभ्यनुज्ञयात्याजयित्वा सर्व-
कालप्रप्तस्वभाय्याभिगमनञ्चाप्यृतुभाय्योपगमनाभ्यनुज्ञयात्याजयि-
त्वाऋतुमात्रं भाय्योपगमनं गर्भाधानपर्यन्तं प्राप्तं च ॥ गर्भाधान
मारभ्यपुत्रजन्मपर्यन्तं ऋत्वभावान्नवमारुपर्यन्तमनृतुगमनदोष-
दर्शनेनत्याजयित्वा पुत्रजन्मानन्तरं संसारमुक्त्यर्थकेन सन्यास-
विधिना सर्वदा स्त्रीसंगत्यागहेतुभूतेन सर्वस्यादिसङ्गत्याजयामः
सूर्योदयेवेदाअध्येतव्याः तेषां व्यवायादिनिवृत्तिरिष्टेतिबोध्यम् ।

टि० (१) यथाविध्यविहितमनृतुभाय्योपगमनं पापजनकत्वेन निषे-
ध्यंतथा विधिविहितश्रूयमाणमृतुगमनमपि पापजनक-
त्वेननिषेध्यमित्युभयमत्रपापजनकत्वस्य स्त्रीगमनस्यानृतु-
गमननिषेधइव ऋतुगमननिषेधेऽपिविधितात्पय्योपपत्तेर-
नृतुगमननिवृत्तिद्वारास्तु गमनस्यापिनिवृत्तिरिष्टावेदानामि-
तिबोध्यम् ॥ १ ॥

तदेव ऋतौ भाय्यामुपेयादित्यस्य विधेरपूर्वविधित्वानुपपत्तेः परिसंख्या
विधिनाऽनृत्वादिस्त्रीगमननिषेधपरंपरया सर्वथासर्वदास्त्रीसंगपरि-
त्यागे तात्पर्यमस्ति वेदानामित्यवगमात् ॥ ऋतौ भाय्यामुपेयादित्य-
स्यर्तावपि भाय्योपगमनविधानतात्पर्यानुपपत्तेः । तात्पर्यानुपपत्ते-
र्लक्षणाबीजत्वात् ॥ ऋतौ भाय्यामुपेयादित्यस्यानृत्तौ भाय्यां नोपेया-
दित्यस्मिन्नर्थे लक्षणा सोऽयं परिसंख्याविधिर्भगवन्नाममंत्रपरवाक्ये
षु नोपपद्यते सर्वदा नामजपपरवचनस्य श्रीरामरामेति जनायेजपन्ति
च सर्वदेत्येवमादेस्तन्निषेधमूलच्छेदकत्वात्तन्निषेधस्य क्वचिदप्यश्रव-
णाच्च ॥ ७ ॥

स्तवराजं पुराप्रोक्तं नारदेन च धीमता ।

तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि हरिध्यानपुरःसरम् ॥८॥

पड्डुर्णतारकराममंत्रजपांते कर्तव्योयःस्तवः सोहिनारदेनोक्त
एष श्रीरामस्तवराजाभिध इति दर्शयति ॥ स्तवराजमिति ॥ नारदेन चे-
ति चकारः कुमारप्रोक्तत्वसमुच्चयार्थः । धीमतापरविद्याशालिना छा-
न्दोग्यनिर्दिष्टसन्तकुमारलब्धपरविद्येनेत्यर्थः । भक्तिं विना तदुक्तौ सा-
मर्थ्यं न स्यादिति ज्ञापयति ॥ हरिध्यानेति ॥ अत्र हरिध्यानपुरःसरमि-
त्यस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन स्तवराजमिति पदस्य पूर्वमप्यन्वयो द्र-
ष्टव्यः ॥ कृतांजलिपुटोभूत्वाचिन्तयन्नद्भुतं हरिम् ॥ इत्यादिश्लोकत्रयेण
नारदकृतस्य ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ अतो हरिध्यानपुरःसरं स्तवरा-
जं प्रोक्तं नारदेन यत्तद्हरिध्यानसहितं स्तवराजं सर्वसम्पूर्णमहमपि हरि-
ध्यानपुरःसरं हरिध्यानपूर्वकं वक्ष्यामीत्येवमत्रान्वयो द्रष्टव्यः ॥ तत्र
नारदकृतं ध्यानं चिन्तयन्नद्भुतं हरिमित्यद्युक्तं ज्ञेयम् ॥ व्यासोक्तं ध्या-
नंतु ॥ अयोध्यानगरेरम्येरत्नमण्डपमध्यगे ॥ इत्याद्युक्तं बोध्यम् ॥
अत्र स्तवराजमिति पदं न पुंसकलिंगमवगम्यते ॥ तापत्रयाग्निशमनं
सर्वाघौघनिहंतनम् । वारिद्रदुःखशमनं सर्वसंपत्करं शिवम् ॥ विज्ञान-
फलदं दिव्यं मोक्षैकफलसाधनम् ॥ इत्येषां तद्विशेषणानां सर्वेषां क्ली-

वत्वदर्शनात् ॥ नचेमानिध्यानपदस्य विशेषणानीतिवाच्यम् ॥ समा-
सान्तरगतस्य ध्यानपदस्यसविशेषणत्वानुपपत्तेः । वैयाकरणभूषण-
कारेण सवृतस्यविशेषणं नेतिसवृत्तपदस्यसविशेषणत्वनिषेधाच्च ॥
स्तवराजसमाप्तावपि ॥ इतिश्रीरघुनाथस्य स्तवराजमनुत्तमम् । सर्व-
सौभाग्यसम्पत्तिदायकं मुक्तिदंशुभम् ॥ १ ॥ कथितं ब्रह्मपुत्रेणवेदानां
सारमुत्तमम् ॥ इत्यत्रस्तवराजपदस्य तद्विशेषणपदानां च क्लीवत्वद-
र्शनात् ॥ कथितं ब्रह्मपुत्रेणेत्यनुक्तकर्तृकर्मभूतस्यस्तवराजमिति पद-
स्यप्रथमान्तत्वावगमाच्च ॥ यदित्वत्र ॥ इतिश्रीरघुनाथस्यस्तवराजोहा-
नुत्तमः । सर्वसौभाग्यसंपत्तिदायकोमुक्तिदःशुभः ॥ कथितोब्रह्मपुत्रेण-
त्येवंपाठःकर्तव्यः । आदौतु । तापत्रयाग्निशमनः सर्वापौघविनाशनः ॥
दारिद्रदुःखशमनः सर्वसंपत्करःशिवः ॥ विज्ञानफलदो दिव्योमोक्षैकफल-
साधनः । इत्येवंपाठः कर्तव्यइत्युच्यते ॥ तदातत्सर्वसंप्रवक्ष्यामीत्यत्र
कीदृशःपाठःकर्तव्यः ॥ जगत्प्रसिद्धाशेषस्तवराजपुस्तकपठितविपरीतः
स उच्यताम् ॥ यःस्तवराजोनारदेनप्रोक्तस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामीत्येवं चे-
त्तर्हितदित्यस्यस्थानेतं सर्वमित् युच्यताम् ॥ तापत्रयाग्निशमनमित्या-
दीनिरघुनाथस्यस्तवराजमनुत्तममित्यादीनि च पुलिगत्वेनवक्तव्यानि।
तस्मात्संप्रदायागतंपाठं परित्यज्यासंप्रदाय पाठकल्पनाद्वरम् ॥ त्यजे-
देकं कुलस्यार्थेग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत् ॥ ग्रामं जनपदस्यार्थेह्यात्मार्थेस-
कुलंत्यजेत् ॥ इतिवचनात् ॥ वहूनामनुग्रहोऽप्य इत्येवमादिवचनेभ्य-
श्च ॥ द्वादशकलीवविशेषणानुसारेणैकस्यस्तवराजपदस्यकलीवत्वक-
ल्पनम् ॥ आर्षत्वादपितस्यकलीवत्वोपपत्तेश्च ॥ ८ ॥

तापत्रयाग्निशमनं सर्वाघौघनिवृत्तनम् ।

दारिद्रदुःखशमनं सर्वसंपत्करं शिवम् ॥ ९ ॥

टि० (१) स्तवराजपदस्यकलीवत्वकल्पनंवरमित्युत्तरेणान्वयोज्ञातव्यः॥

तत्रादीश्रोतृप्रवृत्तये स्तवराजस्य फलं दर्शयति ॥ तापत्रयेत्या-
दिचतुर्भिः पदैः ॥ दैहिकं भौतिकं च दैविकं चेति तापत्रयं तदुत्थाग्नि-
स्तापत्रयात्मकाग्निस्तस्य शमनं शान्तिकरम् । सर्वेऽघौघाअघसमूहा
ब्रह्महत्यादयस्तेषां निकृंतनं छेदकम् ॥ दारिद्र्यादीन्यानि दुःखानि तेषां
शमनं शान्तिकरं सर्वसंपत्करं सर्वसंपद्दायकम् । शिवं स्वयं मंगलस्व-
रूपम् । स्वकर्तृश्रोतृमंगलप्रदमित्यर्थः ॥ ६ ॥

विज्ञानफलदं दिव्यं मोक्षैकफलसाधनम् ।

नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि रामं कृष्णं जगन्मयम् । १० ।

अथ तस्य मुख्यफलं विज्ञानफलदं मोक्षैकफलसाधनमिति पद-
द्वयेन निर्दिशति ॥ विज्ञानं विशिष्टज्ञानं सपरिकरस्य श्रीरामस्यानुभव-
स्तदात्मकं फलं ददातीति विज्ञानफलदम् । मोक्षं संसारछेदपूर्वकसपरि-
करस्य श्रीरामस्य साक्षात्कारस्तद्रूपमेकं मुख्यं यत्फलं तस्य साधनम् ।
मुख्यसाधनमुख्यमुपायभूतम् । अस्य स्तवराजस्य सर्ववेदसारत्वेन
सर्वसाधनश्रेष्ठत्वोपपत्तेः । ईदृशं स्तवराजमहं रामं सच्चिदानन्दार्थकं
रामपदवाच्यं परात्परतत्त्वं सत्यानन्दं चिदात्मकं यत्परब्रह्म तदेव श-
शरथिस्सत्पराधवरघुनन्दनादिपदैरभिधीयमानम् । परात्परतरं तत्त्वं
सत्यानन्दं चिदात्मकम् । मनसा शिरसा नित्यं प्रणमामिरघूत्तमम् ।
इत्यग्रे रघूत्तमस्य परात्परतत्त्वत्वं वक्ष्यमाणात्, एवंभूतं रामं नमस्कृत्य
अत्र नमः पदं तद्ध्यानस्याप्युपलक्षणम् ॥ अयोध्यानगरे रम्ये इत्यादि-
ना तद्ध्यानकथनान्तरं स्तवराजस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ रामं नमस्कृत्य ध्या-
त्वा चेत्यर्थः । प्रवक्ष्यामीति । एतन्माहात्म्यकथनकालापेक्षया स्तव-
राजकथनकालस्य भविष्यत्कालदृष्ट्या प्रवक्ष्यामीत्युक्तम् ॥ तत्प्रणामः
स्तवराजपूरको भविष्यतीति रामं नमस्कृत्येत्यस्य भावः । कथंभूतं रामं
कृष्णमिन्द्रनीलमणिप्रभम् । पुंसां चित्तापकर्षकं वा रूपौदार्यगुणैः
पुंसां दृष्टिचित्तापहारकमिति महर्षिवचनात् । पुनः कीदृशम् । जगन्मयम् ॥

अत्र न प्राचुर्यार्थमयत् ॥ अन्नमयोयज्ञइतिवत् ॥ चिदेकरूपस्य राम-
स्थानेकरूपजगद्वृत्तत्वापत्तेः । नापिविकारे मयत् । मृण्मयघटस्येव
रामस्य जगद्विकारत्वापत्तेः । नच पूरणार्थमयत् । अमृतमस्य चन्द्रस्ये-
वरामस्यजगद्व्याप्यत्वापत्तेः । नापिप्राधान्यार्थमयत् । स्त्रीमयस्यजा-
लमस्येव ॥ रामस्य जगत्प्रवेशत्वापत्तेः । जगन्मयंजगद्व्यापकम् ॥
तैलमयंतिलइतिवत्प्रयोग इति व्याख्यानमपि नोपपद्यते ॥
तिलस्यतैलव्याप्यवत् । रामस्यजगद्व्याप्यत्वापत्तेः ॥
तदेवंजगन्मयपदस्य तात्पर्यानुपपत्तेः ॥ तात्पर्यानुपपत्तेस्तु लक्ष-
णावीजत्वात् । जगत्पदस्य जगद्धर्मलक्षणा । ततस्तुप्राधान्यार्थंप्राचु-
र्यार्थेवामयत् ॥ जगद्धर्मप्रधानं जगद्धर्मप्रचुरं वा रामइत्यर्थः । राम-
स्यसर्वशोमनुष्यवत् ॥ सर्वथास्वकुलरीत्याप्रवर्तमानस्य ॥ जानकीवि-
रहकाले लक्ष्मणमूर्च्छाकालेचमनुष्यवदतिशोकमहाकुलस्य ॥ स्वस्वाभा-
विकंज्ञानमाच्छाद्याज्ञानिमनुष्यवत् ॥ आत्मानं मानुषंमन्ये रामंदशर-
थात्मजम् ॥ योऽहंयश्चयतश्चाहं तद्भवान्वक्तुमर्हतीति ॥ ब्रह्माणं प्रत्या-
त्मानं मानुषंज्ञापयित्वा तं प्रतिस्वात्मस्वरूपंपृष्ठवतः ॥ स्वस्वाभा-
विकींशक्तिविधायवानरैः सेतुवन्धनादिकं कारयित्वा राक्षसैः सहतान्
युद्धंकारयित्वाचातिपरिश्रमेण रावणं हतवतः । स्वांगुल्यग्रदर्शनमा-
त्रेणरावणंहन्तुंसमर्थस्य ॥ पुनः जानकीविरहकाले स्वाविनाभूतानि
ज्ञानशक्तिवलैश्वर्य्यतेजोवीर्याणिस्वैश्वर्य्यगुणान् अप्रधानीकृत्यम-
नुष्यधर्मान् शोकमोहरोदनादीन् प्रधानीकृत्य विलवादीन्वृक्षान्प्रतित्व-

टि० (१) स्वाविनाभूतानिस्वंश्रीरामचन्द्रस्वरूपं तेनाविनानाम-
श्रीरामचन्द्रस्वरूपेणैवसन्ति न रामचन्द्रस्वरूपं विनाभव-
तीत्यर्थः ॥ १ ॥

टि० (२) जनकस्यसुतांभीरुमथप्रच्छराघवः । कदम्बममजानीषेमम-
सीतांशुभाननाम् ॥ स्निग्धपल्लव संछन्नपीतकौशेयवासि-
नीम् ॥ शंसत्वंयदिवाद्दृष्टाविल्वविल्वोपमस्तनीम् ॥ १ ॥

याजानकी दृष्टेत्येवंप्रमत्तवत्पृष्ठवतः । रामस्योपपद्यते जगद्धर्मप्रधा-
नत्वं जगद्धर्मप्रचुरत्वं वा ॥ १० ॥

अयोध्यानगरे रम्येरत्नमण्डपमध्यगे ।

स्मरेत्कल्पतरोर्मूलेरत्नसिंहासनं शुभम् ॥ ११ ॥

तन्मध्येऽष्टदलं पद्मं नानारत्नैश्च वेष्टितम् ॥

स्मरेन्मध्ये दशरथसहस्रादित्यतेजसम् ॥ १२ ॥

तदेवं युधिष्ठिरप्रश्नद्वयस्योत्तरमुक्त्वा हरिध्यानं पुरस्सरस्त-
राज-कथनस्य प्रतिज्ञां कृत्वा ॥ अथ किं ध्यानं मुक्तिसाधनमिति तृतीय-
प्रश्नस्योत्तरत्वेन हरिध्यानं वक्तुम् ॥ यत्परमंतत्वं ज्योतिरूपं रामपद-
वाच्यत्वेनोक्तं तत्साकारमेव न तु निराकारम् ॥ तदेव श्रीदशरथपुत्रत्वे-
नायोध्यायामाविर्भूतमिति ज्ञापयितुमादौ तस्य धाम तत्र योगपीठं च
दर्शयत्ययोध्येति ॥ अविद्यादिदोषैर्योद्धुमशक्नोत्ययोध्यातदाख्येन ग-
रे तन्मध्ये इत्यर्थः ॥ स्मरेदिति ॥ आदौ रम्यमयोध्यानगरं स्मरेत् ॥ तत-
स्तन्मध्ये रत्नमण्डपं स्मरेत् ॥ ततो रत्नमण्डपमध्यगं कल्पतरुं स्मरेत् ॥
ततः कल्पतरोर्मूले रत्नसिंहासनं स्मरेत् ॥ ध्यायेत् ॥ ११ ॥

तन्मध्येऽष्टदलरत्नमयं पद्मासनं स्मरेत् ॥ तस्य पद्मासनस्य मध्ये
दशरथमिति ॥ एवं संचितयेद्विष्णुं यज्ज्योतिरमलं शिवम् ॥ इति ध्यान
प्रकरणसमाप्तौ वक्ष्यमाणात् ॥ यज्ज्योतिरमलं शिवं परमंतत्वं सच्चिदा-
नन्दार्थकरामशब्दवाच्यत्वेनोक्तं पूर्वम् ॥ तदेव श्रीदशरथगृहे आविर्भूय
दशरथित्वेन ख्यातिं यातं यदिति ॥ तं दशरथि दशरथराजकुमारं
श्रीरामचन्द्रं स्मरेच्चिंतयेत् ॥ कीदृशम् । सहस्रादित्यतेजसम् ॥ शतं
सहस्रमयुतं सर्वे ह्यानन्त्यवाचकाः । इत्युक्तेः । भानुकोटिप्रतीकाशं कि-
रीटं विराजितमित्य

त्रैव तत्स्वरूपभिन्नस्य ॥ तत्किरीटस्य कोटिसूर्यप्रतीकाशं त्रयोक्त्या-
कैमुत्थन्यायेन तद्विग्रहस्य ॥ विरराममहातेजाः सच्चिदानन्दविग्रह इत्य-
प्रेसच्चिदानन्दरूपत्वेन वक्ष्यमाणस्यापरिमितादित्यतेजसः प्रोपपत्तेर-
न्तादित्यतेजसमित्यर्थः । यद्यपि । गगनंगङ्गाकारसागरः सागरोप-
मः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिवेतिवत् ॥ रामतेजश्चरामते-
जः एव तत्सदृशदृष्टान्ताऽभावात् ॥ लोके सूर्यतेजस एव सर्वतेजसा-
धिक्यदर्शनाच्चाऽगत्यासहस्रादित्यतेजसमित्युक्तम् । यदत्रोक्तं पूर्वं ॥
पराऽनभिभाव्यत्वतेजस्त्वमितितल्लक्षणात् ॥ पराऽनभिभाव्यत्वं-
तेजः । तथा त्वंसहस्रादित्यतुल्यमिति भावः, न तु सहस्रादित्यवत्तेजो-
दधानमित्ययमर्थो माधुर्यविरोधादिति तत्सत्यं तथापि ॥ ध्यानप्र-
करणसमाप्तौ । एवं संचितये द्विष्णुं यज्ज्योतिरमलं शिवमित्युक्तेः ।
यज्ज्योतिरमलं शिवं तदेवं सहस्रादित्यतेजसम् ॥ पितुरंकगतं राममि-
न्द्रनीलमणिप्रभम् । कोमलांगं विशालाक्षं विद्युद्गर्णं वरावृतम् ॥ भानु-
कोटिप्रतीकाशं किरीटेन विराजितमित्याद्युक्तप्रकारेण चितयेत् । ध्या-
येदित्येवं सहस्रादित्यतेजस्त्वादिरूपत्वेन तद्धानस्य वक्ष्यमाणात् ॥
तेनेदृशेन परतत्त्वस्वप्रकाशज्योतीरूपदाशरथिरामयथाश्रुतेन ध्यानेन न
विरोधः कश्चित् ॥ ईदृशं तेज आच्छाद्य सर्वजननयनविषयतांगतस्य ।
श्रीदशरथगृहे मनुष्यरीत्या वर्तमानस्याच्छादितस्वमहरोजस्कस्य दाश-
रथेर्माधुर्यस्योपपत्तेः । यतो माधुर्यनाम कदाचित् कदाचित् किञ्चि-

टि० (१) न गतिः अगतिः तथा अगत्या ॥ सूर्योपमापरित्यज्या न्योप-

मावक्तुं कस्यापि गतिर्न वर्तते इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

(२) परैः पुरुषैः न अभिभाव्यते न तिरस्क्रियते इति पराऽनभिभा-
व्यः तस्य भावः परानभिभाव्यत्वम् ॥ २ ॥

(३) माधुर्यस्य दाशरथेर्ध्यानेन कश्चिद्विरोधो नोपपद्यते इति-
पूर्वेणान्वयः ॥ ३ ॥

त्किञ्चित्पारमैश्वर्य्यव्यक्तेः सति सर्वदामनुष्यरीत्यावर्तमानत्वम् ॥ य-
थासेतुगंधनशक्राद्यजितरावणादि पराभवायोध्यावासिपरं पदनयना-
दिकेस्वेतरसमस्तदुष्करे कर्मणिमनुष्यरीत्यैववर्तमानत्वं राघवस्य श्रू-
यते । ऐश्वर्य्यं तु मनुष्यरीतिमनपेक्ष्य पारमैश्वर्य्यव्यक्तिः तच्च
वेणीनिगूढसारस्वतप्रवाहवन्माधुर्य्ये निगूढमेव सर्वजनचक्षुर्विषये-
राघवेवर्तमानम् ॥ कदाचित्कदाचित्किञ्चित्किञ्चिद्व्यक्तीभवति ॥ यथा-
रावणादीनामंगुल्यग्रेण हन्यामिति प्रतिज्ञासाचानन्तवीर्य्यमित्यत्र दर्श-
यिष्ये ॥ तत्रैश्वर्य्यप्रभावप्रधानमेव भगवच्चित्तनमुक्तिसाधनं भवति ॥
अत ऐश्वर्य्यमेवेदं ध्यानं व्यासेनोक्तम् ॥ स्पष्टमुक्तं हि गीतायां श्रीकृष्णे-
न भगवतैश्वर्य्यज्ञानपूर्वकस्य स्वचिन्तनस्य मोक्षसाधनत्वं तदन्यप्रकार-
चिन्तननिषेधपूर्वकम् ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः । परं
भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ १ ॥ मोघाशामोघकर्माणो मोघज्ञाना-
दिचेतसः । आसुरीराक्षसी चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः २ महात्मानस्तु
मां पार्थ देवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्य-
यम् ॥ ३ ॥ इति तथा ॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते । इति मत्वा-
भजन्ते मां बुधा भाषसमन्विताः ॥ ४ ॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः
परस्परम् । कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति चरमन्ति च ५ तेषां सतत
युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ६
तेषां मेवानुकंपार्थमहमज्ञानजन्तमः । नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन
भास्वता ॥ ७ ॥ इत्यादि ॥ व्यासेनाप्यत्रैवोपक्रमे तत्त्वज्ञानस्य मुक्ति-
प्रदत्वमुक्तम् ॥ तदेव परमं तत्त्वं कैवल्यपदकारणमिति ॥ नारदोऽपि-
परमतत्त्वबुद्धयैव दाशरथिं भजते ॥ न बुद्धयन्तरेणेति तद्वचनैरघग-

टि० (१) च पुनस्तदैश्वर्य्यम् ॥ १ ॥

(२) तेषां भक्तानामनुकंपार्थमहं तं बुद्धियोगं ज्ञानं ददामियेन ज्ञानेन
ते बुधाः पुरुषाः मामुपयान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

म्यते ॥ नारायणं जगन्नाथमित्यादिभिः । परात्परतरंतत्वं सत्यानन्दं
चिदात्मकम् ॥ मनसाशिरसा नित्यं प्रणमामिरघूत्तमम् ॥ इत्यादि-
भिश्च ॥ तद्विषयिकाकेवलमनुष्यत्वबुद्धिस्तुतप्राप्तिवाधिकेत्युक्तं विष्णु-
पुराणे प्रराशरेण मैत्रेयं प्रति ॥ दशाननत्वेऽप्यनङ्गपराधीनतया जानकी
समाशक्तचेतसो दाशरथिरूपधारिणस्तद्रूपदर्शनमेवासीत् ॥ नायम-
च्युत इत्यासक्तिरित्यतोऽन्तःकरणे मानुषबुद्धिरेव केवलमस्याऽभूत् पुन-
रप्यच्युतविनिपातमात्रफलमखिलभूमण्डलश्लाध्यचेदिराजगृहे जन्म ॥
अव्याहतचैश्वर्यं शिशुपालत्वेचावापेति ॥ भागवतेऽपि वसुदेवं प्रति ना-
रदेन मनुष्यत्वबुद्धिर्नहि कार्य्यापरमेश्वरे इत्युक्तम् ॥ मापत्यबुद्धिमकृथाः
कृष्णे सर्वात्मनीश्वरे ॥ इति ॥ १२ ॥

पितुरंकगतं राममिन्द्रनीलमणिप्रभम् ।

कोमलांगं विशालाक्षं विद्युद्गङ्गां वरावृतम् ॥ १३ ॥

एवं तस्यैश्वर्यत्वं निर्दिश्याप्यैश्वर्यगौणं माधुर्यप्रधानं बाल्या
वस्थं श्रीरामं ध्यायति पितुरित्यादिचतुर्भिः पितुर्दशरथस्यांके स्थितं रामं
रमणीयविग्रहम् ॥ रामनामभुविख्यातमभिरामेण वा पुनः । इति राम-
तापिनीयश्रुतेः । इन्द्रनीलमणिप्रभमिति । अनेन द्रष्टान्तेन श्रीरामवि-
ग्रहस्य चिक्कणत्वं स्निग्धत्वमभेद्यत्वं कांतिमत्त्वं व्यक्तम् ॥ तत्र चिक्कण-
त्वेन तद्रूपज्ञेयम् ॥ तन्नाम ॥ यद्योगाद्भूषणान्यपि भूषितानि भवन्ति ।
यद्विनामणिभूषणान्यपि सर्वाङ्गेष्विव न भांति ॥ यच्चक्षरानन्दजनकं
तृप्तिं च न जनयति तद्रूपं कथ्यते ॥ उक्तं च ॥ अङ्गान्यभूषितान्येव वल-
याद्यैर्विभूषणैः । येन भूषितवद्भांति तद्रूपमिति कथ्यते १ इदं यौवनमि-

(१) इत्यादिभिश्च पुन इत्यादिभिस्तद्वचनैस्तस्य नारदस्य वचनैर-
वगम्यते ॥ ३ ॥

घशरीरधर्मविशेषः ॥ सर्वशरीरसाधारणतुन ॥ चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वेपिरंग-
 वाची रूपशब्दोऽत्र न ॥ अभेद्यत्वेन संहननमुच्यते ॥ तन्नामवज्रवदमे-
 द्याप्रणोज्ज्वलावयवसन्निवेशः । समः समविभक्तांग इत्युक्तोऽन्यूनाधि-
 कांगरचनाविशेषः । इदंतुसौन्दर्यविशेषः । अतएवसर्वशरीरसाधार-
 णो न भवति ॥ इदमप्युक्तम् ॥ अङ्गप्रत्यङ्गकानांयः सन्निवेशोयथोचितः
 सुस्थिरसन्धिवन्धःस्यात्तत्सौन्दर्यमिहोच्यते ॥ वाल्येऽङ्गानि-
 विभक्तानि नभवन्ति वार्द्धके शिथिलबन्धनानि
 चेति तदुभयाभावोक्त्यायौवनारम्भोपि फलितः ॥
 यौवनस्यसाधारण्येपि तन्नित्यताया असाधारण्यादकालकृतत्वाच्च
 असाधारणमिदंयौवनं श्रीरामस्य अन्यथाह्यनित्यमेव फलं स्यात् ॥ भा-
 घयतांतत् समुद्रशास्त्रोक्तलक्षणयुतमित्यर्थः ॥ प्रभाकांतिः । साचस-
 र्वाङ्गसाधारणसमुदायशोभेत्युच्यते ॥ इदमेवकुत्रचिल्लावण्यत्वेन
 कथ्यते ॥ तदुक्तम् ॥ मुक्ताफलेषुछायायास्तरलत्वमिवांतरा । प्रति-
 भातियदङ्गेषुलावण्यं तदिहोच्यते १ एवमांधुर्यामन्वभवत् ॥ इदम-
 तृप्तिहेतुत्वेनरोचको गुणविशेषः । सर्वसाधारणो न भवति ॥ कोम-
 लांगमिति ॥ सुकुमारांगसौकुमार्यं नामपुष्पहास्यतुल्यकोमलताख्यो-
 ऽङ्गविशेषः ॥ प्रायस्त्वचाग्राह्यो वात्रिकाविहारांदोलगुरुभूषणजनित-
 प्रस्वेदादिनाचक्षुर्ग्राह्योपि मार्द्वाख्योगुणो मनस्यपि वाच्यमिष्यते ॥
 वाचिकः श्रोत्रग्राह्यो मानसश्चक्षेष्टाभिरनुमेयः । अत्र कलधौतमणिर-
 त्नेषु नीलपीतादिपुष्पादिसन्निधिमात्रेण तत्तद्रङ्गभाने सत्यपि वस्तुत-
 स्तेषांस्वाभाविकस्वरङ्गव्यतिरिक्तकल्पितरङ्गरहितत्ववद्विषयभेदेन ॥
 कालानिसदृशः क्रोधेक्षमयापृथिवीसमः । इत्युक्तोगुणविरोधोऽपि
 नास्तीति बोध्यम् ॥ विशालाक्षमिति ॥ विशाले कमलदलवत्किंचिदरु-

टि० (१) अत्र रंगवाची नीलपीतादिवर्णवाची रूपशब्दो न भवति ॥
 टि० (२) प्रायोवाहुल्येन त्वचात्वगिन्द्रियेण ग्राह्यो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

णतागर्भितेऽक्षिणीयस्यसतथोक्तम् ॥ विद्युद्वर्णावरावृतमिति विद्युद्व-
द्वेपीतांवरे ताभ्यांपरिधानोत्तरीयाभ्यामावृतम् ॥ १३ ॥

भानुकोटिप्रतीकाशं किरीटेनविराजितम् ।

रत्नग्रैवेयकेयूररत्नकुण्डलमण्डितम् ॥ १४ ॥

रत्नकंकणमंजीरकटिसूत्रैरलंकृतम् ।

श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कंमुक्ताहारोपशोभितम् १५

भानु कोटीति ॥ भानुकोटिवत्प्रकाशमानेन किरीटेनस्वैश्वर्या-
त्वप्रकाशेनविराजितम् ॥ तादृशेनकिरीटेनविशेषतः । प्रकाशितस्वपर-
मेश्वरत्वमित्यर्थः ॥ स्वरूपानुरूपकिरीटधारिणमित्यभिप्रायः ॥ उप-
लक्षणं चेतत् ग्रैवेयादिभूषणानाम् । भानुकोटिप्रतीकाशत्वस्यान्यथा-
तस्यकिरीटनिकृष्टभूषणधारित्वानुपपत्तेः । स्वस्वरूपानुरूपैरतिप्रका-
शमानै रत्नग्रैवेयादिभिरलंकृतमित्यर्थः । तत्रग्रैवेयाणिग्रीवाभूषणानि
॥ १४ ॥ रत्नकंकणेति ॥ रत्नकंकणमंजीरेनूपुरे कटिसूत्रं कनकसूत्रं
ग्रथितं युग्मभूतं कटिवन्धनडोरकस्तै रलंकृतंशोभितमित्यर्थः । महा-
पुरुषत्वद्योतको वक्षोवर्तिपीतरोमात्मकचिन्हविशेषः श्रीवत्सशब्दे
नोच्यते ॥ अत्र श्रीवत्सस्यतत्रापि कौस्तुभस्यनित्यविभूषणस्य धा-
रणत्वोक्तेः ॥ इतिरामस्यरामाख्या भुविस्यादथतत्त्वतः । १ । रमन्ते
योगिनोऽनन्तसत्यानन्देचिदात्मनि । इति रामपदेनासौपरंब्रह्माभिधी-
यते । २ । इत्याभ्यां श्रुतिभ्यां रामस्यानादिरामनामकस्य परस्यब्रह्मणो
भुविश्रीदशरथगृहे ॥ रघुकुलेऽखिलंरातिराजते योमहीस्थितः । स
राम इति लोकेषुविद्वद्भिः प्रकटीकृतः । ११ । राक्षसायेनमरणं यांति-
स्वोद्रेकतोऽथवा । रामनाम भुविख्यातमभिरामेणघापुनः । १२ । इत्यादि
श्रुतिनिदकः । तत्कर्मगुणहेतुकारामाख्यारामेति संज्ञास्यादित्युक्तेः ॥

यस्मिन्ननन्तसत्यानन्दे चिदात्मनि योगिनोरमन्ते स सत्यानन्दगुण-
 कश्चिदात्मारामः ॥ इतिरामपदेन ॥ इति निरुक्त्या सिद्धेन रामपदे-
 नासौदाशरथिः परंब्रह्माभिधीयते कथ्यते ॥ इत्युक्तेश्चाजहत्स्वनामा
 कृतिचिन्हादेरेव रामाख्यस्यपरस्य ब्रह्मणो अत्राविर्भावत्वावगमाच्च ॥
 श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कमिति । दाशरथेः स्वनित्य चिन्हभूषणविशिष्ट-
 त्वस्मरणस्य ॥ तत्किरीटकुण्डलादीनामपि तन्नित्यभूषणत्वस्योप-
 लक्षणत्वाच्च ॥ तदग्रैवेयादिभूषणानामपि भानुकोटिप्रतीकशत्वम् ॥
 तदधिकापरिमितप्रकाशत्वं चोपपद्यते ॥ मुक्ताहारोपशोमितमिति
 यद्यपि हारोमुक्तावलाविति विश्वकोशात् । केवलहारशब्दो मुक्तासन्द-
 र्भस्यवाचकः । तथापि मुक्ताहारेत्यत्र मुक्ताशब्दो रत्नांतरासंपर्क-
 त्वद्योतनार्थः स्फुटमन्यत् ॥ १५ ॥

दिव्यरत्नसमायुक्तं मुद्रिकाभिरलंकृतम् ।

राघवंद्विभुजंवालं राममीषत्स्मिताननम् ॥ १६ ॥

दिव्यरत्नसमायुक्तमिति दिव्यरत्नैर्वहुविधरत्नजटितैः पदिकैः
 समायुक्तम् ॥ स्फुटमन्यत् ॥ राघवंद्विभुजमिति राघवस्याजहत्वरूपत्वं
 ज्ञापयति । स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं सूक्ष्मंचैव चतुर्भुजम् । परन्तु द्विभुजं-
 प्रोक्तं तस्मादेतन्नयं यजेत् । १ । इति पंचरात्रेपररूपस्य द्विभुजत्वोक्तः ।
 पुनस्तत्रैव पंचरात्रे ॥ द्विहस्तमेक वक्रं च शुद्धस्फटिकसंनिभम् ।
 सहस्रकोटिवह्नीन्दुलक्ष्यकोट्यर्कसंनिभम् । १ । मरीचिमण्डले संस्थ-
 वाणाद्यायुधलांक्षितम् । किरीटहारकेयूरवनमालाविराजितम् । २ ।
 पीताम्बरधरं सौम्यं रूपमाद्यमिदं हरेः । इति द्विभुजैकवक्रस्यैवादि-

टि० (१) हारोमुक्तावली वेद छन्दोऽसौ शतयष्टिकः । हारभेदाद्यष्टि-
 भेदाद्भुत्सगुत्सार्द्धगोस्तनाः ॥ १ ॥ इत्यमरः

रूपत्वोक्तेश्च ॥ शिवसंहितायामपितथैवोक्तमेवति ॥ रत्नकंकणकेयूर-
शोभिताग्रभुजद्वयमिति ॥ महाशम्भुनापितथैवोक्तम् ॥ अखण्डब्रह्मणो-
नित्याद्राघवाग्नित्यविग्रहात् ॥ चिदानन्दात्परानन्दात्साकेतनगरा-
धिपात् ॥ १ ॥ भुक्तिमुक्तिप्रदानार्थं साधकानां पुनः पुनः । आनन्द-
वाचकः शब्दो विभूतिसंप्रयोजितः । अन्तेविष्णुं विजानीयात्प्रकृतेर्व-
शमागतम् ॥ इति तथा श्रीरामतापनीये ॥ रमन्तेयोगिनोऽनन्ते सत्या-
नन्दे चिदात्मनि ॥ महाशम्भुरुवाच ॥ शृणुतात प्रवक्ष्यामि रामस्या-
द्भुतकर्मणः । परदेव्याश्च सीतायाः लीलामात्रमिदं जगत् ॥ ७ ॥
इन्द्रनीलमणिस्निग्धोरुचिराकृतिरव्ययः ॥ द्विभुजावयवोदक्षः शरकोदण्ड-
मंडितः इतिरामस्तुविग्रहवान्परंब्रह्माभिधीयते त्वांदेवः परमं ज्योतिर्माते-
यं परमागतिः ॥ १॥ मिथुनंतुपुराजातं सीतापांगविमोक्षणात् । एकं वस्तु
यथाधारे नानात्वेनोपलक्ष्यतोऽथ तथैकं परमं ब्रह्मनित्यलीलासुविग्रहम्
अद्वैतं सर्वतंत्रेषु स्त्रीपुरुषव्यवस्थितिः ॥ ३ ॥ महाविष्णुरुवाच ॥ कथ-
मेतद्विजानामिमिथुनं ब्रह्मसंभवम् । सीताकापिपरानित्यारामः को-
वासदात्मकः ॥ ४ ॥ युवाभ्यां परतो नित्यौ कौतौ देवौ सुरेश्वरौ ॥ ५ ॥
संशयो मे महांस्तात हृदये परिवर्तते । अनुग्राह्यस्त्वया शम्भो पुत्रोऽहं ज-
नितस्तव ॥ ६ ॥ इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥ इति
श्रुत्यारामः परंब्रह्माभिधीयते । इति ज्ञेयम् । एवं ज्ञेया परानित्या सीता
ब्रह्मसुविग्रहा । सर्वशक्तिमयी धात्री सर्वशक्तिपरा तथा ॥ १ ॥ अनुग्राह-
र्थमस्माकमेकं ब्रह्म द्विधा गतम् । आनन्दावयवाभिन्ना नित्यलीलासुवि-
ग्रहा ॥ १ ॥ रामः सीताजानकीरामचन्द्रो नाहुर्भेदं ह्येतयोर्नास्तिकश्चित् ।
संतोमत्वात् तत्त्वमेतद्विबुद्ध्यापारंयाताः संसृतेर्मृत्युकालात् ॥ ३ ॥

टि० (१) रामः सीतासीतास्वरूप एव तथा जानकीरामचन्द्रो रामच-
न्द्रस्वरूपा एव न तु तौ पृथगस्तः ॥ अतो मुनय एतयोः सी-
तारामयोर्भेदनाहु र्यतो विचारात् कश्चिद्भेदो नास्ति ॥ १ ॥

इत्यादिकम् ॥ अत्र ॥ इतिरामस्तुविग्रहवान्परब्रह्माभिधीयते ॥ इति
सीतासुविग्रहेतिचाभ्यां सीतारामयोर्द्वयोरपि ब्रह्मत्वेउक्तेपिपुनरेकं
ब्रह्मद्विधागतमितिबचनेरामः सीताजानकीरामचन्द्र इत्यनेन च ये-
केचिच्छ्रीजानक्याजीवत्वमन्यन्ते तन्मतनिरस्तम् ॥ ब्राह्मणोऽस्यमुख-
मासोद्वाहुराजन्यकृतः । इत्येषाश्रुतिरपि कारणविग्रहस्यद्विभुजत्वा-
वदति ॥ इतिरामस्यरामाख्या भुविस्वादयतत्वतः ॥ रमन्तेयोगि-
नोऽनन्तेसत्थानन्देचिदात्मनि । इतिरामपदेनासौपरं ब्रह्माभिधीयते ।
इतिश्रीरामतापनीयश्रुत्यापरस्य ब्रह्मणोरामपदवाच्यत्वमभिधायत-
स्यैव रामाख्यस्यपरस्य ब्रह्मणोऽत्ररामोऽनन्तरूपीतेजसावहिनासमः ।
सत्वनुष्णुगुविश्वश्चेदग्नीषोमात्मकंजगत् ॥ उत्पन्नंसीतयाभातिचन्द्र-
श्चन्द्रिकयायथा ॥ १ ॥ इति जगत्कारणत्वमभिधाय ॥ द्विभुजःकुण्ड-
लीरत्नमालीधीरोधनुर्द्धरः । इति तस्यैवद्विभुजत्वमुक्तम् ॥ अतःपरस्व-
रूपविग्रहोद्विभुजएव ॥ किंच ॥ सर्वाधिपत्यंसमरंगघोरंसत्यं चिदा-
नन्दमयस्वरूपम् ॥ इति ॥ विरराममहातेजाः सच्चिदानन्दविग्रहः । अ-
र्द्धमात्रात्मकोरामोब्रह्मानन्दैकविग्रहः ॥ इत्येवमादिश्रुतिस्मृतिभिः श्री-
रामस्यस्वरूपतोविग्रहतश्च सच्चिदानन्दरूपत्वोक्तः । विग्रहावयवयो-
र्भुजयोरपि सच्चिदानन्दरूपत्वेनैकरसस्थितितयाऽविकारित्वादविना-
शित्वाच्चादावन्तेमध्ये च न द्विभुजयोस्तथागो न चतुर्भुजादीनांग्रहण-
मुपपद्यतेपरस्य ब्रह्मणस्तस्मात्तस्यानाद्यनन्तरूपं द्विभुजमेवेतिस्फुट-
मुक्तं भवतिपञ्चरात्रे ॥ परंतुद्विभुजंप्रोक्तमिति ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रंचरु-
पमाद्यमिदंहरैः । इतिचेतिसंक्षेपः ॥ १६ ॥

तुलसीकुन्दमन्दारपुष्पमाल्यैरलंकृतम् ।

कर्पूरागरुकस्तूरीदिव्यगन्धानुलेपनम् ॥ १७ ॥

तुलसीति ॥ तुलसीकुन्दमन्दारादिपुष्पमाल्यैरलंकृतम् ॥
कर्पूरागरुकस्तूरीदिव्यगन्धानुलिप्तांगमित्यर्थः ॥ अत्र विधुवर्णा-

वरावृतमित्यारभ्य दिव्यगन्धानुलेपनमित्यन्तेन पीतांबरधारिणः ॥
 किरीटादिभूषणैस्तुलसीकुन्दमन्दारमाल्यैश्चालंकृतस्य कपूरादि
 दिव्यगन्धानुलिप्तांगस्य रामस्यसुवेषता दर्शिता ॥ सुवेषता नाम ॥
 मणिभूषणवसनसुगंधकुसुमादिधारणार्थः ॥ स्वतः सुन्दरेष्वप्यंगेषु
 शोभाविशेषः । धृतेष्वपितेषु केनचिद्वैगुण्येन शोभा न जातेतिपश्यतां
 प्रतीतेः । यथोचितसर्वशृंगारोत्तमशृंगारसम्पत्तिः सुवेषतेत्यर्थः ।
 तदिदंरामस्य रूपादिपञ्चकं स्फुटमुक्तं महर्षिणा ॥ रूपसंहननं लक्ष्मीं
 सौकुमार्यसुवेषताम् । ददृशुर्विस्मृताकारा रामस्य वनवासिनः । १ ।
 इत्यत्रलक्ष्मीशब्दप्रभाशब्दः पर्यायः । चन्द्रेलक्ष्मीः प्रभासूर्ये इति प्रभापद-
 स्थानेलक्ष्मीपदप्रयोगात् ॥ अत्रददृशुर्विस्मृताकाराविस्मृतिदेहाइत्यनेन
 रामरूपादीनां पुंसामपिमोहकत्वमुक्तम् । तदप्ययुक्तं तेनैव । चन्द्र-
 कान्ताननंराममतीव प्रियदर्शनम् । रूपौदार्यगुणैः पुंसांदृष्टिचित्ताप-
 हारकम् । १ । इत्यत्रपुंसांदृष्टिचित्तापहारकमित्यनेन पुंसांतद्रूपादा-
 वत्यासक्तत्वेन तद्वियोगासहमानत्वेन स्त्रीवत्तद्रूपादिभोक्तृत्वं ज्ञापि-
 तम् ॥ तदेवपद्मपुराणस्फुटमुक्तं भवति ॥ पुरामहर्षयः सर्वे दण्ड-
 कारण्यवासिनः । दृष्ट्वारामहरिं तत्रभोक्तुमैच्छन्सुविग्रहम् १ इति
 पुंसामपि मनोहरतीति हरिस्तमितीदृशोऽत्रहरिशब्दस्यार्थोज्ञेयः ।
 पुंसांदृष्टिचित्तापहारकमित्यस्यानुरोधात् ॥ भोक्तुमैच्छन्नितिस्त्रीवत् ।
 रामेणसहभोगेच्छामकुर्वनित्यर्थः, अनेनपुंसामपि स्त्रीभावेनश्रीराम-
 स्यभजनमुपपद्यते ॥ श्रीरामरूपादीनामेवपुंसां तत्पुरुषत्वविस्मरणापू-
 र्वकस्त्रीभावेन श्रीरामसेवनस्यसंपादकत्वात् ॥ तत्कुतोऽवगम्यते इति
 चेत् ॥ केमुत्यन्यायतइतिब्रूमस्तद्यथा ॥ यदिमहर्षयोपितद्रूपादिभिर-
 पहतदष्टिचित्तास्तद्रूपादिपरवशाः संतस्तेनसहभोक्तुमैच्छन् ॥ तदात-
 दन्येतद्रूपादिभिरपहतचित्तास्संतस्तेन सहभोक्तुमिच्छंत्वितिकिव-
 कव्यम् ॥ इत्येतदर्थं क्वाभ्यां दृष्टिचित्तापहारकमिति भोक्तुमैच्छन्निति-
 चाभ्यांपदाभ्यां श्रीरामरूपादय एवपुंसांदृष्टिचित्तंचापहत्यतान् श्री-
 रामविषयिकभोगेच्छायां प्रवर्तयतीतिभावः । तदेवांघालमीविषमपुरा-

णवचनप्रमाणात् ॥ पुंसामपि स्त्रीभावेन श्रीरामभजनमुपपद्यते ॥ कि-
 मुत स्त्रीणाम् ॥ नरामरूपादीनां केवलं स्त्रीपुरुषाणामेव दृष्टिचित्तापहार-
 कत्वमुपपद्यते ॥ किन्तु स्थावरजंगमात्मकस्य सर्वजगतोऽपि ॥ यतो श्री-
 अयोध्यानिर्गतस्य रामस्य वियोगमसहमानास्ते सर्वेऽपि स्थावरजंगमा-
 स्वस्वक्रियां विस्मृत्यातिषिषादंजडत्वां च प्राप्नुवन्ति सुमन्तवचनै-
 रवगम्यते ॥ विप्रयेते महाराज महाव्यसनकर्षिताः । अपिवृक्षाः परि-
 म्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ॥ १ ॥ उपतप्तोदकानद्यः पल्वलानिसरां-
 सि च । परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानि च ॥ २ ॥ न च सर्पतिस-
 त्वानि व्याला न प्रसरन्ति च । रामशोकाभिभूतं सन्निष्कूजमिव तद्व-
 नम् ॥ ३ ॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्च कलुषोदकाः । संतप्तपद्माः पक्षि-
 न्योलीनमीनविहंगमाः ॥ ४ ॥ जलजानि च पुष्पाणि माल्यानि स्थल-
 जान्यपि । न च भांत्यल्पगन्धीनि फलानि च यथापुरा ॥ ५ ॥ अत्रो-
 द्यानानि शुष्कानि प्रलीनविहगानि च । न चाभिरामाना रामान्प-
 श्यामि मनुजर्षभ ॥ ६ ॥ प्रविशन्तमयोध्यायां न कश्चिदभिनन्दति ।
 नराराममपश्वन्तोनिः श्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ देवराजरथं दृष्ट्वा
 विनाराममिहागतम् । दूरादश्रुमुखाः सर्वे राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥
 हर्म्यैर्विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् । हाहाकारकृतानाद्य्यो रामादर्श-
 नकर्षिताः ॥ ९ ॥ आयतैर्विमलैर्नैत्रैश्चुवेगपरिप्लुतैः । अन्योन्यमभिवीक्ष्य ते-
 व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १० ॥ इति हर्म्यविमानप्रासादस्थानां वशिष्ठा-
 दिगुरुस्त्रीणां पतिव्रतानामपि श्रीरामविषयिकात्यन्तासक्तेरवगमात्-
 दन्यासां ब्राह्मण्यादीनां कैमुत्यन्यायेन तत्रात्यन्तासक्तिरुपपद्यते ॥ क्रमा-
 द्द्वितीयो वनचरीव्यभिचारदुष्टाः कृष्णैश्चैषपरमात्मनिरूढभाव इत्युद्ध-
 वोक्तानां व्यभिचारिणीनां गोपिकानां त्वत्र कावार्ता न मित्राणाममि-
 त्राणामुदासीनजनस्य च ॥ अहमार्ततया कंचिद्विशेषमुपलक्ष्ये ॥ ११ ॥

टि० (१) हे मनुजर्षभ आरामान् पुष्पवादिकान् अभिरामान् पुष्पित-
 यतः अहं न पश्यामि ।

अप्रहृष्टामनुष्याश्च दीनानागतुरंगमाः । आर्तस्वरपरिमलानाविनिः
 श्वसितनिः स्वनाः ॥१२॥ निरानन्दामद्वाराजरामप्रब्राजनातुराः । कौश-
 ल्यापुत्रहीनेवह्ययोध्या प्रतिभातिमे ॥ १३ ॥ इत्येवमादिभि
 स्तदैवमशेषस्थावरजंगममोहकत्वाज्जगन्मोहन मच्युतमितिनारदेनापि
 तथैवोक्तस्य श्रीरामस्य तद्रूपादिदर्शनमोहितसकलविधविषय-
 विमुखदिव्यज्ञानोपपन्नमहर्षिगणानामतएव रामेणसहमिथुनी-
 भावोद्यतानां दृष्टान्तेन पुरुषाणामपिस्त्रीभावेन श्रीरामसेवन
 मुपपद्यते ॥ कृष्णादिभक्तानांपुंसां तु न भर्तृभार्याभावेन तद्भजनमु-
 पपद्यते ॥ तेषांकुत्रापि पुरुषमोहकत्वाश्रवणात् ॥ विशेषतस्तेःसहकस्य-
 विषयिणोपिपुंसो मिथुनीभावायोद्युक्तवाश्रवणाच्च ॥ भागवतपुराणे-
 व्यासेनप्रतिषेधाच्च ॥ तथाहि ॥ गोप्यः कामाद्भयात्कसोद्वेपाच्चैद्या-
 दयोनुपाः । संवंधाद्वृष्णयो यूयंस्नेहाद्भक्त्यावयंप्रभो ॥१॥ कतमोपि
 न वेणःस्यात्पंचानांपुरुषंप्रति ॥ तस्मात्केनाप्युपायेनमनः कृष्णेनि-
 वेशयेत् ॥ २ ॥ इत्यत्र कामभयद्वेषसंवंधस्नेहभक्तीनां पराणांभगवति-
 मनोनिवेशोपायत्वं प्रदर्शयन्नन्तरंवेणः पञ्चानांमध्येकतमोपिनस्यादि-
 त्युक्त्यावेणस्य पंचविधोपायरहितत्वकथनेनपुंसां पराणांमुक्तोपाया-
 नां मध्येपंचविधोपायाधिकारत्वज्ञापनद्वारागोपीवद्भर्तृभार्याभावेन
 भगवद्भजनाधिकारत्वनिषेधात् ॥ अन्यथाकतमोऽपिनवेणःस्यात्
 पराणांहिपुरुषंप्रतीत्येवंवक्तव्यत्वात् ॥ भागवतटीकाकारेण श्रीधरेणे-
 त्थमेवव्याख्याकरणाच्च ॥ तद्यथातर्हिवेणः किमितिनरकैपातितः । ती-
 ब्रध्यानाभावात् पापमेवतत्रफलितमित्याह कतमोपीतिपुरुषेपुरुषस्य-
 कामासंभवात् भयादिभिश्चितयतां पंचानांमध्येनैकतमोपीत्युक्तम् ।
 तस्मात्पुरुषाणांभर्तृभार्याभावेनश्रीकृष्णादिभजननोपपद्यते ॥ श्रीरा-
 मभक्तानांतुपुंसामपितदुपपद्यते ॥ पुंसांदृष्टिचित्तापहारकमित्येवमा-
 दीनां सुमन्तोक्तानां च वाल्मीकिवचनानां प्रमाणत्वात् ॥ दृष्टारामं-
 हरिं तत्रभोक्तुमैच्छन्सुविग्रहम् । इत्येवमादिव्यासवचनप्रमाणाच्च ॥
 नानामुनिगणाः सर्वेदंडकारण्यवासिनः । ज्ञानयोगतपोनिष्ठा जापका-

ध्यानतत्पराः ॥ १ ॥ मुनिवेषधरं रामं नीलजीमूतसंनिभम् । रमन्ते
 योपितीभूतारूपं दृष्ट्वामहर्षयः ॥ २ ॥ इत्येवमादीनाम् । दृष्ट्वारामं
 हरितं त्रभोक्तुमैच्छन्सुविग्रहमिति व्यासवचनसमानार्थकानां महारा-
 मायणोक्तशिववचनानां । प्रमाणत्वाच्चेत्यलमतिविस्तरेण ॥ १७ ॥

योगशास्त्रेष्वभिरतं योगेशंयोगदायकम् ।

सदाभरतसौमित्रिशत्रुघ्नैरूपशोभितम् ॥ १८ ॥

योगशास्त्रेष्वभिरतमिति ॥ तुलस्यादिभिरलंकृतत्वस्य परकर्तृ-
 कत्वोपपत्तेः । योगशास्त्रेष्वभिरतत्वयोगदायकत्वयोः स्वैककर्तृकत्वो-
 पपत्तेस्तत्पौगण्डावस्थाव्यञ्जकैर्योगशास्त्रेष्वभिरतमित्यादिभिः । पौ-
 गण्डावस्थस्य ध्यानमाह ॥ योगशास्त्रेष्वित्यादिभिस्त्रिभिः । युज्यते-
 ऽनेनेतियोगोमैत्रीरसस्तत्प्रतिपादकेषु शास्त्रेष्वभिरतं तत्प्रकारप्रवीण-
 मित्यर्थः । यद्वशान्मैत्रीमतां सुग्रीवादीनामसावधीनः यतोऽन्यायाऽत-
 पेतां वालिवधंचकार ॥ योगेशंमैत्रीरसस्वामिनम् ॥ सर्वज्ञत्वादिवद-
 सावपितस्य धर्मः । तथाचाहश्वेताश्वतरश्रुतिः ॥ सर्वेन्द्रियगुणाभासं-
 सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य प्रभुरीशानंसर्वस्यशरणंसुहृत् ॥ १ ॥
 इति योगदायकम् ॥ ईषत्सान्मुख्येसति ॥ अन्नालोचितविशेषपूर्वकंगुहा-
 दीनामपिमैत्रीरसप्रदम् ॥ तदुक्तं श्रीमुखेनैव ॥ मित्रभावेनसंप्राप्तं न
 त्यजेयं कथंचन । दोषोयद्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ १ ॥ इति ॥
 अथमैत्रीरसविज्ञत्वंसमुदाहरणत्वेनविशिनष्टि ॥ सदेति ॥ भरतादि-
 भिः सहोपाधिक्येन शोभितं मैत्रीरसपारं वश्येन भरतादीन्
 क्षणमपि न जहातीत्यर्थः ॥ अतएव स्वसार्द्धगमनोत्सुकानां
 कोशलदेशीयानां स्थावराणां जंगमानां च सर्वेषांभावविलोक्यकरुणा

टि० (१) कौमारंपंचमाव्रतंपौगण्डोदशमावधिः । कैशोरमापंचदशा-
 द्यौत्रनंतुततः परम् ॥ १ ॥

दयापरवशत्वेन तद्वियोगमसहमानस्तद्विषादर्शनपूर्वकं तान्स्वसार्द्धनी-
त्वातैः सहस्वधामगतवान् । इत्येतत्सर्वं वाल्मीकीये प्रसिद्धम् ॥ भाग-
वतेऽपि तथैवोक्तम् ॥ यैः संस्पृष्टोऽभिद्रष्टो वा संविष्टो नुगतोऽपि वा ।
कोशलास्ते ययुस्तत्र यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥ इति ॥ १८ ॥

विद्याधरसुराधीशैः सिद्धगन्धर्वकिन्नरैः ।

योगीन्द्रैर्नरदाघैश्च स्तूयमानमहर्निशम् ॥ १९ ॥

विद्याधर इत्यादि द्वौ स्फुटार्थौ ॥ विद्याधरादयस्तद्गान्धर्वक्री-
डाकौशल्यमोहितान्तत्संनिधिमनवरतमनुवर्तते तदुक्तम् ॥ गान्धर्वेषु-
भुवि श्रेष्ठोऽवभूव भरताग्रजः । इति भुवीति ॥ रामनामभुवि ख्यातामित्य-
त्र भुवि पदवत् ॥ लोकत्रयोपलक्षणम् ॥ योगीन्द्राश्च समाधिगम्यं राम-
तत्त्वं श्रीरामात्मना चक्षुर्ग्राह्यं विदित्वा कृतकृत्याः संतस्तमेवाहर्निशं
स्तुवन्ति ॥ १९ ॥

विश्वामित्रवशिष्ठादिमुनिभिः परिसेवितम् ।

सनकादिमुनिश्रेष्ठैर्योगिवृन्दैश्च सेवितम् ॥ २० ॥

रामं रघुवरं वीरं धनुर्वेदविशारदम् ।

मंगलायतनं देवं रामं राजीवलोचनम् ॥ २१ ॥

विश्वामित्रेति ॥ विश्वामित्रवशिष्ठादिमुनिभिः सनकादयो-
मुनयः श्रेष्ठायेषु ते तथोक्तास्तैश्च योगिवृन्दैश्च परिसेवितम् मनननि-
दिध्यासनाभ्यां साक्षात्करणीयं परंतत्त्वं श्रीरामात्मना चक्षुर्ग्राह्यं-
सुखसेव्यं चालोक्य तमेव परितः सेवन्ते ॥ २० ॥

अथ कैशोरावस्थस्य ध्यानमाह ॥ राममिति द्वाभ्यां ॥ अत्र
त्यानिरामं रघुवरं वीरमित्यादीनि विशेषणानि कैशोरव्यंजयन्ति तत्रैव-

तेपांतात्पर्यात् ॥ तेनपरिकरालंकारसिद्धिस्तदाहभरतः ॥ विशेषणे
 यत्साकृत्तैरुक्तिः परिकरस्तुसः ॥ इति ॥ साभिप्रायानेकविशेषणद्वारा
 राविशेषपुष्टः परिकर इति । तदर्थः ॥ मंगलायतनमिति ॥ केशोरेसर्व-
 भक्तसुखोद्बहनात् ॥ स्वयंमंगलमूर्तिस्वरूपः सत्रभक्तमङ्गलप्रदमित्यर्थो-
 देवंस्वावस्थोचितक्रीडापरम् ॥ पक्षान्तरे ॥ देदीप्यमानम् । रामंरमणी-
 यमूर्तिम् । योगिनोविश्रामस्थानम् । राजीवलोचनमिति । पक्षद्वयेऽपि-
 समानार्थकम् ॥ अत्ररामादीनिपदानिस्वरूपतोऽर्थतश्च ॥ रूपौदार्य-
 गुणैः पुंसांदृष्टिचित्तापहारकमित्यर्थः । पक्षान्तरे ॥ गुणतः स्वरूपत-
 श्चतुल्यरूपाण्युपात्तानि ॥ न तत्रपौनरुक्तिदोषः ॥ वस्तुतस्तु तत्ररा-
 गाधिक्यात् ॥ इदमेवरागलक्षणम् ॥ यत्तद्विषयंपुनः पुनः कीर्तयन्नलंप्रत्य-
 यन्नाभ्युपैति ॥ २१ ॥

सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञमानन्दकरसुन्दरम् ।

कौशल्यानन्दनंरामं धनुर्वाणधरं हरिम् ॥ २२ ॥

एवं संचितयेद्विष्णुं यज्ज्योतिरमलंशिवम् ।

प्रहृष्टमानसोभूत्वा मुनिवर्यस्सनारदः ॥ २३ ॥

सर्वशास्त्रार्थेपि । सर्वेषांव्याकरणाभिधानसाहित्यन्यायमीमां-
 सादीनांशास्त्राणामर्थं तत्त्वज्ञानातीतिसतथोक्तसूतम् ॥ आनन्दकर-
 श्चासौ सुन्दरश्चसतथोक्तस्तम् ॥ सौन्दर्येणानन्दप्रदमित्यर्थः । कौ-
 शल्यामानन्दयतीति कौशल्यानन्दनम् । न कौशल्यामात्रानन्दप्रदम् ॥
 किन्तुचेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽपीत्यभिप्रायेणाह ॥ राम-

टि० (१) साकृत्तैः साभिप्रायकैः ॥

(२) ऐश्वर्यपक्षे ॥

(३) माधुर्यपक्षे ऐश्वर्यपक्षेऽपि

रमयतां वरेत्युक्तेः । रूपौदार्यगुणैः सर्वान् रमयति क्रीडयतीति रामस्त-
सर्वानन्दप्रदमित्यर्थः ॥ नमोस्तुरामदेवाय जगदानन्दरूपिणे इति वक्ष्य
माणाञ्च जगदानन्दरूपं विद्यति यस्य स तथोक्तस्तस्मै जगदानन्दरूपिणे ॥
रूपौदार्यगुणैः पुंसां द्वष्टि चित्तापहारकमिति वचनादपि श्रीरामात्यन्त-
सुन्दररूपदर्शने मात्रेणापहतद्वष्टिचित्ताः सर्वेक्षणमपि तद्वियोगमसह-
मानाः श्रीरामेन गते व्याकुलाः भूवुः । पुनरयोध्यायामागते तस्मिन्ते
सर्वे सुखिनोऽपि भूवुरतोऽपि श्रीरामस्य सर्वजनानन्दकरत्वमुपपद्यते ॥ हरि-
मिति ॥ रूपौदार्यगुणैः सर्वद्वष्टिचित्तापहारकम् । पक्षान्तरे ॥ स्वभक्ता-
नामविद्यापथ्यन्तदुःखहारकम् ॥ २२ ॥

एवमिति उपक्रमे ॥ यज्ज्योतिरमलं शिवं तदेव परमं तत्त्वं कैवल्य
पदकारणम् । श्रीरामेति सच्चिदानन्दार्थकरामपदवाच्यत्वेनोक्तं तदेव-
कैवल्यपदकारणं शिवममलज्ज्योतिरेव मुक्तप्रकारेण चिन्तयेन्मुक्तिकामः ॥
सर्वोऽपि । एवमयोध्याख्यनगरमध्ये विराजमानरत्नमण्डपमध्यग-
कल्पतरुमूलदेशे विराजमानरत्नसिंहासनमध्यस्थपद्मासनस्थं दशरथ-
पुत्रत्वेनाविभूतम् । सहस्रादित्यतेजसं पितुरङ्कगतं रमणीयविग्रहमि-
न्द्रनीलमणिप्रभं भानुकोटिप्रतीकाशं किरीटेन विराजितम् । नानाप्रकार
रत्नघटितग्रैवेयादिभूषणैरलङ्कृतं श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कमुक्ताहारोप-
शोभितं द्विभुजमीषास्सताननं तुलसीकुन्दमन्दारादि पुष्पमाल्यैश्चा-
लङ्कृतं कर्पूरारुक्कस्तूर्यादिदिव्यगन्धानुलिप्तं योगशास्त्राभिरतं
योगदायकम् च सदाभरतादिभ्रातृभिरुपशोभितं विद्याधरादिभिर्नृत्य-
गानादिविशारदैर्नारदाद्यैर्योगीन्द्रैरहनिशं स्तूयमानं विश्वामित्रवशि-
ष्ठादिमुनिभिस्तथासनकादिमुनिश्रेष्ठैश्च परिसेवितं सुन्दरविग्रहं वीरं
धनुर्वाणधरं मंगलाग्रतनं राजीवलोचनं सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञं सर्वानन्द
करं कौशल्यानन्दनत्वेन विराजमानं सर्वदुःखहरणमतिरमणीयविग्रहं
सर्वपांभावुकानां स्वस्वाभीष्टविग्रहभावनायैवाल्यादित्रिविधवयो-
विशिष्टतया विराजमानं ज्योतिरमलं शिवं परमं तत्त्वं विष्णवनेकसहस्र
नामतुल्यसच्चिदानन्दार्थकरामपदवाच्यं कैवल्यपदकारणं स्वभावानु

सारीसर्वोऽपि जनश्चित्तयेदिति सर्वानुप्रतिव्यासोपदेशः । ननु एकस्य दास-
 रथेरथोऽध्यायावर्तमानस्य परिच्छिन्नविग्रहस्य त्रिविधवयोविशिष्टस्य-
 दूरस्थानां भावुकानां ध्यानगम्यत्वं तत्राप्यनेकेषां भावुकानां हृदि
 युगपदाविर्भावत्वं नोपपद्यते ॥ इत्यादिशङ्कानिवृत्तये प्राह ॥ विष्णुमिति
 सर्वव्यापकम् । सर्वव्यापकस्य दाशरथेर्दूरस्थानामपि संनिहितत्वेन
 तद् ध्यानगम्यत्वं सर्वहृदि गतत्वात् ॥ युगपत्सर्वेषां भावुकानां हृदि
 तदाविर्भावत्वं चोपपद्यते ॥ इति विष्णुपदस्य स्मरेन्मध्ये दाशरथिमि-
 त्युक्तदाशरथिपदविशेषणात्वमेव ज्ञेयम् ॥ दाशरथिविषयकशङ्कानिव-
 र्तकत्वात् ॥ अतः कौशल्यानन्दनं रामं धनुर्वाणधरं हरिं विष्णुमित्ये-
 तत्पर्यन्तानां दाशरथिमिति पदस्य विशेषणानां स्मरेन्मध्ये दाशरथिमिति
 दाशरथिपदविशेषणत्वद्वारा स्मरेदिति क्रियापदेनैवान्वयो द्रष्टव्यः ॥
 एवांसंचित्तयेदित्यनेन व्यवहितस्यापि विष्णुपदस्य पाठक्रमादर्थक्रमो-
 वलीयानिति न्यायादुत्तरत्र तत्संवन्धस्य प्रयोजनाभावाच्च पूर्वैषा-
 न्वयत्वोपपत्तोरन्यथोक्तशङ्काया अनिवृत्तेश्च ॥ एवांसंचित्तयेद्यज्ज्योतिर-
 मलंशिवमित्यस्य प्रयोजनान्तरपदत्वाच्च ॥ तथा हि ॥ धनुर्वाणधरं हरि-
 मित्येतत्पर्यन्तैर्विशेषणैर्विशिष्टं दाशरथिस्मरेत् ॥ इतितद्व्यानविधि-
 परिसमाप्त्याथ दाशरथेः परज्योतिः परतत्वावतारत्वज्ञापनायादृश्य-
 त्वेनानुपपन्नध्यानस्य ज्योतिषः ॥ दाशरथिध्यानैकव्येयविज्ञापनाय चाह ॥
 एवांसंचित्तयेद्यज्ज्योतिरमलंशिवमिति ॥ अत्र किं ध्यानं मुक्तिसाधन-
 मिति मुक्तिसाधनस्य ध्यानस्य पृष्टत्वात् ॥ तदनन्तरम् ॥ व्यासेनामल-
 स्य शिवस्य ज्योतिषः कैवल्यपदकारणत्वेनोक्तत्वाच्च ॥ कैवल्यपदकारण-
 ध्यानस्यैव मुक्तिसाधनत्वोपपत्तेश्च कैवल्यपदकारणं यदमलंशिवं ज्यो-
 तिस्तदेव दाशरथित्वेनायोध्यायामाविर्भूतं तस्य दाशरथेरुक्तप्रकारध्या-
 नद्वारा तत्कारणभूतं यज्ज्योतिरमलंशिवं परमतत्वं कैवल्यपदकारणं
 परात्परतररामपदवाच्यं ॥ चित्तयेत्संसारमुक्तिकामः सर्वोऽपि जन इति
 ध्यानपरवाक्यसमुदायार्थोऽवगंतव्यः ॥ ननु एवं संचित्तयेद्विष्णुमिति
 विष्णुपदेन संचित्तयेदिति । क्रियापदस्यान्वयदर्शनाद्विष्णुपदेनैव क्रिया

पदस्यान्वय उपपद्यते ॥ ननु व्यवहितेन ज्योतिः पदेनेति चेन्नास्य राम-
स्तवराजस्य विष्णुप्रकरणत्वाऽभावेन विष्णोर्दाशरथ्यावतारित्वाऽनु-
पपत्त्या विष्णुपदस्य विशेष्यपदत्वाऽनुपपत्तेः । अस्य परमतत्त्वशिवा-
मलज्योतिः प्रकरणत्वेन ज्योतिषोदाशरथ्यावतारित्वोपपत्त्या ज्योतिः
पदस्यैव विशेष्यपदत्वोपपत्त्या ज्योतिः पदेनैव चितयेदिति क्रियापद-
स्यान्वयोपपत्तेश्च ॥ तत्कुतः ॥ पाठक्रमादर्थक्रमस्य वलीयस्त्वात् ॥
तथा हि ॥ यज्ज्योतिरमलं शिवं तदेव परमतत्त्वं कैवल्यपदकारणं श्री-
रामेऽयुपक्रमास्य स्तवराजस्य प्रवृत्तेरस्य ज्योतिः कारणत्वोपपत्त्या-
कृत्स्नस्य रामस्तवराजस्य सच्चिदानन्दपदार्थकविष्णवनेकसहस्रनाम-
तुल्यसमपदवाच्यज्योतिः स्वरूपपरतत्त्वपरतत्त्वोपपत्त्या ज्योतिःपद-
स्यैव मुख्यत्वोपपत्त्या विशेष्यपदत्वोपपत्तेः । पुनः किं तत्त्वं किं परं-
जाप्य किं ध्यानम् मुक्तिसाधनमिति त्रिषु प्रश्नेषु मध्ये राममन्त्रस्य पर
जाप्यत्वोक्तेः । मुक्तिसाधनस्य ध्यानस्य दाशरथिध्यानत्वोक्तेः ॥ त-
त्सहपठितस्य ज्योतिस्वरूपपरतत्त्वस्यापि दाशरथ्यावतारित्वोपपत्तेः
तस्याद्दृश्यत्वेन ध्यातुमशक्यस्य भक्तानुग्रहार्थं दाशरथित्वेनाविभू-
तस्य वशिष्ठादि मुनिदृष्टद्विभुजाद्यवयवत्वेन तदोक्तप्रकारेणोदानो-
ध्यातुं योगस्य दाशरथेश्चित्तनस्थैव कैवल्यपदकारणपरज्योतिश्चि-
तनत्वोपपत्त्या मुक्तिसाधनत्वोपपत्तेः । यदुपक्रमे उक्तं परमतत्त्वज्योति-
रमलं शिवं तदेवमुक्तप्रकारेण चिन्तयेदित्येवं ज्योतिः पदेनैव क्रियापद-
स्यान्वय उपपद्यते ॥ किंचोपक्रमेयानि ज्योतिरमलं शिवपदान्युक्तानि
तेषामेव ध्यानविधिकथनान्तरमेव संचितयेद्यज्ज्योतिरमलं शिवमिति ।
पुनः कथनमन्यथानुपपद्यमानं दाशरथैरजहत्स्वाकृत्यादेः परतत्त्वस्य
ज्योतिः स्वरूपस्यायतारत्वमुपपादयतीत्यतोऽपि ज्योतिः पदस्यैव क्रि-

टि० (१) विष्णुपदेन क्रियापदस्यान्वयानोपपद्यते इति पूर्वोक्तान्वयः

(२) ज्योतिःपदेनैव क्रियापदस्यान्वय उपपद्यते इत्युत्तरेणान्वयः ।

(३) तस्य ज्योतिषोऽदृश्यत्वेन ।

यापदेनान्वयउपपद्यते ॥ किंच ॥ एवं संचितयेद्यज्ज्योतिरमलशिव-
मित्येतः ज्योतिरमलशिवपदः । उपक्रमीक्तं यज्ज्योतिरमलंशिवं पर-
मतत्वमनूद्यतस्यैव । एवं संचियेदिति विधिप्रयोगेन स्मरेन्मध्यदेशी-
थिमित्युक्तप्रकारेण चित्तनस्य ध्यानस्य विधानाच्च ज्योतिः पदेनैव चि-
तयेदिति क्रियापदस्यान्वयउपपद्यते ॥ नतु विष्णुपदेन कुतः । रामना-
मानेकसहस्रगुणन्यूनविष्णुनामवाच्यस्य तत्कोटिगुणाधिकरामनाम-
वाच्यात्कोटिगुणन्यूनोपपत्त्या रामांशत्वोपपत्तेर्विघ्नवनेकसहस्र-
नामतुल्यरामपदवाच्यत्वांशवतारित्वानुपपत्तेः । मुख्यत्वाद्विश्ववैज-
त्वात् तारकत्वान्महेश्वर । त्वदंशैः स्वीकृतं रामह्यस्माभिर्नामते प्रभो १
इति स्कन्दपुराणोक्त शिववचनाज्जगत्पालकस्य विष्णोः, रामांशत्वाव-
गमाच्चस्तवराजोपसंहारे ब्रह्माविष्णुश्च रुद्रश्च देवेन्द्रो देवतास्तथेति-
रामविभूतिमध्ये जगत्पालकस्य विष्णोर्गणनाञ्च ॥ विभूतिवर्णनान्ते तु
सर्वेषां त्वं परब्रह्म त्वन्मयं सर्वमेव हीत्यनेन रामपदस्य परब्रह्मत्वेन
सर्वव्यापकत्वात् । सर्वस्य त्वन्मयत्वेन राममयत्वेन रामव्याप्यत्वो-
क्तेश्च विष्णोरपिरामव्याप्यत्वेन तदंशत्वोपपत्त्या विभूतिमत्स्वांशि-
रामावतारित्वानुपपत्तेश्च ॥ तत्र त्वं विष्णुपदं व्यापकार्थमिति चेत् ।
एवमपि व्यापकार्थस्य तस्य विष्णुपदस्य विशेष्यपदत्वानुपपत्त्या क्रिया-
न्वययित्वं नोपपद्यते ॥ कुत इति चेत् ॥ व्यापकस्य गुणत्वात् ॥ तदा-
श्रयभूतं द्रव्यं किं रूपमित्यपेक्षायां यज्ज्योतीरूपमित्यस्य विष्णुपद-
स्य सन्निहितवर्तिनो ज्योतिषः पुरकत्वात् पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश-
कालदिगात्ममनांसिनवैवद्रव्याणीति नवद्रव्यमध्ये सर्वात्मनस्तेजो-
रूपस्य ज्योतिषो गणनाच्च द्रव्यत्वेन तस्यैव ज्योतिषो व्यापकत्वगुणा

टि० (१) एवं संचितयेद्यज्ज्योतिरमलशिवमित्यत्र त्वम् ।

(२) तस्य व्यापकस्य विष्णुपदस्याश्रयभूतं किं रूपं कीदृशं स्वरूपमित्यपेक्षायामाह ।

श्रयस्त्वेन क्रियान्वयित्वोपपत्तेश्च ॥ तज्ज्योतिः किंस्वरूपमित्यपेक्षा-
यास्तु यज्ज्योतिरमलंशिवं परमंतत्वं श्रीरामेतीति रामपदवाच्यत्वे-
नोक्तस्यज्योतिषो द्विभुजाद्यवयवविग्रहत्वनिश्चयस्यैवपूरकत्वात्तस्यैव
व्यापकत्वापिगुणाश्रयस्यक्रियान्वयत्वेन प्रधानपदत्वंनिष्पद्यते ॥ अ-
त्रैतदुक्तंभवति ॥ किंध्यानंमुक्तिसाधनम् ॥ इतिप्रश्नस्योत्तरत्वेनस्म-
रेन्मध्ये दाशरथिमित्यारभ्यधनुर्वाणधरंहरिमित्यन्तेन तद्व्यानमु-
क्त्वातदनन्तरम् ॥ दाशरथेः परिच्छिन्नविग्रहस्यदूरस्थभावुकानांहृदि
युगपदाविर्भावो नोपपद्यते ॥ इतिशंका निवृत्तयेविष्णुमित्युक्तम् ॥
तैर्विष्णुमित्यन्तैः सहस्रादित्यतेजसमित्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्टं दाश-
रथिमयोध्यानगरमध्यस्थरत्नमण्डपमध्यगकल्पतरुमूलदेशस्थरत्न-
सिंहासनमध्याष्टदलपद्मासनमध्यस्थंस्मरेदिति विधिनादाशरथेर्ध्यानं
विधायानन्तरम् ॥ दाशरथेरजह स्वाकृतिस्वभावादेः परतत्त्वज्योतिः
रूपस्यावतारत्वज्ञापनाय ज्योतिषोऽदृश्यत्वेनानुपमत्वेन च दृष्टान्ता-
भावात्कथंचिदपिध्यातुमशक्यस्यदृष्टरामस्वरूपगुणविभूत्यादिवशि-
ष्ठादिमुनिभिर्लुक्तेनस्वोक्तेन च दाशरथिध्यानेनैवतद्व्यानत्वज्ञाप-
नाय च ॥ एवं संचितयेद्विष्णुं यज्ज्योतिरमलंशिवमित्युक्तं तेन ॥
यदुपक्रमेउक्तम् ॥ यज्ज्योतिरमलंशिवंम् ॥ तदेवपरमंतत्वं कैवल्यपद-
कारणं श्रीरामेतिपदवाच्यं तदेवंचितयेत् स्मरेन्मध्ये दाशरथिमित्या-
रभ्यधनुर्वाणधरंहरिं विष्णुमित्यन्तेनोक्तेनप्रकारेणचितयेद्विधायेदिति
ज्ञापितंभवति ॥ तत्रविष्णुपदस्य विष्णोः प्रकरणाभावेन पूर्वोक्तप्रका॥

टिः(१) तस्यैवज्योतिषः पदस्यैवव्यापकत्वगुणाश्रयत्वेनतस्यैवज्यो-
तिःपदस्यैव क्रियान्वयित्वोपपत्तेः । चपुनः विष्णुपदस्य
क्रियान्वयित्वेनोपपद्यते इति पूर्वोक्तान्वयो ज्ञातव्यः ।

२) तत्र ध्याने विष्णोः प्रकरणाभावेन विष्णुपदस्य विशेष्य
पदत्वं नोपपद्यते । इति पूर्वोक्तान्वयः । १ ।

रेण च दाशरथ्यावतारित्वानुपपत्तेर्न विशेष्यपदत्वमुपपद्यते नापि
 ज्योतिःपद विशेषणत्वम् ॥ ज्योतिषः स्वतो व्यापकत्वान् । व्यावर्त्या-
 भावेन तद्व्यावर्तकस्य व्यापकार्थकस्य विष्णुः पदस्य ज्योतिःपदविशे-
 षणत्ववैयर्थ्यापत्तेः । अतः परिशेषात् तन्निष्ठदाशरथि पदविशेष-
 णत्वस्य सार्थक्याच्च दाशरथिपदविशेषणत्वं प्राप्योक्त शंका निवर्तक-
 त्वेन सार्थकं भवति तद्विष्णुपदमितिसर्वनिरवयवम् ॥ तद्व्याख्याकृ-
 त् भिस्तु धनुर्वाणधरं हरिमित्येतदन्त व्याख्यायानन्तरम् । दाशरथे-
 परिच्छिन्नविग्रहस्य दूरदेशस्थानां भावुकानां हृदियुगपदाविर्भावोक्तोप-
 पद्यते ॥ इत्यादिशंकानिवृत्त्यर्थं विष्णुमितिपदं दाशरथिपदविशेषणं
 भवतीत्युक्तं तद्वियुक्तम् ॥ विष्णुपदस्य दाशरथिपद विशेषणत्वं विना-
 दाशरथिगतोक्तशंकाया अनिवृत्तेः । यत्तु तैरेवं संचितये द्विष्णुं यज्ज्यो-
 तिरमलं शिवमित्यत्र । एवं संचितये द्विष्णुमित्येवं विष्णुपदस्य क्रियान्वयि-
 त्वेन विशेष्यपदत्वं निर्दिश्य ज्योतिरमलशिवपदानां तद्विशेषणत्वेन व्या-
 ख्यानकृतं तन्नोपपद्यते ॥ दाशरथिविशेषणत्वेन व्याख्यातस्य विष्णु-
 पदस्य पुनस्तत्रैव विशेष्यपदत्वेन व्याख्यानस्य स्वपूर्वापरवचनविरो-
 धित्वात् ॥ शिवमलपदविशेषितत्वेन स्वयं विशेष्यभूतस्य ज्योतिःपद-

(१) अपि इति निश्चयेन विष्णुपदस्य ज्योतिः पदविशेषणत्वं नो-
 पपद्यते ॥ व्यावर्त्यार्थं विशेषणं व्यावर्त्योनिषेधः ।

(२) तत्तस्य व्यापकत्वस्य व्यावर्तकस्तस्य तद्व्यावर्तकस्य ।

(३) तन्निष्ठ विष्णुपदनिष्ठदाशरथिपदस्य विशेषणत्वं दाशरथिपद-
 विशेषणत्वं तस्य दाशरथिपदविशेषणत्वस्य सार्थक्यात् ।
 अर्थेण सहितः सार्थकस्तस्य भावः सार्थक्यस्तस्मात् च पुनः
 दाशरथिपदस्य विशेषणत्वं प्राप्य पूर्वोक्ता शंका दाशरथेः परि-
 छिन्नविग्रहस्येत्यादिका तस्या निवर्तकत्वेन विष्णुपदं सा-
 र्थकं भवतीत्यन्वयः ।

स्यविष्णुपदविशेषणत्वानुपपत्तेश्च ॥ शिवोऽमलपदेऽपिविष्णुपदस्य
विशेषणभूते इति चेन्न ॥ यज्ज्योतिरमलं शिवं तदेव परमतत्वं कैवल्यपद
कारणमित्युपक्रमे शिवामलपदयोज्योतिः पदविशेषणत्वनिश्चयेना
प्रापितयोज्योतिः पदविशेषणत्वनिश्चयात् ॥ तेषामेव ज्योतिरमलं शिव
पदानां पुनरत्र कथनं तु दाशरथेः परतत्त्वज्योतिषोऽवतास्त्वज्ञापनार्थम्
किञ्च विष्णुं संचितयेदिति विष्णुपदस्य यथाश्रुतत्वेन क्रियान्वयित्वस्वी-
कारपक्षे दाशरथिमित्यारभ्य धनुर्वाणधरं हरिमित्याद्यानां दाशरथिपद
विशेषणानां विष्णुपदविशेषणत्वापत्यास्मरेन्मध्ये दाशरथिमित्यस्य
दाशरथिपदविशेष्यत्वबोधकस्य स्मरेदिति क्रियापदस्य वैयर्थ्यापत्तिः ॥
तत्कुतः ॥ एकस्मिन्वाक्ये द्विपदयोर्विशेष्यपदत्वानुपपत्तेः ॥ बला-
द्वयोर्विशेष्यपदत्वस्वीकारे दाशरथिपदविष्णुपदयोरन्योन्यं विशे-
ष्यत्वविशेषणत्वापत्तिश्च ॥ तस्मात्पूर्वोक्तप्रकारेण स्मरे-
न्मध्ये दाशरथिमित्यारभ्य धनुर्वाणधरं हरिविष्णु मित्येतत् पर्यन्तं
वाक्यं दाशरथिध्यानबोधकत्वेन यथार्थकं भवति ॥ तत्र एवं संचितये-
दित्याभ्यां पदाभ्यां व्यवहितमपि विष्णुपदम् ॥ ह्यजेदैकं कुलस्यार्थं
ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्थं सकलं त्यजेत् ॥
१ इति वचनात् ॥ पाठक्रमादर्थक्रमो बलायानिति वचनाच्च दाशरथि
पदविशेषणत्वं प्राप्य दाशरथिप्राप्तोक्तशकानिवतकत्वेन स्वार्थं लभते
एवं संचितयेद्विष्णुं यज्ज्योतिरमलं शिवमिति वाक्यं तूक्तप्रकारस्य
दाशरथिध्यानस्यैव ज्योतिः स्वरूपपरतत्त्वध्यानत्वज्ञापकत्वेन स्वार्थं
लभते ॥ इति द्वयोरपि वाक्ययोर्भिन्नार्थकत्वेन न कश्चिद्विरोधः । यदि
तु तद्विन्नवाक्यस्यस्य विष्णुपदस्य दाशरथिपदविशेषणत्वं नोपपद्यते ॥
इत्युच्यते ॥ तदा विष्णोः प्रकरणाद्यभावाद्दाशरथ्यवतारित्वानुपपत्ते-

टि० (१) अत्राप्रापितयोः शिवामलपदयोज्योतिः पदस्य विशेषणत्व
निश्चयात् ।

टि० (२) विष्णुपदः स्वार्थं लभते इति पूर्वेण विष्णुपदेनान्वयो ज्ञातव्य

श्च विष्णुपदस्य विशेष्यपदत्वानुपपत्तेरमलशिवपदाभ्यां विशेषित-
 त्वेन विशेष्यभूतस्य ज्योतिः पदस्यविष्णुपदविशेषणत्वानुपपत्तेश्च
 ॥ प्रत्युत् ॥ अविशेषितस्य विष्णुपदस्य शिवामलपदविशेषितज्योतिः
 पदविशेषणत्वोपपत्तेश्च शिवस्यामलस्य ज्योतिषोदाशरथ्यवतारि-
 त्वोपपत्त्यापि ज्योतिः पदस्यविशेष्यपदत्वोपपत्तेः शिवामलपदविशे-
 पितत्वेन ज्योतिः पदस्य विशेष्यपदत्वस्फुटत्वाच्च ॥ विष्णुपदं ज्योतिः
 पदविशेषणत्वं प्राप्यस्वार्थं लभताम् ॥ किंचैवं सत्यपितस्य ज्योति-
 षो व्यापकत्वास्वीकारेऽनीश्वरत्वापत्तेर्ज्योतिषः स्वयं व्यापकत्वाद्
 व्यावर्त्याभावेन तद्विशेषणीकृतरूपं विष्णुपदस्य वैयर्थ्यापत्तेर्विष्णुमि-
 ति विशेषणं विनादाशरथिगतोक्तशंकाया अनिवृत्तेश्च ॥ त्यजेदेकं
 कुलस्यार्थं ॥ इत्याद्युक्तप्रकारेण विष्णुपदं दाशरथिपदविशेषणत्वं
 प्राप्योक्त शंकानिवर्तकत्वेनैव सार्थकं भवतु ॥ यदितुवाक्यान्तरस्थस्य
 विष्णुपदस्यवाक्यान्तरस्थदाशरथिपदविशेषणत्वं कथमपिनोपपद्यते
 तदाभवतु विष्णुपदं ज्योतिः पदस्य विशेषणं ज्योतिषोऽस्फुटस्य
 व्यापकत्वस्फोटकत्वेन सफलं चेति न कथमपि विष्णुपदस्य
 विशेष्यपदत्वमुपपद्यते ॥ शिवामलपदविशेषितत्वेन विशेष्यपदत्वेन
 निश्चितस्य ज्योतिःपदस्यतद्विशेष्यपदत्ववाधत्वात् ॥ अस्मिन्पक्षे
 श्रीवत्सकौस्तुभोरस्कमितीदं सहस्रादित्यतेजसमितीदं च दाशरथेः
 परमेश्वरत्वबोधकं तद्गतोक्तशंकानिवर्तकमस्तु ॥ सहस्रादित्यतेजसो
 दाशरथेः सर्वगतत्वेन सर्वव्यापकत्वोपपत्तेरित्यलमिति विस्तरेण ॥

(१) न स्फुटस्य अस्फुटस्य ॥

टि० (२) अस्मिन्पक्षे विष्णुपदस्य ज्योतिःपदस्यविशेषणस्वीकारपक्षे

(३) तद्गतेतितस्मिन्दाशरथौगताप्राप्ताउक्तशंकादाशरथेः परि-
 चिञ्चविग्रहस्येत्यादिपूर्वोक्तायातस्या निवर्तकमस्तु अयं-
 पक्षः ।

अत्र परमतत्वावतारभूतस्य दाशरथेः रूपमिन्द्रनीलमणिप्रभमुक्तं सहा-
 दित्यतेजस्तुल्यप्रकाशं च ॥ अन्यत्र ॥ कचिन्मेघाभं कचिदतसीपु-
 ष्पसंकाशम् । कचिदादित्यवर्णं तमसः परस्तादित्युक्तम् ॥ नारदस्तु ॥
 उत्फुल्लामलकोमलोत्पलदलस्याममिति वक्ष्यति ॥ असमद्गुरुभिः
 श्रीतुलसीदासैः । केकीकंठाभनीलमित्युक्तम् ॥ तेन मेघवत्स्निग्धमिन्द्र-
 नीलमणिचिकणमभेद्यं च नीलम् ॥ अतसीपुष्पवत्कोमलमरुणश्वेतगर्भं
 नीलं च ॥ केकीकंठाभवदरुणतागर्भं विचित्रं नीलं च ॥ आदित्यवर्णव-
 त्प्रकाशमानमध्वर्यं कात्स्नर्येन द्रष्टुमशक्यं चेति ॥ परज्योतिःस्वरूप-
 स्य परतत्त्वस्य रूपमस्तीत्यवगम्यते ॥ न चेद्दृशं रूपं तद्विग्रहस्यास्ति ॥
 न तु तत्स्वरूपस्य ॥ यद्वूपमनामयमित्येवमादिश्रुतिभिस्तद्रूपगुणादि-
 प्रतिषेधादिति वाच्यम् ॥ एवमादिश्रुतीनां प्राकृतरूपगुणादि प्रतिषेधे-
 तात्पर्यावगमात् ॥ तथाहि ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्या
 शरीरिणः ॥ ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्येषारामतापिनीया श्रुतिः ॥ ब्रह्मणः
 शरीररहितत्वं वदति ॥ अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैकविग्रह इत्ये-
 षारामतापिनीयाश्रुतिः । तस्यैव रामाख्यस्य ब्रह्मणो ब्रह्मानन्दैकविग्रह-
 त्वेन दिव्यमङ्गलविग्रहतत्वं वदति ॥ अनयोर्द्वयोः श्रुत्योः परस्परं विरु-
 द्धार्थत्वेनोभयोरप्रमाण्यापत्तोरयोग्यात् । ब्रह्मानन्दैकविग्रह इति दिव्य
 विग्रहप्रतिपादकश्रुत्यनुरोधेनाशरीरिण इति श्रुतेः । प्राकृतशरीरनिषेधे
 तात्पर्योऽवगम्यते । यथा तथैव ॥ यः सर्वज्ञः सर्ववित्परास्यशक्ति-
 र्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलक्रिया चेति परतत्त्वनिष्ठस्वाभा-
 विकदिव्यज्ञानादिगुणवत्त्वबोधकश्रुत्यविरोधेन ॥ साक्षीचेताः केवलो
 निर्गुणश्चेति श्रुत्युक्तनिर्गुणपदस्य प्राकृतगुणनिषेधेतात्पर्योऽवगम्यते
 निष्कृष्टगुणरहितत्वं निर्गुणत्वमिति तल्लक्षणात् ॥ महद्गुणानामाधा

(१) चपुनः इति न वाच्यमित्युत्तरेणान्वय इतीति किं तस्य श्री-

रघुनन्दनविग्रहस्येदं शरूपमस्तीति ।

टि० (१) महद्गुणानामाधारः प्राकृतैः गुणैः रहितः । इति द्वौ हेतुवेदे-

रोरहितः प्राकृतैर्गुणैः । प्रप सर्वस्य विधृतिहेतु श्रुत्याप्रकीर्तितः ।
 इतिपञ्चरात्रे ॥ एकस्यैव श्रीरामस्य दिव्यगुणवत्त्वेन प्राकृतगुणरहितत्वेन
 च सगुणत्व निर्गुणत्व ज्ञापन द्वारा सर्वकारणत्वोक्तेः । सगुणो निर्गु-
 णो विष्णुर्ज्ञानगम्यः सनातनः । इति । एकस्यैव विष्णोर्दिव्यगुणवत्त्वेन
 प्राकृतगुणरहितत्वेन च सगुणवत्त्वे निर्गुणात्त्वोक्तेश्च ॥ तथैव ॥ मनस्य
 मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ॥ बन्धाय विषयासंगिमुक्त्यैर्निर्विषय-
 मनः ॥ १॥ इत्यत्रत्यं विषयासंगीतिपदं प्राकृतविषया सक्तेर्मनसो
 बन्धहेतुर्वेदति । भागवदासक्तममसोमोक्षहेतुत्वस्य श्रुतिस्मृतिप्रसि-
 ॥ छत्वात् ॥ तथैव ॥ निर्विषयमन इतिपदं मोक्षकारणस्य मनसः प्राकृत-
 विषयरहितत्वात्पूर्वकं भागवदेकनिष्ठत्वं वदति । प्राकृतविषयरहितस्या-
 पिमनसो भागवदेकविषयत्वं विनामोक्ष कारणत्वानुपपत्तेः । तदेवंयथे-
 दन्तिर्विषयं पदंप्राकृतविषय निशेधपरम् । नतु भगवद्वृत्तादिदिव्यविषय-
 निशेधपरम् ॥ तथैव निर्गुणस्येतिपदं प्राकृतगुणनिषेधपरम् । नतु गुण-
 निशेधपरम् । तस्य दिव्यगुणनिषेध परत्वाङ्गीकारे स्वाभाविकीज्ञान-
 बलक्रियाचेति ज्ञानादीनां भगवत्स्वाभाविकगुणवत्त्ववाद्यनेकश्रुति-
 वैयर्थ्यापत्तेः । एवं सर्वगंधासर्जरसः सर्वस्पर्शः ॥ इति भगद्विव्यगंधादि-
 वादिश्रुत्यविरोधेन ॥ अतः प्रमस्पर्शवच्चयदित्यस्याः श्रुतः प्राकृतगंधा-
 दिप्रतिषेधेत्वात्पदार्थोऽप्रगम्यते ॥ एवं यद्वाचानाभ्युदितं मनो न मनो ॥
 यतोवाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सह । इत्येवमाद्याः श्रुतयो ब्रह्मणो म-

श्रुत्वा एष श्रीरामचन्द्रः सर्वस्य जगुतः विधृतिः कारणं
 मुनिभिः प्रकीर्तितः कथितः । इति ॥
 (१) यत इति सार्वाविसक्ति कोतसिल इत्यनेन कर्मणि द्वितीया-
 यतो नाम य श्रीरघुनन्दनं न प्राप्य मनसा सह वाचः निवर्तते
 मनः श्रीरघुनन्दनस्य स्वरूपस्य सौन्दर्यलावण्य सौकु-
 मार्य माधुर्यादिकं मननकर्तुमसमर्थं वाचः श्रीजानकीश-
 स्य गुणचरितैश्च स्वस्यादिकं वर्णितुमसमर्थाः सत्यो निवर्तते-

लिन वाङ्मनसोरगोरचत्वं वदन्ति । मनसा तु विशुद्धेनाभिरूढः ।
इत्येनयाश्रुत्याग्रहणो विशुद्धमनोगोचरत्वोक्तेः । तथैव । न संदृशेति-
ष्ठतिरूपमस्य न चक्षुषापश्यति कश्चिदेन । हृदा हृदि स्थं मनसा य एन-
मेवं विदुरस्मृतास्ते भवन्ति इत्येकेव श्रुतिः । न रूपमस्य संदृशेतिष्ठति इत्य-
नेन तस्य रूपवत्त्वम् । न संदृशेतिष्ठतीति तस्य रूपस्य दिव्यत्वेन मलिनैर्द्रि-
यादृश्यत्वं ज्ञापयित्वा तदेव न चक्षुषापश्यति कश्चिदेन मिति स्फुटमुक्त्वा
पुनो मनसा य एनमेवं दिव्यरूपादिमत्त्वं विदुरित्यनेन तद्रूपादेर्विशुद्धम-
नोगोचरत्वं ज्ञापयामास ॥ तथैव ॥ दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया
सूक्ष्मदर्शिभिरित्येषा विशुद्धान्तःकरणैः सूक्ष्मया बुद्ध्या, इत्यनेन विशु-
द्ध्या प्राकृतविषयवितृष्णया परमात्मनि प्रवेष्टुं योग्यया बुद्ध्या दृश्यत्वं
वदति तथैव । आत्मावाभरेद्रष्टव्य इतीयमप्यात्माद्रष्टव्यो द्रष्टुं योग्य
इति रूपवत्त्वं विनात्मनो दृश्यत्वयोग्यताऽनुपपत्तेस्तस्य दिव्यसूक्ष्मरूप-
वत्त्वं ज्ञापयति । एवमन्या अपीदृश्यः श्रुतयोज्योतिरात्मकस्य परमात्मना
परतत्त्वस्य प्राकृतरूपादिमत्त्वं प्रतिषिध्य तस्य दिव्यरूपादिमत्त्वं ज्ञापयती-
तितद्रूपादिप्रतिषेधकानां तद्रूपादिविधायकानामुभयविधिश्रुतीनामेकवा-
क्यताद्वारा परतत्त्वस्य दिव्यरूपवत्त्वं निष्पद्यते ॥ तच्च रूपं श्रुतिभिः सामा-
न्यत उक्तं श्रुत्यर्थप्रकाशकैरिन्द्रनीलमणिप्रभमित्यादिस्मृतिवचनैर्वेदत-
त्त्वज्ञानादव्यासाद्युक्तैः । इन्द्रनीलमणिप्रभं चिक्कणमभेद्यं स्निग्धं श्वेतारु-
णतागर्भश्यामम् ॥ आदित्यतेजोवदप्रध्वर्ष्यस्वप्रकाशं विशुद्धमनोबुद्ध्या
दिभिर्दृश्यं दर्शनयोग्यम् ॥ तत्स्वरूपस्यानंतत्वात्तद्रूपादीनामप्यनंत-
त्वोपपत्तेः । नित्यमुक्तैरपिकात्स्न्यैर्नद्रष्टुं ज्ञातुं चाशक्यमितीदृशमस्ती-
त्यवगम्यते, तदेव परज्योतिर्षदृशं रूपमस्तीति श्रुतिस्मृतिभिरवगमात्
ज्योतिर्मयं राममहं भजामीति स्मृतेः । रामचन्द्रश्चिदात्मक इति ताप-
नीयश्रुतेश्च सत्यं चिदानन्दमयं स्वरूपमिति श्रीरामस्वरूपस्य चिदात्म-

कत्ववक्ष्यमाणाश्च ॥ श्रीशार्ङ्गधारिणं रामं चिन्मयानन्दविग्रहम् ॥ विर-
 राममहातेजाः सच्चिदानन्द विग्रहः । इति रामविग्रहस्यापि चिदा-
 त्मकत्ववक्ष्यमाणाश्च ॥ तत्स्वरूपविग्रहयोर्द्वयोरपि चिदात्मकत्वेत्त-
 त्वावगमात् ॥ यत्परतत्त्वस्य परज्योतिषोरूपं तदेव तद्विग्रहस्य रूपम् ॥
 यच्च तत्विग्रहस्य रूपं तदेव तत्स्वरूपभूतस्य परज्योतिषोरूपमस्तीत्य-
 वगमादुक्तप्रकारमिन्द्रनीलमणि प्रभवमेव परज्योतिः स्वरूपस्य परत-
 त्वस्य रूपमस्तीत्यवगंतव्यम् ॥ परतत्त्वस्वरूपविग्रहरूपगुणविभूत्यादि
 याथात्म्यजिज्ञासुभिः तच्च परस्वरूपमिन्द्रनीलमणिप्रभोद्विभुजाद्यव-
 यवः सच्चिदानन्दार्थक रामपदवाच्योराम एवेति निश्चीयते ॥ यत्पर-
 यद्गुणातीतं यज्ज्योतिरमलं शिवम् ॥ तदेव परमंतत्त्वं केवल्यपदका-
 रणम् १ श्रीरामेत्युपक्रमे उक्तत्वात् ॥ परात्परतरंतत्त्वं सत्यानन्दचि-
 दात्मकम् । मनसा सिरसानित्यं प्रणमामि रघूत्तममिति मध्येवक्ष्य-
 माणात् ॥ नमामिरामं तमसः परस्तात् । आदित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥
 परात्परं यत्परमं पवित्रं नमामिरामं महतोमहांतम् ॥ सत्यं सत्यं पुनः
 सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ॥ रामः सत्यं परं ब्रह्म रामात्किञ्चिन्न विद्यते १
 इत्येवमुपसंहारे वक्ष्यमाणाश्च ॥ इति रामपदेनासौ परं ब्रह्माभिधीयते ।
 इति श्रुत्यारामपदाभिहितस्य परब्रह्मत्वोक्तेश्च ॥ स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं सू-
 क्ष्मं चैव चतुर्भुजम् । परन्तु द्विभुजं प्रोक्तं तस्मादेतत्त्रयं यजेदिति पंचरात्रे
 परविग्रहस्य द्विभुजत्वोक्तेः । पुनस्तत्रैव पंचरात्रे ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रं च
 शुद्धरुफटिकसन्निभम् । सहस्रकोटिवह्नीदुलक्षकोट्यर्कसन्निभम् ॥ १ ॥
 मरीचिमण्डले संस्थिताणां द्यायुधलांक्षितम् । किरीटहारकेयूरवतमाला-
 विराजितम् २ पीताम्बरधरं सौम्यं रूपमाद्यमिदं हरेरित्यनेन द्विभुजा-
 द्यवयवतो मरीचिमण्डलसंस्थत्वेन ब्रह्मगायत्रीप्रतिपाद्यत्वं हरेरिदमाद्य-
 रूपमित्यनेन तस्य परतत्त्वपरविग्रहत्वं चेत्युक्तं भवति यस्मात्तस्माद्वि-
 भुजाद्यवयवस्य विग्रहस्य परविग्रहत्वोक्तेरादिविग्रहत्वोक्तेश्च गायत्री
 प्रतिपाद्यत्वाच्च रघूत्तमस्य सत्यानन्दचिदात्मकपरात्परतत्त्वोक्तेश्च ॥
 रामात्मनो विष्णवनेकसहस्रनाम तुल्यत्वोक्तिभिश्च ॥ रामनाम्नः सर्व

वेद सर्वमन्त्रजप फलात्कीटिगुणाधिकपुण्यप्रदत्वोक्तेश्च ॥ ज्योति-
रात्मक परात्परतत्त्वद्विभुजः श्रीरामपवेति तत्स्वरूपरूप नामगुणच-
रितादीनां सर्वोत्कृष्टत्वप्रतिपादकैः श्रुतिस्मृतिवचनैरवगम्यते ॥ इति
द्विक् ॥ अत्रेदमपि ज्ञेयमस्ति। युधिष्ठिरेण व्यासंप्रतिपरतत्त्वं परं जाप्यं
च मुक्तिसाधनं चेति प्रश्नत्रयकृतम् ॥ तत्र यत्परमित्यारभ्य श्रीरामे-
र्तात्त्येनेन प्रथमप्रश्नस्योत्तरं दत्त्वा श्रीरामस्य परमतत्वमुक्तम् ॥ परं जा-
प्यन्तारकं ब्रह्मसंज्ञकमिति द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वेन राममंत्रस्य परजाप्य-
त्वमुक्तम् ॥ तस्यैव रामस्य पुनः परतत्त्वत्वं दूढीकृतम् ॥ किं ध्यानमि-
तितृतीयप्रश्नोत्तरत्वेन दाशरथिध्यानमुक्तम् । तेन यत्सच्चिदानन्दार्थक-
रामपदवाच्यं परमतत्त्वं तदेव दाशरथिरिति ज्ञापितं श्रीमद्ब्रह्मसंनपुन-
र्ध्यानवर्णनात् । एवं संचितयेद्यज्ज्योतिरमलशिवं ज्योतिः परमतत्त्वं
तदुक्तप्रकारकदाशरथिध्यानेन चितयेत् ॥ ध्यायेदित्यनेन दाशरथेः पर-
मतत्त्वस्वरूपमवतारत्वं दूढीकृतं तद्युक्तं यथार्थत्वात् ॥ परं त्वत्रेयमाशंका-
तत्परमतत्त्वं ज्योतिर्येन प्रकारेण समातनत्रिपाद्विभूतौ तिष्ठतितत्प्र-
कारकं तद्ब्रह्म किं नोक्तमिति चेदुच्यते ॥ परमपदस्य परमतत्वमेकेन
परत्वेन गुणेन युक्तम् ॥ तदेवात्राविर्भूतं सत्परत्वेन सौलभ्येन च त्रिगुण-
द्वयेन युक्तं बभूवातः परत्वे सति सौलभ्यात् स्वभक्तानां हितार्थं मात्रात्त-
दाविर्भावाच्च दाशरथिर्व्यासादीनामतिप्रियः । पुनः सपरिकरस्य परत-
त्वस्य दाशरथेव शिष्टादिभिर्दृष्टत्वाद्दृष्टवस्तुवर्णनस्य निःसंदेहत्वाद्दृष्ट-
वस्तुवक्तृवचनेषु दृढविश्वासत्वात्तद्ब्रह्म ध्यानस्य सुलभत्वाच्च दाशरथेः
परस्वरूपत्वेन तद्ब्रह्म ध्यानस्य मुक्तिप्रदत्वाच्च तद्भक्तानां हितार्थाय दाश-
रथेरेव ध्यानमुक्तम् ॥ न परमपदस्य व्यासादिभिः ॥ कुतः परमपदस्य-
स्य तत्परिकरस्य चाद्दृष्टत्वेन यथातथ्येन तद्ब्रह्म ध्यानवर्णनत्वानुपपत्त्या के-
चलशास्त्रोक्तरीत्येन तद्ब्रह्म ध्यानवर्णनत्वोपपत्तौ । शास्त्रवचनानामपि सन्दिग्ध-

टि० (१) परमपदस्य परमतत्वस्य ज्योतिषो ध्यानं व्यासादिभि-
र्नोक्तम् ॥

त्वेन याथार्थ्येन तद्द्वयानुपपत्तिश्च ॥ पुनस्तद्द्वयानस्यातिवृष्कर
 त्वाच्चनोक्तमत्र व्यासेन नारदेन च परमपदस्थत्वप्रकारेण तद्द्वयानम् ॥
 किंच स्वभक्तानां हितार्थमत्रावतीर्णत्वाभारदव्यासादिचक्षुर्गोचरत्वा
 च पुनस्तेषां पूजकत्वाच्च यथा द्वाशरथाद्यतिप्रीतिनारदादीनामव-
 गम्यते न तथा परमपदस्थे तत्रोक्तहेतूनामभावात् ॥ यतः कौशल्या
 मन्वद्वनरघूत्तमेत्यादीनि द्वाशरथिपराणि पदानि पुनः पुनः पठन्ति यथा
 न तथा परंपदपराणि पदानि । वस्तुतस्तु द्वाशरथिविषयाणि पदान्यति-
 प्रीत्या पठन्ति ॥ परतत्त्वविषयाणि पदानि तु परतत्त्वज्ञापनायैव पठन्ति ॥
 अथ नारदोपास्यत्वाच्च सर्वोपि जनस्तमेवोपासीतेति ज्ञापयन् ॥
 स्तवराजं पुरा प्रोक्तं नारदेन च धीमतेति पूर्वोक्तेन सह संगतिकुर्वन् ॥
 नारदकृतद्वयानकथनपूर्वकं स्तवराजमवतारयति ॥ प्रहृष्टेति ॥ तत्र ॥
 आत्माधारेद्ब्रह्मव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुत्युक्त-
 रीत्या ॥ अद्भुतं हरिं चिन्तयन्निति हरिस्वरूपस्य मननं कुर्वन् ॥ यदेकं
 यदपरमित्यादिश्लोकद्वयेन तन्निदिध्यासनं कुर्वन् ॥ ताभ्यां मननं निदि-
 ध्यासनाभ्यां तं साक्षात्कृत्य ॥ कत्रिपुराणमित्याद्युक्तप्रकारं रामं दर्श-
 ततश्च श्रीरामतत्त्वमननान्मुनिः ॥ तद्दर्शनाच्च मुनिवर्त्यः ॥ श्रीराम-
 दर्शनं जानंदनिमग्नत्वेन प्रहृष्टमानसश्च भूत्वा ॥ स नारदः नारदेन च
 धीमतेति पूर्वोक्तः ॥ यो रामं दर्श स इति वा ॥ परात्परतरमादिदेव-
 धुनन्दनं तुष्टाव ॥ २३ ॥

सर्वलोकहितार्थाय तुष्टावरधुनन्दनम् ।

कृतांजलिपुटो भूत्वा चितयनद्भुतं हरिम् ॥ २४ ॥

टि० (१) तत्र तस्मिन् परमपदस्थे परमतत्वे, उक्तहेतूनां स्वभक्तहिता-
 र्थमत्रावतीर्णत्वनारदव्यासादिचक्षुर्गोचरत्वं पुनस्तेषां पू-
 जकत्वादिहेतूनामभावात् परमपदस्थे परमतत्वे नारदादी-
 नां तथा प्रीतिर्न भवति ।

किमर्थमिति चेत् ॥ मया कृतेन स्तवराजेन सर्वेऽपिलोकाः । श्री-
रामं स्तुत्वा कृतार्था भवेयुरित्येतदर्थमित्याह ॥ सर्वलोकहितार्थायेति ॥
न केवलं शास्त्रजनितपरोक्षज्ञानेन रामं वक्ष्यमाणप्रकारकं नारायणादिरू-
पिणं सर्वोपनिषत्सारार्थप्रकाशकनिरंजननिराकाराद्वैततमः परस्ता-
दादिशब्दवाच्यं परज्योतिः ॥ परतत्त्वपरब्रह्मात्मकं ज्ञात्वा तत्तत्प्रकार-
त्वेन तुष्टाव ॥ किं त्वद्भुतं हरिं चित्तयन्मनननिदिध्यासनात्मिकया
तत्परभक्त्या तं साक्षाद्ब्रह्मपरोक्षज्ञानेन तमुक्तप्रकारकं ज्ञात्वेत्यभि-
प्रायेण राममेव परात्परतरं तत्त्वं तद्दर्शनात्तस्य तथाविधज्ञानवत्त्वं च
ज्ञापयति भगवान् व्यासः ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वेत्यारभ्य अनंतवीर्यं
रामं ददर्शेत्यन्तेन वक्ष्यति चेवमग्रे रामस्य स्वयं परब्रह्मत्वं पंचसपथं कृ-
त्वा ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ॥ रामः सत्यं परं
ब्रह्मरामा किंचिन्न विद्यते ॥ १ ॥ इति ॥ कृतांजलिपुटो भूत्वेत्यादीनां
रामं ददर्शेत्युत्तरस्थेन क्रियापदेनान्वयः कृतः ॥ वद्धः अंजलिपुटो येन
स कृतांजलिपुटः ॥ अंजलिः परमामुद्रासद्यो देवप्रसादिनी ॥ इत्युक्ते
श्रीरामस्य शीघ्रप्रसादार्थमंजलिपुटं बद्ध्वा ॥ अद्भुतं स्वप्रकाशानंतचि-
देकरसात्मकस्यापि मूर्त्तिवत्त्वात् ॥ तदेकरसमूर्त्तिमत्त्वेऽपि मिथो विलक्ष-
णनखरकुंतलादिमत्त्वादित्याश्चर्यरूपमित्यर्थः ॥ अतएव हरिम् ॥ स्व-
स्वरूपादिदर्शनमात्रेण पुंसां महर्षिणामपि दृष्टिचित्तापहारकम् ॥ २४ ॥

यदेकं यत्परं नित्यं यदनंतं चिदात्मकम् ॥

तदेकं व्यापकं लोके तद्रूपं चितयाभ्यहम् ॥ २५ ॥

चितन प्रकारं वदति ॥ यदेकमिति ॥ एकमद्वितीयं ब्रह्मचिन्मय-
स्याद्वितीयस्य ॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ न तस्य प्रतिमास्ति-
यस्य नाम महद्यशः ॥ इत्येवमादि श्रुत्युक्तं स्वसमाधिकरहितं परतत्त्वमि-

टि० (१) परिच्छिन्नविग्रहो मूर्त्तिरिति न्यायात् ।

त्वर्थः ॥ तदेवोपासकानां कार्यार्थद्विहस्तादिसहस्रहस्तपर्यंतानारा-
 यणादयो येऽवतारास्तत्तद्वर्णीभवत्याह ॥ रामतापिनीयाश्रुतिः ॥ रम-
 तेयोगिनोऽनंते सत्यानन्देचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरंब्रह्माभि-
 धीयते ॥ १ ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः ॥ उपास-
 कानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना ॥ २ ॥ रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यं-
 गास्त्रादिकल्पना ॥ द्विचत्वारिषडष्टासादश द्वादशषोडश ॥ ३ ॥
 अष्टादशामी कथिताहस्ताः शंखादिभिर्युताः ॥ सहस्रांतास्तथा तासां
 घर्णवाहनकल्पना ॥ ४ ॥ शक्तिसेनाकल्पना च ब्रह्मण्येवं हिपंचधा ॥
 इत्येषा ॥ अत्रयत्परं ब्रह्मरामपदेनाभिधीयते तस्यरामपदाभिहितस्य
 रामाख्यस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्येवमन्वयोदृष्टव्यः । अनयाश्रुत्यारामा-
 ख्यस्य परस्यब्रह्मणोद्विहस्तादिसहस्रहस्तांतहस्तवतः ॥ येभगवद्वि-
 ब्रहाः श्रुतिस्मृतिषुश्रूयन्तेतेसर्वेऽपि रामाख्यपरब्रह्मणोऽवताराः स-
 तीत्यवगम्यते ॥ तदेवस्फुटयति ॥ यत्परमिति ॥ सर्वेभ्योऽवतारेभ्यः
 परमाऽधिक्येनस्थितम् ॥ अवताराह्यसंख्याताहरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ॥
 यथाविदासिनः कुल्यः सरसः स्युःसहस्रशः ॥ इतिभागवतपुराणोक्तेः ॥
 कुलीन्यः सरसइवावतारेभ्योऽवतारिण आधिक्योपपत्तेः ॥ नित्यंसर्व-
 दाविद्यमानम् ॥ सदेवसौम्येदमग्रआसीत् ॥ इतिश्रुत्युक्तम् ॥ नित्यत्वेन
 कालपरिच्छेदरहितमित्यर्थः । यदनंतमिति ॥ अंताभावेनदेशकालपरिच्छे-
 दरहितत्वमुक्तम् ॥ तेननैनमूर्द्धं नतिय्यंच नमध्येपरिजग्रभत् ॥ नतस्य
 प्रतिमास्तित्यस्यनाममहद्यशः ॥ इति श्रुतेरर्थउक्तोभवति ॥ चिदात्मक-
 मिति ॥ रामचन्द्रश्चिदात्मक इतिश्रुत्युक्तस्य ॥ स्वरूपनोगुणतश्चस्य-
 प्रकाशज्ञानाकरस्य वस्तुनोनिर्देशः । पुनर्यदेकमिति ॥ स्वेतरेषांसर्वेषां
 मुख्यमित्यर्थः ॥ एकेमुख्यान्यकेवलाः ॥ इत्यनुशासनात् ॥ व्यापकंलोको

टि० (१) कश्चित्पुरुषपदं परमात्मानधमूर्ध्वतिय्यंचमध्ये न परिजग्र-
 भत् नग्रहणं करोति ।

इति ॥ लोके व्यापकं व्याप्याल्लोकाद्वहिरपिस्थितमित्यर्थः ॥ सभूमि^१
सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठदशांगुलमिति पुरुषसूक्तात् ॥ भूमीतिलोकोपल-
क्षणम् ॥ तद्रूपमहंचितयामि ॥ साक्षात्सदर्शनार्थमिति शेषः सप्यतेनिरु-
प्यते इतिरूपम् ॥ परमतत्त्वमित्यर्थः ॥ अत्रत्यानामेकं परं नित्यमनन्तं-
चिदात्मकमेकं व्यापकम् ॥ इत्येषांपदानां परतत्त्वेष्वप्यवसितत्वात् ॥
यत्तद्विशेषणसहितानां च तेषां न पुंसकलिगत्वाच्च तद्रूपमिति पदेन
परमतत्त्वस्याभिधानत्वोपपत्तेः ॥ २५ ॥

विज्ञानहेतुं विमलायताक्षं प्रज्ञानरूपं स्वसुखैकहेतुम् ॥
श्रीरामचंद्रं हरिमादिदेवं परात्परं राममहं भजामि २६

अथोक्तलक्षणस्य परमतत्त्वस्य साकारत्वरामाभिधानत्वादिदेव
त्वपरात्परत्वज्ञापनाय विशिनष्टि ॥ विज्ञानहेतुमिति ॥ विज्ञानं जीवस्य-
धर्मभूतज्ञानं यत्तद्वैमुख्येन नष्टमासीत् ॥ तस्य हेतुम् ॥ सान्मुख्यदाने-
न प्रकाशकमित्यर्थः ॥ प्रज्ञाचतस्मात्प्रसृतापुराणीति श्रुतेः ॥ तेषां सतत-
युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ॥ ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते
॥ १ ॥ तेषामेवानुक्तं पार्थ महमज्ञानजंतमः ॥ नाशयाम्यात्मभा-
वस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ २ ॥ इति भगवद्वचनाच्च ॥ विमले उज्ज्वले
आयते आकर्ण अक्षिणीयस्य तमिति परमतत्त्वस्य साकारत्वं स्वरूपस्य त

टि० (१) सपुरुषः परमात्मा भूमिं सर्वतः स्पृत्वा सर्वभूमिं व्याप्य श्री
वामनरूपेण आक्रम्य दशांगुलमत्यतिष्ठत् दशांगुलमग्रे अ-
त्यतिष्ठत् ।

(२) यत् जीवस्य धर्मभूतज्ञानं तत् तस्य जीवस्य वैमुख्येन विमु-
ख्यस्य भावो वैमुख्यं तेन नष्टमासीत् तस्य ज्ञानस्य
हेतुप्रकाशकम् ।

दुर्गासक्तत्वं च दर्शितम् ॥ प्रज्ञानरूपमिति ॥ प्रशब्देन संकोचविकाशी
 निवार्यते तादृशं ज्ञानं च धर्मो यस्य ॥ अथवा प्रशब्दः परिच्छेदनिवारकः
 परिच्छेदरहितं यत् ज्ञानं चित्स्वप्रकाशं तदेवरूपं विग्रहो यस्य तम् ॥ चिन्म-
 यान्मविग्रहम् ॥ सच्चिदानन्दविग्रह इति वक्ष्यमाणात् ॥ ॥ अनेनेन्द्रनील-
 प्रभस्य तद्विग्रहरूपस्यापि प्रज्ञानात्मकत्वेनापरिच्छिन्नत्वं स्वप्रकाशक-
 त्वं च ज्ञापितं भवति ॥ तद्रूपस्य तद्विग्रहाऽभिन्नत्वात् ॥ ईदृशस्य रूप-
 स्यापि निर्विषयमहर्षिगणानां योगिनां च मोहकत्वेन स्वाश्रयविग्रह-
 स्य परमतत्त्वविग्रहत्वं ज्ञापकत्वाच्च ॥ स्वसुखैकहेतुम् स्वमसाधार-
 णं यत्सुखं साक्षात्कारलक्षणं तस्यैकहेतुं मुख्यकारणं तत्प्रदमित्यर्थः ॥
 अनेनात्मनस्तद्दर्शनाकांक्षावत्त्वं तस्य भक्तकांक्षापूरकत्वेन स्वदर्शनदा-
 यकत्वं च ज्ञापितं भवति ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधयान व-
 हुनाश्रुतेन यमेवैष वृणुते स तेन लभ्यस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥
 इति कठप्रुतेः ॥ अथवा स्वसुखं ब्रह्मानन्दलक्षणं तस्यैकं मुख्यं हेतुं का-
 रणप्रदमित्यर्थः ॥ अनेन ब्रह्मानन्दप्राप्तिकामानां भगवदैकोपायनिष्ठ-
 त्वज्ञापितं भवति श्रीराचन्द्रमिति ॥ ॐ यो वै रामचन्द्रः स भ-
 गवान् यत्परब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै वै नमो नमः ॥ यश्चाख-
 ण्डैकरसात्मा यश्च ब्रह्मानन्दामृतं यस्तारकं ब्रह्म यो ब्रह्मा विष्णु रीश्वरो
 यो ब्रह्माण्डस्यांतर्बहिर्व्याप्नोति यो वासुदेवो यो महाविष्णुः ॥ इत्यादि

टि० (१) तद्रूपस्य तस्य परमात्मनोरूपस्य स्वरूपभूततत्त्वस्य तद्विग्रहात्
 तस्य परमात्मनो विग्रहात् शरीरात् अभिन्नत्वात् नाम
 ऐक्यत्वात् तदुक्तं देहीदेहविभागो न सच्चिदानन्दविग्रहे इति
 वचनात् रूप्यते प्रकाशते इति रूपं रूपदीप्ताविति धातोः
 विज्ञानरूपमिति स्तवराजे उक्तं परंतत्वं विशेषेण गृह्यते
 इति विग्रहः शरीरं ग्रहग्रहणे इति धातोः

(२) अपरिच्छिन्नत्वं स्वप्रकाशकत्वं च ज्ञापितं भवतीति पूर्वोक्तान्वयः

तापिनीयचरममन्त्रैर्नारायणादि रूपित्वेन सर्वावतारितया ज्ञापितं
हरिम् । अवताराह्यसंख्याताहरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाइत्युक्तेः ॥ सर्वावता-
ररूपेणोद्धरतेस्वभक्तानितिहरिः ॥ तदुक्तपंचरात्रे ॥ रामशरणागत-
स्तोत्रे ॥ वासुदेवादिमूर्तीनां चतुर्णांकारणंपरम् ॥ चतुर्विंशतिमूर्तीना-
माश्रयः शरणंमम ॥ सर्वावताररूपेणदर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ दीनानुद्धर-
तेयस्तुसरामः शरणंमम ॥ २ ॥ इति ॥ तत्ररमन्ते योगिनोऽनन्तेसत्या-
नन्देचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥ इत्युक्तं
रामपदवाच्यं परब्रह्मतदेव सर्वावताररूपेणचन्द्रवत्स्वभक्तह्लादकत्वेन
चंद्रमित्युच्यते ॥ सर्वावतारिस्वभक्ताह्लादकमित्यर्थः ॥ तदेवस्पष्ट-
यति हरिमिति ॥ अवताराह्यसंख्याताहरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः । यथा-
विदासिनः कुल्यः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ १॥ इति भागवतपुराणोक्तं-
हरिम् ॥ सर्वावतारिणमित्यर्थः ॥ पुनः स्फुटयति ॥ आदिदेवमिति ॥
त्रिपादविभूतौ लीलाविभूतौ च क्रीडापरंद्युतिमंतं कंदर्पवृंदमिर्मथनी-
यरूपम् ॥ अतएव सर्वमोदकरं स्तवनीयं सर्वाराध्यं विजयिनंचेत्यर्थः
आदिश्चासौदेवश्चतम् ॥ सर्वेभ्यःपूर्वसिद्धंचेतियावत् । पुनरपिस्पष्ट-
यति ॥ परात्परतरमिति ॥ यस्मात्परंनापरमस्ति न चित् ॥ यस्मान्नज्या-
योनाणीयानस्तिकश्चित् ॥ परात्परंयन्महतोमहांतम् ॥ इत्येवमादि-
श्रुतिभिः ॥ सर्वपरत्वेनोक्तंरामम् ॥ रमन्तेयोगिनोऽनन्ते ॥ इतिश्रुत्युक्तं
योगीन्द्रचित्तविश्रामस्थानं सच्चिदार्थकरामपदाभिहितं रामाख्यंपरं-
ब्रह्मेत्यर्थः ॥ एवमूतंरामाख्यंपरमंतत्वं परंब्रह्मअहंभजामिध्यायामि ॥
साक्षाद्दर्शनार्थमितिशेषः ॥ तदाकांक्षांविनातद्दर्शनानुपपत्तेः ॥ २६ ॥

कविपुराणंपुरुषंपुरस्तात्सनातनंयोगिनमीशितारम् ।
अणोरणीयांसमनंतवीर्यंप्राणेश्वरंराममसौददर्श ॥

एवं सद्योदेवप्रसादिनीमंजलिवद्बुद्ध्वा तद्दर्शनाभिलाषयापरा-
त्परंरामंध्यायतोदेवर्षेः श्रीरामः साक्षाद्भूवेत्याह ॥ कविमिति ॥ अ-

सौनारदोरामं ददर्शेत्यन्वयः ॥ कीदृशम् ॥ कविम् ॥ सर्वज्ञम् ॥ यः
 सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेः ॥ सर्वज्ञस्याप्यस्य कचित्संमुग्धत्वमिव दृ-
 श्यते ॥ तत्खलु नखरकुंतलादिवत्तद्रूपानतिरेक्येव मंतव्यम् ॥ इतरस्य
 तस्मिन्नसत्त्वात् ॥ अनुकृतिरूपतदित्यपरे तस्या भगवत्कृतत्वेनालौकिक-
 त्वान् माधुर्यरसपोषकत्वेन साफल्यम् ॥ पुराणमिति ॥ पुराणमपि न
 वम् ॥ भगवान्नित्यविग्रहस्य परिणत्यनुपपत्तेः ॥ पुरुषमिति महतः परमः
 व्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥ पुरुषात्परं किंचित्साकाष्ठासापरागतिः ॥ ११ ॥
 इति श्रुत्युक्तं परमपुरुषमित्यर्थः पुराणत्वे परमपुरुषत्वे च हेतुः ॥ पुरस्ता-
 दिति ॥ पूर्वमपि स्थितमित्यर्थः ॥ तत्रापि हेतुः ॥ सनातनमिति ॥ यतः
 सनातनं नित्यमनादिमतः पुरापि स्थितं परमपुरुषं चेति ॥ योगिनम् ॥
 योगवंतम् ॥ नित्यपार्षदैर्हनुमदादिभिः ॥ सह नित्यं वर्त्तमानमित्यर्थः ॥
 यद्वा योगोऽप्राप्तस्य प्रापणलक्षणस्तद्वन्तम् ॥ स्वभक्ताभीष्टकरम् ॥
 इत्यनेन रामस्य स्वभक्ताभीष्टस्वदर्शनेच्छा पूरकत्वं ज्ञापितं भवति ॥ ईशि-
 तारम् ॥ तैरपि स्वामितयाऽराध्यमानमित्यर्थः ॥ चिदचिन्निर्यतार-
 मिति वा ॥ अणोरणीयांसमिति ॥ अणोरणुपरिमाणादति सूक्ष्मादपि
 जीवादेरणीयांसंततोपि सूक्ष्ममित्यर्थः ॥ इतरथा तद्व्याप्तिर्न घटेत् ॥
 अनुवस्तु व्याप्तिर्हि द्वेधा ॥ तस्य दशदिक्संबन्धो हि व्याप्तिः ॥ इतिकेचित् ।
 सभूमिश्च सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलम् ॥ इति पुरुषसूक्तात् ॥ ततो
 ऽप्यतिसौक्ष्म्येणां प्रवेश इत्यपरे ॥ अन्यथा ॥ यच्च किंचिज्जगत्सर्वं दृ-
 श्यते श्रूयतेपि वा ॥ अन्तर्वहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ १ ॥
 इति श्रुतिव्याकोपापत्तिः ॥ अनंतवीर्यम् ॥ असंख्येयपराक्रमम् ॥ तदुक्तं
 स्वयमेव ॥ स दुष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्यहितं कर्तुं

टि० (१) इतरस्य अज्ञानकृतसंमुग्धत्वजडत्वस्य तस्मिन् प्रज्ञात्मकविग्रहे
 असत्त्वात् मिथ्याभूतत्वात् ॥ तन्मुग्धत्वमणुकृत्यरूपत्वं
 प्रज्ञात्मकविग्रहस्य सदृशरूपमिति अपरे आचार्यावदन्ति ।

मशक्तः कथंचन ॥ १ ॥ पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यां येचराक्षसाः ॥
 अंगुल्यग्रेणतान्हन्यामिच्छन्ह्रिगणेश्वर ॥ १ ॥ इतिप्राणेश्वरम् । स्व
 भक्तानांप्राणनाथंप्राणेभ्योप्यतिप्रियम् ॥ अथवाप्राणनियन्तारंप्राणस्त्र-
 रूपस्थितिप्रवृत्तिहेतुमित्यर्थः ॥ एतेनप्राणाधीनस्वरूपस्थितिप्रवृत्तीनां
 मनआदीन्द्रियाणामपिस्वरूपस्थितिप्रवृत्त्योर्हेतुत्वं रामस्योक्तंभवति ॥
 अथवा ॥ नवैवाचोनचक्षूंषि न श्रोत्राणिमनांसिच ॥ इत्युच्यते ॥ प्राणा-
 एवेत्युच्यन्ते ॥ तस्मात्प्राणएवैतानिसर्वाणिभवतीतिछांदोग्यश्रुतेः ॥
 प्राणशब्देन प्राणसहितानि सर्वाण्यपीन्द्रियाण्युच्यन्ते तेषांप्राणशब्दवा-
 च्यानां सर्वेषामिन्द्रियाणामीश्वरंनियन्तारं स्वेच्छयाप्रवर्तकमित्यर्थः ॥
 चक्षयश्चक्षः श्रोतस्यश्रोत्रमुतप्राणस्यप्राणमित्यादिश्रुतेः ॥ राममिति ॥
 यदेकंयत्परमित्यादि परमतत्वबोधकैः पंचविंशतिविशेषणैर्विशेषित-
 त्वेनरामपदस्यपरात्परतत्त्वत्वसिद्धेः ॥ रमन्तेयोगिन इतिश्रुत्युक्तंसच्चि-
 दार्थरामपदाभिहितं रामाख्यंपरंब्रह्मतदेवदाशरथिपुत्रत्वेनात्राविर्भूत
 मित्येवंददर्शाऽसौनारदः ॥ सीतयाशोभमानंब्रह्मरामाभिधानमिति ॥
 परात्परतरंतत्वंसत्यानंदंचिदात्मकम् ॥ मनसाशिरसानित्यंप्रणमामि
 रघूत्तमम् ॥ १ ॥ इत्यग्रे एवनारदोयतोब्रह्मणोरामाभिधानत्वंरघूत्तम-
 स्यदशरथपुत्रस्यपरात्परतरतत्त्वत्वंचवक्ष्यति ॥ तदेवंयदेकंयत्परमि या
 घोपनिपत्सारपदबोध्यंपरात्परतत्वं देवर्षिनारदोध्यात्वातदेवध्यासं
 तत्त्वरामपदवाच्यंसाक्षाद्गृष्ट्वा च सर्वोपनिपत्सारपदवाच्यं रामाख्यं
 यत्परब्रह्मपरमतत्वं तदेवदाशरथित्वेनात्राविर्भूतमितिनिश्चित्य तथे-
 वसर्वोपनिपत्सारभूतैः परमतत्वबोधकैः पदेर्दाशरथिरामंतुष्टाव ॥
 तत्रादौरामतापिनीयोपनिपदुक्तप्रकारेण तुष्टावेत्यवगम्यते ॥ तथाहि ॥
 रामतापिनीयोपक्रमे ॥ इतिरामस्यरामाख्याभुविस्थादथतत्त्वतः ॥
 रमन्तेयोगिन्नोऽनन्तेसत्यानंदंचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरंब्रह्मा-
 भिधीयते ॥ १ ॥ त्रिन्मयस्याद्वितीयस्यतिष्कलस्याशरीरिणः ॥ उपा-
 सकानांकार्यार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना ॥ २ ॥ द्विचत्वारिपडष्टासांश्शब्दा-
 दशपोडश ॥ अष्टादशार्माकथिताहस्ताः शंखादिभिर्युताः ॥ ३ ॥ सह-

स्वांतास्तथा तासां वर्णवाहनकल्पना ॥ शक्तिसेनाकल्पना च ब्रह्मण्येवं
 हिपंचधा ॥ ४ ॥ कल्पितस्यशरीरस्य तस्य सेनादिकल्पना ॥ इत्येताः
 श्रुतयोऽवतार्यवतारपराः ॥ आसामर्थः ॥ यस्मिन्ननंते सत्यानन्दे चिदात्म-
 नियोगिनोऽगमंते स सत्यानन्दगुणकोऽपरिछिन्नचिदात्मारामः ॥ इति
 सच्चिदानन्दार्थकेन रामपदेनासौ दाशरथिः परंब्रह्माभिधीयते कथ्यते
 ॥ १ ॥ यत्परंब्रह्म रामपदेनाभिधीयते तस्यैव रामाख्यस्य चिन्मयस्या-
 द्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पनोपासकानां कार्यार्थम् ॥ २ ॥ रूपस्थाना-
 मासां देवतानां द्वाद्यादिसहस्रांता हस्ताः शंखादिभिर्युतः कथिताः
 श्रुतिभिस्ते सर्वे रामाख्यपरब्रह्मरूपस्थत्वेन रामावताराः ॥ ४ ॥ इत्युप-
 क्रमश्रुतिभिरुक्तं यत्तदेव तापनीयोपसंहारमन्त्राः सप्तत्वारिंशत्सं-
 ख्याकाः प्रकाशयामासुः ॥ ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवानद्वैत-
 परमानन्दात्मा यत्परंब्रह्म भूर्भुवः स्वस्तस्मै चैनमो नमः ॥ १ ॥ यथाप्रथम-
 मन्त्रोक्तावाद्यन्तौ तथा सर्वमन्त्राद्यन्तौ ज्ञातव्यौ ॥ यश्चाखण्डैकरसा-
 त्मा भूः ॥ २ ॥ यश्च ब्रह्मागन्दामृतो भूः ॥ ३ ॥ यश्च तारकं ब्रह्म ॥ ४ ॥
 यो ब्रह्माविष्णुरीश्वरो यः सर्वदेवतात्मा ॥ ५ ॥ यो सर्ववेदाः सांगाः
 स शाखाः स पुराणाः ॥ ६ ॥ यो जीवात्मा ॥ ७ ॥ यः सर्वभूतान्तरात्मा
 ॥ ८ ॥ यो देवासुरमनुष्यादिभावात्मा ॥ ९ ॥ येमत्स्यकूर्माद्यवताराः
 ॥ १० ॥ यश्च प्राणः ॥ ११ ॥ योन्तःकरणचतुष्टयात्मा ॥ १२ ॥ यश्च
 येमः ॥ १३ ॥ यश्चान्तकः ॥ १४ ॥ यश्च मृत्युः संभवः ॥ १५ ॥ यश्चा-
 मृतम् ॥ १६ ॥ यानि पञ्चमहाभूतानि ॥ १७ ॥ यः स्थावरजङ्गमात्मा
 ॥ १८ ॥ ये पञ्चाननयः ॥ १९ ॥ याः सप्तव्याहृतयः ॥ २० ॥ याविद्या
 ॥ २१ ॥ यासरस्वती ॥ २२ ॥ यालक्ष्मीः ॥ २३ ॥ यागौरी ॥ २४ ॥ या
 जानकी ॥ २५ ॥ यच्च त्रैलोक्यम् ॥ २६ ॥ यश्च सूर्यः ॥ २७ ॥ यश्च
 सोमः ॥ २८ ॥ यानि नक्षत्राणि ॥ २९ ॥ ये च नवग्रहाः ॥ ३० ॥ ये चाष्टौ
 लोकपालाः ॥ ३१ ॥ ये चाष्टौ वसवः ॥ ३२ ॥ ये चैकादश रुद्राः ॥ ३३ ॥
 यच्च द्वादशादित्याः ॥ ३४ ॥ यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् ॥ ३५ ॥ यो ब्रह्मा
 ण्डस्यांतर्बहिर्व्याप्नोति विराट् ॥ ३६ ॥ यो हिरण्यगर्भः ॥ ३७ ॥

या प्रकृतिः ॥ ३८ ॥ यश्चोकारः ॥ ३९ ॥ याश्चतस्रोऽर्जमात्राः ॥ ४० ॥
यः परमपुरुषः ॥ ४१ ॥ यश्चमहेश्वरः ॥ ४२ ॥ यश्चमहादेवः ॥ ४३ ॥ यः
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय महाविष्णुः ॥ ४४ ॥ यः परमात्मा ॥ ४५ ॥
यो विज्ञानात्मा ॥ ४६ ॥ ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः सच्चिदान-
नन्दा द्वैतैकरसात्मा भूर्भुवः स्वस्तस्मै नमोनमः ॥ ४७ ॥ इति ते मन्त्राः ॥
एभिर्मन्त्रैः श्रीरामस्य स्वयं परब्रह्मत्वं सर्वावतारित्वं स्वेतरसमस्तचि-
दचिदात्मकत्वमुक्तम् ॥ यो देवा सुरमनुष्यादि भावात्मा यः स्थावर
जङ्गमात्मा यच्च भूतं भव्यं भविष्यदिति मन्त्रत्रयेणानुक्तमपि संग्रहीतं न
किञ्चिद्वशिष्टम् ॥ तेन सर्ववेदोपनिषद्गूढार्थं प्रकाशयामासुरिमेमन्त्रा
इत्यवगमात् ॥ पुनः कुतः सर्वोपनिषद्गूढार्थं प्रकाशयामासुरित्यवग-
म्येदिति चेदुच्यते ॥ श्रीरामेणैवं शिक्षितो ब्रह्मा परमेश्वरं तुष्टावेति राम
तापिनीयश्रुते ब्रह्मणः श्रीरामशिष्यत्वावगमात् ॥ तद्वेदगुह्योपनिषत्सु-
गूढं तद्ब्रह्मावेदते ब्रह्मयोनिं ये पूर्वदेवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृ-
ता वैवभूवुरिति श्रुत्यन्तरेण वेदगुह्योपनिषत्सु गूढं तत्त्वं ब्रह्मयोनिं वेद-
योनिं ब्रह्मावेदते जानातीत्यवगमाच्च । श्रीरामेण शिक्षितो ब्रह्मा शेषवे-
दोपनिषद्गूढं शास्त्रयोनिं परमतत्त्वं श्रीरामं ज्ञात्वा सर्ववेदोपनिषद्-
गूढार्थं प्रकाशकं रेभिर्मन्त्रैः श्रीरामं तुष्टाव यस्मात्तस्मादिमे मन्त्राः सर्व
वेदगुह्योपनिषद्गूढार्थं प्रकाशका इत्यवगमाच्च ॥ प्रायस्तापिनीय
श्रुतिमन्त्राणामुपवृंहणभूतोऽयं रामस्तवराज इत्यवगमाच्च ॥
तत्समानार्थकः पदैस्तदर्थं प्रकाशनत्वं तदुपवृंहणत्वम् ॥ इत्यु-
पवृंहणलक्षणम् ॥ कुतस्तेषां श्रुतिमन्त्राणामयं स्तवराज उपवृंहणभूत-
इत्यवगम्यते ॥ इति चेत् ॥ तत्राह ॥ एषां श्रुतिमन्त्राणां वेदोपनिषद्-
गूढार्थप्रकाशकत्वात् ॥ कथितं ब्रह्मपुत्रेण वेदानां सारमुत्तममिति स्तव-
राजस्य वेदसारवक्ष्यमाणत्वात् ॥ प्रदर्शितश्रुतिमन्त्राणामर्थस्य प्रकाश-
कत्वाच्च ॥ तथाहि ॥ चिन्मयकया द्वितीयस्थेत्याद्याः श्रुतयः संतितत्र-

टि० (१) तदेव दर्शयति ।

सत्यं चिदानंदमयस्वयमिति प्रकाशयिष्यति
 नारदः ॥ अद्वितीयस्येति श्रुत्युक्तमर्थम् ॥ अद्वैतं तमसः परमिति वक्ष्यति
 निष्कलस्येति श्रुत्युक्तम् ॥ निष्कलमप्रपञ्चमिति वक्ष्यति ॥ अशरीरिण
 इति श्रुत्युक्तम् ॥ नित्यानंदनिराकारमिति वक्ष्यति ॥ रामपदाभिहितस्य
 रामाख्यब्रह्मण इति श्रुत्युक्तम् ॥ स्मृतहृदयविमानं ब्रह्मरामाभिधानमिति
 वक्ष्यति ॥ ब्रह्मणोरूपकल्पनारूपस्थानमिति श्रुत्युक्तमर्थम् ॥ मत्स्यकूर्म
 वराहादिरूपधारिणमिति वक्ष्यति ॥ द्विचः वारीत्यादि च ॥ तत्र कूर्म-
 नृसिंहादयो द्विभुजानारायणं जगन्नाथमित्यनंतरं वक्ष्यमाणो नाराय-
 णश्चतुर्भुजः शंखादियुतश्च ॥ सहस्रहस्तवान् ॥ सहस्रशीर्षपुरुषः स-
 हस्राक्षः सहस्रपादिति श्रुत्युक्तः पुरुषोऽस्ति ॥ सहस्रशीर्षादिमतः स-
 हस्रइस्तवत्वोपपत्तेः ॥ भागवतेऽस्य हर्यवतारत्वं क्षोराब्धिशायित्वं
 सहस्रबाहुत्वञ्च स्फुटमुक्तं भवति ॥ अवताराह्यसंख्याताहरेः सत्त्वनि-
 धेर्द्विजाः ॥ जगृहेषीरुषंरुपमादौ लोकसि नृक्षया ॥ यस्यांभसिशयानस्य
 योगनिद्रामुपेयुषः ॥ नाभिहृदां बुजादासीद्ब्रह्मालोकपितामहः ॥ १ ॥
 पश्यत्यदोरुपमदभ्रचक्षुषा सहस्रबाहूरुभुजाननाद्भुतम् ॥ इति ॥ एष
 मन्येऽपि षडष्टभुजादयः शास्त्रतो ज्ञेयाः ॥ यच्च ॥ ॐ योक्ते श्रीरामचन्द्रः
 स भगवान् यत्परब्रह्मेति प्रथममंत्रेणोक्तं रामस्य स्वयं परब्रह्मत्वम् ॥
 तत् ॥ शांतं सर्वगतं सूक्ष्मं परब्रह्म सनातनम् । राजीवलोचनं रामं प्रण-
 मा मिजगत्पतिम् ॥ १ ॥ इति । रामः सत्यं परब्रह्मेति च वक्ष्यति ॥ यत्ता-
 रकं ब्रह्मेति मंत्रोक्तम् । तत् त्वमेव तारकं ब्रह्मेति वक्ष्यति । यो ब्रह्मा विष्णु
 रीश्वरः यः सर्वदेवात्मा । ये च नवग्रहा ये च सर्ववेदाः सांगाः सशाखाः
 सपुराणाः यो देवाः सुरमनुष्यादिभावात्मा ये चाष्टौ लोकपालाः ये चाष्टौ-
 वसवः यच्च भूतं भव्यं भविष्यत् ये चैकादश रुद्राः यानि नक्षत्राणि यश्च
 स्थावरजंगमात्मा इत्येवमादिमंत्राणामर्थम् । ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च देवे-
 न्द्रो देवतास्तथा ॥ इत्यारभ्य ॥ सर्वेषां त्वं परब्रह्म त्वन्मयं सर्वमेव हि ।
 इत्यंतेन प्रकाशयिष्यति । तत्र यो जीवात्मा या प्रकृतिः यः स्थावरजंगमा-
 त्मेत्यादिमंत्रेषु । जीवप्रकृतिवाचकानां श्रीरामपदसामानाधिकरण्य

निर्देशस्तु जीवानां प्रकृतेश्च तदात्मकस्य चिदचिदात्मकस्य
सर्वस्य जगतश्च श्रीरामव्याप्यत्वेन तदपृथक्सिद्धे रूपपद्यते
॥ व्याप्यानां व्यापकरूपत्वे भगवद्गीतावचनं प्रमाणम् ॥ सर्वं
समाप्नोषिततोऽसि सर्वः ॥ इतीदं श्रीरामस्य सर्वव्यापकत्वं तु यः सर्वं
भूतान्तरात्मेत्यर्थं मन्त्रोवदति ॥ तथैव ॥ विश्वव्यापी राघवो यस्तदा-
नीमितीयं श्रुतिरपि ॥ तथैवस्तवराजेऽपि ॥ सर्वेषां त्वं परब्रह्म त्वन्मयं
सर्वमेव हि ॥ इति रामस्य सर्वव्यापकत्वं वक्ष्यति ॥ ये मत्स्यकूर्माद्यव-
ताराः ॥ इति मन्त्रोक्तमर्थम् ॥ मत्स्यकूर्मवाराहादिरूपधारिणमव्यम् ॥
इति प्रकाशयिष्यति ॥ यो ब्रह्माण्डस्यान्तर्बहिर्व्याप्नोति विराडित्यनेनो-
क्तः ॥ यच्च किञ्चिज्जगत्यस्मिन्निदृश्यते श्रूयतेपि वा ॥ अन्तर्बहिश्च
तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥ १ ॥ इत्युक्तो नारायणः सर्वान्तर्गतः
सर्वजगत्कारणभूतः क्षोराब्धिश्च यी नारायणश्च तीव्री नारायणोऽप-
क्रमेव वक्ष्यति ॥ नारायणं जगन्नाथमिति ॥ यः सर्वभूतान्तरात्मेति म-
न्त्रार्थम् ॥ सर्वभूतात्मभूतस्यमिति वक्ष्यति ॥ यः परमपुरुषः ॥ इति
मन्त्रोक्तम् ॥ त्वमेव पुरुषोत्तम इति वक्ष्यति ॥ यश्च महेश्वर इति मन्त्रो-
क्तम् ॥ वंदामहे महेशानमिति वक्ष्यति यः ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
महाविष्णुरिति मन्त्रोक्तम् ॥ नमोस्तु वासुदेवाय ज्योतिषां पतये नमः
इति वक्ष्यति ॥ ॐ यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् यः सच्चिदानन्दा-
द्वैतैकरसात्मा भूभुवः स्वस्तस्मै वैनमो नमः ॥ इत्यन्तिममन्त्रार्थं नित्या

टि० (१) जीव प्रकृतिवाचकानां जीवप्रकृत्योर्वाचकानां शब्दानां च पुनो
जीवानां प्रकृतेश्च तदात्मकस्य चतौ जीवप्रकृती आत्मा-
यस्य स तदात्मको जगत् तस्य चिदचिदात्मकस्य चित्
जीवः अचित् माया तदात्मकस्य सर्वसम्पूर्णस्य जगतः
श्रीरामपदव्याप्यत्वेन तदपृथक् सिद्धेः तत् तस्मात् श्री-
रामपदात् अपृथक्सिद्धेः श्रीरामपदसामानाधिकरण्य
निर्देशस्तूपपद्यते ।

नन्दं निराकारमद्वैतं तमसः परम् ॥ परात्परतरं तत्त्वं सत्यानन्दं चिक्वा
त्मकम् ॥ मनसा शिरसानित्यं प्रणमामि रघूत्तमम् ॥ १ इत्यनेन प्रका-
शयिष्यति ॥ स्तवराजस्य तापिनीयश्रुतिमन्त्रोपबृंहणत्वं ज्ञापकानि या-
न्यन्यानि पदान्यत्र न लिखितानि तानि तत्तत्पदव्याख्यासरेष्वभि-
ष्यामः ॥ यानि त्वस्यामुपनिषदिनश्रूयन्ते रामस्तवराजे तु वक्ष्यति ॥
प्रकृतेः परं तमसः परस्तात् निरवद्यं निराभासं निरंजनं निःप्रतिमं नि-
रीहं निरामयमप्रपञ्चेत्येवमादीनि पदानितानि श्वेताश्वतराद्युपनिषद्-
न्तरपठितान्यत्र स्तवराजे उक्तानि सर्वज्ञेन नारदेन श्रीरामतत्त्वस्तव-
राजयोः सर्वोपनिषत्प्रतिपाद्यत्वं सर्वोपनिषत्सारत्वं ज्ञापनार्थमित्यव-
गन्तव्यम् ॥ वक्ष्यति चाग्रे रामस्य सर्वोपनिषद्वेद्यत्वं स्तवराजस्य सर्वोप-
निषत्सारवत्त्वं च ॥ वेदान्तवेद्यं कविमीशितारमिति ॥ कथितं ब्रह्मपुत्रे
ण वेदानां सारमुत्तमम् । इति च । सिद्धान्ततस्तु सर्वास्वप्युपनिषत्सु
पठितानि परमतत्वं पर्यवसितानि यानि निरवद्यं निराभासं निरंजनं
निःप्रतिमं निरीहमित्येवमादीनि पदानितानि सर्वाण्यपि सर्वशाखा-
प्रत्ययन्यायेन रामाख्ये परब्रह्मणि परतत्त्वे पर्यवस्य तस्यैव निरवद्यं
निराभासत्वादि कं ज्ञापयन्ति नन्वितरस्य मूलकारणत्वस्य द्विनिष्ठ-
त्वानुपपत्तेः सर्वेषां कारणवाक्यगतानां पदानां सर्वशाखाप्रत्ययन्याये-
नैकस्मिन् परमकारणे पर्यवसानत्वस्य युक्तत्वाच्च ॥ विष्णवनेकस-
हस्रनामसदृशं सर्ववेदं सर्वमन्त्रजपफलकोटिगुणाधिकपुण्यप्रदं स-
च्चिदानन्दार्थकं स्वप्रकाशज्योतिः स्वरूपं यद्रामनामतद्वाच्यादन्यस्य
रामनामानेक सहस्रगुणन्यून नामान्तर वाच्यस्य साक्षात्परब्रह्मत्वं
परमतत्त्वत्वपरमकारणत्वानुपपत्तेश्चेति ॥ यस्यैकस्यां शाखायां सर्व-
कारणत्वं स्वयं परब्रह्मत्वं परमतत्त्वत्वं प्रतीयते तस्य सर्वासु शाखा-
सु सर्वकारणत्वादिकं प्रतीयते ॥ इति सर्वशाखा प्रत्ययः ॥ २७ ॥

टि० (१) तु पुनरितरस्य रामादन्यस्य विष्णुनारायणतद्याख्य निरवद्यं
निराभासत्वादिकं न ज्ञापयंतिकुतो मूलकारणस्य सर्वाव-
तारिणो द्विनिष्ठत्वद्वयोः पदयोर्निष्ठत्वस्यानुपपत्तेः अनु-
क्तत्वात् ।

श्रीनारदउवाच ।

नारायणं जगन्नाथं मभिरामं जगत्पतिम् ।

कविपुराणं वागोशं रामंदशरथात्मजम् ॥२८॥

तदेवं श्रीरामस्य परमतत्त्वत्वं परब्रह्मत्वं निखिलोपनिषद्देव्यत्वं च तद्विद्वद्भक्तवराजस्य सर्ववेदोपनिषत्सारत्वं च निर्णीयाथस्तवराजपदानां व्याख्यां करोम्यहम् । नारायणमित्यादिना । तत्र नारायणमित्यादीनां द्वितीयांतानां मनसा शिरसानित्यं प्रणमामि रघूत्तममित्यं तेन परस्थेनान्वयः । तत्रापि नारायणमित्यादिविशेषणानां रघूत्तममिति विशेष्यपदेनान्वयः । रघूत्तमपदस्य प्रणमामीति क्रियापदेनान्वयोद्घातव्यः । रामं रघूत्तमं प्रणमामि कीदृशं रामम् । नारायणं सर्वतत्त्वांतःस्थं नराज्जातानितत्त्वानिनाराणीति विदुर्बुधाः । तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणस्मृतः ॥ १ ॥ इति स्मृतेः नराज्जातानि तत्त्वानिनाराणि नारायणयनं यस्य स नारायणः । इति स्मार्तनिरुक्तेश्च । कारणार्णवशमिति वा । आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १ ॥ इति स्मृतेः ॥ नराज्जाता आपो नारा नारायणयनं यस्य स नारायणः । इति स्मार्तनिरुक्तेश्च ॥ विशेषतो नारायणशब्दः कारणार्णवशायी वाच्येवेति । सृष्ट्वानारंतो यमंतः स्थितोऽहं तेन मे नाम नारायणेति इति महाभारते श्रीमुखेनैव स्वस्य नारायणनामप्राप्तौ नराज्जाततो यस्थिते हेतुत्वोक्तैः भागवतेऽपि ॥ नारायणस्त्वं नहि किं नरभूजलाशयादिति ब्रह्मणानारायणत्वे नरोद्भूतजलाशयत्वस्य हेतुत्वोक्तेश्च ॥ नन्वत्र नरशब्दवाच्यस्य स्वजाततत्त्वप्रवेशान्तरं स्वजातजलशयनानन्तरं च नारायणेति संशयाप्राप्तेः ॥ नरशब्दवाच्य

५१० (१) नरशब्दवाचीयः कश्चिद्दीश्वरोऽस्ति तस्यावतारो नारायण इत्यवगम्यते ।

स्यावतारो नारायण इत्यवगम्यते ॥ भागवते तु ॥ अवताराह्यसंख्यो-
ताहरेः सत्त्वनिधेर्द्विजा इत्युत्तवा ॥ जगृहे पौरुषं रूपमादौ लोकसिद्धि-
या ॥ यस्यां भसि शयानस्य योगनिद्रामुपेयुषः ॥ नाभिहृदाम्बुजादा-
सीद्ब्रह्मालोकप्रितामहः ॥ १ ॥ इति क्षीरान्धशायी हरिप्रथमावतार-
त्वेनोक्तः ॥ तत्कथं नारायणपदेन रामपदं विशेष्यं नारायणस्य
रामावतारत्वं ज्ञापितं नारदेनेति चेदुच्यते यथा पशुनायजेदित्यत्र पशु-
त्वं न जातिः किं तल्लोमलांगूलादिमत्त्वं पशुत्वम् ॥ तस्य गर्दभादि-
साधारण्यात् तस्यापि यज्ञसाधनत्वेनालभने प्राप्ते ॥ छागो वामन्त्रवर्ण-
दिति छागस्य त्वचायामेदसोनुब्रूहीति मन्त्रवर्णरूपविशेषशास्त्रेण याग-
पशुः छागपवेति निर्णयिते ॥ तथाच तत्र छागपदस्य निध्याद्यागपशुः
छागपवेति निश्चित्य यज्ञे छागस्यालभनं क्रियते ॥ यथा तथैव नरहर्ष्या-
दीनां सामान्यशब्दानां कस्मिंश्चिद्विशेषशब्दवाच्ये पर्यवसानत्वस्य
युक्तत्वात् ॥ तौ हरिनरशब्दौ पशुछागन्यायेन स्वसन्निहितसर्वोत्कृष्ट-
रामेति विशेषशब्दवाच्ये परमेश्वरे पर्यवस्य तस्यैव नारायणकारण-
त्वं बोधयत इत्यवगमात् यद्वा कारणवाक्यगतानां हरिनरादिशब्दा-
नां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन परमतत्वे सर्ववेदान्तगीते रामाख्ये परे
ब्रह्मणि पर्यवसानत्वस्य युक्तत्वात् ॥ पुनो ब्रह्मणोरूपकल्पनारूपस्था-
नां देवतानां द्विचत्वारित्यादिश्रुत्या शंखादि युनचतुर्भुजादीनां
नारायणादीनां रामाख्यब्रह्मावतारत्वावगमाच्च ॥ वाल्मीकीयेषु ॥

- (१) इत्यादिस्मृतिभिः क्षीरशायी नारायणो हरेः प्रथमावतार-
त्वेनोक्तः ।
(२) विशेषीकृत्य ।
(३) रामस्यावतारत्वं रामावतारत्वं ।
(४) तस्य श्रीरामचन्द्रस्यैव नारायणस्य कारणत्वमवतारित्वं
बोधयतः ।
(५) रामाख्यस्य ब्रह्मणोऽवतारत्वावगमात् श्रीरामचन्द्रस्य
नारायणादयोऽवताराः स्युरित्यर्थः ।

महार्णवेशयानोप्सुमां त्वां पूर्वमजीजनः ॥ इतिरामं प्रतिब्रह्मणो वचनाच्च
ब्रह्मणोरुपकल्पने त्येवमादिभिः श्रुतिभिः ॥ नारायणादीनां श्रीरामा-
ख्यपरब्रह्मावतारत्वं निश्चित्य ॥ नारायणादिपदै रामपदं विशेष्यराम
स्य नारायणाद्यवतारित्वं ज्ञापितं सर्वज्ञेन नारदेनेत्यवगम्यताम् ॥
जगन्नाथमिति ॥ जगद्वर्त्तिप्राणिभिः पुरुषार्थं प्रदत्तेनाभ्यर्थणीयम् ॥
॥ न केवलंपुरुषार्थप्रदः ॥ अपितुस्वयं सर्वोत्कृष्टपुरुषार्थरूप इत्याह ॥
अभिराममिति ॥ सर्वाङ्गेनरमणीयम् ॥ स्वदर्शनमात्रेण समस्तस्त्रीपुरुषा-
नन्दप्रदमित्यर्थः ॥ रूपौदार्यगुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारकमिति महर्षि-
वचनात् ॥ दृष्ट्वारामं हरिं तत्र भोक्तुमिच्छन्सुविग्रहमिति पाश्चोक्तेश्च ॥
अभिरामेण वापुनः । इति श्रुतेश्च ॥ नमोस्तु रामदेवाय जगदानन्द-
रूपिणे, ॥ इति वक्ष्यमाणाच्च ॥ जगत्प्रार्थ्यत्वे हेतुः ॥ जगत्पतिमिति ॥
जगत्स्वामिनम् ॥ पतिमिव धर्मान्तरं परित्यज्य सर्वभावेन भजनीय-
मिति ॥ मुख्योऽर्थो प्रार्थनाभिज्ञत्वमाह ॥ कविमिति ॥ सर्वज्ञमित्यर्थः ॥
यः सर्वज्ञः सर्ववित् ॥ परास्यशक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
चलक्रियाच्च ॥ इति श्रुतेः । ननु ब्रह्मादयोऽपि जगत्पतयः कथयश्च श्रूयन्ते ॥
इति चेत्तत्राह ॥ पुराणमिति ॥ सनातनं जगत्पतिं कविं चेत्यर्थः ॥
वागीशम् ॥ सरस्वतीकांतम् ॥ सरस्वत्या लक्ष्मीसपत्नीत्वंतु ॥ स्प-
र्द्धामुद्भूय भवने लक्ष्मीर्वाणी मुखेवसेत् ॥ इति ब्रह्मयामलोकश्रीराम

टि० (१) तथा भागवते दशमस्कन्धे दुःशीलान् दुर्भगो मंदोजडोऽरोग्यध-
नोपिवा पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेऽप्युभिरपातकी १ इति
प्राकृतपतेरपि भजनमुक्तं नित्यपतिः श्रीरामचन्द्रः तदुक्तं भा-
गवते सवैपतिः स्यादकुतोभयः स्वयं भयातुरं पातु जनं समंततः
स एक एवेतरतो मिथो भयं नैवात्मलाभादभिमन्यते परम् १
इतीत्तरधर्मस्त्यागस्तु श्रीमुखेनोक्तं गीतायाम् सर्वधर्मान्परि-
त्यज्य मामेकं शरणं ब्रज अहंत्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि
माशुचः ॥ इति

त्रैलोक्यमोहनकवचवचनादवगम्यते ॥ अथवा चागीशम् । सरस्वती
 नियन्तारं प्रेरकमित्यर्थः ॥ प्रणोदितायेन पुरासरस्वतीवितन्वताञ्ज-
 स्यसतीस्मृतिहृदि ॥ स्वलक्षणाप्रादुरभूतिकलास्यतः समेकृषीणामृष-
 भः प्रसीदताम् ॥ १ ॥ इतिभागवतोक्तेः ॥ योब्रह्माणंविदधातिपूर्वयोर्वे-
 वेदांश्चप्रहिणोतितस्मै ॥ तंहदेवमात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं
 प्रपद्ये ॥ १ ॥ इतितदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञाच्चतस्मात्प्रसृतापुराणी
 हिरण्यगर्भं जनयामासपूर्वसनो बुद्धयाशुभयासंयुनक्तु ॥ १ ॥ इत्येव-
 मादि श्रुतिभिश्च ॥ ईदृशस्य जगत्कारणस्य जगत्प्रार्थनीयस्यजग-
 त्पतेः सर्वज्ञस्यानादेः सरस्वतीप्रेरकत्वेन सर्वबुद्धिप्रदस्य परमस्व-
 तंत्रस्यापि परतत्त्वस्यस्वभक्तपरवशत्वं तदिच्छानुरूपाचरणेन तदा-
 नन्दप्रदत्वंचाह ॥ राममित्यादिचतुर्भिः पदैरामम् ॥ रमणीयविग्रहम् ॥
 स्वरूपदर्शनमात्रेण महर्षिगणमोहकम् ॥ दशरथात्मजम् ॥ चक्रवर्ति-
 नरेन्द्रपुत्रम् ॥ २८ ॥

राजराजं रघुवरं कौशल्यानन्दवर्द्धनम् ।

भर्गं वरेण्यं विश्वेशं रघुनाथं जगद्गुरुम् ॥ २९ ॥

अतएवराजराजम् । सर्वराजेश्वरम् । रघुवरम् । रघुवंशश्रे-
 ष्ठम् । अतएव कौशल्यानन्दवर्द्धनम् । सर्वराजेश्वरत्वात् । रघुवंश-
 श्रेष्ठत्वाच्चपृथिव्यां स्वसमाधिकरहितत्वेन कौशल्यानन्दवर्द्धनमित्यर्थः
 कौशल्यानन्दनस्यैव परब्रह्मत्वबुद्ध्या मुमुक्षूणां ब्राह्मणाणांचोपास्य-
 त्वज्ञापनायब्रह्मगायत्रीप्रतिपाद्यत्वमाह । भर्गमिति । रविविवातस्थ
 स्वप्रकाशज्योतिस्तेजः स्वरूपमित्यर्थः । वरेण्यम् । सर्वेषांतेजसांप्र-
 काशकत्वेनतेभ्यः श्रेष्ठंस्वप्रकाशात्मकमित्यर्थः । यदुक्तमग्रेयेगायत्रीव्या-
 ख्यानं यज्जोतिः परमंब्रह्मभर्गस्तेजोयतःस्मृतः ॥ भर्गःस्याद्भ्राजत
 इतिबहुलंछंदसीरितम् । वरेण्यं सर्वतेजोभ्यः श्रेष्ठंवैतेजउच्यते इति

टि० (१) छंदसिव्यतययो बहुलमिति न्यायात् अस्थार्थं छंदसिवेदे-

वक्ष्यतिचैवमग्रे ॥ उद्योतिपापतयेनम इति ॥ सूर्यस्यापिभवेत्सूर्यो
हमनेरग्निः प्रभोः प्रभुरितिमहर्षिणापि श्रीरामस्यसूर्यादिप्रकाशकत्वे
न गायत्रीवाच्यत्वं ज्ञापितंभवति । किंचात्र । आदित्यरविमीशानम्
आदित्यमंडलगतमिति । सूर्यमंडलमध्यस्थं रामंसीतासमन्वितमिति ।
राजाधिराजं रविमण्डलस्थं विश्वेश्वरंराममहं भजामीति चपुनः पुनः
आदित्यरविमित्यादिपदैः तस्यगायत्रीप्रतिपाद्यत्वंप्रदर्श्य ॥ द्विचन्द्रः
सुवद्धोभवतीतिन्यायेन जानकीसहितस्यसंविग्रहस्यरामस्यैवतत्प्रति
पाद्यत्वं दृढीकृतम् ॥ तथैव पंचरात्रेपि । द्विभुजस्यश्रीरामस्य मरीचि
मण्डलस्थत्वोक्त्या गायत्रीप्रतिपाद्यत्वं ज्ञापितंभवति । द्विहस्तमेकव-
क्त्रं च शुद्धस्फटिकसंनिभम् । सहस्रकोटिबह्नीदुलक्षकोट्यर्कसन्निभम्
॥ १ ॥ मरीचिमंडलेसंस्थं वाणाद्यायुधलांछितम् । किरीटहारकेयूर
वनमालाविराजितम् ॥ २ ॥ पीतांबरधरंसौम्यं रूपमाद्यमिदंहरेरिति ।
अस्यैवगायत्री प्रतिपाद्यस्य परज्योतिः स्वरूपस्यरामस्यसर्वजीव-
ज्ञानप्रदत्वंश्रुतिराह ॥ तदक्षरंतत्सवितुर्वरेण्यंप्रज्ञाच तस्मात्प्रसृता-
पुराणीद्वेषाश्रुतिः । योब्रह्माणंविदधातिपूर्वं योवैवेदांश्चप्रहिणोति
तस्मै ॥ तंहोदेवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्ये ॥ १ ॥ हिरण्य
गर्भजनयामासपूर्वं सनोबुद्ध्या शुभयासंयुनक्तु । इत्येवमादिश्रुतयोपि
तथैववदन्ति ॥ अत्रध्रियोयोनः प्रचोदयादिति गायत्रीभागस्यार्थसनो
बुद्ध्याशुभयासंयुनक्तु ॥ इत्येषाश्रुतिर्वदति । किंचा तदक्षरं तत्सवितुर्व-
रेण्यमितिश्रुत्या गायत्रीप्रतिपादितस्याक्षरत्वोक्तेःअत्रतु । भर्ग-
वरेण्यं विश्वेशं रघुनाथमिति रामस्य गायत्रीप्रतिपादितत्वोक्तेः । अग्रे
त्वमक्षरं परंज्योतिस्त्वत्तोऽन्यन्नैव किंचनेतिरामस्याक्षरशब्दवाच्य
त्ववक्ष्यमाणात् ॥ तदन्यस्याक्षरशब्दवाच्यत्वप्रतिषेधाच्च ॥ इति

व्यत्ययोलिंगविपर्ययो बहुलं वारंवारंभवति ।

(२) गायत्र्यावाच्यत्वं गायत्रीवाच्यत्वम् ।

रामपदेनासीपरब्रह्माभिधीयते ॥ इति रामपदवाच्यस्यैव परब्रह्मत्वश्च
 वणाच्च ॥ अत्रापिरामः सत्यं परब्रह्मेतिवक्ष्यमाणाच्च ॥ योपनि-
 षत्सु ॥ परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायान् । नास्त्य-
 कृतः कृतेनेति ॥ तद्विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रीत्रियं
 ब्रह्मनिष्ठम् । तस्मैप्रशांतवित्ताय सविद्वान् प्रोवाचतां तत्त्वतोब्रह्म-
 विद्याम् । येनाक्षरंपुरुषंवेदेति श्रुत्याक्षरबोधिका ब्रह्मविद्योक्ता सास्त-
 वराजपदैरुपवृंहिता नारदेन वेदविदाव्यासेन स्तवराजस्य सर्ववेद-
 सारत्ववक्ष्यमाणात् । कथितं ब्रह्मपुत्रेणवेदानां सारमुत्तममिति ॥ पुनः
 स्तवराजस्यरामाख्यपरब्रह्मस्वरूपादेः सुष्ठु बोधकत्वाच्चेयं रामस्त-
 वराजात्मिका ब्रह्मविद्यासुज्ञेया ॥ अक्षराख्यपरब्रह्मस्वरूपजिज्ञासुभि-
 रिति ॥ इममुक्तार्थंस्फुटयति ॥ विश्वेशमिति ॥ विश्वेशस्य विश्वबुद्धी-
 नामपोशत्वेन सर्वधीप्रेरकत्वोपपत्तेरभ्युदयनिः श्रेयससाधनेषु सर्वधी-
 प्रेरकत्वात्सर्वहितकारित्वेन बुभुक्षुमुमुक्षुसर्वजनःश्रेयमित्यर्थः ॥ अनेन
 धीमहिधियोयोनः प्रचोदयादित्यस्यार्थउक्तोभवति । एवंभूतस्यापि-
 करुणापरवशत्वेनधर्मिष्ठाग्रगण्यचक्रवर्तिनरेन्द्रग्रहे आविर्भूयेहामुत्र
 सुखप्रदोपायप्रकाशकत्वमाह । रघुनाथंजगद्गुरुमिति पदद्वयेन । रघु-
 वंशनाथत्वोपलक्षितेन पृथिवीपतित्वेनास्थाय सर्वेषामभ्युदयनिःश्रेय-
 सोपायेषुप्रवर्त्तकत्वेन जगद्गुरुमित्यर्थः । अथवा भर्गवरेण्य पदवाच्यं
 यद्विश्वेशत्वेनोक्तं तत्किमित्यपेक्षायामाह । रघुनाथमिति । दाशरथि-
 त्वेनायोध्यायांविराजमानमित्यर्थः । तस्यैव गायत्रीप्रतिपादितस्यरघु-
 नाथस्यराजधर्ममास्थायप्रजानामभ्युदयनिःश्रेयससाधनबोधकत्वात्
 तदनुष्ठानेषु प्रवर्त्तकत्वाच्च जगद्गुरुत्वोपपत्तेराह । जगद्गुरुमिति २६
सत्यंसत्यप्रियंश्रेष्ठं जानकीवल्लभं विभुम् ।

सौमित्रिपूर्वजं शांतं कामदं कमलेक्षणम् ॥ ३०

अस्यैवरूपस्यावाधित्वेन नित्यत्वमाह ॥ सत्यमिति सत्यम् ॥

टि० (१) अकृतोमोक्षः कृतेनकर्मणा नास्तीत्यर्थः ।

त्रैकालिकध्वंसाऽप्रतियोगित्वेन सदैकरसम् ॥ सदा अवाधितरूपत्व-
म् ॥ सर्वदा नामरूपविभागानाऽर्हत्त्वं वासत्यम् ॥ द्विहस्तमेकवक्तुं च ॥
सहस्रकोटिवह्नीदुलक्षकोट्यकंसंनिभम् ॥ मरीचिमंडले संस्थं । रूपमा-
द्यमिदं हरेः ॥ १ ॥ इतिगायत्रीप्रतिपादितं यद्रूपं पंचरात्रे उक्तं तेनैव-
श्वर्य्येणरूपेणनित्यविभूतौ सदाविराजमानं लीलाविभूतौ तुस्वैश्वर्य्यं
रूपमाच्छाद्यतेनैवद्विभुजादिरूपेण मनुष्यरीत्यमतिक्रमेणायोध्यायां
माधुर्य्यरूपेण सदाविराजमानमित्यर्थः ॥ सत्यप्रथमिति ॥ सत्यवा-
क्यवल्लभम् ॥ तदुक्तं श्रीमुखेनैव ॥ अनृतनोक्तपूर्वं मेनचवक्ष्ये कदाचन ॥
इतिअतएवश्रेष्ठम् ॥ सर्वोत्तममयोऽधर्मरहितःसश्रेष्ठइतिभागवतोक्ताद्रूप-
भवचनादवगम्यते ॥ पृष्ठेकृतोमेयधर्मआरादतोहिमामृषभंप्रादुरार्याः-
इत्यस्मात् । अयंहिगायत्रीप्रतिपादितः सर्वेश्वरः स्वतंत्रः सत्यवादी
सत्यवचनप्रियः श्रीरामः कदाचिदपिस्वप्रियासामीप्यं न त्यजति न
च स्वप्रियाभजनंविना कथंचिदपिप्रसीदति । कथंचित्स्वमंत्रजपादिना
प्रसन्नोपिभावनास्पदं स्वस्वरूपं न दर्शयति । नचदर्शितविग्रहेणापि
सुखायभवत्यतः । चकाराराधनं तस्यमंत्रराजेन भक्तितः । कदाचि-
च्छ्रीशिवोरुपं ज्ञातुमिच्छुर्हरेः परम् ॥ १ ॥ दिव्यं वर्षशतं वेदविधिना
विधिवेदिना । जजाप परमंजाप्यंरहस्येस्थितचेतसा ॥ २ ॥ प्रसन्नोऽभू-
त्तदादेवः श्रीरामः करुणाकरः । मंत्राराधयेन रूपेराभजनीयः सतांप्रभुः
॥ ३ ॥ द्रष्टुमिच्छसियद्रूपं मदीयंभावनास्पदम् । अह्लादिनींपरांशक्तिस्तू-
याःसात्वतसंमताम् ॥ ४ ॥ तदाराध्यस्तदारामस्तदधीनस्तयाविना ।
तिष्ठामिनक्ष्णंशंभोजीवनं परमंमम । ५ ॥ इत्युक्तादेवदेवेशो वशीकर-
णमात्मनः । पश्यतस्तस्यरूपं स्वमंतर्धानंदधौप्रभुः ॥ ६ ॥ इति श्री-
रामोक्तम् । तत्सुखप्रदंतद्वशीकरणोपायं प्रकाशयतिनारदः । जानकी
वल्लभमिति तत्पुरुषोवहुव्रीहिर्वा जानक्याःप्रेमविषयंतस्यांप्रेमव्रतंवेति
परस्परप्रेमविह्वलत्वेन क्षणमपिवियोगमसहमानयोस्तयोः प्रसादेप्सूनां
युगलमपिभजनीयमितिज्ञापितंभवति । द्वयोर्वियोगाभावस्तु । अन-
न्याहिमयासीता भास्करेणप्रभायथा । अनन्याराघवेणाहं प्रभाचंद्रम-

सायथा ॥ १ ॥ इतिवाल्मीकिवचनानादवगम्यते । नच द्वयोरविनाभावा-
 देकस्यैवोपासनयाद्वयोरप्युपासनासिद्धेः स्वाभीष्टप्राप्तौ न कदाचि-
 द्धानिरितिवाच्यम् । द्रष्टुमिच्छसियद्वूपमदीयंभावनास्वदं परांशक्ति-
 स्तूयाः । तदाराध्यस्तदारामस्तदधीनस्तयाविना । तिष्ठामि न क्षणं-
 शंभोजीवनं परमंमम । १ । इति तदाराध्यः ॥ तयासंहाराध्यस्तदाराध्य-
 इतिवचनाज्जानक्युपासनां विनारामोपासनाऽसिद्धेः । नच श्रीराम-
 जीवनस्य तत्प्रियाधीनत्वोक्तेः सैवोपास्यातदुपासनयैव श्रीरामप्रस-
 न्नतासिद्धेरित्यपिवाच्यम् ॥ द्रष्टुमिच्छसियद्वूपमदीयम् । परांशक्ति-
 स्तूयाः । इति स्वपररूपजिज्ञासया स्वमंत्रजपतत्परस्यशिवस्योपास-
 नापूर्तये जानक्युपासनावश्यकत्वोक्तेः । तत्रैवद्रष्टुमिच्छसिमदीयंयद्वूपं
 परांशक्तिस्तूयाः । तदाराध्यस्तदाधीनोजीवनं परमंममेत्यादिभिः स्व-
 पररूपदर्शनस्य मुख्यत्वं तस्य च जानकीप्रसन्नताधीनत्वं स्वस्य च
 जानकीवशवर्तित्वमुक्त्वा । तदाराध्य इति तत्सहितस्यस्वाराधनस्य-
 विधानेनयुगलोपासनायाः दृढीकरणादिति । ननुकथं जानकीसहित-
 स्यरामस्य बहुभावुकध्यानगम्यत्वं साकारस्य व्यापकत्वाऽसंभवा-
 दित्याशङ्क्याह विभुमिति । प्रतीयमानेनैवरूपेणव्यापकम् । बहुध्यातृ-
 णांहृदयेसाकारस्यैव युगपदाविर्भावात् । ननुतर्हिसर्वव्यापकत्वेन सर्व-
 साक्षित्वेन स्वभक्तदोषान्नपिपश्यतीत्याशङ्क्याह ॥ सौमित्रिपूर्वजमि-
 तिभगवदैश्वर्यज्ञानपूर्वकं स्वपुत्रनिवेदिनी सुमित्रातस्याः अपत्यं सौ-
 मित्रिः । सोहि शरणागतंविभीषणं पृष्टदेशेकृत्वा तद्वतुं प्रवृत्तांरावण-
 प्रक्षिप्तांशक्तिस्वयमेवसेहे । तस्यपूर्वजम् । तस्मादपि श्रेष्ठम् । स्वश-
 रणागतस्य विभीषणस्य तद्वत्सलस्यच लक्ष्मणस्य विरोधिरावणा-
 दिनिर्मूलपूर्वकं तदभीष्टलंकाराज्यादिसंपादकमित्यर्थः ॥ प्रसिद्धमे-
 तद्वाल्मीकीये । अनेनात्मात्मीयसमर्पकस्य स्वशरणागतस्य तद्वत्स-

टि० (१) अयोध्याकांडेसुमित्रावाक्यम् । रामंदशरथंविद्धिमांविद्धि

लस्य च शत्रुभूतकामक्रीडादिमूलं स्वरूपाज्ञानविनाश्यं तदभीष्टां स्व
प्राप्तिं इदं तिराम इति फलितम् । शांतादांत इत्यादिश्रुत्युक्तान् मुक्तिसा-
धनगुणानपि स एव रामो ददातीत्याह । शांतमिति । शांतगुणकमुप-
लक्षणमेतद्दांतादिगुणानाम् । सत्यवादीमहेष्वासो वृद्धसेवीजितेन्द्रियः
सर्वसर्वगुणोपेतः कौशिल्यानन्दवर्द्धनः ॥ १ ॥ इत्यादिवचनात् । ततः
शांतादिगुणवत्त्वात्प्रभक्तानामपि शांतादिगुणप्रदमित्यर्थः । यो यच्छ्र-
द्धः स एव स इत्याद्युक्तेः । न केवलं स्वभक्तानां मुक्तिप्रदः किंतु भक्तिप्रदो-
पि स एवेत्याह । काम इति । कामदं भक्तवांछापूर्कम् ॥ तदुक्तम् । द्विः-
शरं नाभिसंयत्ते द्विः स्थापयति नाश्रितान् । द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो
रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १ ॥ इति श्रुतिरप्याह । तद्भक्ता ये लब्धकामाश्च-
भुक्त्वा तथापदं परमं यांति ते चेति । तत्रापि सिकभक्तानां विलक्षण
सुखप्रदत्वमाह । कमलक्षणमिति । कमलवत्प्रसन्नोज्ज्वलकिंचिद्वरुण-
तोपलक्षितमादकनेत्रयोः कृपाकटाक्षेण स्वभक्तानां चित्तापहरणद्वारा-
क्षणमपि स्ववियोगाऽसहनस्वभावसम्पादकमित्यर्थः ॥ ३० ॥

जनकात्मजाम् । अयोध्यामदवीं विद्धि गच्छतां यथा सु-
खम् ॥ १ ॥ अस्यार्थः । हे तात लक्ष्मण त्वं दशरथं रामं-
उपरामं शांतमृतं विद्धि । मां जनकात्मजां पितृवेश्मनिवा-
सिनीं विद्धि । अयोध्यामदवीमुद्यानभूतां पंथानं विद्धि ॥
द्वितीयपक्षे ॥ रामं सर्वस्मिन् रमणीयशीलं सच्चिदानं-
दात्मकं विद्धि दशरथं प्राकृतस्वरूपं विद्धि अग्रे पूर्ववत् ॥
तृतीयपक्षे ॥ रामं त्रयकालरक्षितारं पितरं विद्धि दशरथ-
मस्यैव देहस्य पितरं विद्धि मां अस्यैव देहस्य प्राकृतां जननीं
विद्धि जनकात्मजां त्रयकालिकजननीं मातरं । रामेण सह ।
गच्छतीं विमार्गं अयोध्यां रामनिवासेनायोध्यारूपां विद्धि
यथा सुखं सुखपूर्वकं त्वं गच्छेति श्रीसुमित्राया भगव-
दैश्वर्यज्ञातृत्वं प्रसिद्धम् ।

आदित्यरविमीशानं घृणिसूर्यमनामयम् ।

आनंदरूपिणं सौम्यं राघवं करुणामयम् ॥३१॥

पुनः श्रीरामस्य गायत्री प्रतिपादितत्वं दृढयन् विभुमित्याद्यु-
क्तार्थेषु हेतून्निर्दिशति । आदित्यरविमित्यादिभिः ॥ तत्र विभुत्वे हेतुः ॥
आदित्यरविमिति । आदित्यस्य जगत्प्रकाशकस्यापि रविप्रकाशकम् ।
उपलक्षणमिदं चंद्रादिप्रकाशकत्वस्य न तत्र सूर्योभाति न चंद्रतार-
कानेमाविद्युतोभाति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभातिसर्वं तस्य-
भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १ ॥ इति श्रुतेः । एतच्छ्रुत्युक्तस्य सूर्यादिप्र-
काशकस्य साकारत्वमेवावगम्यते । सूर्यमण्डलस्थं रामं सीतासमन्वि-
तं नमामि पुण्डरीकाक्षमिति गायत्रीप्रतिपादितस्य साकारत्ववक्ष्यमा-
णात् । श्रुत्यापितमेव भांतमिति तस्य स्वप्रकाशकत्वमुक्त्वा तस्य भा-
सेति तत्प्रभाश्रयत्वेन तस्य साकारत्वक्षापनात् । न च प्रभारूपमेव तदि-
ति वाच्यम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थं राममित्यस्य विरोधापत्तेः । न च
सूर्यादीनां प्रकाशकः केवलं किंतु तन्निर्यतापीत्याह । ईशानमिति ॥
तेषां नियंतारम् । भीषास्माद्वातः पवते भीषो देति सूर्यः । भीषास्मादग्नि-
श्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावाति पंचमः ॥ १ ॥ इति श्रुतेः । आदित्यादिप्रकाशकत्वे
हेतुः । घृणिमिति । घृणिद्युतिस्तद्वृणम् । येन द्युतिमतां सूर्यादीनां द्युति-
मत्त्वम् । किरणयोऽस्त्रमयूखांशुगभस्ति घृणिरश्मयः । इत्यमरः एतद्वृण-
मपि साकारम् । द्विहस्तमेकवक्तृ च । सहस्रकोटिवन्हींदुलक्षकोट्यर्क-
सन्निभम् । मरीचिमण्डले संस्थमिति पंचरात्रोक्तेः । एभिरपि सविग्र-
हस्य रामस्य गायत्रीप्रतिपादितत्वं दृढीकृतं भवति ॥ शांतगुणप्रदत्वे हेतुः ॥
सूर्यमिति ॥ सूर्यविभूतिकम् । आदित्यादिग्रहाः सर्वे त्वमेवेति वक्ष्य-
माणत्वात् । यश्च सूर्य इति मंत्राच्च । सूर्यस्यापि भवेत्सूर्य इति महर्षि-
वचनाच्च ॥ अनेन स्वभक्तोऽरोग्यकरस्य सूर्यस्यापि स्वामिनस्तस्य-
स्वभक्तरोगमूलाऽविद्यानिवारकत्वेन स्वभक्तशांतिकरत्वं सूचितम् ॥
तदेव स्फुटयति । अनामयमिति । न आमयोऽविद्यारोगो यस्य तम् ॥

भयदाविद्यनिवारकमित्यर्थः। स्वभक्तस्याविद्यानिरस्य तमानंदरूपिणं
 करोतीत्याह। आनन्दरूपिणमिति। सुखात्मकविग्रहवंतम्। सच्चिदा-
 नंदविग्रह इति वक्ष्यमाणात्। ततश्च। यो यं स्मरति सतद्रूपो भवति। यो
 यच्छुद्धः स एव स। युक्तेस्तद्भक्तोऽप्यानंदरूपी भवितुमर्हति। स्वयं
 सुखात्मकस्य तस्य स्वभक्तसुखीकरत्वोपपत्तेः। आदित्यादिनियंतृत्वेन
 दुर्धरस्य दुर्गम्यस्यापितस्य सौलभ्यं दर्शयति। सौम्यं राघवं करुणामय-
 मिति ॥ पदत्रयेण ॥ तत्र सौम्यं सुशीलम्। तदुक्तम्। स्मितपूर्वाभिमा-
 षी च धर्मं सर्वात्मना श्रित इति। राघवम्। रघुवंशोऽवीर्यं सर्वजननयन
 विषयतांगतम्। अनेन तस्य सौलभ्यं दर्शितम्। सकामैर्निष्कामैस्तप्रा-
 सिकामैश्च सर्वानुपायान्परित्यज्य राम एवोपासनीयो नान्यस्तस्य करुणा
 मयतवा इत्याह ॥ करुणामयमिति। करुणामयमूर्तिम्। करुणैव श्रीराम
 रूपेणाविभूतेत्यर्थः। निर्निमित्तपरदुःखप्रहरणेच्छाखलु करुणोच्यते।
 तदुक्तम्। व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः। उत्सवेषु च सर्वेषु
 पितृवपरितुष्यति ॥ १ ॥ इति यदीदं वात्मीक्युक्तं सत्यमस्ति तर्हि श्री-
 रामः करुणामयत्वेन स्वभक्तान्प्रारब्धभोगावसाने दुःखमयसंसारसाग-
 रादुद्धृत्यानंदमयमात्मानं प्रापयिष्यति। श्रुतिरप्याहीकार्थम्। तद्भक्ता-
 ये लब्धकामाश्च भुक्ता तथा पदपरमं यांति ते चेति। अत्र। नारायणं जग-
 न्नाथमभिरामं जगत्पतिं कविपुराणं वागीशमित्यैश्वर्यपराणि पदान्युक्ता
 रामं दशरथात्मजं राजराजं रघुवंशं कौशिल्यानंदवर्द्धनमिति मध्येमाधु-
 र्यपराणि पदान्युक्तानंतरं भर्गवरेण्यं विश्वेशमिति मध्ये गायत्रीप्रतिपा-
 दितमुक्त्वानंतरं रघुनाथं जगद्गुहं सत्यं सत्यप्रियं श्रेष्ठं जानकीवल्लभं
 त्रिभुं सौमित्रिपूर्वजं शांतं कामदं कमलेश्वरमिति मध्येमाधुर्यबोधका-
 नि पदान्युक्त्वानंतरं गार्हित्यरविमीशानं घृणिं सूर्यमनामयमानंदरूपिण
 मिति मध्ये ऐश्वर्यबोधकानि पदान्युक्त्वानंतरं सौम्यं राघवं करुणामय
 मित्युक्त्वान्सर्वबोधो नारदः ॥ तेन यः ॥ जगन्नाथो जगत्पतिः कविः पुरा-
 णो वागीशो स एव दशरथात्मजः। यो दशरथात्मजः स एव भर्गवरे-
 ण्यादि गायत्रीपदबोधयत्वेन गायत्रीप्रतिपादितो योगायत्रीप्रतिपादितः

स एव रघुनाथोजगद्गुरुर्जानकीवल्लभः । योजानकीवल्लभः स एवादि-
 त्यरविमित्यादिशब्दवाच्यः । य आदित्यरविर्ब्रह्मगायत्रीवाच्यः स एव
 राघवः करुणामयः परात्परः सीतासमन्वितोरामः सूर्यमंडलमध्यस्थ
 रामंसीतासमन्वितम् * । नमामीतिस्फुटंगायत्रीप्रतिपादितत्वेन वक्ष्य-
 माणः । स एव पंचरात्रेपि । द्विहस्तमेकवक्त्रं च शुद्धस्फटिकसन्निभम् ॥
 सहस्रकोटिवह्नीदलक्षकोट्यर्कसन्निभम् ॥ १ ॥ मरीचिमंडले संस्थं
 बाणाद्यायुधलांछितम् । किरीटहारकेयूरवनमालाविराजितम् । पीता-
 वरधरंसौम्यरूपमाद्यमिदं हरेरितिद्युभुजाद्यनयनत्वेनाद्यरूपत्वेन चोक्तः
 श्रीराम इति ज्ञापयित्वा । ब्रह्मगायत्र्युपादेशप्राप्तब्राह्मणत्वानां वेदविदां-
 गायत्रीजपनिष्ठानां ब्राह्मणानामयमेव परात्परतरो गायत्रीप्रतिपादितो
 दाशरथीराम उपास्योऽध्येयश्चेति ज्ञापयामास सर्वज्ञो वेद्भगवान्नारदः ॥
 वाल्मीक्यादीनामाप्तवादीनामाचार्य्यो व्यासश्चापि वेदविदितेतिहास-
 पुराणादिकर्तृत्वेनाचार्य्याणिमप्याचार्य्यः । रामः सत्यं परं ब्रह्मेति राम-
 मेव गायत्रीप्रतिपादितं ज्ञापयामास । वाल्मीकीयेषु गायत्रीप्रतिपादि-
 तराम एवेति । सर्वे परिणता जानन्ति ॥ ३१ ॥

जामदग्निं तपोमूर्तिं रामं परशुधारिणम् ॥

वाक्पतिं वरदं वाच्यं श्रीपतिं पक्षिवाहनम् ॥ ३२ ॥

अथ श्रीरामस्य सर्वावतारित्वं प्रकाशयितुमादावावेशावतार-
 रूपं प्रणमति ॥ जामदग्नीत्यर्धेन ॥ जामदग्नेर्यत्तपस्तदैवमूर्तिर्यस्य तं-
 रामं परशुरामं संततम् ॥ यच्छतधावेशात्परशुरामस्य भगवत्वं ब्रह्मया-
 त्रिष्टुत्यायः पिण्डस्य बह्वित्ववत् ॥ आकृष्टायां तु शक्तीतस्य ब्रह्मर्षि-
 त्वमैवावशिष्टम् ॥ श्रीरामस्य परव्योमाधिपतित्वज्ञापनाय वाक्पति-
 मित्यादिभिस्तं विशेषयति ॥ वाक्पतिम् ॥ सरस्वतीनायकम् ॥ वरदम्
 अभीष्टपूरकम् ॥ वाच्यम् ॥ सर्ववेदा यत्पदमामनन्ति तद्विष्णोः परमं
 पदमिति श्रुत्युक्तम् ॥ सर्ववेदोपनिषत्कारणवाक्यगतानां शब्दानां बा-

च्यम् । मननात्त्राणानाम्मंत्रः सर्ववाच्यस्य वाचकः । इति श्रीरामतापिनी
यश्रुत्युक्तस्य सर्ववाच्यस्येति पदस्यार्थप्रकाशकमिदं वाच्यमिति पदम् ॥
अग्रेपि वेदांतवेद्यमिति वक्ष्यति । विश्वरूपस्य ते रामविश्वेशब्दा हि वाचकाः ॥
तथापि मूलमंत्रस्ते सर्वेषां बीजमक्षयम् ॥ इति स्मृतिरपि तस्य सर्वशब्दवा-
च्यत्वं वदति तत्र ॥ पितृणां त्यक्तशरीरनामभिः पिण्डोदकसमर्पणेन शरीर-
वाचकानां तच्छरीरिणि पर्यवसानत्वावगमात् ॥ जीघ्रप्रकृतितत्का-
भूतसर्वचराचरवाचकानाम् ॥ जगत्सर्वशरीरं ते ॥ इति वाल्मीक्युक्तेः ॥
सर्वशरीरिणि श्रीरामे पर्यवसानत्वेन श्रीरामवाचकत्वमुपपद्यते । घटशरा-
द्यादिशब्दानां मूढैकैकदेशवाचकानां घटादिद्वारा तत्कारणभूतायामृदि-
पर्यवसानत्ववद्विष्णुनारायणनृसिंहकृष्णादिशब्दानां तु विष्णवा-
दिव्यक्तिद्वारा विष्णुत्वादि परब्रह्मवस्थाद्वारा वाच्यापकत्वजलशायि-
त्वादि तद्गुणकर्माद्वारा वारामारूपे परब्रह्मणि पर्यवसानत्वात् ॥
श्रीरामवाचकत्वमुपपद्यते ॥ निरवद्यनिरंजननित्यानन्दनिराकारनि-
गुणादिपदानां श्रीरामनिरवद्यत्वनिरंजनत्वादिदिव्यगुणद्वारा तद्वा-
चकत्वमुपपद्यते ॥ ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्या इत्युपासितव्यम् ॥
स्वभूज्योतिर्मयो नंत रूपीस्वेनैव भासते ॥ रेफारूढामूर्त्यः स्युः शक्तय-
स्तिस्त्र एव चेत्यादिश्रुतिभिः ॥ रकाराज्जायते ब्रह्मा रकाराज्जायते हरिः ॥
रकाराज्जायते शंभूरकारात्सर्वशक्तयः ॥ २ ॥ इत्येवमादिस्मृतिभिश्च
सच्चिदानंदस्वरूपत्वेन सच्चिदानंदार्थकत्वेन स्वप्रकाशज्योतिर्मयत्वेन
ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि सर्वजगदाश्रयत्वेन चोक्तस्य रामनाम्नो मृच्छद-
स्त्राशेषमृद्वाचकत्वं वदशेषपरब्रह्मस्वरूपवाचकत्वमुपपद्यते ॥ तत्कुत-

टि० (१) परब्रह्मणः अवस्थायथोक्तामणिर्यथा विभागेन नीलपीतादि-
भिर्युतोरुपभेदमवाप्नोति ध्यानभेदास्तथाच्युतः ॥ १ ॥ इति-
स्मृत्या श्रुतिरप्याह तथैव उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरुप-
कल्पना इति यथामणौ नीलपीतादिभेदो दृश्यते तथा परब्र-
ह्मणिविष्णवाद्यवस्थाक्षेया ।

श्चेत् ॥ अशेष परब्रह्मस्वरूपस्य सत्यानन्दापरिच्छिन्न चिदात्मकत्वात् ॥
 रामनाम्नोऽपरिच्छिन्नसत्यानन्द चिद्वाचकत्वाच्चात्रांशे ॥ रमन्तेयोगिनो
 ऽनन्ते सत्यानन्देचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥
 इत्यस्याः श्रुतेः प्रमाणत्वाच्चातएव तस्यरामनाम्नो विष्णवनेकसह-
 स्रनामतुल्यत्वं सर्ववेद सर्वमन्त्रजपपुण्य कोटिगुणाधिक पुण्यप्रदत्वं-
 च यदुक्तं व्यासादिभिस्तदुपपद्यते ॥ तस्यैव रामस्यगौणनाम्नामेकैकस-
 हस्रनामतुल्यत्वंयुक्तम् ॥ लौकिका वैदिकाः शब्दायेकेचित्संतिपा-
 र्धन्ति ॥ नामानिरामचन्द्रस्य सहस्रान्तेषुचाधिकम् ॥ १ ॥ एकैकं रामचन्द्र-
 स्यनामसर्वाधिकंगतम् ॥ सहस्रानामफलदं सर्वांगोष्ट्रप्रदायकम् ॥ २ ॥
 वैष्णवेष्वपिमन्त्रेषु राममन्त्राः फलाधिकाः ॥ इत्येवमादिभिर्व्यासादि-
 भिस्तत्तत्सर्वावतारि श्रीरामस्वरूपगुणकर्म संवधित्वेनोपपद्यते ॥ तेषां
 कुलीभ्यः सरसआधिक्यमिवावतारेभ्योऽवतारिणि आधिक्योपपत्तेर-
 वतारनामभ्योऽप्यवतारी नास्नामाधिक्योपपत्तेः ॥ अवतारेभ्योऽव-
 तारिणि आधिक्यंतूक्तं श्रीभागवते ॥ अवताराह्यसंख्याताहरेः सत्त्वनि-
 धेर्द्विजाः ॥ यथाविदासिनः कुल्यः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ १ ॥ इति
 अन्यत्रापितथैवोक्तम् ॥ रामस्यैवकलांशाद्वैष्णवताराभवंतिहि ॥ कोटि
 कोटिश्चकार्यार्थसिधौवीचीववैमुने ॥ १ ॥ इति ॥ श्रुतिरप्याहतथैव ॥
 उपासकानांकार्यार्थब्रह्मणोरूपकल्पना ॥ इत्याद्या ॥ तदेवंसर्वेषां
 शब्दानांश्रीरामवाचकत्वोपपत्तेः श्रीरामस्य सर्ववाचक वाच्यत्वमुक्तं
 श्रुत्यासर्व वाच्यस्येत्यनया ॥ स्मृतिस्त्वत्रैववदति वरदं वाच्यत्वमि-
 ति ॥ एतेषामुक्तामनुक्तानां च परब्रह्मवाचकानां शब्दानां मध्येराम-
 शब्दः परतत्त्वस्य परस्य ब्रह्मणोमुख्य वाचकः ॥ सर्ववाच्यस्यवाचक
 इति तापनोयश्रुतेः ॥ विश्वरूपस्यतेरामसर्वेशब्दाहिवाचकाः ॥ तथापि
 रामनामेदं सर्वेषांवीजमक्षयम् ॥ १ ॥ इतिस्मृतेश्च ॥ सोऽयं सच्चिदानं-
 दार्थकत्वेनसच्चिदानंदस्वरूप परतत्त्व परब्रह्ममुख्यवाचकः ॥ स्वप्रकाश
 ज्योतिर्मय स्वरूपश्चरामशब्दोब्रह्मपरब्रह्मविष्णु महाविष्णु हरिनारा-
 यण वासुदेवकृष्णनृसिहादिशब्दानां व्यापकत्वादि परब्रह्मगुणकर्मा-

यकानां व्यापकत्वादि तद्गुणकर्मद्वारा परब्रह्मण्यऽपरिच्छिन्न चित्स्वरूपेपर्यवसितानां मध्येन कस्यापि विशेषणं भवितुमर्हति ॥ अपरिच्छिन्नचित्स्वरूपं वाचकस्य तस्य रामशब्दस्य व्यापकत्वादि तद्गुणकर्मवाचक विशेषणत्वानुपपत्तेः तस्य तदश्रवणाच्च ॥ तस्य तद्विशेषणत्वे सति तेषां ब्रह्मरघुह्यादिशब्दानामपि सर्ववाच्यस्य वाचकत्वविष्णवे नेक सहस्रनामनुरूपत्व सर्ववेद सर्वमत्र जपपुण्यकोटिगुणाधिक पुण्य प्रदत्वोपपत्त्या श्रुति स्मृतिभिस्तथैव वक्तव्यत्वोपपत्तेः ॥ कयापि भुल्यास्मृत्यावा तथा नुक्तेश्च ॥ यश्च विष्णुसहस्रनामादिषुरामशब्दः श्रूयते सोऽपि न रामस्य मुख्यवाचको न चाभिरामेण वापुनोरामनाम भुविख्यात मित्येवमादि श्रुतिभिरुक्तस्तद्गौणवाचकश्च ॥ तस्यापि तद्गौणस्यापि रामनाम्नः सहस्रनामफलप्रदत्वेनोक्तस्य सहस्रनामादिषु पाठायोग्यात् ॥ तत्कुतः ॥ तस्यैक स्यैव सहस्रनामफलप्रदत्वात् तत्र पठित नामान्तराणां वैयर्थ्यापत्तेः ॥ न च सहस्रनामफलाधिकफलप्राप्त्यर्थं तत्र सपठित इत्यादिकं वाच्यम् ॥ तस्य तद्गौणस्यापि नाम्नो द्विस्त्रिंशच्चतुर्वारादि पठितस्य यथेष्टमनेक सहस्रनामफलप्रदत्वोपपत्तेः ॥ कुत इति चेत् ॥ सकृत्तत्पाठस्यैक सहस्रनामफलप्रदत्ववत् ॥ शतवारतज्जपस्य शतसहस्रनामफलप्रदत्वोपपत्तेः ॥ एवमग्रेऽप्युक्तम् ॥ तदेवं तद्गौणस्यापि नाम्नो विष्णवादि सहस्रनामादिषु पाठानुपपत्तेः ॥ तत्तत्सहस्रनामादिस्तोत्राविष्ठातृविष्णवादि देव तासौ दय्याद्यर्थकत्वेन विष्णवादेर्वाचक एव सरामशब्द इत्युपपद्यतेऽवगम्यते च ॥ तस्य सर्ववेदांत वेद्यस्य कात्स्न्येन वेद्यतां सर्वशब्दवाच्यस्य कात्स्न्येनावाच्यतां च गमयन्ति ॥ यन्मनो न मनुते यद्वाचा नाभ्युदितमितीदृश्यः

टि० (१) शब्दानां मध्ये सः पूर्वाक्तः रामशब्दः न कस्यापि विशेषणं भवितुमर्हतीत्यन्वयः । (२) तत् तेषां विष्णवादीनां गुणकर्मवाचकाः शब्दाः तेषां शब्दानां रामशब्दस्य विशेषणत्वस्य अनुपपत्तेः ॥

श्रुतयः ॥ अन्यथानावेदविमनुतेतंबृहंतमिति ॥ तंत्यौगनिपदंपृच्छामः ॥
 इत्यादि श्रुतिव्याकोपापत्तिः ॥ तत्सदृशस्यद्वितीयस्याभावात्तद्रूपसौ-
 दूर्यादेरियत्तागहित्येनेदमित्येवेति वाचायक्तुं मनसापिकात्स्नै नमंतुं
 चाशक्वमितियावत् ॥ स्मृतिरपि वदतीत्यमेव न तदीदृगिति केयं न
 वाच्यं न च तर्क्यते ॥ पश्यंतोपि न पश्यन्ति मे रोरूपं विपश्चितः ॥ इतो-
 यम् ॥ श्रीपतिलक्ष्मीनायकम् ॥ पक्षिवाहनम् ॥ गरुडवाहनम् ॥ ३२ ॥

श्रीशार्ङ्गधारिणारामं चिन्मयानन्दविग्रहम् ।

हलधृग्विष्णुमीशानं वलरामंकृपानिधिम् ॥ ३३ ॥

वाक्पतिवरदं वाच्यमित्यादिसामान्यपदानां वाच्यस्य विशेष
 ज्ञानाय तस्य नामायुधविग्रहान् लक्षयति ॥ श्रीशार्ङ्गधारिणमिति ॥
 राममिति ॥ चिन्मयानन्दविग्रहमिति च पदत्रयेण ॥ तत्र ॥ स्थूलमष्ट-
 भुजंप्रोक्तं सूक्ष्मं चैव चतुर्भुजम् ॥ परंतु द्विभुजंप्रोक्तं तस्मादैतत्त्रयं-
 जेत् ॥ १ ॥ इति द्विहस्तमेकवक्त्रं चरुपमाद्यमिदं हरेः ॥ इति पंचरात्रे पर-
 विग्रहस्य द्विभुजत्वोक्तेः ॥ अत्रापि शार्ङ्गधारिणमित्यस्य द्विभुजत्वोपलक्ष-
 कत्वाच्च ॥ द्विभुजं धनुर्धरं चिन्मयानन्दं विग्रहं स्वप्रकाशचिद्दयानन्दमय-
 विग्रहं यद्रामाख्यं परब्रह्मदशरथात्मजत्वं प्राप्तं तदेव गायत्रीप्रतिपा-
 दितं सर्ववेदत्रेद्यं परमतत्त्वमित्यर्थः ॥ तत्र ॥ चरमदेहं परित्यज्य चिन्म-
 यानन्ददेहिनः ॥ चिन्मात्रात्मैन्द्रियाश्चैव प्रविष्टा विष्णुमव्ययम् ॥ १ ॥
 तदंगानुग्रहीतैश्च स्वांगैरेव प्रवर्त्तनम् कुर्वन्ति भुञ्जते भोगाँ स्तदंतर्वहिरे-
 वच ॥ २ ॥ यथेष्टं संप्रवर्त्तते तस्यैवानुग्रहे रिताः ॥ इति नारायणाध्या-

टि० (१) सामान्यानि च पदानि सामान्यपदानि सामान्यपदैर्वक्तुं योग्यं
 सामान्यपदवाच्यं सामान्यपद वाच्यानां मध्ये विशेषः श्रेष्ठः
 श्रीरामचन्द्रस्तस्य नामायुधविग्रहान् लक्षयति सामान्यं
 बहुव्यापकः अत्र हरि नारायण वासुदेव विष्णवादिपदानि
 ज्ञातव्यानि ॥

त्मेमुक्तजोवदेहेन्द्रियाणांचिन्मात्रत्वोक्तेः ॥ नित्यमुक्तजीवसेव्यमानस्य
परमतत्त्वस्यरामस्य कैमुत्यन्यायेनापिचिन्मयानंदविग्रहत्वमुपपद्यते ॥
तथैवरामतापिनीयाःश्रुतयोपिवदन्ति श्रीरामविग्रहस्य चिन्मयत्वम् ॥
मुद्रांज्ञानमयीं यामेवामेतेजः प्रकाशनम् । धृत्वाव्याख्याननिरतश्चि-
न्मयःपरमेश्वरः ॥ १ ॥ ॐ तत्सद्यत्परब्रह्मरामचन्द्रश्चिदात्मकः । इती-
दृश्यस्तत्रचिदात्मकइतिस्वप्रकाशज्योतिश्चिद्वधनमूर्तिरित्यर्थः ॥ एवं
श्रीरामस्यपरव्योमाधिपतित्वं प्रकाशयार्थं संकर्षणरूपित्वमाह । हल-
धृगिति । द्वितीयार्थेप्रथमा । विष्णुंव्यापकम् । नतु चतुर्भुजंजगत्पाल-
कम् । तस्यब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चेति विभूतिमध्ये वक्ष्यमाणात् । कृपा-
निधिंकृपामूर्तिमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीवल्लभं कृपानाथं जगन्मोहनमच्युतम् ।

मत्स्यकूर्मवराहादि रूपधारिणमव्ययम् ॥ ३४ ॥

कारणार्णवशादयदिरूपित्वमाह ॥ श्रीवल्लभमित्यर्थेन । श्रीव-
ल्लभंलक्ष्मीपतिम् । कृपानाथंकरुणावंतम् । लक्ष्मीपतिकरुणावंतश्चे-
त्युक्तेः । लक्ष्मीवान् करुणमूर्तिश्चप्रतीयते । तेन । संक्षिप्यहि पुरालो-
कान्माययास्वयमेवहि । महार्णवेशयानोऽप्सुमांत्वंपूर्वमजीजनः ॥ १ ॥
इतिवालमीकयुक्तप्रकारेणसरामः खलुपरमकृपालुः स्वस्मिन्विलीना-
नामनुशायिनामभ्युदयादिप्रापणाय प्रलयांतेप्रकृतिप्रेक्ष्यततो महदा-

टि० (१) कारणस्यप्रलयस्यअर्णवः समुद्रः कारणार्णवः कारणार्णवे
शेतेकारणार्णवशायीश्रीवल्लभः सः आदौयेषां ते कृपा-
नाथजगन्मोहनाच्युताः तेषांरूपित्वंरूपमस्यास्तीतिरूपो-
त्तस्यभावः रूपित्वंतदाह ।

दिक्मुत्पाद्यते नाण्डंजनयित्वा तद्गर्भोदकेशयानोऽण्डमंतर्नियमति
 क्षोरांघ्रौ च शयानस्तत्परिपालयतीति श्रीरामएव तत्तद्वृषीसनतत्त-
 त्करोतीतीममर्थप्रकाशयत्यनंतरं मत्स्यकूर्मवाराहादिरूपधारिणमव्य-
 यमित्यादिनाजगन्मोहनमिति । तत्रैव । विमुखान्माययामोहयंतम् ।
 अथवाविमुखमात्रमोहकस्यजगन्मोहनपदार्थत्वानुपपत्तेः । सर्वजग-
 न्मोहकत्वं यथारामस्योपपद्यते तथासप्रमाणं वदामि । तथाहि । रूपं
 संहननलक्ष्मीसौकुमार्यसुवेपताम् । ददृशुर्विस्मृताकारा रामस्यचन-
 वासिनः ॥ १ ॥ चंद्रकान्ताननंराममतीवप्रियदर्शनम् ॥ रूपौदार्यगुणैः
 पुंसां दृष्टिचित्तापहारकम् ॥ १ ॥ पुरामहर्षयः सर्वेदण्डकारण्यवासिनः
 दृष्ट्वारामंहरितत्र भोक्तुमैच्छन्सुविग्रहम् ॥ २ ॥ इति । अग्नितुल्यानि-
 विषयाः ॥ दण्डकारण्यवासिनोमहर्षयः । श्रीरामरूपादिदर्शनमात्रेण-
 विमोहंप्राप्यविस्मृताकारासंतः श्रीरामंस्त्रीभावेनभोक्तुमैछनित्युक्तेः ।
 श्रीरामस्यसर्वेषांपुंसांतत्रापिमहर्षीणां निर्विषयाणां तत्त्वदर्शनांमो-
 हकत्वेन परममोहकत्वमवगतम् । तस्यचराचरमोहकत्वेतु राजानं
 प्रति सुमंतवचनप्रमाणम् । विषयेतेमहाराज महाव्यसनकर्षिताः ।
 अपिवृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पांकुरकोरकाः ॥ १ ॥ उपतप्तोदकाःनद्यः
 पल्वलानिससंसिच ॥ परिशुष्कपलाशानि वनान्युपवनानिच ॥ २ ॥
 नचसर्प्यतिसत्त्वानि व्यालानप्रसरंति च । रामशोकाभिभूतंसन्निष्कू-
 जमिवतद्वनम् ॥ ३ ॥ लीनपुष्करपत्राश्च नद्यश्चकलुषोदकाः । संतप्त-
 पद्मापद्मिन्योलीनमीनविहंगमाः ॥ ४ ॥ जलजानिच पुष्पाणिमाल्या-
 निस्थलजानिच । नातिभांत्यल्पगंधीनि फलानिच यथापुरा ॥ ५ ॥
 अत्रोद्यानानिशून्यानिप्रलीनविहगानि च । नचाभिरामानरामान्प-
 श्यामिमनुजर्षभ ॥ ६ ॥ प्रविशंतमयोध्यायां न कश्चिदभिनंदति ।

टि० (१) तेनमहदादिकेन अण्डंजनयित्वातद्गर्भोदकेशयानोऽण्डमंतर्नियमति-
 दकेशयानः ।

नराराममपश्यन्तो निःश्वसन्ति मुहुर्मुहुः ॥ ७ ॥ देवराजरथं दृष्ट्वा विना-
 राममिहागतम् । दूरादश्रुमुखाः सर्वे राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥ हर्म्य-
 विमानैः प्रासादैरवेक्ष्य रथमागतम् । हाहाकारकृतानाघ्र्यो रामादर्शन-
 कर्षिताः ॥ ९ ॥ आयतैर्विमलैर्नेत्रैरश्रुवेगपरिप्लुतैः । अन्योऽन्यमभि-
 वीक्ष्यन्ते व्यक्तमार्ततराः स्त्रियः ॥ १० ॥ नमित्राणाममित्राणामुदासीन-
 जनस्य च । भहमार्ततया कश्चिद्विशेषमुपलक्ष्यये ॥ ११ ॥ अप्रहृष्टाम-
 नुष्याश्च दीनानागतुरंगमाः ॥ आर्तश्वरपरिप्लाना धिनिःश्वसितनिः-
 श्वनाः ॥ १२ ॥ निरानन्दमहाराज रामप्रव्रजनातुरा । कौशल्यापुत्रहीने-
 वहायोऽध्याप्रतिभातिमे ॥ १३ ॥ इतीत्येवमादिकम् । इत्येवं चराचरसर्व ।
 जगन्मोहकत्वेन जगन्मोहननामत्वं रामस्योपपद्यते । यद्यपि । व्यसने
 पुमनुष्याणां भृसंभवति दुःखितः । इत्युक्तेः स्ववियोगाऽसहमाना यो-
 ध्यावास्यऽतिदुःखेन स्वयमप्यतिदुःखितस्तथापि । तद्ब्रूहि वचनं देवि
 राज्ञो यदभिकांक्षितम् । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १ ॥
 इत्युक्तात्स्वप्रतिज्ञातः पितुराज्ञापालनधर्मतश्च विभीषणादिस्वभक्त-
 रक्षणधर्मतश्च न च्यवते ॥ इत्याह ॥ अच्युतमिति । अथ तस्य सर्वावता-
 रित्वं स्फुटयितुम् । यो वै श्रीरामचन्द्रः स भगवान् ये मत्स्यकूर्माद्या इति
 श्रुत्युक्तं तत्सर्वावतारित्वोपलक्षकं मत्स्याद्यवतारित्वमाह ॥ मत्स्ये-
 त्यर्द्धेन । मत्स्यादो न रूपान् भुतुं शीलमस्येति स तथोक्तस्तम् । अव्यय-
 मिति । न विविधं विकारमेतीत्यव्ययम् । न हि पूर्वरूपोपमर्द्धेन रूपांतरा-
 णि स्वीकरोति । अपि तु तद्रूपेण स्थित एव स्वस्मिन् रूपांतराण्या विष्करोति ॥
 अतो न हितस्मादन्ये मत्स्यादयः । तथैवाहुः श्रुतयः । चिन्मयस्या द्विती-
 यस्य निष्कलस्या शरीरिणः ॥ उपासकानां काङ्क्षार्थं ब्रह्मणोरूपकल्पना
 ॥ १ ॥ रूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यङ्गाद्यादिकल्पना । द्विचत्वारिषडष्टा-
 सादशद्वादशषोडश । अष्टादशामीकथिता हस्ताः शंखादिभिर्युताः ।

टि० (१) अतः कारणं तत्स्योदयोऽवताराः श्रीरामादन्येन हि भवन्ति
 किंतु तद्रूपाणीत्यर्थः ।

सहस्रान्तास्तथातासांवर्णवाहनकल्पना ॥ १ ॥ इति॥ ॐ योवैश्रीराम-
चन्द्रः सभगवान् येमत्स्यकूर्माद्यवतारा मृभुवः स्वस्तस्मैवैनवैनमो-
नमः । इतीदृश्यः स्मृतिश्चैवमाह ॥ मणिर्यथाविभागेन नीलपीतादिभि-
र्युतः । रूपभेदमवाप्नोति ध्यानभेदात्तथाच्युतः ॥ १ ॥ इतितत्तन्मत्स्या-
दिरूपाधिष्करणकालेपिनच्यवते स्वस्वरूपाकृतिस्वभावादिभ्य इत्य-
च्युतः । इत्ययमच्युतपदस्यार्थः ॥ मणिरप्रवैदूर्यः । अयमभिप्रायः श्री-
रामचन्द्रोभगवान् मूलतत्त्वं तदेव देवादिभक्तकार्यं वशात्स्वयमावि-
र्भवति ॥ स्वस्मिन्नेव कदाचिद्व्रह्माद्युपासककार्यार्थं मत्स्यादिरूपाणि
प्रस्थापयतिवैदूर्यमणिरिव ॥ तथैवाह श्रुतिः ॥ उपासकानां कार्यार्थं व्रह्म-
णोरूपकल्पनारूपस्थानां देवतानां पुंस्त्र्यंगास्त्रादिकल्पना ॥ कल्पनं समर्थं न
स्वस्मिन्^३रूपे तत्तद्रूपप्रस्थापनमितियावत् ॥ एवं विष्णुनारायणवासुदेव-
हय्यादीनामपि ज्ञेयम् ॥ कुतः तत्तन्नामनिरुक्त्या तस्य परतत्त्वस्य अपरि-
च्छिन्नचिदात्मकस्य रामस्य तत्तदवतारे सर्वतत्त्वप्रवेशत्वजलनिवासि-
त्वसर्वभूतनिवासित्वस्वभक्तदुःखहरत्वमात्रनिष्पत्तेः ॥ न चैयं^४रीतिः

टि० (१) इतीदृश्यः श्रुतयः तथैवाहुरिति पूर्वोक्तान्वयो ज्ञातव्यः । (२)
यथा नीलपीतादिवर्णपुष्पादिभिर्युतो मणिर्विभागेन पु-
ष्पादिविभागेन रूपभेदं नीलपीतादिवर्णभेदमवाप्नोति
तथा ध्यानभेदात्स्वस्वरूपध्यानकर्तृणां स्वभक्तानां
वासनानुरूपकार्यभेदादच्युतो मत्स्यादिरूपभेदमवाप्नो-
तीत्यर्थः ।

टि० (३) तस्मिन् । तस्मिन्विष्णवाद्यवतारास्तत्तत्कार्यमात्रस्य स्वभ-
क्तदुःखादिहरत्वमात्रस्य निष्पत्तिः न तु परतत्त्वापरिच्छि-
न्निदात्मकस्य निष्पत्तिस्तस्मात् निष्पत्तेः ॥ (४) एवं यथा म-
त्स्यादयोऽवताराः रामादन्येन हि भवन्ति तथा विष्णुनारा-
यणवासुदेवहय्यादीनापि रामादन्यं न ज्ञेयं किंतु रामरूपा-
णीत्यर्थः ॥ (५) अपुनो यथा सर्वेऽवताराः परतत्त्वाद्भवन्ति

रामेसच्चिदानंदात्मकेपरब्रह्मणिपरतत्त्वेघटते । कुतः ॥ रमंतेयोगिनोऽनं-
तेसत्यानंदेचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरब्रह्माभिधीयते ॥ इतिश्री-
तनिरुक्तेः॥ यत्रानंतेसत्यानंदेचिदात्मनियोगिनोरमंतेससत्यानंदापरि-
छिन्नचिदात्मारामः ॥ इतिनिरुक्तिसिद्धेनरामपदेनासौदाशरथीरामः
परब्रह्मपरतत्त्वसर्वावतारि सर्वकारणमभिधीयते ॥ परब्रह्मव्यतिरिक्त-
स्यसर्वावतारित्व सर्वकारणत्वाऽनिष्पत्तेः ॥ इत्येवं रामपदनिरुक्त्या
रामस्यसत्यानन्दानन्तचिदात्मक परब्रह्मसर्वावतारित्वनिरूपत्या तद-
व्यावतारत्वानिष्पत्तेः ॥ अतो नहितस्मादन्यानिमत्स्यादिरूपाणि ॥
मणेर्नोलपीतादिवर्णाणीव न चपूर्वपञ्चाङ्गावेनानित्यत्वमाशङ्कनीयम् ।
एकस्मिन्नेववस्तुनि श्रीरामेवैङ्ग्यमणाविवमत्स्यादिरूपाणांयौगपद्य-
सिद्धिसत्त्वात् ॥ अतः सर्वाणिरूपाणिसनातनानिसर्वगुणवंतीतिमंत-
व्यानि ॥ सर्वेनित्याः शास्वताश्चदेहास्तस्यपरात्मनः ॥ हेयोपादेयरहि-
तानैवप्रकृतिजाःकचित् ॥ १ ॥ परमानन्दसंदोहा ज्ञानमात्राश्चसर्वतः ॥
सर्वे सर्वगुणैः पूर्णाः सर्वदोषविवर्जिताः ॥ २ ॥ इति महावाराहवा-
क्यात् ॥ तत्रनित्याइतिसदेकरसत्वम् ॥ शास्वताइत्यनादित्वं तेषा-
मवताराणांनिर्दिश्य ॥ पूर्वपञ्चाङ्गावेन तदनित्यशङ्कांनिरस्यैकस्मिन्
श्रीरामेवैङ्ग्यमणाविवमत्स्यादिरूपाणां यौगपद्यसिद्धिर्दर्शिताभवति ॥
हेयोपादेयरहिता इत्यनेनतस्यरामस्य तत्तद्रूपत्यागपूर्वकमुत्तरूपां-
तरग्रहणाभावत्वम् ॥ नैवप्रकृतिजाः कचिदिति ॥ प्रकृतिलेशरहितत्वो-
क्त्यातद्विग्रहाणां सच्चिदानन्दात्मकत्वं परमानन्दसन्दोहाइत्यनेनसुख-
पूर्णस्वरूपत्वम् ॥ ज्ञानमात्राश्चेतिगुणतः स्वरूपतोविग्रह तश्चचि-

तथैवरामाऽवतारो भवन्ति इयंरीतिः रामेनघटतेनसम्भव-
तीत्यर्थः ॥ (१) सर्वेषामवताराणामवतारी सर्वावतारी
सर्वाऽवतारिणः भावःसर्वावतारित्वं तस्यनिष्पत्त्यासिध्या
तस्यरामनन्दस्य अन्यस्मादवतारत्वानिष्पत्तेर्हेतो रामे-
इयंरीतिर्नघटते इतिपूर्वेणान्वयः ॥

स्वप्रकाशात्मकत्वम् ॥ सर्वे सर्व गुणैः पूर्णाः ॥ इति ॥ सर्वेषांसर्वगुण
पूर्णत्वञ्चोक्तंभवति ॥ तदेवंसर्वेषांसर्वगुणैः पूर्णत्वेपि यत्र लोकेस्तेसर्वे
गुणाः प्रतीयन्तेनृसिंहरामकृष्णेषु ताः पूर्णान्वदन्ति ॥ नृसिंहरामकृष्णेषु
षाड्गुण्यं परिपूर्णमित्येवम् ॥ यत्रसर्वेषांगुणानां सतामपिकाय्याऽभा-
वेनाऽविर्भावात्तत्रलोकैर्नप्रतीयन्ते तेगुणास्तास्तु कला अंशाश्चेमेवति
वदन्ति ॥ यथामत्स्यादीन् यथैक एवसर्वशास्त्रविद्यथा प्रयोजनं तत्त-
च्छास्त्रविषयप्रकाशकत्वेन कचित्सर्वशास्त्रोद्ग्राही सर्वज्ञः कथ्यते ॥
कचित्तुसएवह्येक शास्त्रोद्ग्राहिश्च उच्यते ॥ कचित्सर्वशास्त्रेक देशोद्-
ग्राहीतत्सदृश उच्यते ॥ तथावतारिणोऽवतारा वस्थास्वपिद्रष्ट-
व्यम् ॥ ३४ ॥

वासुदेवं जगदो निमनादिनिधनं हरिम् ।

गोविन्दं गोपतिं विष्णुं गोपीजनमनोहरम् ॥ ३५ ॥

श्रीरामस्यवैकुण्ठादि लोकविहारित्वं सर्व जगत्कारणत्वं च वि-
ज्ञापयन्तं विशिनष्टि ॥ वासुदेवमित्यर्जेन । वसति सर्वत्रेति वासुः ॥
रुणप्रत्ययः ॥ दिव्यतीति देवः ॥ वैकुण्ठादिषु नानाविधेषु दिव्येषु धाम-
सुनित्यं निवसन् क्रीडति दीव्यते च यस्तमित्यर्थः जगदो निम् ॥ विश्व-
स्य कारणम् ॥ चिदचिद्वस्तुशरीरकाच्छीरामादेव जगदुत्पत्तेः ॥ तथैव
श्रूयते श्रीरामतापिनीये ॥ यथैव वदवीजस्थः प्राकृतश्च महाद्रुमः ॥
तथैव रामबीजस्थं जगदेतच्च राचरम् ॥ १ ॥ इति ॥ सीतारामौ तन्मया
अत्र पूज्यौ जातान्याभ्यां भुवनानि द्विसप्त स्थितानि च प्रहृतान्येव ततो-
रामो मानवो मायया धात् ॥ १ ॥ इति च । अनादिनिधनम् ॥ उत्पत्ति
विनाशशून्यं नित्यमित्यर्थः ॥ उत्पत्तिविनाश शून्यत्वं हि नित्यत्वम् ॥
अतएव ॥ अकारणकत्वं तु तस्य श्रुतिर्वदति ॥ स्वभूज्योतिर्मयोऽनंतरू-
पीस्वेनैव भासते ॥ इत्येषा ॥ स्वभूः स्वतः सिद्धः ॥ अकारणक इत्यर्थः ॥
ज्योतिर्मयः प्रकाशात्मकः ॥ अनंतरूपी ॥ अनंतरूपधारी सर्वावतारी-

त्यर्थः ॥ स्वेनैवभासते ॥ तदन्याप्रकाश्यः (तत्सन्निधानन्द।त्मकोरा-
मोऽयैरप्रकाश्यः) स्वयंसर्वस्यप्रकाशकइत्यर्थः ॥ इतिश्रुतेरर्थः ॥ हरिम् ॥
स्वस्मादुत्पन्नस्यप्रधानादि प्रपञ्चस्यस्वस्मिन्नेवसंहारकम् ॥ अथ श्री
रामजन्मानन्तरंकदाचिद्राक्षसेभ्योभीतौ कौशिल्यादशरथौ वशिष्ठादि
पुराज्यभारंसमर्प्य सरयूपारेरामगोष्ठनाम्निस्थाने गोपवृत्यान्युपतु-
रिति । छिद्रं हिमृगयन्तेऽत्रविद्वांसोब्रह्मराक्षसाः । इतिवालकांडवचना
दनुमीयते ! कौशलखंडदृष्टगोपलीलोक्तिप्रामाण्याच्च । तत्रश्रीराम-
गोपालाभिधानो वभूव । यज्ञेनिमंज्यानीतोजनकश्च श्रीदशरथस्नेह
वशात्तत्रैवमानससरः सन्निधौसभार्यः ससेवकोगोपालवृत्यान्युवास
तस्यकन्यातुपद्माभिधावभूवयाकिलसीताख्याभाविनीति । यद्भानां-
तरंविदाया अनुक्तेः ॥ पुनरेवहि संभूतापद्मापद्मसमाप्रभा । इत्युत्तर-
कारण्डोक्तेश्चावसीयते । तत्रपद्ममयासहासज्य श्रीरामगोपालोरास-
विलासादिविविधविचित्रलीलाश्चकारेतिगम्यते । गमकश्चात्र रामा-
यणमेव । तथाहि । दशरुप्तचवर्षाणि जातस्थतवपुत्रक ॥ आशिषाणि
प्रकांक्षन्त्याः ममदुःखपरिक्षयम् ॥ १ ॥ इत्ययोध्याकांडीयकौशिल्या-
वचसि सप्तविंशतिवार्षिकस्यापि भीरामस्य सप्तदशवार्षिकत्वमुक्तम् ।
येषुदशसुवर्षेषु जातकर्मानन्तरंभाविषु रामस्वगोपालरूपेण लीलाव-
भूवतान्येषुनगणितानि ॥ सप्तविंशतिवार्षिकंतु । उनपोडशवर्षो मे
रामोराजीवलोचनः । इति पञ्चदशवार्षिकस्यविवाहोक्त्या । उषित्वा-
द्वादशसमाइक्ष्वाकूणानिवेशने । भुञ्जानामानुषान्भोगान्सर्वकामसमृ-
द्धिनी ॥ १ ॥ तत्रत्रयोदशवर्षे राजामंत्रयतप्रभुः । अभिषेचयितुंरामं
संमतोराजमंत्रिभिः ॥ १ ॥ इतिसीतावचसितदनंतरंगृहाधिकरणक-

टि० (१) यत्कृत्वातदनंतरं जनकस्थरामगोष्ठनाम्निस्थानान्निधिलां-

प्रतियात्रायाअनुक्तेः ।

(२) चपुनः अत्रश्रीरामस्य विचित्रलीलादौगमकः प्रमाणकः श्री-
रामायण मेववर्तते ।

द्वादशवर्ष पर्यंतदिव्यविलाशोक्त्याचनिश्चीयते ॥ तेषुजातकर्मानंतर-
भाविषु प्रकटितया रामगोपाललीलया विंशिष्टंप्रणमति गोविंदमित्या-
दिसार्द्धद्वयेन । गोविंदम् । गोपालरूपेणगोषुक्रीडंतमित्यर्थः ॥ गोपति
गवांस्वामिनम् ॥ विष्णुंव्यापकम् । पद्मादीनां गोपकिशोरीणां सौ-
ंदर्यस्मितेक्षण तृण्यातासां गृहेषुयुगपत्प्रविशंतमित्यर्थः । गोपीजन
मनोहरम् ॥ गोपीजनानांपद्माक्षीणांमनांसिहरंतम् । स्वसौंदर्यस्मिते-
क्षणनर्मालापादिभिः स्वसक्तानिकुर्वंतमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

गोपालं गोपरिवारं गोपकन्यासमावृतम् ।

विद्युत्पुंजप्रतीकाशं रामंकृष्णंजगन्मयम् ॥ ३६

गोपालमिति ॥ गोपालम् ॥ मृदुलतृणपल्लवर्पणादिनागवां-
तोषकम् ॥ गोपरिवारम् ॥ गावः परिवारोयस्यतम् गोप्रियमित्यर्थः ॥
अथ दानलीलांसूचयन्नाह ॥ गोपकन्येति ॥ एतदुक्तंभवति ॥ रक्षो-
विनाशफलकंसत्रेनारदादि प्रेरणयादशरथेनप्रवर्तिते श्रीनारदोपदि-
ष्टश्रीरामप्रतीतिफलकं हविर्यर्पणंकर्तुम् ॥ तत्र सश्रद्धंप्रयांतीभिःपद्मा-

टि० (१) गृहमधिकर्णमाधारोयस्य सगृहाधिकरणोदिव्य विलास-
स्तस्यद्वादशवर्षपर्यंतमुत्तयाचनिश्चीयते ॥

टि० (२) कोदृशंरामंगोपकन्यासमावृतम् ॥ ताभिः पद्मादिगोपकन्या-
भिःसमावृतम् ॥ ताभिः काभिरित्याकांक्षायामाह ॥ याः
इति कलहायंतेताभिः । इतीतिकिम् ॥ यूपोयज्ञस्तम्भस्तंयूप
मयस्यदत्तयूपमाच्छाद्यसमूहभूतस्यअत्रप्राधान्येमयद् हविः
कलशचयस्य हविषाघृतेनपूर्ण कलशानां चयस्यसमूहस्य ॥
चपुनः अनर्घ्यभूषणगणस्य बहुमौल्य आभूषणसमूहस्य च
पुनोदेवाङ्गनासु अपिअश्रुतचरस्य अस्ययौवनभारस्यप्रत्ये-
कंपकंप्रतिपरार्द्धसंख्यानिपणानिदेहि इति श्रीरघुनन्दने-

दिभिः सहृदयैरुपमस्यहविः कलशत्रयस्यानर्घ्यभूषणगणस्यास्यदेवां
गनास्वप्यश्रुतचरस्यास्ययौवनभारस्यचप्रत्येकं परार्द्धसंख्यानि पणानी-
तिकलहायंतेयाः ताभिश्चातः परितुष्टाभिरपिवहिः परुषवचनाभिः
कोपव्याजनोन्नमितभूलताभिस्तद्वेवा कर्षणायतत्सुखस्पर्शायच-
समावृतोयभवतितं श्रीराममिति ॥ विद्युत्पुञ्जप्रतीकाशम् ॥ राशीभूत-
दामिनीतुल्यकान्तिमन्तमित्यर्थः ॥ यथा कांत्याश्यामलोपिदिशोवि-

नसह कलहायंते कलहमिवाचरंतियाः ताभिः पद्मादिभिः
समावृतम् ॥ कथंभूताभिः नारदादिप्रेरणया नारदादीनामा-
ज्ञयादशरथेन रक्षोविनाशफलकं राक्षसानां विनाशोयस्मात्
तस्मिन् सत्रेयज्ञेप्रवर्तिते सतिक्रियमाणेसति तत्रतस्मिन्
यज्ञेसश्रद्धं प्रयांतीभिः ॥ किंकर्तुम् ॥ तत्रतस्मिन् यज्ञे हवि-
रर्पणं कर्तुम् घृतदातुम् ॥ कीदृशं हविरर्पणम् ॥ नारदोपदि-
ष्टम् ॥ नारदेन आज्ञापितम् । पुनः कीदृशं श्रीरामप्रीतिफल-
कं श्रीरामस्यप्रीतिरेव फलयस्यतम् । पुनः कथंभूताभिः कल-
हाभावात् वहिः पुरुषकठोर वचनाभिः ॥ पुनः कथंभूताभिः
अंतः परितुष्टाभिः । अपिहृदयेसंतोषंप्राप्तवतीभिः अपिपुनः
कथंभूताभिः ॥ कोपव्याजेन उन्नमितभूलताभिः ॥ कस्मैप्रयो-
जनाय ॥ तद्वेवाकर्षणाय तस्य श्रीरघुनन्दनस्य वेणोः आक-
र्षणाय चपुनः तस्य सुखस्पर्शाय तस्य श्रीरघुनन्दनस्य अंगा-
नां सुखेन स्वमनोभिलाषपूरकेण सुखेन स्पर्शाय परिष्वंगाय
श्रीरघुनन्दनः दानलीलायां पद्मादिभिः एवं क्रीडाकरोती-
त्यभिप्रायः नारदोपदेशेन घृतपूर्णकलशानि स्वस्वशिरसि धृत्वा
दूरादागतानां तासां भूष्टान्याभूषणानि श्रमितानि यौवना-
वस्थस्थितान्यं गानि च अतएव द्रव्ययांचामिषेण ॥ श्रीरघु-
नन्दनेन सनानाविनोद क्रीडांकरोतीत्यर्थः । अलमिति वि-
स्तणरे ॥ २ ॥

तिमिराः करोति ॥ जानकीकांति संक्रमाद्गौरमितिचारामंपद्मादिगो-
पकन्यारमयितारम् ॥ रामोरमयतांवर इतिवाल्मीक्युक्तेः ॥ कृष्णम् ॥
इद्वनीलमणिप्रभम् ॥ जगन्मयमितिख्यातप्राक् ॥ ३६ ॥

गो गोपिकासमाकीर्णं वेणुवादनतत्परम् ।

कामरूपंकलावंतं कामिनीकामदंविभुम् ॥ ३७ ॥

गो गोपिकेति ॥ गोगोपिकासमाकीर्णम् ॥ गोभिर्गोपिकासिद्ध
गोदोहनव्याजेन द्रष्टुमागताभिर्वेष्टितम् ॥ अथ रासलीलामाहवेण्विति ॥
ज्योत्स्नावत्यांशरद्वाश्रौ गोपीराकृष्टं वंशीवादनैकाग्रमनसं नामग्राह्यं
वेण्वासमाह्वयंतमित्यर्थः ॥ तदुक्तंकोशलखण्डे ॥ आज्ञुहावससीतेश-
स्ताः सर्वाजगदीश्वरः ॥ गानेनवेणुनाशाकं सर्वचेतोष हारिणा ॥ १ ॥
इतिकामरूपम् ॥ अपाकृतकंदर्पम् । कलावंतम् ॥ गोपीतोषकनृत्यगी-
तादिवैदग्ध्यविशिष्टम् ॥ कामिनीकामदम् ॥ कामिनीनांतदाश्लेषादि
कामनाभाजांतासांगोपीनां तदादिदानेनाभिलाषान्पूरयन्तम् ॥ विभुम् ॥
प्रतिगोपीरूपाधिर्भाविनम् ॥ ३७ ॥

मन्मथंमथुरानाथंमाधवंमकरध्वजम् ।

श्रीधरंश्रीकरंश्रीशंश्रीनिवासंपरात्परम् ॥ ३८ ॥

मन्मथमितिस्मिति वीक्षणादिना तासांमनांसिद्धोभयतमि-
त्यर्थः ॥ इत्थंच श्री ॥ रामगोपालरूपेणरासलीलानिरूपिता ॥ सरयू
कूलरासस्थ इतिकोशलखण्डोक्ते सहस्रनाम्नि ॥ इत्येवंहृदयार्चाय्येण
ख्यातम् ॥ स्वकृतस्तवराजभाष्ये ॥ स्वकृतसुन्दरमणिसंदर्भाख्ये-
ग्रन्थेतुतेनवाल्मीकि वचनप्रमाणैः राघवस्यरासविलासादिकंसुष्ठूपपा-
दितंभवति ॥ अत्राहुः केचित् ॥ गोविंदमित्यादिसाद्धेन श्रीरघुनाथस्य
रासलीलानिर्दिष्टा ॥ तदनंतरंतदन्यकृतरासादीनां तदनुकरणत्वं ज्ञाप-

टि० (१) तदनंतरं तस्याः श्रीरामगोपाललीलायाः अनंतरंतदन्य कृत
तरुमाच्छ्रीरामगोपाला । अन्येनश्रीकृष्णेन कृतरासादीनां

नायश्रीकृष्णरूपेणकार्यविग्रहेण तेन कृतस्यरासस्यनिर्देशः कृष्णज-
गन्नाथमितिपदद्वयाधिक्येन ॥ अन्यथापुनरुक्तिदोषापत्तेः ॥ तत्रप्राथ-
मिकसार्द्धश्लोके गोपीजनमनोहरमितिषेणुवादादिना तन्मनोहरणद्वारा
तदाह्वानद्योतकं गोपकन्यासमावृतमिति तत्कृतरास निर्देशकम् ॥
विद्युत्पुंजप्रतीकाशमिति तत्पुष्टिकरम् ॥ विष्णुमितिप्रतिगोपीतद्वृषावि-
र्भावत्वज्ञापकमिति विवेकः ॥ तदनुकरणरासप्रतिपादके गोगोपिका
समाकीर्णमिति तत्कृतस्यरासस्य निर्देशकंषेणु वादनतत्परमिति ॥
षेणुवादनद्वारागोपीजनाह्वानस्यद्योतकम् ॥ विभुमिति प्रति गोपीतद्वृ-
षाविर्भावद्योतकमितिविवेकः । तेनानुकार्यानुकरणरूपरासयोर्द्वयो-
रप्यत्रनिर्देशः कृत इतिमंतव्यम् ॥ अन्यथापुनरुक्तिदोषापत्तिः । नह्य-
त्रपुनः पुनः कथनद्वारा तदेवदूढीकृतमितिमंतव्यम् ॥ एकस्मिन्स्थाने
पुनः पुनः कथनद्वारादूढीकरणत्वानुपपत्तेस्तत्प्रयोजनाभावाच्चेति न
चवाच्यम् ॥ त्वदङ्गीकृतरासद्वयमूलत्वेन कल्पितायाः पुनरुक्ते रनुप-
पत्तेरत्रकृष्ण कृतरासोनोपपद्यते ॥ विष्णुपदविभुपदयोरर्थभेदात् ॥
गोपीजनमनोहरपद षेणुवादनतत्पर पदयोरर्थभेदाच्च ॥ गोपीजनसमा-
वृतपदगोगोपिका समाकीर्णपदयोरर्थ भेदाच्चपुनरुक्तिदोषाऽनापत्तेः ॥
पुनर्नारायणजगन्नाथमित्यादौप्रणमामि रघूत्तममित्यन्ते एकस्मिन्वा-
क्येप्रणमामीतिक्रियान्वितस्य रघूत्तमस्यविशेष्यपदस्य विशेषणभूताः

तदनुकरणत्वं तस्य श्रीरामगोपालस्य अनुकरणत्वंज्ञाप-
नाय कार्यविग्रहेण श्रीकृष्णरूपेण तेन श्रीरामगोपालेन
कृतस्यरासस्य निर्देशःकृत इत्यन्वयः ।

(२) मुख्यं यच्छ्रीरघुनाथेनकृतं तदनुकार्यं मुख्याभावेय दुषा-
दीयमानं श्रीकृष्णेनकृतं । तदकरणं तदुपरासयोः ।

(३) तत्प्रयोजनाभावात् तस्य दूढीकरणस्यप्रयोजनाभावात् ।

(४) पुनरुक्तिदोषापत्तेः श्रीकृष्णकृतरासोनोपपद्यते इविपूर्वेणा-
न्वयः ।

नानारायणजगन्नाथादिपदानामंतर्गतस्य कृष्णपदस्य रघूत्तमपदविशेष-
णत्वंगतस्य साक्षात्क्रियान्वयत्वानुपपत्त्या विशेष्यपदत्वानिष्पत्त्या गो-
पिकासमाकीर्णमित्यादिपदैः रघूत्तमपदविशेषणभूतैः विशेष्यत्वाऽनु-
पपत्तेरिति । अन्यस्तु वेवमुच्यते । श्रीरामस्तवराज तात्पर्याऽनभिज्ञ-
वाक्यार्थविचारा निपुणैर्वाक्यभेददोषान भिन्नैः पण्डितमानिभिः श्री-
रघूत्तमस्य कुत्रापि सच्छास्त्रे रासलीलानोक्ता नापिश्रूयते । कौशल-
खण्डादयस्तु कल्पिताः कृष्णस्य तुरासलीला भागवते श्रूयतेऽतोऽत्रा-
पि गोपीभिः सह तस्यैव रासलीलोपपद्यते । न तु रघूत्तमस्येति तच्चा-
पि नोपपद्यते । येषां मते कौशलखण्डादयः कल्पितास्तेषां मते श्रीराम-
स्तवराजस्य प्रमाणत्वात् स्तवराजे हि श्रीरामस्य रासलीलोक्तत्वात्
तदुपपत्तोश्च । तथा हि । अत्र स्तवराजे नारायणं जगन्नाथ मित्यारभ्य
प्रणमामि रघूत्तममित्यन्ते एकस्मिन् वाक्ये रघूत्तमपदान्वितं प्रणमा-
मीत्येक क्रियापदं दृश्यते । तत्तुरघूत्तमपदान्वितं क्रियापदं रघूत्तमपद-
स्य विशेष्यपदत्वं बोधयति । तदन्येषां नारायणादिपदानां सर्वेषां
तद्विशेषणत्वं च । विशेषणानितु विशेष्यपदवाच्यपरत्वेन स्वार्थ-
लब्ध्वासफलानि भवन्ति न तु विशेष्यपदवाच्यादन्यं स्ववाच्यमुत्थाप-
यन्ति ॥ विशेष्यपदवाच्यभिन्न स्ववाच्योत्थापने तेषां तद्विशेषणत्वानु-
पपत्त्या स्वयं विशेष्यपदत्वापत्तेरिष्टापत्तिरिति चेन्न ॥ यतोऽत्रैकपद-

(१) पुनः कृष्णपदस्य विशेष्यत्वस्य अनुपपत्तिस्तस्माद्धेतोः कृष्ण-
कृतरासो नोपपद्यते ।

दि० (२) अतोऽत्रापि श्रीरामस्तवराजेऽपि ॥

(३) तत्र रघूत्तमक्रियापदं तदन्येषां तस्माद्रघूत्तमात् अन्येषां नारा-
यणादि पदानां सर्वेषां तद्विशेषणत्वं तस्य रघूत्तमस्य वि-
शेषणत्वं बोधयति ।

(४) उत्पादयन्ति ।

न्वितं कृष्णपदस्मीपे वाकिमपिक्रिया पदं न दृश्यते ॥ येनान्वितं सत्कृ-
ष्णपदं विशेष्यपदत्वमापद्यगोविंदगोपतिमित्यादिभिर्मन्मथंभथुरानाथ
मित्यंतैरष्टादशभिर्विशेषणैर्विशेषितं सत् स्ववाच्यस्य तत्रोक्तरासा-
दिलीलादि कर्तृत्वमुपपादयेत् । न च रघूत्तमपदविशेषणीभूतस्य कृष्ण-
पदस्य कथमपिकेनापि विशेष्यपदत्वमुपपादयितुं शक्यम् । एकस्य कृष्णपद-
स्यैकस्मिन्वाक्ये विशेषणत्वे विशेष्यत्वे चोभयविधत्वं ऽगीकारे वाक्यभे-
दात्मकमहादोषापत्तेः ॥ (कृष्णकृतरासोनोपपद्यते इति पूर्वोणान्वयः) ॥ एक-
स्योभयविधानत्वं वाक्यभेदत्वमितितल्लक्षणात् ॥ न च रघूत्तमपदान्वित-
क्रियापदेन कृष्णपदस्यान्वयउपपद्यते । तस्य (क्रियापदस्य) रघूत्तमपद-
वाच्येपर्यवसितस्य विशेष्यपदभूतरामरघूत्तमपदेनान्वितत्वात् ।
तस्मादत्र कृष्णपदस्य क्रियान्वयित्वाभावेन विशेष्यपदत्वानुपपत्तेर्गो-
विंदगोपतिमित्याद्यष्टादशपदानामपि तद्विशेषणत्वानुपपत्त्या (तस्य कृष्ण-
स्य विशेषणत्वस्यानुपपत्त्या) कृष्णरासविलासाद्युपपादकत्वासिद्धेः ॥
(न क्रियापदेन कृष्णपदस्यान्वयउपपद्यते इति पूर्वोणान्वयः) ॥ परिशेषात्तानि
गोविंदमित्यादीनि पदानि स्वविशेष्यभूत रघूत्तमपदवाच्येपर्यवस्यत-
स्यैव गोपीभिः सह रासविलासादिकत्वमुपपादयंतीति निष्पद्यते तस्मात् ॥
किंच शास्त्रतात्पर्यनिर्णायकैरुपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैरपि रघूत्तमपद-
स्यैव क्रियान्वयित्वं निष्पद्यते ॥ न नारायणकृष्णादिपदैस्वन्यतरस्य ॥
तथाहि । उपक्रमे श्रीरामस्य तन्मंत्रस्य तद्व्यानस्य परतत्त्वत्वपरम-
जाप्यत्वपरध्यानत्वोक्तेः ॥ (श्रीरामस्य परतत्त्वत्वतन्मंत्रपडक्षरस्य परम-
जाप्यत्वतद्व्यानस्य परध्यानत्वोक्तेः रघूत्तमपदस्यैव क्रियान्वयित्वं
निष्पद्यते इति पूर्वोणान्वयः) ॥ पुनः सर्वलोकहितार्थाय तुष्टावरघुनन्दन
मिति नारदकृतस्तुते रघुनन्दनविषयत्वेन कृतस्नस्यस्तवराजस्य राम-
कपरत्वोपपत्तेश्च ॥ (यपुनः स्तवराजस्य रामकपरतत्त्वोपपत्तेः रघूत्तमप-

टि० (१) येन क्रियापदेनान्वितं सत्तु युक्तं सति ।

(२) स्ववाच्यस्य श्रीकृष्णस्य अत्रस्तवराजे ॥

वस्यैव क्रियान्वयित्वं निष्पद्यते इति पूर्वैर्णान्वयः) । पुनः । कृताञ्जलि-
 पुटोभूत्वा नारदः परतत्त्वं चिन्तयन् । प्राणेश्वरं राममेव ददर्श ॥ नतु ना-
 रायणकृष्णादिष्वन्यतरं यस्मात् । पुनः । नारायणं जगन्नाथमित्यादौ-
 कृत्स्नेस्तवराजेऽस्मिन् रामरघुनन्दन राघवकौशिव्यानन्दनेत्यादीनां-
 दाशरथ्यसाधारण वाचक पदानामभ्यासदर्शनाच्च ॥ (चपुनः अभ्यास-
 दर्शनात् रघूत्तमस्यैव क्रियान्वयित्वं निष्पद्यते इति पूर्वैर्णान्वयः) । तथा
 नमामिरामं महतो भहांतं राजीवलोचनं रामं प्रणमामि जगत्पतिमित्येव
 मादिभीरामः प्रदात्तस्मै वरांतरं अंतर्धानजगमाथापुरस्तस्य राघव इति
 दाशरथिपरपदैरुपसंहाराच्चोपक्रमोपसंहारलिङ्गैरपिरामस्यैव स्तव-
 राजप्रतिपाद्यत्वेन प्रधानत्वोपपत्त्या तद्वाचकस्यैव विशेष्यपदत्वोप-
 पत्तेः ॥ (विशेष्यपदत्वोपपत्तेः रघूत्तमस्यैव क्रियान्वयित्वं निष्पद्यते
 इति पूर्वैर्णान्वयः) । तथैव प्रणमामिरघूत्तममिति तद्वाचकस्यैव रघूत्तम
 पदस्य क्रियान्वयित्वदर्शनाच्च गोविंदं गोपतिमित्यादिपदैर्विशेषितस्य-
 रघूत्तमपदस्य वाच्यस्य श्रीरामस्यैव गोपीभिः सह रासविलासादिको-
 ऽत्र नारदेनोक्तः । नतु कृष्णस्य । कुतस्तद्वाचकस्य पूर्वोक्तरीत्या क्रिया-
 न्वयित्वानुपपत्त्या विशेष्यपदत्वानुपपत्त्या च गोविंदं गोपत्यादिप-
 दानां तद्विशेषणत्वेन तत्संबन्धित्वाऽनुपपत्तेस्तद्वाच्यस्य श्रीकृष्णस्या-
 त्र गोपीभिः सह रासविलासाद्यनुक्तत्वं निष्पत्तेः (नतु कृष्णस्य रासादि-
 कोऽत्र नारदेनोक्तः) ॥ इति पदपदार्थवाक्यवाक्याथ विचारनिपुणैः
 पंडितैः सुविचारणीयम् ॥ किंच ॥ जानकीहृदयानन्दचन्दनं रघुनन्दनम्
 उत्फुल्लामलकोमलोत्पलदश्यामाय रामायनः कामाय प्रमदामनोहरगु-
 णग्रामाय रामात्मने । योगारूढमुनीन्द्रमानससरोहसाय संसारविध्वं-
 साय स्फुरदोजसे रघुकुलोत्साय पुंसे नमः । इत्यग्रे वक्ष्यति नारदः । तत्र
 कामाय कामवदति सुन्दरायेत्यनेन स्वदर्शनमात्रेण स्त्रीगणमोहयतीति
 ज्ञापयित्वा पुनः प्रमदानां मनोहरो गुणग्रामो यस्य स प्रमदामनोहरगुण-
 ग्रामः । इत्यनेन तस्य प्रमदादिभिः सह रासविलासादिको ज्ञापितो ना-
 रदेन ॥ कथं तदपपद्यते इति चेदुच्यते । अत्र यैर्गुणैः प्रमदानां मनोहरति

रामस्नेहेगुणाः । दयाकृपाकरुणादयः । स्मितपूर्वभाषणादयोवा । न
प्रथमाद्यादिगुणानां दीनजनविषयकत्वात् ॥ अतोद्वितीयाः तेऽर्तितः
स्मितपूर्वकगाषणस्मितेक्षण नर्मालाप क्रीडाकौशलादिभिः स्वगुणैः
प्रमदानां कामिनीनां मनांस्यादृत्यतैः सहयज्ञादिकंतीर्थ स्नानादिकं
न करोति किंतुस्ववांछितं तद्वांछितं चरासविलासादिकं करोति-
रामः ॥ इत्ययंप्रमदामनोहरगुणग्रामपदस्यार्थ उपपद्यते । अन्यथा
सर्वेषामनोहरगुणग्रामायमहर्षिमनोहरगुणग्रामाय वेत्येवं वक्तव्यात्
नतुप्रमदामनोहरगुणग्रामायेत्येवम् । पुनोरामात्मने । तामुरामासुप्र-
मदासु अस्मामनोयस्य सरामात्माप्रमदासमासक्तमनाः । प्रमदा-
नांसौंदर्यस्मितेक्षणनर्मालापादिभिर्हृतमनाः ॥ इत्यर्थः ॥ अनेनश्रीराम-
स्यप्रमदा वशीभूतत्वमुक्त्वा ॥ कामायप्रमदामनोहरगुणग्रामायइत्या-
भ्यांपदाभ्यांप्रमदानां श्रीरामवशीभूतत्वमुक्त्वा श्रीरामस्यप्रमदाभिः
साकंप्रमदानां श्रीरामेणसार्द्धयत्कर्मणा भूतरासविलासादिकंतत्किम् ॥
अपितुसर्वमभूदिति नारदेनज्ञापितंभवति ॥ किंच ॥ गोविंदंगोपतिविष्णुं-
गोपीजनमनोहरमित्युक्तस्यविष्णुपदस्य रामात्मा इति पदेनैकार्थ्यात्
गोपीजनमनोहरपदस्यप्रमदामनोहरपदेनैकार्थ्याच्च ॥ अत्रोक्तस्यगो-
पीभिः सहश्रीरामरासविलासादेरग्रे कामायप्रमदामनोहरगुण ग्रामाय-
रामात्मने इत्येतैर्गोपीजनमनोहरादि पदार्थप्रकाशकैर्दृढीकरिष्यमाण-
त्वात् ॥ अत्रगोपीभिः सहरामस्यैव रासविलासादिकं नारदेनोक्तंभव-
तीति दृढमवगम्यते ॥ अपरंच ॥ पिताचरक्षकोभ्राताभर्ताज्ञेयोरमाप-

- (१) रमापतिः समपिता अहंतस्यपुत्रः चपुनः सः समरक्षकअहं-
तेनरक्षयः ६ सममभ्राता अहंतस्य भ्राता ३ सःसमभर्ता अ-
हंतस्यभार्या ४ सःसमज्ञेयः अहंतस्यज्ञाता ५ सःसमस्वामी
अहंतस्यदासः ६ सःसमआधारः अहंतस्य आधेयः ७ सःसम
आत्माअंतरयामी अहंतस्य आत्मीयः देहः सःसमभोक्ताअहं-
तस्यभोग्यः ८ इति नवसंबन्धाः मनूनामंत्रेणउदिताः ।

तिः। स्वास्याधारो ममात्माचभोकाच्चेतिमनूदिताः ॥ १ ॥ इत्येपुमंत्रो-
 केषु आत्मपरमात्मनवविधसंबंधेषु ॥ आत्मपरमात्मनोर्भर्तृभार्या सं-
 बंधस्यभोक्तृभोग्यसंबंधस्य चोक्तत्वात् ॥ सर्वजीवाःपरमात्मनः शेष-
 भूता इति तत्रवभर्तृर्थे उक्तत्वाच्च ॥ शेषत्वंनामपरमात्मभोग्यत्वमिति
 तल्लक्षणाच्चसर्वेषां जीवानामविशेषेणानादितःश्रीरामभार्य्यत्वभोग्य-
 त्वनिष्पत्त्या सर्वजीवशेषिणः श्रीरामस्यताभिर्जीवकोटिगताभिः स्व-
 शेषभूताभिर्निरुपाधिकभार्याभिरतण्डुलरूपाधिकस्वभोग्याभिःप्रमदा-
 भिर्गोपीभिश्च सहस्रविलासभोगादिकरणेपि नधर्मात्मत्वम-
 र्यादापुरुषोत्तमत्व धर्ममार्गोपदेष्टृत्व धर्ममार्गप्रवर्तकत्वादेर्हानिः ॥
 तस्यनिरुपाधिकस्वभार्याभी रासविलासादिकर्तुः परभार्यागामि-
 त्वानुपपत्तेः किंचतस्य श्रीरामस्यस्वधर्मानुष्ठानपरस्य स्वचरित्रेण
 धर्ममार्गप्रवर्तकस्य स्वधर्मिष्ठाग्रगण्यस्यापि प्रमदाभी रासविलासा-
 दिकर्तृत्वेपि नकाचिद्धानिरुपपद्यत ॥ तथाहि ॥ परित्राणायसाधूनां
 विनाशायचदुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामियुगेयुगे ॥ १ ॥
 यदिचाहंनवर्तेयंजातुकर्मण्यतींद्रितः ममवर्तमानुवर्ततेमनुष्याः पार्थस-
 र्वशः ॥ २ ॥ उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्व्यां कर्मचैदहम् ॥ संकरस्यचक-
 र्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ ३ ॥ इति भगवद्गीतायां ब्रह्माद्याचार्य्य-
 परंपराप्रमाणभूतायां श्रीमुखेनोक्तंभवति । भगवताश्रीकृष्णेन ॥ तत्र-
 स्वस्य धर्मसंस्थापनायान्नाविर्भावत्वमुक्तं स्वकुलोचितकर्मकर्तृत्वं

- (१) मनुदिताः मनुनामंत्रेण उदिताः कथिताः नवविधाः संबंधाः
 ४ आत्माचपरमात्माच आत्मपरमात्मानौ तयोः नवविध-
 संबंधानितेषु ४ तथा चोक्तं मंत्रार्थे ॥ शेषशेषिभावउपाधिः
 मायातद्रहिताभिः भार्याभिः नामास्वाभाविकभार्याभा-
 वम् १ पितृपुत्रभावम् २ स्वामिभार्याभावम् ३ नियम्य
 नियामकभावम् ४ आधाराधेयभावम् ५ स्वस्वामिभावम् ६
 शरीरिशरीरभावम् ७ धर्मिधर्मभावम् ८ रक्षकरक्ष्यभावम् ९

च तदकरणे प्रजानां प्रजाधर्मसंकरत्वादिदोषभोक्तुं चात्मन उक्तं भव-
ति ॥ अन्यत्र भागवतपुराणादिषु व्यासादिभिस्तस्य गोपीभिः साद्व-
रासविलासादि वर्णितः ॥ तत्रैवं सति धर्मसंस्थापनपरस्त्रीगमनयाः
स्वकुलोचितकर्मानुष्ठान परस्त्रीभोगयोश्च परस्परं चाश्रयकत्वात् न धर्म-
संस्थापकस्य स्वजातिकर्मानुष्ठानस्तस्य परस्त्रीभिर्गोपीभिः सह रास-
लीलादिर्न च कुब्जासंभोगश्चोपपद्यते ॥ तत्रागोप्यादिसंभोगिनस्तस्य
धर्मसंस्थापनात्वं स्वकुलोचितकर्मकर्तृत्वं चोपपद्यते ॥ प्रत्युत ॥ उप-
पद्यते तस्य स्ववर्तमानवर्त्तीनां मनुष्याणां धर्मनाशकत्वेन धर्मसंकरत्व-
वर्णसंकरत्वकारित्वं च यद्यपि तथापि भगवद्वचनस्य व्यासवचनस्य
वावैयथ्यापत्तेस्तदुभयोक्तं यथासत्यतां गच्छेत्तथोपपादनीयम् ॥
तथा च ॥ एष महिमा ब्रह्मणो यः न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानिति श्रुत्या ॥
यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ॥ हत्वापि स इमां लोकां गहंति
न निवध्यते ॥ १ ॥ इति स्मृत्या च ॥ ब्रह्मज्ञस्य कर्मजन्यपापालेपोक्तेः
कमुत्पन्न्यायेन भगवतः कर्मलेपानुपपत्तेः ॥ पुनर्भगवता ॥ न मां कर्मा-
णिलिप्यन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ॥ जन्मकर्मचमे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ॥
इति श्रीमुखेन स्वस्य कर्म्मालेपत्वं स्वकर्मणा दिव्यत्वं चोक्त्वा प्राकृत-
मनुष्यकृतकर्मभ्यः स्वकर्मणां वैलक्षण्यप्रदर्शनेन परमेश्वरकृतकर्मदृष्टान्ते
न जीवानां निषिद्धकर्मकर्तृत्वं निवारितं भवति ॥ व्यासेनापि यत्र तद्रास-
लीलावर्णिता तत्र तदीश्वरत्वमप्युक्तम् ॥ वर्जितं चानीश्वराणां तत्कृते-
दृशकर्मकर्तृत्वम् ॥ नैतत्समाचरेज्जातु मनसा पिहानीश्वरः ॥ विनश्य-
त्या च रन्मौढ्याद्यथारुद्रोऽन्विजं विषम् ॥ १ ॥ इति भागवते ॥ तस्मा-
त्सर्वेषां जीवानां परमेश्वरशेषत्वेन तद्भोग्यत्वात् स्वभोग्य भूताभिर्गो-
प्यादिभिः सहितस्य रासविलासादिकरणेन न पापसंश्लेषो न च धर्म-
हानिर्न च धर्मसंस्थापनहानिर्न च स्वकुलोचित कर्मानुष्ठानाऽनुपपति-
रित्सर्वं निरवद्यं यथोपपद्यते ॥ तथैव श्रीरामस्यापि गोपीभिः सह रास-
लीलावर्णनप्रकरणे ॥ गोविंदं गोपतिं विष्णुमिति ॥ विष्णुपदेन कामि-
नीकामदं विभुमिति विभुपदेन च परमेश्वरत्वज्ञापनात् ॥ अग्रेऽपि प्रमदा-

मनोहर गुणग्रामायरामात्मने इतिरासादिकं निर्विशयानंतरं योगारूढ-
 मुनीन्द्रमानसरोहंसायेत्यनेन तस्य परमेश्वरत्वज्ञापनाच्च पूर्वोक्तरी-
 त्यासर्वेषां जीवानां तच्छेषत्वेन तद्भोग्यत्वात्तामि. स्वभोग्यत्वेन स्वनिस्-
 पाधिकभाष्याभिर्गोपीभिस्तदन्याभिः प्रमदादिभिश्च रासविलासादि-
 कर्तुरपि सर्वत्रिदच्छेषत्वेन निखिलचिद्भोक्तुस्तस्य श्रीरामस्याऽ-
 धर्ममार्गप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्न धर्मात्मत्वहानिर्न च स्वकुलोचितकर्मनुष्ठानत्व-
 हानिर्न वामप्यादापुरुषोत्तमत्वहानिः ॥ सर्वेषां स्वस्त्रीमात्रभोगिनां
 परस्त्रीसंगरहितानां धर्मात्मत्वस्य स्वकुलोचितकर्मनुष्ठानयोग्यता-
 याश्च स्वमप्यादावस्थितेश्च प्रसिद्धेः ॥ ननु धर्ममार्गं चरित्रेणेति श्रुत्या
 रघुनाथस्य दाशरथित्वेन क्षत्रियधर्माश्रित्य वर्तमानस्य स्वचरित्रेण
 धर्ममार्गप्रवर्तकत्वमुक्तम् ॥ तत्र गोपीभिरन्याभिः प्रमदाभिः सह विह-
 रणं च चरित्रमस्ति ॥ तदपि तदन्यैः कृतं व्यमिति चेन्न ॥ राज्यार्हाणां महीभू-
 तां धर्ममार्गं चरित्रेणेति श्रुतेः ॥ तेन महीभूतां तत्रापि राज्यार्हाणां राज्यभो-
 ग्यानां क्षत्रियाणां स्वचरित्रेण धर्ममार्गो दर्शितो यतः । नतु ब्राह्मणशूद्रा-
 वैश्यादीनां तेषां क्षत्रियधर्ममार्गानुष्ठानाऽनधिकारात् । अतो ब्राह्मणवैश्य-
 दिभिस्तदुक्तमार्गेणैव गंतव्यमनतु तत्कृतं कर्तव्यम् । क्षत्रियेष्वपि तदाचरितं
 कर्म न सर्वैरपि क्षत्रियैरनुष्ठातुं शक्यम् । तादृशसामग्र्यभावात् । किंतु
 महीभृद्भिरेव । महीभृद्भिरेव नैकसहस्रैर्लंकादहनसेतुबन्धन खरदूषणे-
 न्द्रिजित् कुम्भकर्णरावणादिहननादिकं कर्म कर्तुं शक्यम् । ब्रह्मास्वय-
 म्भूश्चतुराननैर्द्र महेंद्रसुरनायक रुद्रत्रिनेत्र त्रिपुरांतकादिभिरप्यनि-

टि० (१) तु पुनः ब्राह्मणवैश्यशूद्रादीनां स्वचरित्रेण धर्ममार्गो न दर्-
 शितः यतः तेषां ब्राह्मणवैश्यशूद्रादीनां क्षत्रियधर्मयुद्धे मृग-
 यायां जीवहिंसादि धर्मस्य ईश्वराणां वचः सत्यं तथवाचरितं
 कश्चित् ॥ तेषां तत्स्ववचोयुक्तं बुद्धिमांस्तत्समाचरेत् अनु-
 स्ठानस्य अनधिकारात् ।

(२) ब्रह्मास्वयंभूश्चतुराननो वा रुद्रत्रिनेत्री त्रितको वा ॥ इदो
 महेंद्रसुरनायको वा ज्ञातुं शक्यो युधिरामवध्वजः ।

वार्थमिदं यमादिभिरपिकर्तुं मशक्यं तच्चरित्रं तदितरेस्तन्नकर्तुं शक्यं
यतश्चर्नेदं यमादिदेवेष्वपि कश्चिद्रघुनाथकृतं चरित्रमाचरितं समर्थो-
द्दृश्यते न वा श्रूयते । अतो यः कश्चिद्रघुनाथवत्प्रह्वरुर्देयमादिभ्योऽप्य-
धिकसामर्थ्यवान् स्यात्सरघुनाथवद्गोप्यादिभिः सह विहृत्याऽकृत्य-
कृत्वापि यमलोकं न गच्छेत्किंतु परमपदमेव । अपरं च यथा स्वस्वरूप
प्रत्यक्षः । आत्मनिरममाणोऽपिरामो मर्त्यशिक्षणार्थं शुभानिकर्माणि-
कृतवान् । तदयानि च स्वैकासक्तचित्तत्वेन स्वानन्यभक्तानां गोप्यादि
प्रमदानां मनोरथपूर्णार्थताभिः साकं रासविलासादीनि लोकदृष्ट्या
कृत्यान् अपि स्वभक्तपराधीनतया कृतवान् । यथा यो कश्चित्स्वस्वरूप
साक्षात्कार आत्मनिर्माणस्सन् स्वभक्तवाञ्छितं तादृशं कर्म कृत्वापि
तत्कर्मजैः पापैरलिप्तः सन् यमलोकं न गच्छतु किंतु रघुनाथवत्परमपद
मेव तस्यापि निषिद्धाचरणं नोपपद्यते । कुतः निषिद्धाचरणस्य तज्ज्ञा-
नित्वाऽत्मरममाणत्वाऽभिष्पादकत्वादतो यस्मिन् रघुनाथवत्समर्थस्ता-
दृशज्ञान्यात्मनिष्ठश्च निषिद्धाचरणावाधिताऽत्मरममाणश्च कश्चित्द-
न्यो नास्त्यतः परस्त्रीभिः सह विलासादिकं मपि न कुर्व्यात्किंतु स्वा-
धिकारानुरूपं तदुक्तं वा कर्म कुर्व्यात् यद्वामत्स्यकर्म वराहादिरूपधा-
रित्ववच्छ्रीकृष्णरूपधारित्वेनापि यथा श्रुतार्थ एवेति ज्ञेयम् । ३७ ।

मन्मथं मथुरानाथं माधवं मकरध्वजम् ।

श्रीधरं श्रीकरं श्रीशं श्रीनिवासं परात्परम् ॥ ३८ ॥

मथुरानाथम् । मधुपुर्याः स्वामिनम् । शत्रुघ्नद्वारा पालयंत
मित्यर्थः । माधवम् । मासंज्ञिकायाः पद्मायाः पतिम् । मकरध्वजम् ।
कंदर्पस्वरूपम् । श्रीधरम् । रेखारूपयाश्रया चिन्हितवक्षसम् ॥ श्री
करम् ॥ महाराजोचितवहुविभूतिप्रकाशकम् । श्रीशम् । तत्तद्विभूति
नियामकम् । श्रीनिवासम् । स्थिरतत्तद्विभूतिकमित्यर्थः । श्रीणां नि-
वासाय त्रसदिति निरुक्तेः । परात्परम् । परात्परं यन्महतो महान्तम् । न
तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । इतीदृशीभिः श्रुतिभिस्तत्समाभ्यधिक-
रहितत्वेनोक्तम् ॥ ३८ ॥

भूतेशं भूतपतिं भद्रं विभूतिं भूतिभूषणम् ।
सर्वदुःखहरं वीरं दुष्टदानववैरिणम् ॥ ३९ ॥

भूतेशमिति भूतेशम् ॥ सर्वप्राणिप्रभुमित्यर्थः ॥ भूतपतिम् ॥ रात्रि-
णादि भूभारापकरणे नभुवस्त्रातारम् । भद्रम् ॥ स्वयंमङ्गलात्मकम् ।
भुवोमंगलकर्त्तारं च ॥ विभूतिम् ॥ विशिष्टाभूतयोयस्यतम् ॥ अणि-
माद्यष्टादशसिद्धिसेवितमित्यर्थः ॥ भूतिभूषणम् ॥ भूतीनां भूषणम् ॥
यदनुग्रहात्तासां विभूतित्वमित्यर्थः ॥ सर्वदुःखहरम् ॥ तत्र तत्र तत्तदुःख-
काले तेन तेन रूपेणाविभूय सर्वेषां स्वाश्रितानां दुःखहर्त्तारम् ॥ तदुक्तं-
पञ्चरात्रे ॥ सर्वावताररूपेण दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ दीनानुद्धरतेयस्तु-
सरामः शरणं मेति ॥ वीरमित्यादिना दीप्ततेजसमित्यन्तेन तस्य षड-
दूषणादिसंहारकरूपत्वं वदति ॥ वीरम् ॥ अविष्कृतवीररसम् ॥ दुष्टा-
नां दानवानां वैरिणं ॥ विनाशकम् ॥ ३९ ॥

श्रीनृसिंहमहाबाहुमहातं दीप्ततेजसम् ।
चिदानन्दमयं नित्यं प्रणवज्योतिरूपिणम् ॥ ४० ॥
आदित्यमण्डलगतं निश्चितार्थस्वरूपिणम् ।
भक्तप्रियं पद्मनेत्रं भक्तानामीप्सितप्रदम् ॥ ४१ ॥

श्रीनृसिंहमिति ॥ नृषुसिंहः नृसिंहः श्रीयुक्तः नृसिंहः
श्रीनृसिंहः श्रीयुक्तं पुरुषसिंहमित्यर्थः ॥ मत्स्यकूर्मव-राहा-
दीत्यादिपदेन नृसिंहकृष्णादीनां तदवतारत्वेन पूर्वमुक्ततयात्रत-
त्कथनस्य प्रयोजनाभावात् ॥ महाबाहुम् ॥ आजानुलंघमानभुजम् ॥
न्यग्रोधमण्डलत्वलक्षणलक्षितमित्यर्थः ॥ महातम् ॥ महतोमहीया-
मिति श्रुत्युक्तं ॥ सर्वपूज्यमित्यर्थः ॥ दीप्ततेजसम् ॥ धर्धर्षप्रतापम् ॥
सहस्रादित्यतेजसमिति पूर्वोक्तेः ॥ चिदानन्दमयम् ॥ स्वार्थमयम् ॥

स्वप्रकाशानन्दस्वरूपमित्यर्थः ॥ नित्यम् ॥ सदैकरसत्वेनोत्पत्तिवि-
नाशादिशून्यमित्यर्थः ॥ प्रणवम् ॥ ओंकाररूपतद्वाच्यं वाज्योतीरूपि-
णम् ॥ ह्रस्वत्वमार्षम् ॥ आदित्यादिप्रकाशकम् ॥ सूर्यस्यापि भवेत्सू-
र्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभोः प्रभुरित्युक्तम् ॥ ज्योतिःस्वरूपं वा ॥ स्वभूज्योति-
र्मयोऽनंतरूपी । स्वेनैव भासते ॥ इति रामतापनीयश्रुतेः ॥ ४० ॥

आदित्येति । आदित्यमंडलगतम् । गायत्रीप्रतिपादितम् ॥
वरेण्यं भर्गशब्दवाच्यमिति पुनः पुनरुक्त्यारामस्य गायत्री प्रतिपादित
त्वं दृढयति । निश्चितार्थेति निश्चितम् । मनोमयः प्राणशरीरोभारूपः
सत्यसंकल्पः । आकाशात्मा सर्वकर्मासर्वकामः सर्वगंधः सर्वरसः
सर्वमिदमभ्यासतोऽवाक्यनादः ॥ इति छांदोग्यश्रुतिसिद्धमर्थस्वरूपं
परमार्थभूतं भोग्यभोगोपकरण भोगस्थानं तदस्यास्तोतिनिश्चितार्थ
स्वरूपीतम् । प्राशस्तेनित्ययोगेवामतुष् । भक्तप्रियमितितत्पुरुषो बहु-
ब्रोहिर्वा । उक्तार्थे हेतुद्वयम् । पद्मनेत्रमिति । भक्तानामीप्सितप्रदमिति च
पद्मनेत्रत्वादभीष्टप्रदत्वाच्च भक्तानां प्रियः सः । तदभीष्टप्रदत्वाद्भक्ता-
स्तस्य प्रिया इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कौशलेयं कलामूर्तिं काकुत्स्थं कमलाप्रियम् ।

सिंहासने समासीनं नित्यव्रतमकल्मषम् ॥ ४२ ॥

भक्तेप्सित प्रदेस्यस्तस्याधिक्यं निर्दिशति । कौशलेयमिति ।
कौशलाया अयोध्याया अधीश्वरम् । अनेन तद्देशीयानां स्वसार्द्धगमन
रूपेप्सितप्रदत्वं सूचितम् । कौशलास्ते ययुस्तत्र यत्र गच्छन्ति योगिनः ॥
इति स्मरणात् । कलामूर्तिम् ॥ पुरे ग्रामेष्वाग्रयणैरिन्द्रियैश्च महोत्सवैः ।

टि० (१) आवाक्यनादः अवाकीनादः नवाक् विद्यते यस्य स अवाकी
वाक् इन्द्रियरहित इत्यर्थः ननादः अनादः घोषरूपशब्द
रहित इत्यर्थः ।

वभौभूः पक्षशस्याढ्याकलाभ्यांनितरांहरैः । १ । कलावतीर्णौ । युवयो
 विद्वक्षयाइत्याद्युक्तेः कलाशब्दो भगवद्विग्रहार्थकः । कलाः भगवद्वि-
 ग्रहाः मूर्तयोऽवतारायस्यतम् । अथवा कलाश्चतुःषष्टिसंख्याकास्ताः
 मूर्तयोयस्यतम् । तासवतिप्रवीणमित्यर्थः । काकुत्स्थम् । कर्तेद्रथाहन-
 त्वेन त्रैलोक्यदुर्द्धर्षप्रतापस्य काकुत्स्थस्यवंशेप्रादुर्भूतमित्यर्थः । कम-
 लाप्रियम् । निखिलसौन्दर्यनिधेः । कमलायाः प्रियत्वादशेषसुन्दरी-
 गणप्रियमित्यर्थः । अनेनतस्यापिसौन्दर्यात्तत्सौन्दर्यस्याधिक्यद्योति-
 तम् । सिंहासनेसमासीनं रघूत्तमं प्रणमामीत्यनेनविशेषणेन सिंहा-
 सनस्थस्यरघूत्तमस्यसेव्यत्वंज्ञापितंभवति । नित्यव्रतम् । अवाधित-
 धर्माचारनियमम् ॥ अतोऽकल्मषंनिर्दोषम् । स्मृतिमात्रेणकीर्तनेन च
 दुरितनिवर्तकमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

विश्वामित्रप्रियंदांतं स्वदारनियतंव्रतम् ॥

यज्ञेशंयज्ञपुरुषं यज्ञपालनतत्परम् ॥ ४३ ॥

विश्वामित्रप्रियमिति ॥ तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा ॥ दांतम् ॥ जि-
 तेन्द्रियम् ॥ स्वदारासुस्वस्त्रीष्वेव नियतोव्रतो नित्यभोगनिष्ठायस्य-
 तम् ॥ दाराशब्दस्यनित्यं बहुवचनांतत्वात्कच्चिते सफला दारा इति
 भरतं प्रतिरामेण ॥ भरतदाराणामपि बहुत्वस्योक्तत्वाच्च ॥ तत्प्र-
 योगेन श्रीरामस्य बहुस्त्रीभोक्तृत्वं ज्ञापितं नारदेन ॥ अन्यथास्वपत्नी
 नियतव्रतमित्येवंवक्तव्यात् ॥ एवमग्रेपि ॥ प्रमदामनोहरगुणग्रामाय
 रामात्मने ॥ इतिवक्ष्यतिसनारदः ॥ वाल्मीकीयेपि ॥ तत्पूर्वापरवचन
 परस्परविरोधपरिहारद्वारा तेषां परस्पर विरुद्धार्थकत्वेन भास्यमाना
 नांवाल्मीकिवचनानामेकार्थप्रतिपादनपरत्वेन श्रीरामस्य बहुस्त्रीव-
 ल्कभत्वमुपपद्यते ॥ तथाहि ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य दासीनां च शतं
 शतम् ॥ दशैपरमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ १ ॥ इति ॥ अत्रशतं
 शतमिति वीप्सया रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नेभ्यश्चतुर्भ्योपिशतं

शतं कन्याग्रनमनुत्तमंददौ जनकइत्यवगम्यते ॥ तत्रकन्यापदेन ता-
सामपि विवाहित्वं जानकी समवयस्कत्वम् ॥ (ज्ञापितमित्युत्तरेणान्वयः)
अनुत्तमपदेन रूपगुणवस्त्रभूषणादिभिर्जानकीसमत्वेन जानकीसखि-
त्वं ज्ञापितम् ॥ तदुक्तं महर्षिणा ॥ वरकांचनकेयूरमुक्तावरविभूषितैः ॥
भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ १ ॥ इति दासीनामित्युक्तिस्तु
अविवाहितानां दासित्वस्य लोकप्रसिद्धिरुपपद्यते ॥ दासीनामितिव-
चनं विनातासामपि जनकदत्तकन्यात्वेन विवाहितत्वोपपत्त्या सर्वथा
सीतासाम्यमुपपद्यते ॥ तन्निवारणार्थं ॥ (तासांशतशतकन्यानांदा-
सीत्वनिवारणार्थम्) नतुसर्वथा सीतादासीत्वज्ञापनार्थं दासीत्ववच-
नम् ॥ दासीपदस्य यथा श्रुत्तार्थं कत्वस्वीकारेण ॥ अनुत्तमपदस्यवैय-
र्थ्यापत्तिरनिवार्या ॥ ददाविति पदंतु ॥ तत्प्रति गृहीतुः रामस्य
भोग्यत्वं तद्भोक्तृत्वेपि रामस्याधर्मरहितत्वं चोपपादयति ॥ अन्यथा
प्रतिगृहीत पदार्थस्याभोग्यत्वेन तद्ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ कैरपि
प्रतिग्रहो न ग्राह्यः तद्भोक्तुरधर्मित्वापत्तेश्च ॥ सर्वेष्वपि तद्गृहीतृषु व-
शिष्ठादिष्वप्यधर्मित्वापत्तिर्दुर्वारित्यतो यथोक्तमंतव्यम् ॥ (श्रीरामस्य
बहुदारामन्तव्यम्) किंजनकेन ताभिर्दासीभिः सहश्रीजानक्याः श्री-
रामस्य समर्पणात् ॥ जानकी समर्पणेनैवतासामपि समर्पणत्वोपप-
त्तेस्तासामपि श्रीरामभोग्यत्वमुपपद्यते ॥ यथास्वरूपेण परस्परं भि-
न्नानामप्योदनानामनेकसहस्राणामेकस्मिन् ॥ पात्रेपकानां मध्येकेना-
प्येकस्मिन्नप्योदने भुक्तेसर्वाणि तद्भिन्नान्यप्योदनानितद्भुक्तत्वेन तद्-
च्छिष्टत्वेनोच्यंते ॥ (तद्वच्छ्रीरामस्य जानकी भोगेनैव तद्भोक्तृत्वोपपत्तेः
तद्भोक्तृत्वेपि तद्धर्मात्मत्वाऽहानेरुक्तमाप्तवादिना महर्षिणैवमाद्यमभि-
प्रायैरेव श्रीरामस्य बहुस्त्रीभोक्तृत्वं धर्मात्मत्वं चोपपद्यते इति पुर्वेणा-
न्वयः) ॥ दक्षिणाश्चारु सर्वांग्यः स्त्रियः सर्व गुणान्विताः ॥ मनोभि-
रामारामास्तारामोरमयतांवरः ॥ १ ॥ रमयामास धर्मात्मानित्यं पर-
मभूषिताः ॥ ताश्चतंरमयामासुर्नित्यमुद्भिन्नयौवनम् ॥ १ ॥
इति॥ अत्ररमयतांवर इतिपट्टी बहुवचनेन येकेचित्स्त्रीरमयंतः संतितेभ्यः

सर्वेभ्योपितद्रमयितृत्वे रामस्यश्रेष्ठत्वोक्त्यायदनेन स्त्रीभिः सहस्रास-
 विलासादिषुकर्तव्यकृतंतदन्यैर्नकृतंतैःकर्तुंमशक्यंचतदितिविज्ञापयित्वा
 तस्यसर्वप्रकारेण बहुस्त्रीभोक्तृत्वं बोधयामासात्तवादीमूनिपुंगवोवा-
 ल्मीकिः । अद्यथास्त्रीभिः सहस्रासविलासादौ पुरुषांतरेभ्योऽस्येप-
 दपिन्यूनत्वे ॥ रमयितृकलोरामोरमयामासधर्मवित् । इत्येवंप्रयोगः
 स्यात् नतु रमयतांवरः । नचधर्मात्मा । इत्ययंप्रयोगःस्यात् । इममेवो-
 क्तार्थज्ञापयितुं कण्ठतोऽपिमुनिः श्रीरामस्यबहुस्त्रीवल्लभत्वमुक्तवान् ॥
 संप्रहृष्टाभविष्यन्ति रामस्यपरमास्त्रियः । अप्रहृष्टाभविष्यन्ति स्नुषास्ते-
 भरतक्षये इति । अत्रपरस्त्रीपदस्थाने स्नुषापदोपादानात् ॥ कैकेयी-
 स्नुषापदबहुवचनांतस्य कौशल्यास्नुषा बहुत्वस्योपलक्षकत्वाच्चश्री-
 रामभरतादीनां विवाहांतराश्रवणाच्च जनकदत्तानामुत्तमकन्यानांकौ-
 शल्याकैकेयीस्नुषात्वोपपत्तेस्तासामेव कौशल्याकैकेय स्नुषात्वव-
 चनेन तत्पुत्रवधूत्वं ज्ञापयित्वा श्रीरामभरतादिभोग्यस्त्रीत्वं ज्ञापया-
 मास मुनिःमंथराप्यंतः पुरचरी श्रीरामभरतादिभिस्तत् श्लेषदर्शनं-
 विनाकथं सहस्राकैकेयीं प्रत्युक्तवतीस्नुषास्तबेति । कैकेय्यपितासां
 स्नुषात्वनिश्चयंविनाकथंतादृशंवचनं सेहे ॥ अतोऽप्रतिसिद्धमनुमतं
 भवतीतिन्यायात्कैकेय्यनुमत्तमेव मंथरोक्तवती । तस्मादाप्तवादिना
 वाल्मीकिनातासांतस्नुषात्वोक्तेरुपपद्यते श्रीरामभरतादिभोग्यस्त्री-
 त्वंतासामिति । अत्रस्त्रीणांपरमत्वं तत्स्नुषात्वंच परिभाषारूपंसर्वत्रो-
 न्मेयम् । यःसुखेषूपधानेषु शेतेचन्दनरूपितः । सेव्यमानोमहार्हाभिः
 स्त्रीभिर्ममसुतोत्तमः ॥ १ ॥ इति दशरथःअत्रशयनीय सेवनाधिकारम-
 हार्हत्ववहवचनैः संभोगौचित्यजात्यौत्तमत्वानंतत्वानि स्त्रीणांप्रती-
 यन्ते ॥ महार्हत्वं तुजातिगुणरूपानुकूल्यादितएवनेकेवलाभ्यां रूपयौ-
 धनाभ्यां सिद्धयति ॥ वरकांचनकेयूरमुक्ताहारविभूषणैः ॥ भुजैः परम

टि० (१) यदप्रतिषिद्धं प्रतिनिषेधरहितं तदनुमतं समतमंगीकृतं
 भवतीतिन्यायात् ॥

नारीणामभिमृष्टमनेकधा ॥ इत्यत्रापि परगत्वोपदानात्कैश्चित्सैरं
 धीत्वमासामुक्तं तदनुचितमेव ॥ नहिदर्भगानां दुर्जातीनामन्योपम-
 र्दितानां पुंश्चलीनां श्रीरमणरामभद्रांगाभिमर्षक्षमत्वमुपपद्यते
 यतोऽत्रस्त्रीषु तद्भुजेषु बहुवचनप्रयोगात् ॥ युग पदनेकयोपिदनेकभुजा
 नेकविधाभिमर्षणाऽसंभवात् ॥ एकत्रभूजेतत्तत्समग्रसंकेतसमवेतालं
 गन चुंबना नंदासनवक्रिमपरावर्त्तन तिर्य्यगीक्षणाच्छादन निःसत्त्व
 त्वाद्याधर्मालक्ष्यंते ॥ यतः करोपरिभागवाचकैः शृंगाररस पोषकै
 भुजैस्तदभिमृष्टत्वमुक्तम् ॥ नतुकरैः करशब्दस्यहस्ताधोभाग परत्वेन
 सेवामात्रद्योतकत्वात् ॥ अतोऽत्रभुजैरितितस्यानेकधाविलासत्वं
 द्योतयति । गीतवादित्र निर्घोषैर्वराभरणनिःस्वनैः ॥ मृदंगनृत्यशब्दै-
 श्च सततंप्रतिबोधितः ॥ १ ॥ इतिरमणीयानां प्राणेभ्योपि वल्लभत्व-
 मुक्त्वा । पुष्पसंचयचित्रेषु सुचंदनागरुगंधिषु ॥ पांडुराभ्रप्रकाशेषु
 कोकिलारुदितेषुच ॥ २ ॥ प्रासादाग्रविमानेषु मेरुमंदरकांतिषु । हेम-
 राजत भौमेषुसुप्तवाभूमौतु सुप्तवान् ॥ ३ ॥ इति अनेकविधसौगंधेषु
 कमल कोमलेषुमुक्ताद्यलंकारोज्ज्वलेषु देवनरदेव किशोरीणामंगेषुयः
 शेतेससौकुमार्यनिधिरत्यंत कामभोगैः संवृद्धोपिकर्कशेषु दर्भेषुशेते-
 स्मेतिविस्मयस्तादात्मिक कवेर्व्यज्यते॥ श्रीरामस्यलोकाऽगोचरोदिव्यो
 पिपरिग्रहोऽस्तीत्यवगम्यते ॥ तत्रशेषउवाच ॥ इतिवाक्यं समाश्रुत्य-
 शत्रुघ्नः परवीरहा । स्वयंविवेशतोयांतर्हनुमतपुष्कलान्वितः ॥ १ ॥
 यावज्जलं विवेशासौ तावत्पुरमदृश्यत । अनेकोद्यान शोभाढ्यममेयं
 पुष्टभेदनम् ॥ १ ॥ तत्रमाणिक्याखचितेस्तम्भेमणिमयेहयम् । वद्धंद-
 दर्शरामस्य स्वर्णपत्र सुशोभितम् ॥ २ ॥ स्त्रियस्तत्र मनोहारिरूप धारि-
 ण्यउत्तमाः । सेवन्तेसुन्दरीमेकां पर्य्यंकेसुखमास्थिताम् ॥ ३ ॥ तान्दू-
 ष्ठास्त्रियः सर्वाः प्रावोचन् स्वामिनींप्रति ॥ इत्यारभ्य ॥ कात्वंकस्या-
 सिसुश्रोणि कातेशक्तिः कथंत्विह । तिष्ठसि श्रीमतीकिते सर्ववद
 वरानने ॥ ४ ॥ इतिहनुमता पृष्ठासोवाच ॥ अहंतुयोगिनीनाम सुभगा-
 जनमोहनी ॥ रामारामस्यपादाब्ज सेवकीकर्मकारिणी ॥ ५ ॥ कृत्वा-

पादार्चनादीनि सहाभिर्भर्तुं रादरात् । इहासेऽहंतंदादेशाद्बुद्ध्या देव-
 दानत्रैः ॥ ६ ॥ इति ॥ वनिताश्चापितद्वत्ता मयोध्यां पालयंत्विमाम् ।
 सर्वकामैः शुभैः श्रीमान् रामः संसिध्यतां वने ॥ १ ॥ इति दशरथः ॥ अत्र
 रामः कामं वनं प्रयातु । तद्वत्ता मयोध्यां वनिताः पालयंतु ॥ रामच-
 रामवनितास्तादृशमामयोध्यां पालयंत्वित्यन्वयः ॥ श्रीरामवनिताभिः
 पाल्यमाना अयोध्यारामस्यैवेति । श्रीरामः शुभैः सर्वकामैः संसिध्यतां
 नतु भरतः इति वनितामन्यदीयत्वेताभिरयोध्यायाः पालनेपिरामः
 कथं संसिध्यताम् ॥ अन्यदीयानां तदप्रसक्तेश्चेत्यभिप्रायः ॥ उत्तमस्त्री
 सहस्रैर्योमधुरः परितोर्चितः ॥ सोऽयं मृगी सहस्रेण सेव्यते सदयो-
 वने ॥ १ ॥ इति भरतः सर्वानृत्यंतु हृष्यंतु नर्तवयस्त्वयि चागते । अन्तः
 पुरगतानाद्यर्यो नंदंतु च समासिताः ॥ २ ॥ इति भरतएव ॥ अत्र नार्यः
 श्रीरामभद्रस्यैव ॥ नहि पुत्रो मातृषु स्त्रीशब्दं प्रयुं जीत ॥ कच्चित्स्त्रियः
 सांत्वयसि कच्चित्तास्ते सुरक्षिताः कच्चिन्नश्रद्धस्यासां कच्चिद्गु-
 ह्यं न भाषसे ॥ १ ॥ इति रामः ॥ नचात्र मातृविषयः प्रश्नः कच्चिद्गुह्यं
 न भाषसे इति गुह्यभाषणस्य मातृभिः सहासं भवात् ॥ न च
 भरतस्त्री विषयः ॥ कच्चित्तेसफला दारा इति तद्भेदश्रवणात्
 मातृसर्वाः कुमारांश्च सर्वांश्च स्त्रीगणान्मम । अग्रतो भरतः कृत्वा
 मच्छत्वग्रेसमाधिना ॥ १ ॥ इति श्रीरामः ॥ अत्र मातृणां पृथङ्-
 निर्देशस्तेन स्त्री बहुत्वं स्फुटमेव ज्ञायते ॥ रामस्य दक्षिणे पार्श्वे पद्मा
 च श्रीरूपस्थिताः ॥ सव्ये च ह्रीर्विशालाक्षी व्यवसायस्तथा गतः ॥ १ ॥
 शरानानाविधाकाराधनुश्चायतविग्रहम् ॥ पंचायुधानि सर्वेऽपि ययुः
 पुरुषविग्रहाः ॥ १ ॥ वेदा ब्रह्मणरूपेण सान्नित्री सर्वरक्षिणी ॥ ॐ
 कारोथवषक्कारः सर्वे राममनुव्रताः ॥ ३ ॥ यांतंतमनुगच्छंति स्वांतः
 पुरगताः स्त्रियः सवृद्ध बालदासीकाः सवर्षधरकिन्नराः ॥ ४ ॥ अत्र
 दासीनां स्त्रीभ्यः पृथङ्निर्देशो बहुस्त्री पोषकः ॥ सांतः पुरश्च भरतः
 शत्रुघ्नसहितोन्वगात् ॥ अत्र पद्माश्रियोर्दक्षिणस्थिति निर्देशाच्च श्रीशब्दे
 नात्र सीतागृह्यते किंतु सीताया रूपांतरं सखीवा ॥ सीताहि विमला

साध्वीतव पूर्व परायणा ॥ नाग लोकं सुखं प्राप्तातवा श्रय तपोबला
 ॥ १ ॥ स्वर्गते संगमो भूयो भविष्यति न संशयः ॥ इति ब्रह्मणानाग
 लोकयातायाः श्रीसीतायाः पुनः स्वर्गे संगम भाषणात् ॥ तस्याः
 श्रीराम वामपाश्व स्थिति नियमाच्च ॥ सीता श्रीरिव रूपिणीत्युप
 मानोपमेथ भावाच्च । श्रियः श्रीश्च भवेदग्रया इति श्रियः श्रीत्व वचना-
 च्च सीतायाः पद्माश्रियोः पृथक् सिद्धेः ॥ नचात्र दशरथस्त्रीणां श्री-
 राममनुयात्रोक्तेत्यवसेयम् ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य राममातायशस्विनी
 ॥ अथ पश्चात्सु मित्राच्च कैकेयीचयशस्विनी ॥ १ ॥ धर्मं कृत्वा बहुविधं
 त्रिदिवं पर्युपस्थिताः ॥ सर्वाः प्रतिष्ठिताः स्वर्गराज्ञादशरथेनताः
 ॥ २ ॥ समागता महाभागाः साद्ध सप्तशतीयुताः ॥ २ ॥ इति तासां
 पूर्वमेव स्वर्गं प्रतिष्ठितत्ववचनात् ॥ सांतः पुरश्च भरतः शत्रुघ्न सहितो
 ऽन्वगात् ॥ इति भरत शत्रुघ्नयोरंतः पुरस्य पृथगभिधानात् ॥ लक्ष्म-
 णांतः पुरं त्वनेन सहैवान्वगात् ॥ ततश्च ॥ यांतंतमनुगच्छंति स्वांतः
 पुरगताः स्त्रियः ॥ सवृद्ध बालदासीकाः ॥ इति तद्दासीभ्यस्तत् स्त्री-
 णां पार्थक्य निर्देशकं महर्षि चरम वाक्यं श्रीरामस्य बहुस्त्रीत्वाऽमन्य
 मानानां मतनिरासं करोति अतः श्रद्धयाऽश्रद्धयावा
 श्रीरामस्य बहुस्त्री नायकत्वं मंतव्यम् ॥ तांश्चमांतः पुर-
 स्त्रीत्वेनोक्ताः ॥ वैदेह्याः ताः सखी भूत्वा प्राप्स्यथाः स्वमनोरथम् ॥
 इति वचनात् ॥ श्रीजानकी सखीत्वं प्राप्ता जनकदत्ताः ॥ अनुत्तमकन्या-
 तर्गता विदेहानां कन्यकाः संति ॥ न च तासां दासीत्वं सखीत्वं च कथनं
 तन्नूनत्वद्योतकम् ॥ किंतु परमरसपोषकमेव ॥ रसिकानां सर्वथा
 स्वकार्यसिद्धिपरत्वात् ॥ उत्कृष्टकुलजन्म गुणकर्मणामपि स्वामिनं
 प्रति दास्यादिभिरनुवर्तनस्योचितत्वाच्चेति मुनेरभिप्रायः ॥ अतएव
 श्रीरामपरमप्रियायाः श्रीजानक्याः स्वमुखेनैवात्मनः श्रीरामदासीत्व-
 कथनमुपपद्यते । एवं च जानीहि मां भूपतेः रघुनाथस्य सेवकीमिति ॥
 रामारामस्य महिर्षी रामस्य च सखीप्रिया ॥ १ ॥ रामराजस्य पादाब्ज
 सेवकी कर्मकारिणी ॥ न ग्रहीष्यामि तद्वाहं राजराजस्य धीमतः ॥ २ ॥

इति हनुमतं प्रतियोगिनीवचनमपिसंगच्छते ॥ प्रियः प्राणसमः प्रेक्ष्यो-
 भ्राता चासि सखामम ॥ इति श्रीरामः । शिष्यः प्रेक्ष्यः सहायश्च भविष्या-
 मिव नेतव ॥ इति श्रीरामं प्रति लक्ष्मणवचनम् ॥ अहमस्यावरो भ्राता
 लक्ष्मणो नाम सवंधा ॥ गुणज्ञस्य कृतज्ञस्य गुणैर्दास्यमुपागतः ॥ १ ॥
 कथं दासस्य दासीत्वं सुभगे भवितुमिच्छसि ॥ इति सूर्पणखां प्रति
 लक्ष्मणवचनम् ॥ लक्ष्मणः परमो बंधुः सखा भक्तः प्रियो सिमे ॥ तथानुजः
 सहयामि च सौमित्रे त्वया दुर्गमितो वनम् ॥ इति श्रीरामः ॥ भक्तो रक्तो
 नुगंता च भ्राता मृत्युः सुहृच्चते ॥ त्वया च सततं रक्ष्यस्त्वं चैवानेन
 राघव ॥ १ ॥ इति सुमित्रादेवी वाक्यम् ॥ एवं विदेहानां हिकनन्यकाः
 श्रीजानकीसखीत्वं प्राप्य तया सह श्रीरामपत्नीत्वं प्राप्ता अपि कचिद्दासी
 शब्देनोच्यन्ते ॥ कचित्सखीत्वेन प्रतिपाद्यन्ते ॥ वैदेह्यास्ताः सखीभूत्वा
 प्राप्स्यथ स्वमनोरथम् ॥ इत्यादिषु ॥ कचित्स्त्रीत्वेन निर्दिश्यन्ते ॥
 संप्रहृष्टा भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ॥ अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नु-
 षास्ते भरतक्षये ॥ १ ॥ इति स्फुटमेव ॥ श्रीजानकी मांडव्यादि सहा-
 गताः ॥ जनकदत्ताः विदेहानां कन्यासहिताः यास्ताः श्रीरामपरम
 स्त्रीत्वेनोक्ताः ॥ पुनः कौशल्या कैकेयी स्नुषात्वं वचनेन तासां तत्पुत्रवधू
 त्वद्वृद्धीकरणद्वारा श्रीरामभरतादीनां बहुस्त्रीनायकत्वं स्फुटमेवोक्तम् ॥
 एवं चेत्तर्ह्येक पत्नीव्रतोराम इत्येवमादि वचनानां कागतिरिति चेदु-
 च्यते ॥ इयं सीतानरश्रेष्ठसहधर्मचरीतव ॥ गृहाण पाणिना पाणित्व-
 मस्या रघुनंदन ॥ १ ॥ इति जनकवचनम् ॥ तत्र शतसंख्या सुदीयमाना-
 सुवह्नीषु मध्ये स्थिता इयमित्यंगुल्या निर्देशेन ताभ्यो निर्धार्योक्ता ॥
 तद्वस्तंगृहीत्वोक्तावेयं सीतानाम्नी तव सहधर्मचरीतव सहधर्म चर-
 णार्थं दीयते मया तुभ्यम् ॥ अनयैव सहत्वया तीर्थस्नान गोदानयज्ञादि
 लक्षणो धर्मः कर्तव्य इत्यर्थः । इत्येवं वाग्वंधनं कृत्वा पश्चात्तांतस्मै ददौ ।
 इत्याह गृहाणेति ॥ त्वमस्याः अनया सहधर्मचरणार्थं तुभ्यं मया दीयमा-
 नायाः पाणिपाणिना गृहाणेत्येवं जनकेन ब्राह्मणानां तत्र स्थानां वशि-
 ष्ठादीनां मध्ये अग्न्यादि देवतासाक्षित्वेन वाग्वंधनं कृत्वा तस्मै दत्त-

त्वात् ॥ अप्रतिपिद्धमनुमतं भवतीति न्यायात् ॥ श्रीरामेण तद्वचन-
 मंगीकृत्य तद्वस्तस्य ग्रहणाच्च ॥ यत्कर्त्तव्यं तदनयासहेति श्रुत्या-
 त्येकस्याएव सहधर्मचारित्व निर्देशाच्च ॥ स्वपितृतुल्यजनकाज्ञया
 प्रदर्शित श्रुत्याज्ञयाच ॥ एकयामुख्यया गृहीतहस्तया सहाभिषिक्तया
 सीतयैव स्वपत्न्यासहव्रतः ॥ यज्ञदानतीर्थस्नानादिलक्षणोनियमो-
 यस्य स एकपत्नीव्रतः ॥ एवं तदेकपत्नीव्रतपरवाक्यानां तदनेकस्त्री
 बोधकवाक्यानां च परस्परं निर्विरोधेनैकवाक्यतोपपत्तेर्निर्वाधने
 श्रीरामस्यानेक परमस्त्रीनायकत्वसिद्धेः । परस्पर विरुद्धार्थत्वेन
 भास्यमानानां वाक्यानां तद्विरोधापकरणेन तदेकवाक्यता निष्पादन
 द्वारा शास्त्रार्थ निर्णायकानामाप्त वाद्याच्चाढ्याणामपि श्रीरामनिष्ठा-
 नेक परमस्त्रीनायकत्व संमत्त्वोपपत्तेः वाल्मीकिवचनानि श्रुति-
 मूलकानि भवितुमर्हति वेदार्थशास्त्रवादि वाल्मीकि प्रणीतत्वात् ॥ मन्वा
 दिवचन वदिदित्येवम् ॥ पुनः कृत्स्नं वाल्मीकिरामायणं श्रुतिमूलकं भवति
 वेदार्थोपबृंहणरूपत्वात् ॥ मन्वादिस्मृतिवदित्येवं च कृत्स्न मपि
 रामायणं वेदमूलकं भवितु मर्हति गायत्र्यर्थ भूतत्वात् ॥ गायत्र्यर्थ भूत
 शास्त्रांतरवत् ॥ यन्ने अंतर्ज्ञेयमित्येवं निरपेक्षप्रमाणवाल्मीकि वचनानुमि-
 त्तानां श्रुतीनामप्युक्तार्थे प्रमाणत्वाच्च श्रीरामस्यानेक परमस्त्रीनाय-
 कत्वमेकपत्नीव्रतत्वं च यथोपपादितमस्माभिस्तथैव निष्पद्यते
 नान्यथा ॥ अन्यथा तद्विविधवचनानामन्योऽन्यविरोधाऽनिवृत्तेः ॥ तदन्य
 तरवचनानां वाधापत्तेश्च कच्चिन्न परदारान्समभ्राताभ्यपद्यत ॥
 इति ॥ न रामः परदारांस्तु चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ इत्येवमादिवचनैः ॥
 यासां परमनारीणामनेक विधभूषणभूषितैर्भुजैरनेकधाभिर्मृष्टोरामो
 नित्यशस्तासां परदारत्वदासीत्वानुपपत्तेश्च ॥ एतद्वचनाऽनंगीकारे । न
 रामः परदारांश्च चक्षुर्भ्यामपि पश्यति ॥ इत्येवमादिवचनानां वैयर्थ्या-
 पत्तेश्च किंबहुविवादेन स्नुषात्तत्र भरतक्षये ॥ इति वाल्मीक्युक्तस्य पुत्र-
 वधूवाचकस्य स्नुषापदस्य परमस्त्री पदेनोत्तम स्त्रीपदेन महाहस्त्री
 पदेनोक्तानां श्रीरामस्त्रीणां श्रीकौशिल्या पुत्रवधूत्वोपपादन द्वारा

श्रीरामभोग्यस्त्रीत्व प्रतिपादकस्य विरोधेन नकैश्चिदपि कथंचित्ता-
 सां दासीत्वं न वा परस्त्रीत्वमुपपादितुंशक्यमिति माधुर्य्यरीत्यापि
 श्रीरामस्यबहुरस्त्रीनायकत्वं निर्वाधं निष्पन्नतरमेवास्माभिः स्फुर्यी-
 कृतम् ॥ किञ्च ॥ अप्सरोगणसंघाश्च किन्नरीपरिवारिताः ॥ बालाश्च
 रूपवंत्यश्च स्त्रियः पानवशंगताः ॥ १ ॥ उपानृत्यन्ति राजानं नृत्य-
 गीतविशारदाः ॥ दाक्षिण्यश्चारु सर्वग्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥
 मनोभिरामा रामास्ताः रामोरमयतांवरः । रमयामास धर्मात्मा नित्यं
 परमभूषिताः ॥ ताश्चतं रमयामासुर्नित्यमुद्भिन्न यौवनम् ॥ ३ ॥
 इत्यादिभिर्महर्षिणा अप्सरोगण किनर्याद्याभिः सहश्रीरामस्यरास
 विलासादि लीलानिर्दिष्टा ॥ तत्रकिन्नरीभिः परिवारिताः परितआ-
 वृताः अप्सरोगणसंघाः समूहाः राजानमुपसमीपे आसर्वतः नृत्यन्ति
 अप्सरोगणसंघानां समूहानां बहुत्वेनराजानंपरिवाय्येवनर्तनस्यो-
 पपत्तेः ॥ एतेनकिन्नरी परिवारिताः अप्सरोगणसंघाः रामंमध्यीकृततं
 परित आवृत्य तत्समीपेपरितः नृत्यन्ति गायन्तिरमयन्ति क्रीडन्तिचेत्यव-
 गम्यते ॥ तत्र ॥ ताश्चतंरमयामासुरित्यनेनताः स्त्रियस्तंरामंक्रीडया-
 मासुरित्युक्तत्वात् ॥ पुनस्तारामोरमयामासइत्यनेनतैःसहरामोपिनृत्य-
 गानादिकंकृतवानित्यवगमात् ॥ नृत्यगानकर्त्रीभिरप्सरोभिः रामस्य-
 पय्यावृतत्वोपपत्तेः ॥ अग्रेनृत्यन्तीत्यनुक्तेः ॥ उपानृत्यन्तीत्युक्तेश्च
 रामस्याप्सरोगणसंघानां चपरस्परंरमयितृत्वोक्तेश्चपानवशंगताः
 सर्वेगुणान्विताइत्येवमादिपदानां तत्सहायकत्वद्योतकत्वाच्च ॥ रम-
 यतांवरइति सर्वरमयितृश्रेष्ठत्वेनोक्तस्यरामस्यरासादिकथनं विना-
 रमयितृन्यूनत्वोपपत्तेश्च ॥ रमुक्रीडायामितिधातुसूत्रात् ॥ क्रीडावि-
 हारइतिविहारः स्यात्परिक्रीडाइत्येवं रमुधातुप्रयोगस्य रमयामासे-
 त्यस्यतद्रासाद्युपपादकत्वाच्च ॥ अन्यथारमयितृवरवचनस्यवैयर्थ्याप-
 त्तेश्च ॥ रामोरमयतांवरः रमयामासेतिवादिनामहर्षिणा श्रीरामस्य-
 परब्रह्मत्वं बहुस्त्रीनायकत्वंताभिः सहतद्रासविलासादिकत्वंच सर्वम-
 ब्ररामायणेपरोक्षेणोक्तंभवति ॥ रामायणस्यवेदोपबृंहणरूपत्वाद्धेदस्य

देवानां परोक्षप्रियत्वाच्च वदन्ति हि श्रुतयस्तेषां देवानां परोक्षप्रियत्वम्
 परोक्षप्रिया इव हि देवा इत्याद्याः ॥ स्मृतिरपि वदति तथैव ॥ परोक्षवाद्दो-
 वेदोऽयं परोक्षं नममप्रियम् ॥ कर्ममोक्षाय कर्माणि धिधत्ते ह्यगदं यथा ॥
 इति तस्मादत्र परोक्षवादिवेदात्मके रामायणे परोक्षेणैवाप्सरोगणसं-
 घादिनृत्यगीतादिदर्शनश्रवणादिभिरेण श्रीरामस्य रासविलासादिकं
 सर्वमुक्तं भवतीत्यवगंतव्यम् ॥ तदेवं श्रीरामायणे श्रीरामस्य बहुस्त्रीना-
 यकत्वसिद्धेताभिः सह रासविलासादिकत्वसिद्धेश्च श्रीरामायण वा-
 क्यैरेकवाक्यत्वमेकार्थं गतानामादिरामायण कौशलखण्डादिवाक्यानां
 श्रीरामायणगूढार्थप्रकाशकत्वेन तदुपबृंहणभूतानामपि प्रमाणत्वमुपपद्यते
 येषां पंडितमानिन आदि रामायण कौशलखण्डादयः कल्पितास्ते
 पांवचनमेव कल्पितं मत्वाऽनादरणीयं विद्वद्भिः शास्त्रतात्पर्यं विचार
 निपुणैः । तदेवं श्रीरामस्य माधुर्यं रोत्यापि बहुस्त्रीवल्लभत्व सिद्धेः
 सर्वस्त्रीस्वामिन्या श्रीजानक्या तद्विरोधाश्रवणाच्च ॥ ऐश्वर्य-
 रोत्यातु श्रीरामस्य सर्वं चिदचिच्छेषित्वेन सर्वजीव भोक्तृत्वोपपत्त्या
 सर्वजीवभर्तृत्वनिष्पत्तेः ॥ ये भर्तृभार्याभावेन श्रीरामं भजन्ते तेषामेव
 र्ससकत्वमुपपद्यते ॥ नान्येषां शृंगाररसस्थायी रतिविमुखानां दासी-
 नामिव श्रीरामरासविलादि सहायकत्वधर्मिणामिति निर्वाचोऽयं
 सिद्धांतः ॥ अलमतिविस्तरेण ॥ यज्ञशंयज्ञपूज्यम् ॥ यज्ञपुरुषं यज्ञा-
 त्मकं पुरुषम् ॥ यज्ञपालनतत्परं विश्वामित्र यज्ञरक्षणतत्परम् ॥ ४३ ॥

सत्संधं जितक्रोधं शरणागतवत्सलम् ।

सर्वकुशेषाहरणं विभीषणवरप्रदम् ॥ ४४ ॥

सत्यसंधमिति ॥ सत्यासंधाप्रतिज्ञायस्यतम् ॥ अखंडित प्रतिज्ञमि-
 त्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ तद्वब्रूहि वचनं देविराज्ञो यदभि कांक्षितम् ॥ करि-
 ष्ये प्रतिजाने च रामोऽहिर्नाभिभाषते ॥ १ ॥ इति ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां
 त्वां वासीते स लक्ष्मणम् ॥ न हि प्रतिज्ञां प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ २ ॥

इतिचजितक्रोधमिति प्रसह्यक्रोधोनास्ति स्वनिदेशातिवर्त्तिन्यविनी-
तेतु पार्थ्यतिकोऽसौस्यादेवयथाभ्यर्थनयापिमार्गादातरि समुद्रे ॥
शरणागतवत्सलमिति ॥ तदाहस्वयमेव सकृदेवप्रपन्नाय तवास्मीति
च याचते ॥ अभयं सर्वभूतेभ्योददाभ्येतद्व्रतंमम ॥ १ ॥ इति ॥ न च
तच्छरणागतस्य तत्प्राप्ताभ्युपगत प्रारब्धव्यतिरिक्तं किञ्चिद्वाधकांत-
रमस्ति । सदोषस्यापि तस्य कथंचिदपि त्यागाऽश्रवणात् । तदप्याहस्व-
यमेव ॥ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषोयद्यपितस्य-
स्यात्सतामेतदगर्हितम् ॥ १ ॥ इति । अस्यार्थः ॥ मित्रभावो विश्वासो
मानसोधर्मः ॥ अनेनमानसी प्रपत्तिरुक्ता । तेनविश्वासेन व्यवसायेन
मांसंप्राप्तं सम्यक्दृढविश्वासेनप्राप्तम् । अवश्यमयंमां रक्षिष्यतीति
दृढव्यवसायेन मन्निवास भूमिमागत्यमांप्रति तवास्मीत्येवं याचंत-
मित्यर्थः ॥ इत्ययमर्थः ॥ सकृदेवप्रपन्नाय तवास्मीतिचयाचतेइत्यस्य-
वचनस्यानुसारेणोक्तः तत्रप्रपन्नायेति मानसीप्रपत्तिरुक्तायाचते इति
वाचिकी ॥ एवंप्राप्तंतम् ॥ आनयैनं हरिश्रेष्ठदत्तमस्याभयंमया ॥ विभी-
षणोवा सुग्रीवयदि वा रावणःस्वयम् । १ । इति ॥ एतस्माद्वचनाद्रा-
वणसदृशमपि दोषवंतं कथंचन केनप्रकारेण प्राणनाशपर्यन्ते भयेप्राप्ते-
ऽपीत्यर्थः ॥ न त्यजेयमिति शरणागतत्यागिनः ॥ आजन्मकृततदोष-
भागित्वस्य स्वसर्वसुकृतहानेश्च तेनैवोक्तत्वात् एतदेवस्फुटयति
कंडुवाक्ये आर्तोवेत्यादिभिः । आर्तोवायदिवाहृतः परेषांशरणंगतः ।
अरिःप्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ १ ॥ इति ॥ आर्तोदीनोदूतः
परेषांशरणं निवासभूमिमागत्याप्यत्यक्तगर्वः अरिःशत्रुः परेषां स्व-
शत्रूणां शरणंगृहं कस्यापि भयाद्गत्यंतरालाभाच्चगत इचेदरिस्त-
र्हिकृतात्मनास्वप्राणान् परित्यज्यापि सरक्षितव्यः ॥ रक्षितव्यइति
विधिप्रयोगःविधित्यागे महांतंदोषमाह ॥ सचेद्भयाद्वामोहाद्विकामा-
द्वापिनरक्षति ॥ स्वयाशक्त्या यथासत्त्वं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥ इति ॥
सशरण्यश्चेद्यदियः स्वशरणगतमारणायोद्युक्तस्तस्य महाशत्रुस्तस्य
भयाद्वामोहात्शरण्यधर्मापरिज्ञानाद्विकामात् शरणागतशत्रुशत्रोर्द्रव्यः

प्राप्ति लोभाद्वास्वशक्त्यायथासत्त्वं स्वशरणागतमरिमपिनरक्षति तर्हि
तत्पापं तेनारक्षणेनयत्पापम् ॥ अथवा तेनशरणागतेनाजन्मतः कृतं-
पापंप्राप्नोति ॥ लोकगर्हितं लोककृतांनिदा चप्राप्नोतीत्यर्थः ॥ नके-
वलंतत्पापंलोकगर्हितं चप्राप्नोति ॥ किंवाजन्मकृतनत् सर्वसुकृतस्य
नाशोपिभवतीत्याह ॥ विनष्टं पश्यतस्तस्य रक्षिणःशरणागतः ॥ आ-
दायसुकृतंतस्य सर्वगच्छेदरक्षितः ॥ १ ॥ इति तस्यरक्षिणः शरण्यस्य
पश्यतःसतः नष्टश्चेत्शरणागतः ॥ तर्हिस्वकृतंपापं शरण्यायदत्वातस्य
शरण्यस्यसर्वसुकृतंपुण्यमादायपापाभावात्तत्पुण्यवलेनस्वपुण्येननच
पुण्यलोकंगच्छेदित्यर्थः ॥ सशरणागतारक्षीविनष्टशरणागतगृहीत
सर्वसुकृतत्वान्नपुण्यलोकंगच्छेत् ॥ किंतुविनष्टशरणागतस्य यत्पापं
लब्धंतस्यफलभोगायनरकं गच्छेदितिभावः ॥ उक्तार्थस्फुटयति ॥
एवमिति ॥ एवंदोषोमहानत्रप्रपन्नानामरक्षणे ॥ अस्वर्ग्यंचायशस्यं
चवलवीर्यविनाशनम् ॥ १ ॥ इति ॥ प्रपन्नानांस्वशत्रुभयादगत्या स्व-
शत्र्वंतरशरणमागतानां तत्राप्यत्यक्तशत्रुभावा नामप्यत्रारक्षणे ॥ एव-
मुक्तप्रकारकारक्षितशरणागतपापग्रहणलक्षणः ॥ लोकगर्हालक्षणश्च
स्वसर्वसुकृतनाशलक्षणश्च महान्दोषोभवति ॥ तेनदोषेणयद्भवति
तत्स्वयमेवाह ॥ अस्वर्ग्यमिति ॥ विनष्टशरणागतादत्ततत्सर्वसुकृत-
त्वात् ॥ सुकृतलेशस्याप्यनवशेषात् सशरणागतारक्षी स्वर्गनगमि-
ष्यति किंतुप्राप्ततत्पापप्रभावेन नरकंगमिष्यति ॥ अतःशरणागतः
शत्रुरपिसर्वथारक्षणीयः सर्वैरपीतिप्रकरणार्थः ॥ अत्रशरणागति प्रक-
रणविचाराच्छ्रीरामप्रपन्नानां सर्वार्थोभयप्रकारेणापिश्रीरामपदप्राप्ति-
रूपपद्यते ॥ तथाहि ॥ यदिरामोरक्षिष्यति स्वशरणागतं तदातद्वत्ता-
भयः संस्तत्परमंपदंयास्यति यदितुसनरक्षिष्यतितं तदासस्वसर्व
पापंरामायदत्वा श्रीरामस्यसर्वसुकृतं चादायतत्प्रभावेण तत्परमंपदं-
यास्यति ॥ इत्युभयथापितत्प्रपन्नानां तत्प्राप्त्युपत्तेस्तत्प्राप्तिकामैर्मु-
मुक्षुभिस्तत्प्राप्त्यर्थतयोक्तायेउपायाः शास्त्रेषुकर्मादयस्तेषां परित्या-
गपूर्वकंकेवलं श्रीरामशरणागतत्वेनभाव्यम् ॥ नहिश्रीरामशरणागत-

स्य भाव्यपराधनिवृत्तये तदनुरूपंप्रायश्चित्तं नवापुनःशरणागतिः क-
 र्तव्यानवामोक्षार्थं प्रयत्नांतरश्चेतिज्ञेयम् ॥ तत्सकृच्छरणागतेरेवाभय
 प्रदत्वश्रवणाच्छ्रीरामशरणागतस्यद्विः स्थापनाश्रवणाच्च । तदुक्तम् ।
 सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते ॥ अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्व-
 तंमम ॥ १ ॥ द्विःशरं नाभिसंधत्ते द्विःस्थापयतिनाश्रितान् ॥ द्विर्दश-
 ति नचार्थिभ्योरामोद्विर्नाभिभापते ॥ २ ॥ इति ॥ येषांतुमित्रभावेन
 संप्राप्तमित्युक्तो महाविश्वासोनास्ति तेषामुक्तशत्रुशरणागति कथ-
 नेनज्ञापिता कपोतशत्रुव्याधदृष्टान्तेनज्ञापिताच ॥ श्रीरामनिवासगृह-
 श्रीमदयोध्यावासलक्षणागतिः कर्तव्येतिज्ञापयति ॥ श्रूयतेहिकपोतेन-
 शत्रुः शरणमागतः ॥ पूजितश्चयथान्यायं स्वैश्चमांसंनिर्मन्त्रितः ॥ १ ॥
 सहितंप्रतिजग्राहभाय्याहर्तारमागतम् ॥ कपोतोवानरश्रेष्ठ किंपुनर्म-
 द्विधोजनः ॥ १ ॥ इति ॥ कपोतेनतिर्य्यग्योनिना शास्त्रानधिकारित्वेन
 धर्मानधिकारिणास्वभाय्याहर्तृत्वेनशत्रुव्याध आजन्मतः पापीशरणं
 स्ववासस्थानमागतोयथा न्यायंपूजितः स्वैर्मांसंनिर्मन्त्रितः स्वप्रा-
 णान्परित्यज्य तत्क्षुधापकरणेनतंसुखीकृत्य स्वशरण्यधर्मोरक्षित-
 इत्यर्थः ॥ सहिकपोतोरावणतुल्यंतदधिकं वाभाय्याहर्तारमऽतएवात-
 तायित्वेन वधयोग्यमपिस्ववासस्थानागतंतावन्मात्रेणतंस्वशरणा-
 गतं मत्वास्वशरण्यधर्मरक्षणायतंप्रतिजग्राह ॥ कपोतस्तिर्य्यग्योनि-
 धर्मानधिकार्य्य समर्थश्चकिमुतमद्विधोजनो मद्विधोधर्मिष्ठजनाग्र-
 ण्यः स्वचरित्रेणधर्ममार्गप्रवर्तकश्चक्रवर्ति राजत्वेनसर्वथासमर्थश्च
 यदिव्याधतुल्यमाजन्मतः पापिनंस्वभाय्याहर्तृत्वेन वधयोग्यंचराव-
 णंमद्रासभूमिमागत्य राघवंशरणंगतः ॥ इत्येवंयाचमानंरावणमहंप्र-
 तिगृहीयामितिकिवक्तव्यम् तथाच यदिव्याधसदृशः आजन्मतः
 पापैकरतोभाय्याहरण सदृशार्द्रमहापराधकर्ताचयः कश्चिच्छ्रीराम-
 जन्मभूमिं तन्नित्यनिवासभूमिं च श्रीमदयोध्यामागत्यवसेत्तस्य कपो-
 तेन स्वमांसैर्व्याधनिमंत्रणवदैहिकंयोगक्षेमंकृत्वादेहांतेस्वप्राप्तिलक्षणं
 योगंतदपुनरावृत्तिलक्षणं चक्षेमंकुर्याद्रामस्तदाकिमुक्तव्यम् ॥ अ-

इयमेवसत्यप्रतिज्ञः सत्यवादीचरामोतदप्राप्तस्यप्रापणलक्षणंप्राप्तस्य
रक्षणलक्षणं चयोगक्षेममैहिकमामुष्मिकं चसर्वसर्वथा करिष्यतीति-
दृढविश्वासेनायोध्यावासंकुर्व्यात् ॥ श्रीरामप्राप्तिकामोयः कश्चिद-
स्तीतिफलितोऽर्थः ॥ अस्मद्गुरुभिः श्रीतुलसीदासैरपितथैवोक्तं ॥
ममधामदापुरीति ॥ श्रीअयोध्यायाः श्रीरामस्वरूपप्रापकत्वोक्तेश्च ॥
वाल्मीकीयरामायणे श्रीरामोपनिषदि च श्रीरामस्यायोध्यावासिनां
जंगमाजंगमानां च स्वधामप्रापकत्वप्रसिद्धेश्च ॥ श्रीरामशरणागत-
स्य तत्कैकर्यविनाकर्तव्यांतरं नास्तीति तस्यस्वशरणागत सर्वक्ले-
शापहारित्वादित्याह ॥ सर्वक्लेशापहरणमिति ॥ सर्वक्लेशाः अविद्या-
स्मितरागद्वेषाभिनिवेशाः ॥ इत्युक्ताः पञ्चक्लेशाः ॥ यद्वापुरुषार्थं चतु-
ष्टयसाधनमूता येक्लेशप्रदाउपायास्तेषामपहरणं यस्मात्तत् ॥ तत्तत्सा-
धनानुष्ठानं विनैवस्वशरणगताभीष्टप्रदमित्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ यावै-
साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ॥ तयाविनातदाप्नोतिनरोनाराय-
णाश्रयः ॥ १ ॥ इति ॥ तद्वात्सल्यस्थानमुदाहृत्यविशिनष्टि ॥ विभी-
षणवरप्रदमिति यद्वा न केवलं स्वशरणागतक्लेशापहरणेन तन्मोक्षमा-
त्रप्रदोरामः किंत्विहापितदभीष्टप्रदइत्याह विभीषणवरप्रदमिति ॥
तदाहस्वयमेव ॥ अहंहत्वा दशग्रीवंसप्रहस्तं सहात्मजम् ॥ राजानंत्वां-
करिष्यामि सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ १ ॥ रसातलं वाप्रविशेत्पातालं वा-
पिरावणः ॥ पितामहसकाशंवानमेजीवन्विमोक्षते ॥ २ ॥ अहत्वा रा-
वणंसंख्ये सपुत्रवलवांधवम् ॥ अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रात्रु-
भिःशपे ॥ ३ ॥ ४४ ॥

दशग्रीवहरं रुद्रं केशवं केशिमर्द्दनम् ।

वालिप्रमथनं वीरं सुग्रीवेप्सितराज्यदम् ॥ ४५ ॥

प्रतिज्ञापारगत्वं निर्दिशन् न केवलं तदभीष्टप्रदः किंतु तद्वि-
रोधि विनाशेन निर्विघ्नकर्तापीत्याह ॥ दशग्रीवहरमिति ॥ विभीषण

विरोधि रावणशिरश्छेतारम् ॥ विभीषणंप्रति कृतप्रतिज्ञापारगमि-
त्यर्थः । रुद्रम् । तच्छिरश्छेदन कालेऽपिक्रोधांविष्टमित्यर्थः । ननुशिव
भक्तरावण हननेनशिव विरोधापतिरित्याशङ्क्याह ॥ केशवमिति ॥
कश्च अश्चईशश्चकेशाः ब्रह्मविष्णु रुद्रास्तान् वासयतीति केशव-
स्तम् । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां स्वनाम्ना सृष्टिस्थिति संहारशक्तिप्रदान
द्वारा तेषांस्वस्वाधिकार योग्यता संपादकमित्यर्थः ॥
तुक्तंस्कंद पुराणेशिवेन ॥ मुख्यत्वाद्विश्वबीजत्वात्तारक
त्वान्महेश्वरः । त्वदंशैः स्वीकृतंरामह्यस्माभिर्नामतेत्रिभिः ॥ १ ॥ भार्ग-
वोऽयंपुराभूत्वा स्वीचक्रेनामतेविधिः । विष्णुर्दाशरथिभूत्वास्वीकरो-
त्यधुनाप्रभो ॥ २ ॥ संकर्षणस्ततस्तेऽहं स्वीकरिष्यामिशाश्वतम् । एक
मेवत्रिधाजातंसृष्टिस्थित्यंतहेतवे ॥ ३ ॥ इति ॥ एवमादिसुराःसर्वे
युक्ताःश्रीरामतेजसा ॥ जगत्कार्य्यावसानेतु वियुज्यन्ते च तेजसा । १।
इत्येवमादिभिश्च ॥ प्रशस्तकुंतलवंतंवा । केशिमर्दनम् । रामगोपालली-
लायांकेशिसंज्ञासुरनाशकमित्यर्थः । स्फुटमेतदादिरामायणादौ ॥
पुनः स्वाश्रितविरोधिविनाशपूर्वकत्वेन तदभीष्टप्रदत्वं रामस्यव्रतं
दृढयति ॥ वालिप्रमथनंस्त्रीप्रवेप्सितराज्यदमिति । स्वाश्रितविरोधि-
नाशपूर्वकं तदीप्सितसंपादकमित्यर्थः ॥ तत्रतस्यातिहर्षसूचयति
वीरमिति ॥ ४५ ॥

नरवानरदेवैश्च सेवितंहनुमत्प्रियम् ।

शुद्धं सूक्ष्मं परंशांतं तारकं ब्रह्मरूपिणम् ॥ ४६ ॥

तस्यसुग्रीवादिस्वामित्वंज्ञापयति ॥ नरवानरदेवैश्चसेवितमि-
ति ॥ एवंसत्यपितस्यानन्यभक्तप्रियत्वं दर्शयतिहनुमत्प्रियमिति ॥
तत्पुरुषोवहुव्रीहिर्वास्नेहोमेनियतोराजन्त्वयिनित्यंप्रतिष्ठितः ॥ भक्ति-
श्चनियतावीर भावोनान्यत्रगच्छतु ॥ १ ॥ इतिवाल्मीकीयहनुमद्वच-
नात् ॥ अनन्यस्नेहः ॥ अनन्यप्रोतिः ॥ अनन्यभक्तिः ॥ अनन्यसेवकः ॥
अनन्यभावः ॥ अनन्यप्रभोजनश्चहनुमान् ॥ तादृशानांप्रियः ॥ तादृ-

शाः प्रियायस्येति वा ॥ अत्र नरवानरदेवानामार्त्तजिज्ञास्वर्थार्थिभक्त-
त्वात् ॥ तेषांप्रीतेः स्वप्रयोजनेषु निष्ठत्वात् ॥ स्वप्रयोजनसिद्धार्थं
श्रीरामसेवातत्परत्वाच्चतैः सेवितमित्येतावन्मात्रमुक्तम् ॥ न तु तत्प्रि-
यत्वम् । हनुमांस्तु श्रीरामैकनियतस्नेहः ॥ स्नेहस्य मनोधर्मत्वात्तदेकम-
नस्कस्तेन तदेकोपायस्तदेकोपेयश्चेत्यर्थः ॥ श्रीरामैकनियतभक्तिरतस्त-
स्यैव शेषः । कायेन तदेकैकैर्कर्यतत्परश्च वाचा तन्नाम तन्मंत्रं जपपर-
स्तद्यशोगानपरश्च । संजीविन्या नयनादितद्वियोगकाले मनसा तद्गुध्या
नपरश्च । न देवतांतर मन्त्रांतरोपायांतर निष्ठो हनुमानित्यर्थः ॥ श्रीरा-
मैकनियतभावः ॥ अतस्तदेकप्राप्यः ॥ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यंते-
कलेवरम् ॥ तंतमेवैतिकौंतेय सदा तद्भावभावितः ॥ १ ॥ इति भगवता-
सदा तद्भाववितपदार्थस्यैव भावुकप्राप्यत्वोक्तेः ॥ तदेवं हनुमतः श्रीरा-
मैकस्नेहत्वेन तदेकोपायोपेयभोग्यत्वात् ॥ तदेकभक्तित्वेन तदेकशेषत्वा-
त्तत्कैर्कर्यैकभोग्यत्वात् तदेकमंत्रनिष्ठत्वात्तदेकध्यानपरत्वाच्च ॥
तदेकभावत्वेन तदेकप्राप्यत्वाच्च यावंतः प्रपन्नधर्माः शास्त्रेषूक्ताः ॥ अन-
न्यशेषत्वानन्योपायत्वानन्यभोग्यत्वा नन्योपेयत्वा नन्यदेवत्वा नन्य-
मन्त्रत्वादयस्तेषां सर्वेषां तदधिकानां च श्रीहनुमत्युपलभ्यमानत्वात्
श्रीहनुमतः श्रीरामैकप्रपन्नत्वं स्नेहो मे नियतो वीरेत्यादि तद्वचनादेवाव-
गम्यते ॥ हनुमत्प्रियं प्रपन्नजनसेविने इत्येवमादि नारदादि वचनैश्च ॥
न ह्ययमात्मात्मीयसमर्पणमात्रकः प्रपन्नः । न वा शास्त्र जन्यपरोक्षज्ञान-
वान्प्रपन्नः ॥ न वा यं मानसप्रत्यक्षस्वेष्वेष्टदेवापरोक्षज्ञानवान्प्रपन्नः किंतु-
स्वचक्षुर्गोचरस्य हस्ताभ्यां स्पृष्टृपादाद्यंगस्य स्वेन सह वा गविलासादि-
कुर्वतः प्रत्यक्षस्य रामाख्यस्य परस्य ब्रह्मणः नियतस्नेहत्वेन नियतभ-
क्त्युपलक्षिततन्नियत कैर्कर्यनिष्ठत्वेन तन्नियत भावेन च नित्यमुक्तजी-
वइव श्रीरामं प्राप्तोऽयं श्रीहनुमान्संज्ञकः प्रपन्नः ॥ अतएव श्रीरामप्राप्त-
त्वात् ॥ मुद्रांज्ञानमयीयामेवामेतेजःप्रकाशनम् ॥ धृत्वा व्याख्याननिरतश्चि-
न्मयः परमेश्वरः ॥ १ ॥ हनुमंतंच श्रोतारमग्रतः स्यात् त्रिकोणकम इति तापि नीय-
श्रुतेः मणिमये वीरासने संस्थितम् ॥ अग्रे वाचयति प्रभंजनसुतेतत्वं च-

सन्निःपरम् ॥ व्याख्यातमित्यत्रैववक्ष्यमाणाश्च श्रीरामोपदिष्टपरमतत्त्व
 श्रोतृत्वेन हनुमतः श्रीरामशिष्यत्वनिष्पत्तेश्च ॥ रामश्रुतपरतत्त्वेन परम-
 ज्ञानित्वोपपत्तेश्च ॥ तस्य हनुमन्मालामन्त्रे समस्तनिगमाचार्य्यत्वेनो-
 क्ततया ज्ञानिप्रपन्नसंप्रदायप्रवर्तकत्वोपपत्तेश्च ॥ ज्ञानिप्रपन्नपूज्यपाद-
 पंकजस्य हनुमतः श्रीरामविषयकात्यर्थप्रीतिमत्त्वनिष्पत्तेः ॥ रामस्य च
 तद्विषयकात्यर्थप्रीतिमत्त्वोपपत्तेश्चोक्तं नारदेन ॥ हनुमत्प्रियमिति ॥
 हनुमतः प्रियस्तम् ॥ हनुमान्प्रियो यस्य तंचेत्यर्थः ॥ गीतायां हि भगव-
 तास्वस्य ज्ञानिभक्तस्य च परस्परमत्यर्थप्रीतिमत्त्वं तस्य स्वप्रपन्नत्वं च
 स्फुटमेवोक्तम् । चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ इत्यादिना ॥
 किं स्वभक्तानां चतुर्विधत्वनियमकरणात्तेषामेव सुकृतित्वोक्तेश्च ॥
 न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः इति चतुर्विधस्वभक्तव्यतिरि-
 क्तानां सर्वेषां जीवानां दुष्कृतित्वं नराधमत्त्वस्वाऽभक्तत्वोक्तेश्च ज्ञानिभ-
 क्तव्यतिरिक्ताधिकप्रपन्नत्वस्य खपुष्पवदभावत्वं च ज्ञापितं भवति
 तेनैव भगवता वासुदेवेनाचार्याणामाचार्य्येण जगद्गुरुणा तथैव
 व्याख्यातश्च गीताभाष्यकारेण तथा हि ॥ न मां दुष्कृतिनो मूढा प्रपद्यन्ते
 नराधमाः ॥ मायया पट्टं तज्ज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥ १ ॥ चतुर्विधा-
 भजंते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ॥ आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरत-
 र्पभ ॥ २ ॥ तेषां ज्ञानं नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियो हि ज्ञानि-
 नोऽत्यर्थमहंसचममप्रियः ॥ ३ ॥ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानीत्वात्मैव मे म-
 तम् ॥ आस्थितः सहियुक्तात्मा मामेवानुत्तमांगतिम् ॥ ४ ॥ बहूनां
 जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिति समहात्मा सुदु-
 र्लभः ॥ ५ ॥ इति एषामर्थस्तु ॥ चतुर्विधासुकृतिनः पुण्यकर्माणो मां-
 शरणमुपगम्य मामेव भजंते ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधाः सुकृत-
 गरीयस्त्वेन प्रपत्तिवैशेष्या दुत्तरोत्तराधिकं तमाभवन्तीत्यर्थः (आर्तात्
 जिज्ञासुरधिकतमः) जिज्ञासुरर्थार्थी अधिकतमः अर्थार्थिनः ज्ञानी
 अधिकतमः) तत्र ॥ आर्तः प्रतिष्ठाहीनो भ्रष्टैश्वर्य्यः पुनस्तत्प्राप्तिकामः
 अर्थार्थी ॥ अप्राप्तैश्वर्य्यतयैश्वर्य्यकामः ॥ जिज्ञासुः ॥ प्रकृतिवियुक्ता-

त्मस्वरूपावाप्तीच्छुः ॥ ज्ञानी ॥ इतस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धिमेपरां जीव-
 भूतामित्यादिनाभिहितभगवच्छेषतैकरसात्मस्वरूपवित् प्रकृति-
 वियुक्तकेवलात्मन्यपर्यवस्यन्भगवंतं प्रेप्सुः ॥ भगवंतमेवपरं प्राप्य
 मन्वानः ॥ तत्रार्तादयस्त्रयोपि यावत्स्व स्वाभीष्टार्थस्य न
 प्राप्तिस्ताव देवभगवंतंभजन्ते ॥ न तत्प्राप्त्यनंतं रमतो न
 नित्ययुक्ताः ॥ २ ॥ तेषांस्वस्वाभीष्टार्थेष्वेव प्रीतिरस्तिनभ-
 गवतियतोभगवंतं स्वाभीष्टार्थसाधनत्वेनभजन्ते तेनप्राप्यत्वेनात-
 स्तेन तदेकभक्तयः (तदेकभक्तयः तस्यश्रीरामचन्द्रस्य एकाअनन्या
 भक्तिर्येषां तेतदेकभक्तयः ज्ञानिनस्तेनभवन्ति) । ज्ञानीतुभगवच्छेष
 तैकरसात्मस्वरूप वित्तयाभगवंतमेवप्रापकंपरमप्राप्यं च मन्यमानोमु-
 मुक्ष्ववस्थोमुक्तावस्थश्चसन् नित्यंतंभजते ॥ तदपितच्छेषत्वरूपस्व
 स्वरूपरक्षणार्थपरमभोग्यतया भगवद्भजनंतत्सेवनं तत्कैकर्यं करोति
 नतूपायत्व बुद्धधान वाफलाभिलाषयाऽतो नित्ययुक्तः ॥ भगवतातस्य
 योगो नित्यः भगवदेकभक्तिश्चसतोविशिष्यते । किंचप्रियोहिज्ञानिनो
 ऽत्यर्थमहमिति । अर्थोभिधेयवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु । इतिकोशात् ।
 अर्थमभिधेयमभिधातु मतिक्रम्यवर्तते नवक्तुं शक्यतेइत्यर्थः ज्ञानिनो-
 ऽहंयथाप्रियात्प्रियतरस्तथामया सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाप्यभिधातुं न
 शक्यतइत्यर्थः ॥ तर्हि सर्वज्ञत्वहानिरितिवेन्नप्रियत्वस्येय चाराहित्या
 त्, अन्तशून्यपदार्थापरिज्ञानस्य तत्सर्वज्ञत्वाऽबाधकत्वात् ॥ नहिशश
 विषाणाऽज्ञानंतत्सर्वज्ञतां निहंतीतिन्यायात् । असद्वस्त्वज्ञानस्यसर्वज्ञ
 ताबाधकत्वानुपपत्तेः ॥ सोपिज्ञानीतथैवमेप्रियः ये यथामांप्रपद्यन्ते
 तांस्तथैवभजाम्यहम् ॥ इतितस्यैव वचनांतरात् ॥ ३ ॥ उदाराइति
 सर्वेपने आर्तादयोमामेवोपासन्तेन देवतांतरमित्यतउदाराः वदान्याः
 येमतोयत्किंचिद्गृह्णन्ति तेहिममसर्वस्वदायिनः । कयापिरीत्यामन्नि-
 ष्टस्वस्वामित्तरक्षकत्वात् । तर्ह्येभ्योज्ञानिनः कोविशेषइत्यपेक्षायामाह
 ज्ञानीत्वात्मैवमेमतमिति । तदायत्तात्मधारणेहमित्यहं मन्ये ॥ कुतए-
 वम् । यतःसहियुक्तात्मा । मद्धियोगमसहमानोमां विनात्मधारणाऽल

भमानः । मामेवानुत्तमांगतिम् । अनुत्तमंगम्यं प्राप्यमास्थितः । अत-
 स्तद्विधोगमसहमानस्तं विनात्माधारणाऽलभमानस्तदधीनजीवनो-
 ऽहंततोममात्माहिसः ॥ ४ ॥ बहूनां जन्मनामंते इति ॥ नाल्पसंख्या-
 संख्यातानां पुण्य जन्मनां फलमिदम् । यन्मच्छेषतैकरसात्म्ययाथात्म्य-
 ज्ञानपूर्वकं मत्प्रपदनम् ॥ अपितु बहूनां निषिद्धकाम्यवर्जनपूर्वकविहित-
 कर्मानुष्ठानपराणां पुण्यजन्मनामंतेऽवसाने भगवत्कृपालब्ध चरमशरी-
 रे वासुदेवशेषतैकरसोऽहं तद्व्याप्यतया तदपृथक् सिद्धत्वेन तदायत्त-
 स्वरूपस्थितिः प्रवृत्तिश्चाहं सचायं भगवान्निरुपाधिको मम-
 स्वामी पिता च रक्षकश्च भर्ता च भोक्ता चासंख्ये यैः कल्याणगुणैः
 परात्परतरश्चेति ज्ञानवान्भूत्वा ॥ वासुदेव एवममपरम प्राप्यं प्राप-
 कञ्च पितृपुत्र सुहृद्वंधु गुर्वादिकं यच्चान्यदपि मनोरथवर्तितत्सर्वं
 वासुदेव एवममेतिज्ञात्वायोमां प्रपद्यते मांभजते मच्छेषतैकरस स्व-
 स्वरूपानुरूपेण केवल स्वभोग्य बुद्धयेव नवासाधन बुद्ध्या नच फलां
 तरापेक्षया मद्भजनं मत्सेवां करोति समहात्मा महामनाः ॥ सुदुर्लभो-
 दुर्लभतरोलोके ॥ इति वासुदेवः सर्व मित्यस्यायमेवार्थः । तेषां ज्ञानीनि-
 त्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ॥ प्रियोहि ज्ञानिनोऽत्यर्थं महंस च मम-
 प्रियः ॥ आस्थितः सहि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥ इति भग-
 वदेक नित्ययुक्तत्वेन तदेकभक्तित्वेन तदेकात्यर्थं प्रियत्वेन तदेकपरम
 प्राप्यत्वेन नात्र क्रमात् ॥ अस्यैवोक्त लक्षणज्ञानित्वात् ॥ भूमिरापोनलो-
 वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयं मे भिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ १ ॥
 अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ॥ जीवभूतां महाबाहो ययेदं
 धार्यते जगत् ॥ २ ॥ इतीयमष्टधाप्रकृतिरपरामे मदीया मच्छेषभूता ।
 इतोऽन्यां जीवभूतां चेतनात्मकां परां प्रकृतिं मे मदीयां मच्छेषभूतां
 विद्धीत्येवं चेतना चेतनस्य प्रकृतिद्वयस्य मदीयत्ववचनेन परमपुरुष
 शेषतैक रसतोका ॥ अहंकृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा मत्तः परं
 नान्यत्किंचिदस्ति धनं जय ॥ १ ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा-
 इव ॥ १ ॥ रसोऽहमप्सु कौंतेय प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु

शब्दः स्वेपौरुषं नृपु ॥ २ ॥ पुण्योगं च पृथिव्यां च तेजश्चास्मि-
विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मितपस्विषु ॥ ३ ॥
बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ॥ बुद्धिर्बुद्धि-
मतामस्मि ते जस्ते जस्विनामहम् ॥ ४ ॥ बलं बलवतां चाहं
कामरागविवर्जितम् ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ
। ५ ॥ ये चेव सात्त्विकाभावा राजसास्तामसाश्च ये ॥ मत्त एवेति तान् वि-
द्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ ६ ॥ इति तत्र मयि सर्वं मिदं प्रोतमित्यनेन सर्व-
स्य परमपुरुष शरीरत्वेनात्मभूत परमपुरुष प्रकारत्वात्पकाराणां स्व-
रूपस्थिति प्रवृत्त्योः प्रकार्यधीनत्वोपपत्तेः ॥ प्रकृतिद्वयस्य (मायाजीव-
ईश्वराधीन स्वरूपस्थिति प्रवृत्तित्वं भवति) कार्यकारणोभयावस्थस्य
परमपुरुषाय तत्स्वरूप स्थिति प्रवृत्तित्वम् ॥ परमपुरुषस्य च । अहं जग-
तः प्रभवः प्रलयः ॥ मत्तः परं नास्ति ॥ मयि सर्वं मिदं प्रोतम् । अप्सुरसो-
ऽहम् ॥ शशिसूर्ययोः प्रभाहम् ॥ सर्ववेदेषु पूज्योऽहम् ॥ नृपु पौरुषं
पृथिव्यां पुण्योगं च विभावसौ तेजः सर्वभूतेषु जीवनं तपस्विषु तपः
सर्वभूतानां बीजमित्यादिभिः सर्वैः प्रकारैः सर्वस्मात्परतरत्वमुक्तम् ॥
अत उक्तप्रकार ज्ञानत्वेन स एव ज्ञानीत्युच्यते ॥ किंचात्र गीतायां
ज्ञान्यन्यतरानुक्तेः (ज्ञानिनः कथनात् अन्यतरस्य अनुक्तेः कथनाभावात्
स एव ज्ञानीत्युच्यते इति पूर्वोक्तान्वयः) गीताया वेदसारत्वाच्च । यत्र
यत्र श्रुतिषु स्मृतिषु पुराणादिषु भगवद्विषयक ज्ञानवान् ज्ञानी श्रूयेत
स अयमेवोक्तप्रकारको ज्ञानीत्यवगन्तव्यम् ॥ अस्य ज्ञानिनो नित्युक्तत्वैक

टि० (१) सर्वस्य जगतः परमपुरुषस्य ईश्वरस्य शरीरत्वेन आत्मभूतः
अन्तर्यामीभूतः परमपुरुषः ईश्वरः तस्य प्रकारत्वात् पका-
राणां शरीराणां स्वरूपस्य स्थितिश्च प्रवृत्तिश्च तयोः
स्थिति प्रवृत्तयोः प्रकारिशरीरी ईश्वरः तस्य अधीनत्वो-
पपत्तेः ॥

भक्तित्वं भगवदत्यर्थं प्रियत्वभावादनुत्तमगतिस्थितत्वं वासुदेव सर्व-
स्वत्वादि गुणानां गुणोपसंहारन्यायेन तत्रोपसंहारेण तस्यापि ज्ञा-
निन एतदुक्तप्रकारकं ज्ञानित्वोपपत्तेः ॥ तथैव व्यासप्रणीतवेदांत-
सूत्रे आह तुः ॥ सर्ववेदांतप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषादिति (सर्ववेदांतस्य-
प्रत्ययं प्रमाणं चोदनादि प्रेरणादिः तयोरविशेषाविशेषरहिता-
दित्यर्थः) उपसंहारोऽर्थाभेदात् ॥ तदेवमत्र भगवत्तत्त्वज्ञानिभक्तयोः पर-
स्परमत्यर्थप्रियत्वदृष्टान्तेन श्रीरामहनुमतोः परस्परमत्यर्थप्रियत्वं
स्फुटीकृतमया ॥ ननु हनुमतो ज्ञानिभक्तसमत्वं ज्ञापितं यतो ज्ञानिनो
मानसप्रत्यक्षो भगवान् ननु चक्षुरादिगोचरः ॥ तस्य प्रारब्धदेहांते
साक्षाद्भगवत्प्राप्तिर्भविष्यति ॥ हनुमतस्तु चक्षुरादिगोचरमस्ति रामा-
ख्यं परब्रह्म जानाति च सदृढमयं रामः स्वयं परब्रह्मास्ति ॥ एतत्
ज्ञात्वैव सर्वप्रकारेण सर्वविधानितत्तत्समयोचितानि तानि तानि
कैक्य्याणि करोतिसः ॥ अतो हनुमान्नित्यमुक्तेभ्योऽप्यधिकस्तत्पार्षदो-
ऽस्ति ॥ नित्यानां मुक्तानां च लीलाविभूतौ भगवत्कैक्य्यं परत्वाऽ-
श्रवणात् ॥ न स पुनरावर्त्ततेन स पुनरावर्त्तते इति छांदोग्यचरमश्रुतेः ॥
अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादित्युक्तश्रुतिविषयकव्यासकृत-
वेदांतचरमसूत्राच्च तेषामत्रागमनाऽनुपपत्तेश्च ॥ हनुमतस्तु वशिष्ठ-
संहितादिषु त्रिपादविभूतावपि श्रीरामकैक्य्यं परत्वं श्रवणात् ॥ श्री-
जानकीरामात्यर्थप्रियस्य श्रीहनुमतः कदापि तद्वियोगाऽसंभवाच्च ।
तर्हि परमपदाद्धनुमतोऽप्यत्रागमनं नोपपद्यते ॥ इति चेत्पृच्छंतु तदुप-
पत्तिं तमेवाघटितघटनापटीयसीशक्तिमंतं रामं परमपदस्वामिनम् ।
त्वं परमपदात्कथमत्रागतोसि । एवं हनुमंतमत्र कथमानीतवानसि ।
न ह्युपपद्यते यतो युवयोरत्रागमनमित्येवं तदा युष्मत्प्रश्नस्योत्तरमघटि-
तघटनापटीयसीतत्तच्छक्तिरेव दास्यतीत्यलमिति विस्तरेण ॥ शुद्धमिति
प्रकृतिलेशरहितम् ॥ सूक्ष्मं दुर्वोधं परं सर्वेभ्यः श्रेष्ठं तारकं मुक्तिप्रदं ब्रह्मरू-
पिणं ब्रह्मात्मकं बृहद्गुणायोगिरूपं विद्यते यस्य तमिति । नित्ययोगे म-
तुवर्धः । भगवद्विग्रहः खल्वपृथक् सिद्धविशेषणं भवति (खलु इति निश्च-

येन भगवद्विग्रहस्य भगवतः पृथग्विशेषणं न भवति किन्तु भगवद्विशेष-
णमेव भगवद्विग्रहस्य विशेषणं भवति) ॥ अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मा-
नंदैकविग्रहः ॥ इति रामतापिनीयेतथैव श्रवणात् । विग्रहस्य बृहद्गुणयो-
गाद्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् । अथ कस्मादुच्यते ब्रह्मेति प्रश्नप्रतिवचने । बृह-
तोऽस्मिन् गुणा इति श्रौतनिर्वचनादवगम्यते । स्फुटार्थमन्यत् ॥ ४६ ॥

**सर्वभूतात्मभूतस्थं सर्वाधारं सनातनम् ।
सर्वकारण कर्तारं निदानं प्रकृतेः परम् ॥ ४७ ॥**

सर्वभूतेति । सर्वेषां धियदादीनां भूतानामात्मभूतश्चासावात्म-
स्थश्चेतितम् । भूतोपादानत्वात् जीवांस्तर्क्यामित्वाच्च सर्वाधारम् ॥
सर्वेषां चिदचिद्वस्तूनामाश्रयम् । तस्मिन्नेवाश्रिताः सर्वे तदुनात्येति
कश्चनेति श्रुतेः (उत् इति वितर्केतत् ब्रह्म कश्चन न अत्येति नोल्लंघय-
तीत्यर्थः) । सनातनं । नित्यं सर्वाधारमित्यर्थः । सर्वकारणकर्तारम् ॥
सर्वेषां कारणानां प्रधानादीनां कर्तारम् ॥ सर्वेषां निमित्तोपादान सह-
कारि कारणानां कर्तारम् । तत्तदंतर्क्यामितया तत्तत्कार्यानु रूपशक्ति
प्रदत्वेन तेषां जगन्निमित्तोपादान सहकारि कारणत्व निष्पादकमित्य-
र्थः ॥ तत्र ब्रह्माद्यंतर्गतः सन् रामो जगतो निमित्तकारणं भवति ॥ ब्रह्म-
णः कुलालस्येव जगत्सृष्टिहेतुत्वश्रवणात्तत्सृष्टि शक्तेर्भगवत्प्रसाद-
लब्धत्व श्रवणाच्च ॥ महदाद्यंतर्गतो रामो जगदुपादानकारणं भवति
महदादीनां जडात्मकानां जगदाकारपरिणामस्य भगवच्चिच्छक्ति
संबन्धं विनानुपपत्तेः ॥ कालाद्यंतर्गतो रामो जगत्सह कारिकारणं भव-
ति ॥ सृष्टिकालं विना सृष्टेरसंभवात् कालादीनां जगत्सृष्ट्यादि सह-
कारिकारण त्वोपपत्तेः ॥ ज्ञः काल कालो गुणी सर्व विधिः ॥ इत्येव
मादि श्रुतिभ्यस्तेषां भगवदधीनत्वोपपत्तेश्च ॥ एतदेव स्फुटयति ॥
निदानमिति ॥ जगन्निमित्तोपादान सहकारि कारणानां ब्रह्मादि
महदादि कालादीनामपि कारणत्वादादिकारणमित्यर्थः ॥ निदानं त्वा

विकारणम् ॥ इत्यनुशासनात् ॥ सर्वकारण कर्तारमित्युक्तस्य तु
 सर्वेषां कारणादीनां प्रधानादीनां कर्तारम् ॥ तेषां परिणामे निमित्तं
 निदानम् ॥ आदि कारणम् ॥ तमः शब्दितसूक्ष्म शक्तिशरीरकाच्छी
 रामादेवप्रधानोत्पत्तिश्रवणात् प्रधानात्पुनर्महदादिद्वारा विश्वोत्प-
 त्तिः ॥ तदाहुः ॥ किं तदासीत्तस्मै सहोवाच ॥ न सन्नासन्नासदसदि-
 तितस्मात्तमः संजायते ॥ इत्यादि सुबालश्रुतेः ॥ इत्थमेव भगवान्
 वादरायणो निर्णिनाय ज्योतिरूपक्रमात्तु तथाह्यधीयते एक इति ॥
 अयमर्थः ॥ प्रकृतेः परम् ॥ प्रकृतिलेपरहितं विशेष्यकमित्यर्थः (विश-
 यते इति विशेष्यकः तं विशेष्यकम्) । आदित्यवर्णतमसः परस्तादिति
 पुरुषसूक्तात् ॥ ४७ ॥

निरामयं निराभासं निरवदं निरंजनम् ।

नित्यानंदं निराकारमद्वैततमसः परम् ॥ ४८ ॥

निरामयमिति ॥ पंचम्यन्यपदार्थस्य बहुव्रीहेराश्रयणात् ॥
 आमयं संसाररोगं निवारयति यस्तथाभूत इत्यर्थः ॥ निर्गतः आमयो-
 यस्मात्तमिति विग्रहः ॥ निराभासम् ॥ आभासः प्रतिविंबः निर्गतः
 अभासो यस्मात्तम् ॥ प्रतिविंबभावरहितमित्यर्थः ॥ अलोहितमछाय
 मिति ॥ छायाप्रतिषेधश्रुतेः परिछिन्नस्यैवाभासत्वं दर्शनाच्च ।
 ब्रह्मणः सा भासत्वांगीकारे तस्यत्रिविधपरिच्छेद रहितस्य परिछि-
 न्त्वादपसिद्धांतापत्तेश्च ॥ यत्तूजलादावाकाशमिव मायोपाधौ प्रति-

टि० (१) देशपरिच्छेदः कालपरिच्छेदो वस्तूपरिच्छेद इति त्रिविधपरि-
 च्छेदरहितस्य ब्रह्मणः तस्य परिछिन्नत्वापत्त्या परिछिन्न-
 त्वमावर्णत्वं तस्य अपत्त्या अपसिद्धांताऽपत्तेः अपगतः
 सिद्धांतः यस्य स अपसिद्धांतः सिद्धांतरहितस्य अपतेः
 प्रतिविंबभावरहितमिति पूर्वोक्तान्वयः ।

विवृतं चिन्मात्रं सर्वेश्वरपदवाच्यं सर्वोपादानं निमित्तं स्यादिति
 कल्पयन्ति ॥ तदनेन निरस्तं नारदेन ॥ न हि व्यापकस्य निरूपमस्य
 संभवेत् प्रतिविवम् ॥ न च तादृशस्याभासः कापि दृश्यते ॥ नन्वाकाश-
 वत्सर्वगतः ॥ इति श्रुतेः ॥ सर्वव्यापकस्यारूपवतोऽप्याकाशस्याभा-
 सो दृश्यते जलादाविति चेन्न ॥ यस्तमसि तिष्ठन्नयस्य तमः शरीरमिति
 श्रुतेः ॥ तमः कार्यभूत प्रधानकार्यस्याकाशस्यापि परमात्म शरीर-
 त्वेन तद्व्याप्यत्वात् ॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः
 आकाशाद्वायुरिति श्रुतेः ॥ आकाशस्यापि जन्यत्वात् घटादिवद्रूपव-
 त्वोपपत्तेः ॥ नीलं नभ इति प्रतीतेः ॥ जलादौ तदा भासस्यापि नील-
 रूपत्वं दर्शनाच्च ॥ निर्वद्यम् ॥ निर्दोषम् ॥ यतो निरंजनम् ॥ निर्गतमंजन-
 मज्ञानं यस्मात्तम् ॥ अज्ञानलेपरहितम् ॥ निरवद्यं निरंजनमिति श्रुत्यु-
 क्तम् ॥ नित्यानन्दम् ॥ नित्या आनंदादयो गुणायस्य तम् ॥ पृथक्सिद्धय-
 नर्हानंदादिगुणगणमित्यर्थः ॥ निराकारम् ॥ स्वरूपस्य व्यापकत्वेन
 चतुर्भुजाद्याकारान्निर्गतम् ॥ आकार इह विराड्रूपमुच्यते ॥ तस्माद्वै-
 लक्षण्यम् ॥ किल तन्निर्गतेः ॥ अत्र स्वरूपस्याकाराद्वैलक्षण्यमेव ततो
 निर्गतिपदेनोच्यते ॥ अथवा प्राकृताकारान्निर्गतम् ॥ दिव्यमंगल वि-
 ग्रहमिति ॥ ब्रह्मानन्दैकविग्रह इति श्रुतेः ॥ सच्चिदानन्दविग्रह इत्य-
 ग्रेवक्ष्यमाणाच्च ॥ अद्वैतम् ॥ चिदचिद्विशिष्टरूपात्तस्मादन्यस्या-
 भावात् (तस्माद्ब्रह्मणः अन्यस्य पदार्थस्याभावात्) स्वसदृशद्वितीय-
 स्याभावाच्च ॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ न तस्य प्रतिमास्ति
 यस्य नाम महद्यशः ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पना ॥
 इत्येवमादि श्रुत्युक्तम् ॥ स्वसमाधिकरहितमित्यर्थः ॥ तमसः परम् ॥
 विष्णवनेक सहस्रनाम तुल्यसर्ववेद सर्वमंत्र जपलब्धफल कोटिगुणा-
 धिक पुण्यप्रद सच्चिदानन्द ब्रह्मसाक्षाद्वाचक स्वयं सच्चिदानन्द
 ब्रह्मात्मकज्योतिः स्वरूपरामपदवाच्य व्यतिरिक्तस्य विशेष्य स्वरू-
 पत्वानुपपत्तेः ॥ अनेनैव द्विभुजादिमद्विशेष्य स्वरूपेण नित्यविभू-
 तिस्थमित्यर्थः ॥ स्थूलमष्ट भुजंप्रोक्तं सूक्ष्मंचैव चतुर्भुजम् ॥ परंतु-

द्विभुजंप्रोक्तं तस्मादेतत्त्रयं यजेतु ॥ १ ॥ इति पंचरात्रेऽपि द्विभुजस्यैव
 पररूपस्मरणात् ॥ पुनस्तत्रैव ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रं च शुद्धस्फटिकं सन्नि-
 भम् ॥ १ ॥ मरीचि मण्डलैः संस्थं वाणाद्यायुधं लाञ्छितम् ॥ २ ॥ इति
 गायत्री प्रतिपादितस्यापि द्विभुजत्वोक्तेश्च ॥ सूर्यमंडलं मध्यस्थं
 रामं सीता समन्वितम् ॥ इत्यग्रे द्विभुजरामस्यैव सूर्यमंडलं मध्यस्थं
 त्ववचनेन गायत्र्यभिहितत्वं वक्ष्यमाणाच्च ॥ कस्याप्यन्यस्य गायत्री-
 वाच्यत्वानुपपत्तेश्च ॥ ४८ ॥

परात्परतरंतत्वं सत्यानंदं चिदात्मकम् ।

मनसा शिरसानित्यं प्रणमामिरघूत्तमम् ॥ ४९ ॥

परात्परमिति ॥ प्रधानादि कारणत्वात्तमस्तत्त्वं परमुच्यते ॥
 तस्मात्परं नित्यमुक्तं जीवबृंदम् ॥ तदतिक्रमणात्तस्मादपि परम् ॥
 तस्याप्युपास्यं श्रीरामतत्त्वं परमपुरुषार्थभूतमिति संप्रदायः किंच परं-
 ब्रह्मादयस्तेभ्योऽपि परमेतस्य कूर्म वाराहादयो भगवदवतारास्ते परा-
 त्परास्तेभ्योऽपि परं रामाख्यं परब्रह्म परात्परतरं तस्य कूर्मादिरूप-
 धारित्वेन तत्तद्रूपित्वेन सर्वावतारित्वादिति ॥ यत्तु केचित्परव्यूह-
 विभवांतर्याम्यर्चा भेदेन पंचविधं परस्वरूपाणां मध्ये रामशब्द-
 वाच्यादन्यस्य परस्वरूपत्वं मुपपादयन्ति तन्नोपपद्यते ॥ किं बहुविधा-
 देन परंतत्त्वं ह्येकमेव नान्यत्किंचित्तत्समाभ्यधिकमस्ति ॥ एकमेवा-
 द्वितीयं ब्रह्म ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः ॥ न तत्समश्चाभधिक-
 श्च दृश्यते ॥ न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ इत्येवमादि-
 श्रुतिभ्यः ॥ तस्य नामान्यनंतानि ॥ तत्र ब्रह्म परब्रह्म विष्णु महाविष्णु-
 वादीनि परतत्त्वं व्यापकत्वं गुणद्वारा तत्स्वरूपेपर्यवस्य तद्वाचका-
 नि भवंति ॥ नारायण वासुदेव हर्यादीनि तु ॥ क्षीराब्धि निवासित्वं सर्व-
 भूतनिवासित्वं स्वभक्त दुःखहरत्वं रूपतत्कर्म गुणद्वारा तस्मिन्पर्यवस्य
 तद्वाचकानि भवंति ॥ कृष्णनामापि सदानंदं गुणद्वारा तद्वाचकं भवति

(सच्चिदानन्दश्च सदानन्दौ तौ च गुणौ सदानन्दगुणौ तयोर्द्वारा) ॥ एव
 मन्थान्यपि यानि भगवन्नामानि तानि सर्वाण्यपि तद्गुणद्वारा तत्क-
 म्द्वारा तद्वाचकानि भवन्त्यतस्तानि गौणानीत्युच्यन्ते भीष्मादिभिः ॥
 यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ॥ ऋषिभिः परिगी-
 तानि तानिवक्ष्यामि भूतये ॥ १ ॥ इत्येवं विष्णुसहस्रनामादौ भाग-
 तेऽपि ॥ यस्यावतार गुणकर्म विडम्बनानि नामानियेऽसुविगमे विवशा-
 गृणन्ति ॥ इत्युक्तमतः कानिचित्तद्गुणकारितानि भक्तवत्सल करुणा-
 निधीत्यादीनि कानिचित्तत्कर्मकारितानिरावणारिकं सारीत्यादीनि
 तानिसर्वाणि यतो गुणकर्म कृतान्यतो गौणानीत्युच्यन्ते ॥ यतो व्याप-
 कत्वादयो भगवद्गुणाः संति न तु तत्स्वरूपभूताः ॥ स्वरूपं तु ॥
 तस्यापरिच्छिन्न चिदेकरसंख्यापकत्वं सत्यत्वानन्दत्वादि गुणाश्रय
 भूतम् ॥ रामचन्द्रश्चिदात्मकः ॥ इत्येवमादि श्रुतिभ्यस्तस्य चिदेकर-
 सस्य सत्यानन्द तत्स्वरूप समानाकार गुणसहितस्य साक्षाद्वाचक
 मेकमेव रामेति नामास्ति न त्वन्यत् ॥ तथैवाह ॥ रमन्ते योगिनोऽनन्ते
 सत्यानन्दे चिदात्मनि ॥ इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥
 इति तापनीया श्रुतिः ॥ न केवलं सत्यानन्दगुणकचित्स्वरूपस्य वाचक
 मिदं रामनाम ॥ किन्तु तत्स्वरूप भूतमपीत्याह तापनीया-
 श्रुतिः ॥ ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानन्दाख्या इत्युपासितव्यम् ॥
 इत्येषा ॥ ननु जड़ानां नामवर्णानां कथं ब्रह्मात्मकत्वम् ॥ ब्रह्मणः ॥
 सत्यानन्द चिदात्मकत्वात् ॥ सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुतेः ॥ इत्या-
 शङ्क्याह ॥ सच्चिदानन्दाख्या इति ॥ सच्चिदानन्द इत्याख्या संज्ञा-
 येषां ते सच्चिदानन्दाख्याः ॥ ब्रह्मवद्राम नाम वर्णा अपि सच्चिदा-
 नन्द पदवाच्याः ॥ अतो ब्रह्मात्मकाः ब्रह्मस्वरूपभूता इत्यर्थः ॥ इममर्थं
 स्फुटयामास तापनीया श्रुतिः ॥ स्वभूज्ज्योतिर्मयो नन्त रूपीस्वेनैव-
 भासते ॥ जीवत्वेनैदमोयस्य ॥ इत्येषा ॥ स्वप्रकाश ज्योतिर्मयो राम-
 शब्द इत्यर्थः ॥ तथैव रामोपनिषच्छ्रुतिरप्याह ॥ स्वप्रकाशः परंज्यो-
 तिः स्वानुभूत्येक चिन्मयः ॥ तदेव रामचन्द्रस्य मनोराद्यक्षरं स्मृतम्

॥ १ ॥ इत्येषा ॥ तथाच ॥ यथा स्वाश्रित गुणैर्भ्यस्तदाश्रयद्रव्यस्य
 ब्रह्माधिक्यमवगम्यते ॥ यथाच स्वाश्रितेभ्यो व्यापकत्वोपायत्वोपेय-
 त्वादि गुणकर्मभ्यस्तदाश्रयस्यापरिच्छिन्न चिद्रव्यस्य कोटिगुणाधि-
 क्यमुपपद्यते ॥ अवगम्यते च ॥ तथैव चिदात्मक परब्रह्म गुणकर्म-
 वाचकेभ्यस्तद्वापरे ब्रह्मणि पर्यवसितेभ्यस्तन्नामांतरेभ्यस्तदपरि-
 छिन्नचित्स्वरूप साक्षाद्वाचकस्य तत्स्वरूपभूतस्य चरामनाम्नः कोटि
 गुणाधिक्यमुपपद्यते ॥ इत्यभिप्रायेणैव वेदविदोमुनीश्वर व्यासाद-
 यो जगदीश्वराश्च शिवादयो रामनाम्नो विष्णवनेक सहस्र नाम
 तुल्यत्वं तदधिकत्वं च सर्व वेद सर्व मंत्र जपफल कोटि गुणाधिकं
 पुण्यप्रदत्वं चोक्तवन्तः ॥ तत्कोटि गुणाधिक पुण्यप्रदत्वं वचनेन ॥
 तादृङ्नाम सहस्रैस्तु रामनाम समंमतम् ॥ इति सहस्रै रिति बहुवच-
 नांतस्य सहस्रपदस्य तत्कोटि नामबोधकत्वं च ज्ञापित वन्तस्तएव-
 व्यासादयः ॥ विष्णोरेकैक नामैव सर्ववेदाधिकंमतम् ॥ तादृङ् नाम-
 सहस्रैस्तु रामनामसमंमतम् ॥ १ ॥ जपतः सर्व वेदांश्च सर्वमंत्रांश्च-
 पार्वति ॥ तस्मात्कोटि गुणंपुण्यं रामनाम्नैवलभ्यते ॥ २ ॥ विष्णो-
 र्नाम्नांसहस्राणांतुल्य एषमहामनुः ॥ अनन्ताभगवन्मंत्रानानेनतु समा-
 कृताः ॥ ३ ॥ शांतः प्रसन्नो वरदो ह्यक्रोधो भक्तवत्सलः । अनेन सद्रूशो-
 मंत्रो जगत्स्वपि न विद्यते ॥ ४ ॥ इत्येवमादिभिः ॥ तथाचात्र सर्व
 वेद सर्वमंत्र जपफलात्कोटिगुणाधिक पुण्यप्रदत्वेनोक्तस्य राम-
 नाम्नो महद्यशस्त्वावगमात् ॥ न तस्य प्रतिमास्ति यस्य नाममहद्यशः
 ॥ इति श्रुत्युक्तोऽप्रतिमोऽनुपमो रामपद वाच्योस्तीति निश्चयात् ॥
 न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥ चिन्मयस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूप-
 कल्पना ॥ इत्येवमादि श्रुतिभिस्तदभ्यस्य तत्समाभ्यधिक निषेधत्वा-
 व गमाच्चेत्यनुपमत्वेन स्वसमाभ्यधिक रहितस्यैव रामपदवाच्यस्य
 परस्वरूपत्वं त्रिपादविभूति स्वामित्वं चोपपद्यते ॥ नान्यस्येत्यभि-
 प्रायेण नारदेनापि सर्वज्ञेनाद्वैतमित्यनेन तस्य स्वसमाभ्यधिक रहित-
 त्वं तमसः परमित्यनेन परविभूतिस्वामित्वं च ज्ञापयित्वा ॥ परात्पर-

तत्तत्त्वमित्यनेन तत्परात्पर तत्त्वत्वं स्फुटीकृतम् ॥ नारायणं जगन्ना-
थमित्यादि विशेषणैस्तस्यैव सर्वावतारित्वंच ज्ञापितम् ॥ अग्रेऽपि ॥
त्वमक्षरं परं ज्योतिस्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ त्वमेव तारकं ब्रह्मत्वत्तोऽन्य-
न्नैव किंचनेति रामस्यैवाक्षरादिशब्द वाच्यत्वं दृढीकृत्य तदन्यस्या-
क्षरादि शब्द वाच्यत्वं निषेत्स्यति (स एव नारद इत्युत्तरेणान्वयः)
त्वतोऽन्यन्नैव किंचनेतित्वत्तोऽन्यत्किंचनाक्षरादि शब्द वाच्यं नास्ती-
त्यर्थः ॥ स एव नारदस्तथाव्यासोऽपि ॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यं
मेतदिहोच्यते ॥ रामः सत्यं परब्रह्म रामात्किंचिन्न विद्यते ॥ १ ॥ इति
त्रिः शपथं कृत्वा रामस्य परब्रह्मत्वं दृढीकृत्य तदन्यस्य परब्रह्मत्वं निषे-
त्स्यति ॥ रामात्किंचिन्न विद्यते इति रामादन्यत्किंचिद्वस्तु परब्रह्म वा-
च्यं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥ पुनः स व्यासः ॥ कथितं ब्रह्म पुत्रेण वेदा-
नांसारमुत्तामम् । इति स्तवराजस्य सर्ववेदोत्तमसारत्वं वचनेन तत्प्र-
तिपादितस्य श्रीरामस्य सर्ववेदसार भूत निरामय निराभास निरवद्य-
निरंजन नित्यानन्द निराकाराद्वैततमः परादिपदैक वेद्यत्वं स्फुटीकरि-
ष्यति (तमः परादिपदैकवेद्यत्वं तमः परादिपदैकवेद्यत्वम्) ॥
तस्मात्परब्रह्म परतत्त्वाक्षर परज्योतिः पुरुषोत्तमादिभिः कारण वाक्य-
गतैः शब्दैस्तत्र तत्र वेद स्मृतिपुराणोतिहासादिष्वेकः सच्चिदानन्दार्थ-
क रामशब्दवाच्य एवाभिधीयते स एवैकस्तत्तद्रूप धारित्वेनावतारी-
त्युच्यते ॥ सर्वावताररूपेण दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ दीनानुद्धरतेऽस्तु
सरामः शरणं मम् ॥ १ ॥ इति पञ्चरात्रादिषु स एव ब्रह्माद्युपासकप्रार्थन-
यात्तत्तत्कार्यार्थं भुव्यवतीर्य तत्तत्कार्याणि करोतीति भुव्यवतरण-
मात्रेणावतार शब्द वाच्यो भवति ॥ अवतरतीत्यवतारः ॥ इति निरु-
क्तेः ॥ अवतरणादवतारः ॥ इति लक्षणाच्च ॥ वस्तुतोऽवतार्यवतार-
योर्भेदानुपपत्तेः ॥ तत्रावतारेषु मध्ययेयत्र बहुगुण प्राकट्यं दृश्यते
स पूर्णावतार इत्युच्यते ॥ यत्राल्पगुण प्राकट्यमुपलभ्यते सकलाव-
तारः ॥ अंशावतारः ॥ इत्युच्यते ऋषिभिर्वहुगुणाल्पगुण प्राकट्य
मेव तत्पूर्णावतारत्वं कलांशावतारत्वं कथने हेतुः ॥ न तु पर तत्त्वं सम्पू-

णाविर्भावत्वं तदल्पांशाविर्भावत्वं चार्हं डा परिच्छिन्नचिदेकरस पर-
 ब्रह्मस्वरूपस्य केनचिद्भेदस्तुमशक्यत्वात् ॥ स्वयमेव विभेदे परिच्छिन्न-
 त्वापत्तेश्च न कथंचिदवतारेषु तत्स्वरूपभेद कृतोऽल्पाधिक भेद उप-
 पद्यते ॥ किंतु गुणाल्पाधिक प्राकट्य कृतस्तदल्पाधिक भावः ॥ अतो-
 भगवतः सर्वेऽवताराः स्वरूपतो गुणैश्च पूर्णाः ॥ तएव बहुगुण प्राक-
 ट्य मात्रेण पूर्णावतारा इत्युच्यन्ते ॥ अल्प गुण प्राकट्येन कलावतारा
 अंशावतारा इत्युच्यन्ते ॥ वस्तुतस्तु सर्वे पूर्णा इति पूर्वापर श्रुतिस्मृ-
 त्यादि वाक्य विचारतः ॥ सर्वे नित्याः शास्त्रताश्च देहास्तस्य महा-
 त्मनः ॥ हानोपादानरहिता नैव प्रकृतिज्ञाः कश्चित् ॥ १ ॥ परमा-
 नंद संदोहा ज्ञानमात्राश्च सर्वतः । सर्वे सर्व गुणैव पूर्णा-
 सर्वदोषविवर्जिताः ॥ २ ॥ इति महावाराह वाक्यतश्चावगम्यते
 अस्य वाक्यस्य ॥ मणिर्यथा विभागेन नीलपीतादिभिर्युतः ॥
 रूपभेद मवाप्नोति ध्यानभेदात्तथाच्युतः ॥ १ ॥ इत्यनेन पंचरात्र
 वाक्येनैकवाक्यता कारणात् ॥ सर्वेषां भगवद्विग्रहाणां परविग्रहे श्री-
 रामस्वरूपे भानमात्रत्वं भानत्वस्य च नित्यत्वमुपपद्यते ॥ तत्रापि ॥
 उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूप कल्पना ॥ रूपस्थानां देवतानां पुं-
 स्त्र्यंगास्त्रादि कल्पना ॥ १ ॥ इति श्रुति सहायकस्य पंचरात्र वचनस्य
 ततो महावाराह वाक्यतः ॥ प्रचलत्वोपपत्तेस्तत्र तत्रावतारावसरे
 तत्तत्कार्यार्थं तानितानि रूपाणि स्वस्थान्येव प्रकटीकरोति परमेश्वरः
 श्रीरामः ॥ यथामणिः स्वस्य रूपं शुक्लमपि नीलपीतादि रूपेण
 दर्शयति तद्वत् ॥ मूलकारणत्वस्य द्विनिष्ठत्वा नुपपत्त्या बहु-
 विग्रहाणां नित्यत्वानुपपत्तेः ॥ तद्वद्विग्रहाणां सनातनत्वस्य
 तदन्यतर निष्ठमूलकारणत्व निश्चयवाधकत्वाच्च (तत्तस्मात्
 श्रीरामात् अन्यतरे अन्येस्मिन् विष्णुवासुदेव हरिनारायण
 कृष्णादौ निष्ठस्थित मूलकारणत्वं निश्चयवाधकत्वं तस्मात्)
 बहुपरमेश्वरत्वानुपपत्तेश्च ॥ सर्वदा बहु विग्रहाणां प्रयोजनाभावा-
 च्छ ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह नानास्ति किंचन ॥ न तत्समश्चाभ्य-

धिकश्च दृश्यते ॥ इत्येवमादि श्रुतिविरोधाच्च ॥ कुत उक्तश्रुतिविरोध
इति चेदुच्यते ॥ सर्वेषां विग्रहाणां सनातनानां परस्परं समत्वेन
(मत्स्य कूर्मादिभगवद्विग्रहाणां सनातनानां परस्परं समत्वेन मत्स्य
कूर्मस्य वाराहादयः समाः कूर्मस्य वाराहनृसिहादयः समा एव
सर्वेऽपि परस्परसमा भवन्ति तेन समत्वेन श्रुतिविरोधापत्तेरेकमेव पर-
मतत्वमिति पूर्वोक्तान्वयः) ॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते इति तत्स-
मत्वं निषेधक श्रुतेर्वाधापत्तेस्तस्माच्छ्रुतिस्मृतिपुराणादि वाक्यानां
तत्पूर्वापरपरस्परं विरोधपरिहारद्वारैकवाक्यतोपपादनेन श्रुतिस्मृ-
त्यादिषु परब्रह्मशब्देनोक्तमेकमेव परमतत्वम् ॥ तत्तत्कार्यार्थतत्तद्गुण-
विष्कारित्वेनावतारीत्युच्यते ॥ भुव्यवतरणादवतार इत्युच्यते ॥ तेन
तेन गुणनाम्ना कर्मनाम्ना चाख्यायते ॥ क्वचित्स्वस्वरूपनाम्ना चाख्या-
यते श्रुतिस्मृत्यादिभिर्महर्षिभिः ॥ स एव मुमुक्षुभिः प्राप्यते चेति सम-
स्त श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहाससंहितातन्त्रादीनां तत्तद्दूषीणां च निर्वा-
धः सिद्धान्तो दर्शितो मया ॥ अतस्तत्तद्विग्रहेषु न्यूनानधिकद्वष्टिपरि-
हृत्य यस्मिन्कस्मिन्विग्रहे स्वाभीष्टे मनोनिवेश्य सर्वभावेन भजनीयः
सः ॥ न तु कदाचिद्विस्मरणीयो मुमुक्षुभिः ॥ यथा लाभेन निर्वाहश्च कर्त-
व्यः ॥ न तु द्रव्याद्यज्जनार्थमितस्ततो भ्रमितव्यम् ॥ द्रव्याद्यज्जना-
र्थमितस्ततो भ्रमतां मुमुक्षुत्वानुपपत्तेस्ततो भगवत्प्राप्त्यनुपपत्तेश्चेति
दिक् ॥ परात्परतरत्वे हेतुतन्त्रित्यगुणसहितं तत्स्वरूपमेवेति
ज्ञापयति ॥ सत्यानन्दचिदात्मकमिति ॥ सत्यो नित्यसिद्धः ॥
न तु विषयनिषेधया कदाचिदुपजात आनन्दो यस्य तम् ॥ नित्यानन्द-
गुणकमित्यर्थः ॥ उपलक्षणमेतद्गुणांतराणाम् ॥ अन्यथा तत्तद्गुण-
प्रयोजनकाले तत्तद्गुणाऽभावेन तत्तत्कार्यसिद्धानन्दभङ्गेन तन्नि-
त्यानन्दत्ववाधात् ॥ चिदात्मकम् ॥ चिदेकस्वरूपम् ॥ स्वस्मैस्वयं प्र-
काशमानस्वरूपमिति परमपुरुषार्थत्वं व्यक्तम् ॥ अत्र परब्रह्मरामवि-
षयकं सत्यानन्दं चिदात्मकमिति वचनमन्यथा नुपपद्यमानं सविग्रह-
स्य श्रीरामस्य सत्यानन्दं चिदात्मकत्वमुपपादयति ॥ अन्यथा सत्या-

नन्द चिदात्मकेषु जीवेश्वरिव्याप्तिः स्यात् ॥ वक्ष्यतिचाग्रे श्रीरामस्य
 सच्चिदानन्द विग्रहत्वम् ॥ विरराम महातेजाः सच्चिदानन्द विग्रहः ॥
 इति एवंभूतरघूत्तमरत्नसिंहासने समासीनम् ॥ सिंहासने समासीनं
 नित्यव्रतमकलमपमिति पूर्वरघूत्तमस्य सिंहासन समासीनत्वोक्तेः ॥
 मनसावचसा नित्यं प्रणमामीति ॥ वचसेत्युपलक्षणम् (पराणां मंगा-
 नामुपलक्षणम्) ॥ दोभ्यां पद्भ्यांच जानुभ्यामुरसा शिरसा द्दृशा ॥
 मनसावचसाचैव प्रणामोऽष्टांग ईरितः ॥ १ ॥ इत्युक्तानां दोरादिषुङ्गा-
 नाम् ॥ तत्र मनः पूर्वं वागुत्तर रूपमिति श्रुतेः ॥ मन सातंपरात्परतरं
 तत्त्वं ज्ञात्वा तथैव चिंतयन्तः ॥ प्रणमन् वच आदिभिर्वाहर्नि नित्यं प्रण-
 मामि ॥ नित्यं न कदाधिदित्यनेन श्रीरामस्य खोपास्य देवत्वं स्फुटी-
 कृतं नारदेन । अत्र स्तवराजे उपक्रमे मध्येऽते चैश्वर्य माधुर्यं परो-
 भय विध विशेषणैः श्रीरामस्य विशेषितत्वं दर्शनात् ॥
 अत्रापि ॥ परात्परतरं तत्त्वं सत्यानन्दं चिदात्मकम् ॥ इतितस्य प-
 रमैश्वर्यं कंठतउक्ता ॥ रघूत्तम मितिपदेन तस्य परममाधुर्यं-
 ज्ञापयित्वा नित्यं प्रणामस्योक्तत्वात् ॥ माधुर्यं विशिष्टे-
 श्वर्यावस्थः परमैश्वर्यं विशिष्ट माधुर्यावस्थश्च श्रीरामः ॥
 रत्नमण्डप मध्यगकल्पतरु मूलस्थ रत्नसिंहासन मध्यस्थः ।
 श्रीजानकी सहितोरघूत्तमः ॥ योगीन्द्रैर्नारदाद्यैरहर्निशं स्तूयमानः वि-
 श्वामित्र वशिष्ठादिभिः सनकादिभिश्च सेवितश्च ॥ नारदव्याससूता-
 दीनां वेदविदग्रे सुराणां सर्वेषामुपास्यः ॥ इतितत्तद्वचनैरेवाव-
 गम्यते ॥ तत्र व्यासेनोपक्रमे सिंहासनस्थस्य रघूत्तमस्य ध्यानमु-
 क्तं माधुर्यावस्थस्य नारदाद्यैरहर्निशं तस्य स्तूयमानत्वं विश्वामित्र
 वशिष्ठादि सनकादिभिश्च तत्परि सेवितत्वं च ॥ पुनः ॥ एवं संचि-
 तये द्विष्णुं यज्ज्योतिरमलं शिवम् ॥ इति परमैश्वर्यत्वेन परमतत्वेन
 तच्चित्तनमुक्तम् ॥ मध्येतु नारदेन परात्परं तत्त्वं प्रणमामिरघूत्तमम् ॥
 इतितथैवोक्तम् ॥ अंतंतु श्रीसूतो वेदव्यास कृपापात्रः ॥ वैदेहीसहितं
 सुरद्रमतले हैमे महामंडपे मध्ये पुष्पक मासने मणिमये वीरासने संस्थः

तम् ॥ अग्रेवाचयति प्रभंजनसुते तत्त्वं च सद्भिः परं व्याख्यातं भर-
तादिभिः परिवृतं रामंभजेश्यामलम् ॥१॥ इति हैममहामण्डप मध्यग
सुरद्रुममूलस्थमणिमय सिंहानस्थस्य वैदेही सहितस्यरामस्य
विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः संस्तूयमानस्यात एवविश्वामित्र परा-
शराद्युपास्यभूतस्यरामंभजेइत्यनेन स्वोपास्यत्वंवक्ष्यतितस्मात्स्वतंत्र-
प्रमाण सर्ववेदयथार्थविन्नारदव्यासादि प्रणीतस्मृतिपुराणेतिहाससं-
हिताद्युपदिष्टमार्गानुगामित्वेन तच्छिष्यभूतानामस्मत्पर्यंतानाम-
स्मदुत्तरकाल भाविनांचसर्वेषांसतकादि नारदव्यासविश्वामित्र वशि-
ष्ठपराशरसूतादीन् गुरुत्वेनमन्यमानानां सर्वेषामुक्तप्रकारकोरामः
सीतासहितएव सर्वदोपास्योध्येयः पूज्योऽजसव्यश्चतत्तारकाख्यः
षडक्षरोमंत्रस्तद्रामेति नाम च सीतानामसहितंनित्यं सर्वदाजसव्य-
मिति सर्वलोकहितार्थाय नारदेनोक्तस्य सर्ववेदसारभूतस्यस्तवराज-
स्यसारार्थोऽस्माभिः स्फुटीकृतः ॥ ४६ ॥

सूर्यमण्डलमध्यस्थं रामंसीतासमन्वितम् ।

नमामिपुण्डरीकाक्षममेयं गुरुतत्परम् ॥ ५० ॥

तदेवंनारदोभगवान्सर्वलोकानां हितार्थायस्वाभीष्ट ज्ञापयित्वा
वाक्यंसमाप्योत्तर वाक्येरुक्तार्थमेवदृढयामास ॥ सूर्यमण्डलमध्य-
स्थमित्यादि भिस्तत्रसूतेनस्फुटमेववैदेही सहितस्यरामस्य स्वोपा-
स्यत्वमुक्तम् ॥ रामंभजेइत्यनेन विश्वामित्रपराशरादि मुनिभिःसंस्तू-

टि० (१) स्वतंत्रेप्रमाणंयेषांते स्वतंत्रप्रमाणाः सर्ववेदाः तान्थथार्थे-
नवेतीति यथार्थवित् नारदव्यासादिभिः तैःप्रणीतानिक-
थितानि स्मृतिपुराणेतिहास संहितादीनिनैः संहितादि-
भिः उपदिष्टमार्गाणामनुगामित्वेन तेषांनारदादीनां शिष्य-
भूतानाम् ॥

यमानमित्यनेन तस्य विश्वामित्रपराशरादीनामप्युपास्यत्वं ज्ञापितम् ॥
 व्यासेनवालावस्थस्य रामस्य ध्यानमुक्तम् ॥ सीतासहितत्वं तु तस्य नो-
 क्तम् ॥ अविवाहितस्य तस्य वैदेहीसहितत्वं कथनानुपपत्तेः ॥ तथापि
 व्यासस्यापि सीतासहित एव राम उपास्यः ॥ तच्छिष्यस्य सूतस्य वैदे-
 हीसहितरामस्योपासकत्वात् ॥ तद्गुरोर्नारदस्यापि सीतासमन्वित
 रामस्योपासकत्वाच्च ॥ तत्र सूतेन वैदेहीसहितं रामं भजेदिति स्वमुखेन-
 स्वस्य तथात्वमुक्तम् (तथात्वं सीतासहित श्रीरामस्योपासकत्वमु-
 क्तम्) नारदोपि स्वमुखेनैव तथैवोक्तवान् ॥ सूर्यमण्डलमध्यस्थं रामं-
 सीतासमन्वितं ॥ नमामीति ॥ तत्र ॥ सूर्यमण्डलमध्यस्थमित्यनेन
 सीतायुतस्य रामस्य गायत्री प्रतिपादितत्वं बोधनेन परमैश्वर्यत्वं जग-
 तः कर्मसु प्रवर्तकत्वं चातो जगज्जीवनहेतुत्वं सर्वजीवबुद्धिप्रेरकत्वा-
 दिकं च ज्ञापितं भवति ॥ सीतासमन्वितम् ॥ सीतया श्रीजानक्या देव्या-
 सम्यक् नित्यं अनुनिरंतरं दत्तं युक्तं नमामि ॥ इत्यनेन स्वस्य युग्मोपासक-
 त्वमुक्तम् ॥ पुरंडरीकाक्षम् ॥ कमलदलवत्प्रसन्नोज्ज्वलाकर्णांतदीर्घने-
 त्रम् ॥ इत्यनेन स्वस्य तन्नेत्राद्यवयव सौंदर्यादिरसिकत्वम् ॥ अमेयम्
 मातुं ज्ञातुं शक्यम् ॥ कात्स्न्येन ज्ञानाविषयम् ॥ इत्यनेन रामस्य रूप संह-
 ननलक्ष्मीसौकुमार्यसुषेपता गुणलीलादीनामियत्ताराहित्यद्योतनेन
 कात्स्न्येन वाङ्मनसोरगम्यत्वमुक्तम् ॥ एवंभूतपरमैश्वर्यस्यातिदुर्लभ-
 स्यापि परममाधुर्यदर्शनेनाति सुलभत्वं ज्ञापयति ॥ गुरुतत्परमिति ॥
 वशिष्ठादिपूज्यवर्गभक्तिपरायणम् ॥ एवंभूतं रामं योगिचित्तविश्राम-
 स्थानं वशिष्ठादीनां स्वाभिरामरूपादिदर्शनादिना साक्षादानंदप्रदम् ॥
 अमेयत्वेन परविभूतिस्वामिनम् ॥ सूर्यमण्डलमध्यस्थत्वेन गुरुतत्प-
 रत्वेन च लीलाविभूतिस्वामिनम् ॥ एतत्स्वामित्वेनैव सूर्योदयद्वारा
 जीवानामैहिकामुष्मिक कर्मसु प्रवर्तकम् ॥ गायत्रीवाच्यत्वेन सर्ववीप्रे-
 रकम् ॥ गुरुतत्परत्वेन लोकानां धर्मशिक्षकमित्यर्थः ॥ नित्यं नमामि ॥
 नित्यमिति पदस्य नित्यं प्रणमामीति पूर्ववाक्यस्थस्यात्रानुकर्षः ॥ एव-
 म् उत्तरोत्तरापि नमामि पदेन नित्यपदस्य सर्वंधोक्षेयः ॥ अन्यथापूर्वा-

परवाक्यानां परस्परविरुद्धापत्तिः स्यात्कुतः॥ एकस्वाम्युद्देशेनैककर्तृ-
कृत्यप्रणामकदाचित्कप्रणामवचनयोः परस्परं विरोधित्वात् ॥ ५०॥

नमोस्तु वासुदेवाय ज्योतिषां पतये नमः ॥

नमोस्तुरामदेवाय जगदानंदरूपिणे ॥ ५१ ॥

नमोस्त्विति ॥ पुनस्तत्पारमैश्वर्यं स्फुटयति ॥ वासुदेवाय-
ज्योतिषां पतये इत्याभ्याम् ॥ वासुदेवाय सर्वभूतनिवासिने सर्वभूताधा-
राय च ॥ नमोस्तु । ज्योतिषां पतये सूर्यादीनां नियंत्रेतेषां प्रकाशका-
यथा ॥ न तत्र सूर्योभाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतोभाति कुतोऽयमग्निः ।
तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ इति श्रुत्युक्ता-
यत्नः ॥ पुनस्तन्माधुर्यं स्फुटयति ॥ रामदेवायेति ॥ रूपौदार्यगुणैः
पुसां दृष्टिचित्तापहारकम् ॥ तथा ॥ रामस्य लोकरामस्येति ॥ रामो-
लोकाभिरामोऽयम् ॥ इति ॥ मनांसिनो हरत्येष सर्वेषां नरचन्द्रमाः ॥
इत्येवमादि महर्षिवचनेभ्यः ॥ रामनाम भुवि ख्यातमभिरामेण वापु-
नः ॥ इति तापनीयश्रुतेः ॥ स्वरूपौदार्यगुणैः सर्वान् रमयतीति राम-
इति निरुक्तेश्च ॥ स्मितपूर्वाभि भाषणैश्शृणादि गुणविशिष्टाय सुन्दर-
वपुषे ॥ देवाय अशोकवाटिकादिषु क्रीडापराय ॥ अतएव जगदानंद-
रूपिणे ॥ जगदानंदं रूपं विद्यते यस्य स तस्मै ॥ प्रशस्ते अत्यंतसंयोगे
धामनुवर्तः ॥ ऐश्वर्यपक्षेतु ॥ रामाय ॥ योगिचित्ता रमणस्थान भूताय ।
देवाय ॥ विवित्र क्रीडापराय स्तवनीयाय ॥ सर्वाराध्याय ॥ जगदा-
नंदरूपिणे जगदानंदहेतवे ॥ एष एवानंदयतीति श्रुत्युक्तायेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

टि० (१) एकः स्वामी श्रीरामचन्द्रः तस्य उद्देशेन निमित्तेन एकः कर्तृ-
कः नारदः तस्य कदाचित्कः नित्यप्रणामवचनः कदा
चित्कः प्रणामवचनः तयोः नित्यसर्व कालसूचक प्रणाम
एकवार शृचकवचनयोः परस्परविरुद्धापत्तिः
स्यात् इति पूर्वोक्तान्तर्यः ।

नमोवेदांतनिष्ठाय योगिनेब्रह्मवादिने ॥

मायामयनिरस्ताय प्रपन्नजनसेविने ॥ ५२ ॥

इदानीं सर्ववेदांतवेद्यत्वेन सर्ववेदप्रतिपादितं परंतत्वं रामएवे-
त्याह ॥ नमोवेदांतनिष्ठायेति ॥ वेदांतेषु निष्ठाप्रतिपाद्यतयास्थितिर्य-
स्यतस्मैवेदांत निष्ठाय ॥ वेदांतेच प्रतिष्ठितइति श्रुत्युक्तायेत्यर्थः ॥
योगिने ॥ भक्तमैत्रीरसरसिकायेत्यर्थः ॥ ब्रह्मवादिने ॥ सांगस्य स शिर-
स्कस्य ब्रह्मणोवेदस्यप्रवर्त्तकायेत्यर्थः ॥ मायेति ॥ निरस्तमायामयाय ॥
आहितान्यादि गणपाठान्निष्ठांतस्य पूर्वप्रयोगानियमः ॥ प्रपन्नेति ॥
उपायत्वमुपेयत्वमीश्वरस्यैवयद्भवेत् ॥ शरणापत्तिरित्युक्ताशास्त्र-
मानाद्विवेकिभिः ॥ १ ॥ स्वापराधोक्तिपूर्वं यदात्मसात्वस्यप्रार्थनम् ॥
स्वरूपंशरणापत्तेरित्युक्तंसात्वतेखलु ॥ २ ॥ साधनादिष्वनुष्ठानसा-
मर्थ्यविषयश्चयः ॥ कात्तृत्वाद्यनहंकार आकिंचन्यंतदुच्यते ॥ ३ ॥
भगवदव्यति रिक्तायाह्युपायाख्या गतिर्नसा ॥ यथान्यफलसंबंधरूपा-
गतिविहीनता ॥ ४ ॥ इत्यनन्यगतिस्तत्रप्रोक्ताशास्त्रार्थदर्शिभिः ॥ ४ ॥
आनुकूल्यस्यसंकल्पः प्रातिकूल्यस्यवर्जनम् ॥ रक्षिष्यतीतिविश्वासो गो-
प्तृत्ववर्णनं तथा ॥ ५ ॥ आत्मनिक्षेप कार्पण्यं च द्विविधाशरणागतिः
॥ ६ ॥ इत्यादिभ्यः यस्येश्वरैकनिष्ठमुपायत्वमुपेयत्वं च सशरणागत ॥
ममोपाय उपेयश्च परमेश्वरोरामएवनान्यः कर्मज्ञानादिरूपायः ॥ नदे-
घतांतरमुपेयइति व्यवसायात्मिकाबुद्धिः शरणापत्तिः शरणागतिरु-
क्ताभवति ॥ १ ॥ स्वापराधोक्तिपूर्वमिति ॥ स्वापराधोक्ति पूर्वमात्म-
सात्वस्यभोगवन्ममात्मसात्कुरु आत्माधीनंकुरु ॥ अंगीकुर्वित्यर्थः इत्येवं
यत्प्रार्थनंतदेवशरणापत्तेः शरणागतेः स्वरूपंभवति ॥ यःकश्चिद्भग-
वत्प्राप्तेरुपायोभगवानेवनान्यः कर्मज्ञानादिरिति व्यवसायवान्
स्वापराधकथनपूर्वहे भगवन्नकिंचनोऽगतिश्चाहमतो ममत्वत्प्राप्ते
रूपायस्त्वमेवभवेत्येवंप्रार्थयति सशरणागतइतिप्रपन्न इतिपदेनोच्यते

तस्योक्तप्रकारिका प्रार्थना शरणागतिपदेनोच्यते ॥ इत्थमेवोक्तपूर्वा-
 श्रार्यैः ॥ अहमस्म्यपराधानामालयोकिंचनोऽगतिः ॥ त्वमेवोपाय-
 भूतोमे भवेतिप्रार्थनामतिः ॥ १ ॥ इतीदृशीभगवंतंप्रतियाप्रार्थनाभग-
 वानेव ममस्वप्राप्तेरुपायो नान्यइतीदृशः स्वबुद्धेर्दृढ व्यवसायश्च
 यःसएवप्रप्तिरित्युच्यते ॥ २ ॥ साधनादिष्वति ॥ साधनादीनांयद-
 नुष्ठानं तद्विषयकोयः कर्तृत्वाद्यहंकारः ॥ अहंकर्ता ॥ मदीयंकर्ममदीयंत
 फलंचेतीदृशोयोऽहंकारस्तत्परित्यागमाकिंचन्यमित्युच्यते। भगवाने-
 वस्वशरीरभूतेन स्वशेषेणमयास्वशरीरभूतैः स्वकीयैः सर्वैरिन्द्रियैः स्व-
 प्राप्त्यर्थं कर्मकारयत्यतः सएवकर्त्तातदीयं चकर्मतस्यैवचफलंभवि-
 ष्यतीत्येषाबुद्धिराकिंचनाइत्युच्यते ॥ एषएव साधुकर्मकारयतियमूढं
 निनीषति ॥ एषएवासाधुकर्मकारयति यमधोनिनीषतीत्येषाश्रुतिः ॥
 जानामि धर्मनचमेप्रवृत्तिर्जानामि पापंनचमेनिवृत्तिः । केनापिदेवेन-
 हृदिस्थितेनयथानियुक्तोस्मि तथा करोमि ॥ १ ॥ इत्येवमाद्याःस्मृतय-
 श्च ॥ फलंतुप्रयोक्तरीतिव्याससूत्रंचोक्तार्थं प्रमाणमस्ति ॥ ३ ॥ भग-
 वद्व्यतिरिक्तेति ॥ भगवद्व्यतिरिक्तायाउपायाख्यागतिः साभगव-
 त्प्राप्तेः स्वस्वरूपानुरूपगतिर्नभगवद्व्यतिरिक्ता येभगवत्प्राप्त्यर्थत
 याभगवता ऋषिभिश्च कर्मज्ञानादयश्चोपाया उक्ताशास्त्रेषु ॥ तेस-
 र्वेनममस्वरूपानुरूपस्तत्प्राप्तेरुपायाइति ॥ किंतु भगवानेवममस्वप्रा-
 प्तेः स्वरूपानुरूपउपायः ॥ इत्येषयोबुद्धेर्दृढ व्यवसायस्तदनुरूपादृ-
 ढास्थितिश्च ॥ तथेति ॥ यानिभगवत्प्राप्तिव्यतिरिक्तान्यऽर्थधर्मकाम
 मोक्षरूपाणि फलानितत्संबंधरूपायागतिस्तद्विहीनता ॥ भगवानेव-
 स्वप्राप्तेरुपायो नान्य इत्युक्ता भगवदेकोपायतया स्थितिर्योक्तासापि
 भगवत्प्राप्ति व्यतिरिक्त फलांतर शून्येत्यर्थः ॥ भगवानेव ममस्वप्राप्ते
 रूपाय उपेयश्च सएव ॥ नान्यः कश्चिन्ममतत्प्राप्तेः स्वरूपानुरूप उपा-
 यः स्वस्वरूपानुरूपं फलंचेत्येषाया दृढव्यवसायात्मिका बुद्धिस्त-
 दनुरूपादृढा स्थितिश्च यासैवानन्यगति शब्दवाच्याभवति नान्येत्य-
 र्थः ॥ तथैव आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ॥ रक्षिष्य-

तीति विश्वासो गोप्तृत्व वर्णनंतथा ॥ आत्मनिःक्षेपकार्पण्यं षड्विधा
 शरणागतिः ॥ १ ॥ इति षड्विधेयं शरणागतिः पंचरात्रे उक्ता । तत्रानु-
 कूल्यमिति । श्रुतिस्मृती ममैवाज्ञायस्तामुललंघ्य वर्तते ॥ आज्ञाछेदी-
 ममद्रोही मद्भक्तोपिनचैष्णवः ॥ १ ॥ इति स्मृतेः ॥ भगवदाज्ञाभूत श्रुति-
 स्मृत्युक्तस्वाधिकारानुरूपधर्म कर्मानुसरणं भगवदनुकूलं भवति ॥
 तद्विपरीताचरणं तत्प्रतिकूलं भवति ॥ तत्रैवं सति ॥ भगवदनन्य-
 भक्तप्रपन्नमधिकृत्य तत्स्वरूपानुरूपं श्रुतिस्मृतिभिर्यदुक्तं सर्वधर्म-
 परित्यागपूर्वकं कायवाङ्मनोभिर्भगवदेक भजनं फलबुद्ध्या तत्कैक-
 र्यं तदेव भगवत्प्रत्यानुकूल्यशब्देनोच्यते ॥ तद्विपरीतं च भगवद्भजन-
 व्यतिरिक्तं सर्वसर्वधर्मान्परित्यज्येति प्रपत्यधिकारिणः शरणागतस्य
 परित्याज्यतयोक्तं तत्प्रपत्तिं प्रातिकूल्येनात्र प्रातिकूल्यशब्देनोच्यते ॥
 तस्य वर्जनं सर्वात्मतां हरेर्ज्ञात्वा सर्वं च भगवद्वपुः ॥ प्राणिमात्रा-
 नुकूल्यस्याचारोऽगः प्रथमस्त्वयं पूर्वोक्ताद्विपरीताये हिंसामत्सरता-
 दयः तत्तत्तानां प्रतिकूलस्य वर्जनश्च द्वितीयक इत्युक्तं तु प्राणिमात्रा-
 नुकूला चरणं आनुकूल्यं हिंसामत्सरादि तत्प्रतिकूल वर्जनं च सर्वेषां
 मुमुक्षूणां साधारणोधर्मोऽतो न प्रपन्नस्यासाधारणोधर्म इत्यतो नो-
 कोऽत्र मामवश्यं रक्षिष्यति भगवानिति यो विश्वासो व्यवसायो निश्च-
 यः स प्रपत्तेस्तृतीयोऽगः । गोप्तृत्ववर्णनमिति । दासोऽस्मि शेषभूतो-
 स्मि तवैव शरणगतः । पराधितोऽहं दीनोऽहं पाहि मां करुणाकर ॥ १ ॥
 इत्येवं तत्स्वरक्षणार्थं याचनं प्रार्थनं तत्प्रपत्तेश्चतुर्थोऽगः ॥ कार्पण्यमिति
 उपायानाम सिद्धाच्चापापानां प्राप्तिः स्वतः कर्तृत्वविषये गर्वहानिः
 कार्पण्यमीरितम् ॥ १ ॥ इत्यभियुक्तेनोक्तम् । अनुष्ठितानामुपायानां
 साधनानामसिद्ध्या । पापानां विघ्नानां स्वतः प्राप्तिश्च कर्तृत्वविषये
 गर्वहानिः । मया पराधालयेनानुष्ठितं किञ्चिदपि न सिद्ध्यति प्रत्युत
 विघ्ना भवन्तीत्यनुसंधानतया मनसो ग्लानिर्हर्षक्षयो दैन्यमिति यावत् ।
 तत्कार्पण्यमीरितं कथितं शास्त्रदर्शिभिरित्यर्थः । तदिदं दैन्यं गोप्तृत्व-
 वर्णनस्य स्वरक्षाययाचनस्यागं ज्ञेयम् । प्रपत्तिवाक्येषु दीनशब्दपू-

पूर्वक याचनपदस्यश्रवणात् । चद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचतं शरणागतम् ॥
 इति घाल्मीक्युक्तकण्डुवाक्ये । दासोऽस्मि शेषभूतोऽस्मितवैवशरणंगतः ।
 पराश्रितोऽहं दीनोऽहं पाहि मां करुणाकर ॥ १ ॥ इति पंचरात्रोक्तवाक्ये
 च दीनपद पूर्वक याचनश्रवणात् । आत्मनिक्षेपः अंगित्वादिषु प्रपत्य-
 नेषु मुख्यप्रकीर्तितस्तज्ज्ञैः । तमिममात्मनिक्षेपं दाक्षिणात्याः अर्वाची-
 नाः आचार्याः स्वार्वाचीनाचार्यकृतैः श्लोकेः । अहं मदक्ष्णभरो मद-
 क्ष्णफलंतथा ॥ नममश्रीपतं रेवेत्यात्मानं निःक्षिपेद्बुधः ॥ १ ॥ न्यस्या-
 म्यकिंचनः श्रीमन्ननुकूलोऽन्यवर्जितः । विश्वासप्रार्थनापूर्वमात्मरक्षा-
 भरंतवयि । स्वामिन् स्वशेषं स्ववशं स्वभरत्वेन निर्भरम् । स्वदत्तसु-
 धियास्वार्थं स्वस्मिन्न्यस्यसिमां स्वयम् ॥ ३ ॥ श्रीमन्नभीष्टवरदत्त्वा
 महं शरणंगतः ॥ एतद्देहावसाने मां त्वत्पादं प्रापयस्वयम् ॥ ४ ॥ त्वच्छे-
 पत्वे स्थिरमतिं त्वत्प्राप्त्येकप्रयोजनम् । निषिद्धकाम्यरहितं कुरु मां
 नित्यकिंकरम् ॥ ५ ॥ देवीभूषणहेत्यादिजुष्टस्य भगवंस्तव । नित्यं निर-
 पराधेषु कैकर्येषु नियुक्ष्य माम् ॥ ६ ॥ मां मदीयं च निखिलचेतनाचेत-
 नात्मकम् ॥ स्वकैकर्योपकरणं वरदस्वीकुरु स्वयम् ॥ ७ ॥ तदेकर-
 क्ष्यस्य ममत्वमेव करुणाकर । न प्रवर्त्तय पापानि प्रवृत्तानि निवर्त्तयात् ।
 श्रीमन्नियतपंचांगमद्रक्षणभरार्पणम् । अचीकरः स्वयं स्वस्मिन्नतोऽह-
 मिह निर्भरः ॥ ८ ॥ इत्येतैः स्वशिष्यान् प्रपत्तिकारयन्ति । श्रीमन्निय-
 तेति । नियतानि स्थितानि । अकिंचन आनुकूल्यसंकल्प प्राति-
 कूल्यवर्जन विश्वास । प्रार्थनारूपाणि । पंचांगानि यस्मिन् समद्र-
 क्षणभरार्पणः तं मद्रक्षणभरार्पणं स्वयं स्वस्मिन् अचीकरः कारितवान्
 ॥ ९ ॥ श्रीरामानंदानुजायिनस्तु । स्वामिन् ते शेषभूतोऽहं ते भोग्यो-
 रक्ष्य एव च ॥ अकिंचनोऽनन्योपायस्तव कैकर्यैकभोग्यकः ॥ १ ॥ अ-
 गतिश्चानुकूल्योऽहं प्रातिकूल्येन वर्जितः । रक्षिष्यतीति विश्वासो-
 स्वरक्षाप्रार्थनायुतः ॥ २ ॥ कृपणोऽहं दयासिंधो सर्वपापकरस्तथा
 स्वंचस्वीयंच यत्किंचित्त्वयिन्यस्यामि स्वीकुरु ॥ ३ ॥ न्यस्याम्यकिंचनः
 श्रीमन्तात्मरक्षाभरंतवयि ॥ मे त्वत्प्राप्तेरुपायस्त्वं कृपया भवराघव ॥ ४ ॥

एतच्चराचरं सर्वं यच्चयावच्च भ्रूयते । सर्वमस्ति त्वदीयं हि श्रुतिभिश्चाव-
 गम्यते ॥ ५ ॥ न तादृशं दृढं ज्ञानं मयि स्वामिन् प्रतिष्ठितम् । त्वंतु सर्वं
 विजानासि सर्ववस्तुममेति च ॥ ६ ॥ संसारसागरे भूमन्तस्त्रयस्त्रु-
 निमज्जितम् ॥ पश्यसि त्वंसमर्थः सन्कारणं किं वदप्रभो ॥ ७ ॥ चिदचिदा-
 त्मकं सर्वमदीयं सत्यमस्ति वै ॥ जीवोऽप्यसौ मदीयश्च ह्यभिमानाग्नि-
 मज्जते ॥ ८ ॥ यावत्सत्त्वाभिमानोऽस्य तावत्संसारसागरे ॥ निमज्जतेऽ-
 भिमानां तेषु द्वरिष्यामि चेद्वद ॥ ९ ॥ सत्यमहं मदीयं च सर्वमन्यत्त्वा-
 स्ति वै ॥ तथा तदभिमानो मे हेतुस्तवनियोजने ॥ १० ॥ अहं मदीयं चेत्ये-
 षोऽभिमानो दुरत्ययः ॥ त्वयि न्यस्यामि तं स्वामिन् त्वदीयं तं हि स्वी-
 कुरु ॥ ११ ॥ निर्हेतुकपया सर्वस्वीकृत्य करुणानिधे ॥ अहं ममाभिमानं मे-
 निखिलं छिद्धि मूलतः ॥ १२ ॥ यदि नास्त्यानुकूल्यादिर्मयि स्वामिन्यथा-
 र्थतः ॥ वद्धांजलिपुटं दीनं रक्ष मां शरणागतम् ॥ १३ ॥ यथाहं च मदीयं च
 न मे रामस्य तत्त्वतः ॥ भाति मे हृदये सम्यक् तथा कुरु दयानिधे ॥ १४ ॥
 त्वन्माययामलीमसं हृदयं निर्मलं कुरु ॥ येनाहं संविजानामित्वां त्वदीयं
 च तत्त्वतः ॥ १५ ॥ त्वत्कृपादृष्टिमात्रेण तद्वि सर्वं भविष्यति ॥ न वै प-
 रिश्रमः कश्चित् तव तत्र दयानिधे ॥ १६ ॥ प्रार्थयामि महादोतो दीनोद्धर-
 कृपानिधे ॥ एतद्देहावसाने मां स्वं प्रापय दयाकर ॥ १७ ॥ स्वदत्तज्ञान-
 दीपेन नाशया ज्ञानजन्तमः । स्वतत्त्वज्ञानपूर्वमां स्वार्थं स्वं प्रापय स्व-
 यम् ॥ १८ ॥ यानि संचितपापानि तानि नाशय मे प्रभो ॥ अकृत्येषु प्रवृ-
 त्तिमेवारय बुद्धिप्रेरक ॥ १९ ॥ यथानिर्मुच्य पापेभ्यस्त्वत्प्राप्तियोग्यता-
 भवेत् ॥ मयि स्वामिन् हरे राम तथा त्वं मां स्वयं कुरु ॥ २० ॥ न मे पापवि-
 निर्मोकेनापि त्वत्प्राप्तिसाधने ॥ शक्तिस्तत्र समर्थस्त्वं स्वप्राप्तिसाध-
 नं भव ॥ २१ ॥ स्वाग्रे मां पतितं दृष्ट्वा श्रुत्वा च प्रार्थनामिमाम् ॥ अङ्गीच-
 कार श्रीरामस्तदप्यस्मीह निर्भरः ॥ २२ ॥ इत्येतैः श्लोकैस्ते रामानंदा-
 नुयायिन आचार्याः स्वशिष्यान् प्रपत्तिकारं यति ॥ वाल्मीकीयेऽपि
 शरणागतिरुक्ता श्रीमुखेन ॥ तत्रादौ सभायां मध्येन मे दोषवत्त्वं त्यागे-
 हेतुः ॥ न मे गुणवत्त्वं ग्राह्ये हेतुः ॥ अपितु ॥ राघवं शरणं गतः ॥ इति वि-

भीषणेनोक्तं त्वां शरणं गतोऽस्मीत्येतावद्वचनमेवेति सुग्रीवहनुमदादी-
 प्रतिप्रतिज्ञायोक्तम् ॥ मित्रभावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन ॥ दोषो यद्य-
 पितस्य स्यात् सतामेतदगर्हितम् ॥ १ ॥ मित्रभावो विश्वासः ॥ वि-
 श्वासनीयो मित्रविश्वासघत्वमित्रत्वमितितल्लक्षणात् ॥ विश्वासो
 ममायमपकारं न करिष्यति ॥ अपितूपकारमवेति दृढनिश्चयः स एव-
 विश्वास इत्युच्यते ॥ ममायमवश्यं रक्षिष्यतीति दृढविश्वासेन संप्रा-
 प्तम् ॥ दृढविश्वासं विनाशत्रोः शत्रुशरणागमनत्वानुपपत्तेः ॥ संस-
 र्यक् ॥ वद्धांजलिपुटं दीनं याचतं शरणागतम् ॥ इतिकण्डूकप्रकारेण प्रा-
 प्तम् ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥ इतितथाप्रतिज्ञायाः
 करिष्यमाणत्वात् ॥ दोषो यद्यपितस्य स्यादितिरावण सद्रुशदोषवन्त-
 मपीत्यर्थः ॥ आनयैनं हरिश्चेष्टदत्तमस्याभयं मया ॥ विभीषणो वासुग्रीवो
 यदि वारावणः स्वयम् ॥ १ ॥ इतितस्यैव सत्यवादिनः सत्यप्रतिज्ञस्य-
 वचनात् ॥ रावणः स्वभावर्याहर्त्तापीत्यर्थः ॥ कपोतभावर्याहर्त्तृव्याध-
 शरणागत रक्षणोदाहरणेनास्यैवोक्तार्थस्य दृढीकरणाच्च ॥ न त्यजेयं-
 कथंचन ॥ कथंचन स्वप्राणनाशपर्यन्तानिष्ठप्राप्तेपीत्यर्थः ॥ आर्तो वा-
 यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृता-
 त्मना ॥ १ ॥ इतितस्यैव वचनात् ॥ तदेव मयं रामोऽवश्यं मारक्षिष्यतीति
 दृढविश्वासवान् राघवं शरणं गतोऽस्मीति वचनवान्यः शत्रुरपिराघव-
 स्य शरणागत इति ॥ तत्र राघवं शरणं गतः ॥ इति वाचिकी प्रपत्तिरुक्ता ।
 मित्रभावेनेति मानसी ॥ संप्राप्तमित्यनेन कायकी ॥ शरीरेण स्वस्था-
 नात् ॥ राघवनिवासभूमिमागतत्वात् ॥ अत्र वक्ष्यमाणस्य प्रपन्नायेति-
 पदस्यार्थः ॥ मित्रभावेन संप्राप्तमित्यनेनैको भवति ॥ तवास्मीति-
 चयाचते इत्यस्यार्थः ॥ राघवं शरणं गतोऽस्मीत्यनेनोक्तः ॥ अत्र कथंच-
 नापि न त्यजेयमितितत्राभयं ददामीति चोभयत्र शरणागतिफलश्रवणात्
 सत्यप्रतिज्ञस्य सत्यवादिनो रामस्यैक शरणागतिपराणां सर्वेषां वा-
 क्यानामेक वाक्यतायोग्याच्च ॥ मित्रभावेन संप्राप्तमित्यस्य सकृदेव-
 प्रपन्नायेत्यनेनैकवाक्यतोपपत्तेः ॥ तदेवं स्वशरणागतिहेतुभूतमर्थमुक्त

विश्वासलक्षणं तथा शरणं गतोऽहमिति प्रार्थनं च संक्षेपेणोक्ता ॥ अथो-
 कार्थं कपोतव्याध्याद्युदाहरणेन दूढयति श्रूयते हि कपोतेनेत्यादिना ॥
 श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणं मागतः ॥ पूजितश्च यथाग्यार्यस्वैश्च मां-
 सैर्निमंत्रितः ॥ १ ॥ कपोतेन तिर्यग्योनिना शास्त्रानधिकारिणा स्वभा-
 र्याहृतृत्वाच्छत्रुव्याधः शरणं कपोतनिवासस्थानम् ॥ आगत इत्यत्र-
 स्वनिवास भूम्यागमनमात्रमेव शरणागतित्वे हेतुस्को भवति ॥ सक-
 पोतः शरण्यं धर्मरक्षितवानित्याह ॥ पूजितश्चेति स्वैश्च मांसैर्निमंत्रितः ॥
 स्वप्राणत्यागपूर्वकं स्वकीये मांसैस्तैर्निमंत्र्य तद्दुःखं मपाकृत्य स्वशरण्य-
 धर्मो रक्षित इत्यर्थः ॥ १ ॥ सहितं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतम् ॥
 कपोतो वानरश्रेष्ठ किंपुनर्मद्विधोजनः ॥ २ ॥ सहिकपोतस्तिर्यग्योनि-
 त्वेन शास्त्रानधिकारतया विधिनिषेधाऽगोचरोऽपि भार्याहर्तारमपि
 शत्रुव्याधं प्रतिजग्राह ॥ स्वशरणागतत्वेन गृहीतवान् ॥ मद्विधो मत्स-
 दूशः शास्त्राधिकारी धर्मिष्ठप्रगण्यः स्वचरित्रेण धर्मप्रवर्तकः ॥ चक्रव-
 र्तिनरेन्द्रपुत्रत्वेन सर्वविधसमर्थश्च ॥ यदिव्याधसदृशं स्वभार्याह-
 र्तारं रावणं स्वशरणमागतं संतं स्वप्राणानपि परित्यज्य रक्षेत्तर्हि किं व-
 क्यं न किमपि ॥ कपोतात्सहस्रगुणाधिक्येन स्वशत्रोरपि शरणागतस्य
 रक्षणं ममोचितमित्यर्थः ॥ तच्च तत्कोटिगुणाधिक्येन तद्रक्षणं तु तन्मुक्ति-
 दानेनोपपद्यते ॥ अतस्तद्दानमेव वक्ष्यति दत्तमस्याभयं मया यदि वा-
 रावणः स्वयमिति ॥ २ ॥ ऋषेः कण्ड्वस्य पुत्रेण कण्डुना परमर्षिणा ॥
 शृणु गाथां पुरागीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिनीम् ॥ ३ ॥ स्फुटार्थम् ॥ गा-
 थामाह ॥ वद्धांजलिपुटं दीनं गच्छतं शरणागतम् ॥ नहन्यादानृशस्या-
 र्थमपि शत्रुं परंतप ॥ ४ ॥ वद्धांजलीति ॥ अञ्जलिः परमामुद्रासद्यो देव-
 प्रसादनी ॥ इति स्मृतेः ॥ वद्धांजलित्वमात्रमेव शरण्यप्रसादनेऽलं त-
 दभावे दीनत्वमेव तादृशं तदभावे याचनमेव तादृशं तस्याप्यभावे शर-

दि० (१) तद्भावे वद्धांजलित्वव्यभावे दीनत्वमेव तादृशं शरण्यप्रसादने-
 ऽलम् तद्भावे दीनत्वस्याप्यभावे याचनत्वमेव तादृशं शरण्य-
 प्रसादनेऽलम् तद्भावे याचनत्वस्याप्यभावेशरण्यगृहागमन-
 मेषतच्छरणागतत्वसाधनेऽलम् ॥

व्यगृहागमनमेवत्तच्छरणागतत्वसाधनेऽलम् ॥ एषां चतुर्णां मध्येऽ-
न्यतरमेव (अन्यतरमेव एक एव) शरणागतत्वसाधनेऽलं चतुर्णां समूहस्तु
महाशरणागति साधनमित्यर्थः ॥ अपिशत्रुं शत्रुमपि किंपुनरपिशत्रु
मित्यपेक्षार्थः ॥ परंतपइति कंचिद्राजानं संबोधयतिकण्डुः ॥
शिष्टं स्फुटार्थम् ॥ ४ ॥ आर्तो वायदि वादूतः परेषां
शरणगतः ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥ ५ ॥
आर्त्तइति ॥ आर्तो दीनो दूतः शरणागतिवेलायामप्यत्यक्तगर्वः ॥ अहं-
कशत्रुभावोवा ॥ एवंभूतोऽरिः शत्रुः परेषां स्वशत्रूणां शरणं निवास-
भूमिं गतो यदि तदा कृतात्मना गुरुशास्त्रशिक्षित बुद्धिना स्वप्राणानपि
परित्यज्य रक्षितव्यः ॥ रक्षितव्यइति विधिप्रयोगः ॥ अवश्यमेवरक्षि-
तव्यः ॥ अन्यथा विधिविहितत्यागेन पापभागित्वप्रसक्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥
तस्यागे तत्पापभागित्वमयशोभागित्वंच तस्याह ॥ सचेदिति ॥ सचे-
द्भयाद्वामोहाद्वा कामाद्वापिनरक्षति ॥ स्वयाशक्त्या यथा सत्वं तत्पापं
लोकगर्हितम् ॥ ६ ॥ सशरण्यश्चेद्यदि स्वशरणागत शत्रुभयात् ॥ १ ॥
स्वशत्रुशरणागत शत्रुभयाद्वा ॥ मोहाद्वा शरण्यधर्माज्ञाद्वा कामाद्वा स्व
शरणागत शत्रुशत्रोर्द्रव्य लाभकामनया वा स्वशरणागतं स्वया शक्त्या
यथावलं नरक्षति चेत्तदा तत्पापं तस्य शरणागतस्याज्जन्मकृतं पापं
प्राप्नोति ॥ लोकगर्हितं लोकनिदांच प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १ ॥ न केवलं तत्पापं
लोकनिदांच प्राप्नोति किंतु स्वसुकृतस्य सर्वस्य हानिमपि प्राप्नोतीत्यहं ॥
विनष्टइति ॥ विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणागतः ॥ आदाय सुकृतं तस्य
सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥ ७ ॥ तेन रक्षिणा अरक्षितः सन् तस्य पश्यतः सतः
शरणागतो विनष्टश्चेत्तदा तस्य रक्षिणः सर्वं सुकृतं पुण्यमादाय गच्छेत् ॥
शरणागतपापस्य शरण्ये गतत्वान्निः पापः स गृहीत शरण्य सर्वसुकृ-
तप्रभावेन स्वर्गं गच्छेदित्यर्थः ॥ स तु शरण्यः स्वसर्वसुकृतस्य हानात्
स्वपापप्रभावाद् विनष्ट शरणागतप्राप्तपापप्रभावाच्च नरकं गमिष्यतीति-
भावः ॥ ७ ॥ उक्तार्थमेव स्फुटयति ॥ एवं दोषइति ॥ एवं दोषो महान्न प्रपन्ना
नामरक्षणे ॥ अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥ ८ ॥ प्रपन्नानामिति ॥

शत्रुशरणागतानां स्वस्वरूपपरस्वरूप ज्ञानित्वाऽनुपपत्तेरीदृशज्ञानपूर्-
 वकं भगवच्छरणागमनानुपपत्तेश्च ॥ केवलशत्रुभयात्तेषां शरण्यशरणा-
 गमनत्वोपपत्तेश्च केवलं राघवं शरणंगतोऽस्मितवास्मीतियाचनमा-
 ब्रंशतेषां शरणागत्युपपत्त्याप्रपन्नत्वोपपत्तेरुक्तं प्रपन्नानामिति । अत्र
 प्रपन्नानामरक्षणे एवं प्रकारकः स्वसुकृतहानि शरणागतपापप्राप्ति
 रूपो महान्दोषः ॥ दोषस्य महत्वं तु नरकप्रापकत्वादुपपद्यते । एतदेव-
 स्फुटयति ॥ अस्वर्ग्यमिति ॥ अरक्षितविनष्ट शरणागतपापं कर्तृभूतं
 शरण्याऽरक्षिणः अस्वर्ग्यं स्वर्गप्रदं न किंतु नरकप्रदमित्यर्थः ॥ इहलोके
 तु अयश्यम् । अयशः करं वलवीर्ययोर्विनाशनं च ॥ ८ ॥ एभिः श्रीराम
 च चनैरिदमवगम्यते ॥ शत्रुर्वाऽशत्रुर्वाशरणागतो रामेणारक्षितश्चेत्त-
 दास्वसर्वं पापं रामस्यदत्त्वा तदक्षयसुकृतं चादाय तस्यालौकिकविलक्ष-
 णसुकृतप्रभावेनालौकिकं विलक्षणमेव तत्परधाम परविभूत्याख्यं-
 गमिष्यति रक्षितश्चेत्तेन तदा सस्वयमेव सत्यप्रतिज्ञः सत्यवादी रामो
 ऽभयपदवाच्यं मोक्षाख्यं स्वपरंपदं दास्यतीत्युभयथापि श्रीरामशर-
 णागतस्य श्रीरामपरमपद प्राप्तिर्भविष्यतीति शास्त्रांतरोक्तशरणागति
 भ्यो विलक्षणेयं शरणागतिरुक्ताप्तवादिना वाल्मीकिना श्रीरामस्य-
 महर्षिगणमोहकत्वेन विग्रहांतररूपादिविलक्षणरूपादेर्विष्ण्वनेकसहस्र
 नामतुल्यं सर्वं वेद सर्वमन्त्र जपपुण्य कोटिगुणाधिकं पुण्यप्रदं विल-
 क्षणरामनाम्नः समस्त भगवद्विग्रहविलक्षणं लोकमल्लकीर्तः स्वनि-
 वासिपरमपदप्रापकाऽयोध्याख्यधाम्नः यतः सर्वविलक्षणरूपं नाम-
 लीलाधाम्नः श्रीरामस्य शरणागतेरपि सर्वविलक्षणत्वमुपपद्यते ॥ अतो
 महर्षिणा तच्छरणागतिरपीयं भगवद्विग्रहांतरं शरणागतेर्विलक्षणोक्ता
 भवतीत्यः सर्वैरपि श्रीरामप्राप्तिः कामैः ॥ श्रीरामशरणागतत्वेन
 भाव्यमिति पूर्वोक्तं शरणागतं परवाक्यानामभिप्रायः ॥ अतएव पूर्वोक्तं
 कण्डुवाक्योक्तरीत्यास्वशरणागत रक्षणस्य प्रतिज्ञां करोति श्रीरामः
 करिष्यामीति ॥ करिष्यामि यथार्थं तु कण्डोर्वचनमुत्तमम् ॥ धर्मज्ञस्य
 वदान्यस्य स्वर्ग्यस्यात्तु फलोदये ॥ ९ ॥ करिष्यामि ॥ अहमवश्यं स्व-

शरणागतं रक्षिष्यामि नतु त्यक्ष्यामीत्यर्थः ॥ यथार्थम् ॥ अर्थमनतिक्र-
 म्येति यथार्थम् ॥ यथोक्तमित्यर्थः ॥ उदुगच्छतितमोऽज्ञानंयस्मात्तदुत्त-
 मशरण्य शरणागतधर्मज्ञस्य ॥ वद्धांजलि पुटं दीनंयाचंतं शरणागतम्-
 ॥ इतिशरणागतिधर्मा उक्ताः ॥ नहन्यात् ॥ अरिः प्राणान्परित्यज्य-
 रक्षितव्यइति शरण्यधर्मा उक्तास्तान्धर्मान् जानातीतिधर्मज्ञस्तस्य-
 स्वर्गं स्यादिति तुप्राकृत कपोताद्यभिप्रायेणोक्तम् ॥ तेषांस्वर्गस्य-
 दुर्लभत्वात् ॥ शिष्टंस्पष्टम् ॥ ६ ॥ ममतु शरणागत रक्षणोधर्मोऽनादि-
 रित्याह ॥ सकृदेवेति ॥ सकृदेवप्रपन्नायतवास्मीतिचयाचते ॥ अभयं
 सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतदुन्नतंमम ॥ १० ॥ इति॥ अयं रामः सर्वथा रक्षण-
 सत्रयो मामवश्यं शत्रुभयात्संसारभयाद्वारक्षिष्यतीतिदृढविश्वास्-
 वान् प्रपन्नः ॥ मित्रभावेनसंप्राप्तमित्युपक्रमात् ॥ मध्येपिकपोतकण्डु-
 वाक्योदाहरणेन ॥ वद्धांजलिपुटं दीनंयाचंतंशरणागतम् ॥ इति ॥ वद्धां
 जलि पुटादीनां चतुर्णामिव शरणागति हेतुत्वोक्तेश्च ॥ एवंद्रोषो महा-
 तत्रप्रपन्नानामरक्षणे ॥ इति ॥ शत्रुशरणागतानां प्रपन्नत्वोक्तेश्च ॥
 शत्रुशरणागतानां सर्वेषां स्व स्वरूप परस्वरूप विशेषज्ञानवत्वानुप्र-
 पत्तेश्च ॥ उक्त प्रकारकोयो विश्वासो बुद्धेर्व्यवसायरूपो धर्मस्तद्वा-
 नेवात्र प्रपन्नपदेन विवक्षितः ॥ १० ॥ मत्प्राप्त्यर्थं तयामयोक्तमखि-
 लं संत्यज्य धर्मपुनर्मात्रेकं मदवाप्तये शरणमित्यातोऽवसायंकुरु ॥
 त्वामेवं व्यवसाययुक्तमखिल ज्ञानादि पूर्णोह्यहं मत्प्राप्तप्रतिबन्ध
 कैर्विरहितं कुर्यां शुचंमाकृथाः ॥ ११ ॥ मत्प्राप्तिं प्रयोजनं तया
 मत्प्राप्ति साधनतयेत्यर्थः ॥ येमयोक्ताः कर्मज्ञानादयोधर्मास्तान्सं-
 त्यज्यत्वं मदवाप्तये मामेकं शरणमुपायमित्यवसायंकुरु ॥ भगवाने-
 व स्वप्राप्तेरुपायोऽस्तिनान्यः कर्मज्ञानादिरिति निश्चयंकुर्वित्यर्थः ॥
 त्वामेवं व्यवसाययुक्तम् ॥ एवमुक्तप्रकारक व्यवसाययुक्तत्वां मत्प्रा-
 प्तिं प्रतिबन्धकैर्विरहितं कुर्याम् ॥ मत्प्राप्तिं प्रतिबन्धक विरहितोप-
 लक्षितं मोक्षंद्रष्टव्यमित्यर्थः ॥ इतिमंत्रार्थ कारिणाचार्येणापि भगवत्मा-
 प्तिरुपायो भगवानेवेति व्यवसाययुक्तस्यैव मोक्षप्रतिबन्ध करहितत्वो

कथा तादृश व्यवसायघत एव प्रपन्नत्व ज्ञापनात् ॥ ११ ॥ तथैव
 भगवता कृष्णेनाप्युक्तत्वात् सर्वधर्मानिति ॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य
 मामेकं शरणं व्रज ॥ अहंत्वां सवपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ २॥
 इति ॥ मत्प्राप्ति साधनत्वेन ये धर्मा मयोक्ताः कर्मादयास्तान्सर्वान्परि-
 त्यज्य मामेकं शरणं रक्षकं मत्प्राप्त्युपायं व्रजगच्छ व्यवसायं कुरु ॥
 मामेकं शरणमित्यार्त्तोऽवसायं कुर्वित्याचार्यवचनात् । व्रजगताधि-
 तिधातुसूत्रात् ॥ गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात् ॥ व्यवसायस्य बुद्धिधर्मत्वा-
 द्वा ॥ एवं व्यवसाययुक्तं त्वामहं सर्वज्ञत्वेन सर्वावतरगतत्वेन चोक्तप्रकार-
 कत्वव्यवसायज्ञानवान् सर्वशक्तित्वेन मत्प्राप्ति विरोधिभ्यः सर्व-
 पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ॥ सर्व पापेभ्यो विमोचयात्मानं प्रापयिष्या-
 मीत्यर्थः ॥ तथा च सर्वोपाय परित्यागपूर्वकं भगवत्प्राप्त्युपायो भग-
 वानेवेति व्यवसायवान्प्रपन्नः स एव मोक्षाधिकारीति शरणागति
 परभगवद्वाक्यादप्यवगम्यते ॥ न चात्र वाल्मीकीये सर्वोपाय परि-
 त्याग पूर्वकं भगवदेकोपायत्वं तु नोक्तम् ॥ किंतु विश्वासवत्वं वद्धां-
 जलि पुटत्वं दीनत्वं याचनत्वं स्वनिवास स्थानागतत्वं चेत्येतावन्मात्र
 मेवेत्याशंकनीयम् ॥ मित्रादि रक्षकांतरे सति शत्रोः शत्रुशरणागमन-
 त्वानुपपत्तेः ॥ यथा शत्रोः शत्रुशरणागमनमन्यथाऽनुपपद्यमानं तस्य-
 रक्षकांतररहितत्वमुपपादयति ॥ तथैवोपायांतर निष्ठस्वरक्षकत्व-
 बुद्धेः श्रीरामशरण गमनत्वानुपपत्तेः ॥ तस्य श्रीरामशरणागतत्व
 मन्यथानुपपद्यमानमुपायांतर निष्ठ श्रीरामप्रापकत्वमुपपादयति ॥
 इत्येवं वाल्मीकि वचनाभिप्रायेणापि मित्रभावेन दृढविश्वासेन प्राप्त
 स्य शत्रोरशत्रोर्वा सर्वोपायत्याग पूर्वकं भगवदेकोपायत्वसिद्धेः ॥
 उपायत्वमुपेयत्वमीश्वरस्यैव यद्भवेत् ॥ शरणापत्तिरित्युक्ता शा-
 खमानाद्विवेकिभिः ॥ १ ॥ इत्यभियुक्त वचनाच्च भगवदेकोपायोपेय-
 त्वस्य तच्छरणागतत्वसिद्धेः ॥ उपायांतर परित्यागपूर्वकं श्रीरामएव
 संप्राप्तेरुपाय इति दृढव्यवसायवान् प्रकर्षेण शरणापत्ति साधन
 सामग्री पीष्कल्येन वद्धांजलि पुटत्वेन दीनत्वेन याचनत्वेन च

श्रीरामशरणं रक्षकंपन्नः प्राप्तोयः सप्रपन्नः ॥ तस्मैप्रपन्नाय ॥ सकृ-
देव न तु वारंवारं तवास्मित्वदीयोऽस्मि तवशेषभूतोस्मीत्यतोमां
रक्षेति योयाचते तस्मैचेति ॥ दासोस्मि शेषभूतोस्मि तवैवशरण-
गतः ॥ पराधितोऽहं दीनोऽहं पाहिमां करुणाकर ॥ १ ॥ इतिपंचरात्रां-
कशरणागति परवाक्य प्रमाणादित्थं व्याख्यातमया ॥ अत्र सकृदेवे-
ति सकृत्पदेनस्वप्रपत्ता वनावृत्तिरुक्ता सत्यप्रतिज्ञेन श्रीरामेणातस्तत्प्र-
पत्तावावृत्तिर्नास्ति ॥ किंतु सकृत्पितृ समर्पिताकन्यायथा स्वपते-
र्भार्याभवतिस्वपितृगोत्रं विहायस्वपतिगोत्रीया च भवति ॥ तथैव
सकृद्गुरु समर्पितोयंजीवः श्रीरामस्य प्रपन्नोभवति स्वपितृगोत्रं
विहायाच्युत गोत्रश्च भवतीति ज्ञेयम् ॥ भक्तौत्वावृत्तिरवगम्यते ॥
स्मर्तव्यः सततं विष्णुर्विस्मर्त्तव्यो न जातुचित् ॥ सर्वेविधि निषेधाः
स्युरेतयोरेर्वाकंकराः ॥ १ ॥ इत्येवमादि स्मृतिभ्यः ॥ आवृत्तिरसकृ-
दुपदेशादिति व्याससूत्राच्च ॥ सर्वभूतेभ्यः ॥ इतिभयहेतुभ्यः पञ्चमी ॥ सर्व
भूतेभ्योऽभयं भयाभावं मोक्षमित्थं ॥ अथसोऽभयं गतोभवतीतिब्रह्म-
विद्योपसंहारश्रुतेः ॥ ददामि सकृदेवनतु वारंवारम् ॥ मद्वत्सर्वभूता
भयस्य भयहेतुभूताऽनव शेषण पुनर्भयप्राप्त्यसंभवतया पुनरभयदान
स्य प्रयोजनाभावात् ॥ एवंमद्वत्समोक्षस्य पुनरावृत्त्यभावेन पुनर्मोक्ष-
दानाऽनुपपत्तेः सकृदेवेत्युक्तम् ॥ द्विःशरंनाभिसंधत्ते द्विस्थापयति

टि० (१) अत्र श्रीरामेण सत्य प्रतिज्ञेन स्वप्रपत्तौ अनावृत्तिर्न-
आवृत्तिः प्रवृत्तिः अनावृत्तिः सासकृदेवेत्युक्तानतुवारं
वारम् ॥ तदुक्तम् ॥ सकृज्जल्पंतिराजानः सकृज्जल्पं-
ति पंडिताः । सकृत्कन्याप्रदीयंते त्रीण्येतानि सकृत्सकृत्
॥ इति ॥ अतस्तत्तस्य श्रीरामचन्द्रस्य प्रपत्तौ आवृत्ति-
वारंवारं प्रवृत्तिर्नास्तीतिज्ञेयम् ॥ भक्तौत्वावृत्तिवारं वा
रंप्रवृत्तिरवगम्यते तदुक्तमप्रे स्मर्तव्यः सततं विष्णुरिति

नाश्रितान् ॥ द्विर्ददाति न चार्थिभ्यो रामो द्विर्नाभिभाषते ॥ १ ॥ इति-
 तस्यैव वचनांतराच्च ॥ एकेन शरेण तद्विनाशकारित्वान्नद्विः शरम-
 मिश्रते । तत्स्थापितस्य तस्य तदुत्थापकद्वितीयाभावान्नद्विः स्थापय-
 ति । तदुत्थापकस्य क्षयाभावे तदर्थित्वाभावान्पुनस्तेभ्यो दानाऽनुपपत्तेर्नद्वि-
 र्ददातीत्युक्तम् ॥ यद्वदति तदेव वदति न तद्विपरीतं वदीतीत्यभिप्राये-
 णोक्तं रामो द्विर्नाभिभाषते इति ॥ एतद्भूतं ममेति ॥ मम सत्यप्रतिज्ञस्य
 सत्यवादिनः सत्यसंकल्पस्यैतत्सनातनं व्रतं सनातनो नियमोऽस्ती-
 त्यर्थः ॥ तदेतद्भूतं राघवस्य निर्वाधमिति तस्यैव वचनैरेव गम्यते ॥
 तद्भूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकांक्षितम् ॥ करिष्ये प्रतिजानेच रामो
 द्विर्नाभिभाषते ॥ १ ॥ अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वासीते सलक्ष्मणम् ॥
 नहि प्रतिज्ञां प्रतिश्रुत्य ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ॥ २ ॥ इत्येवमादिभिः ॥
 अत्र पञ्च रात्रोक्ता आनुकूल्यादयोऽपि धर्मा उपलभ्यन्ते ॥ तथा हि ॥
 आनुकूल्यसंकल्पं प्रातिकूल्यविवर्जनम् ॥ विनाशरण्य समीपगमनानुप-
 पत्तेः ॥ शरण्यशरणगमनमात्रेण तयोर्द्वयोरुपपत्तेः ॥ मित्रभावपदस्य-
 रक्षाविश्वासार्थकत्वाद्द्रक्षा विश्वासत्वोपपत्तेः ॥ दैन्यपूर्वकरक्षकस-
 मीप गमनस्य कार्पण्योपपत्तेः ॥ तवास्मीति मारक्षेति याचनस्य गो-
 प्यत्ववर्णनत्वोपपत्तेः ॥ तवास्मि ॥ अद्य प्रभृतिनान्यस्य न स्वस्य चेत्या-
 त्मसमर्पणनांतरीकतया त्मीयासमर्पणस्याप्युपपत्तेः ॥ षड्विधा प्रप-
 त्तिरपि तवास्मीति याचकस्य निष्पद्यते ॥ स याचनप्रकारः पञ्चरात्रे-
 उक्तः ॥ संसारसागरान्नाथौ पुत्रमित्रग्रहाकुलात् ॥ गोप्तारौ मे दयासि-
 धू प्रपन्नभयभंजनौ ॥ १ ॥ योऽहं मासितयत्किंचिदिह लोके परत्र च ॥
 तत्सर्वं भगवतोरैव चरणेषु समर्पितम् ॥ २ ॥ अहमस्म्यपराधानामालय-
 स्त्यक्तसाधनः ॥ अगतिश्च ततो नाथौ भवन्तावेव मे गता ॥ ३ ॥ शरणं-
 धौ प्रपन्नोऽस्मि कुरुणानि करारौ ॥ प्रसादं कुरु तांदासे मयािदुष्टेऽपराधि-
 नि ॥ ४ ॥ तवास्मि जानकीकांतकर्मणामनसागिरा ॥ रमाकांततवैवा-
 स्मि युवामेव गतामम ॥ ५ ॥ मत्समो नास्ति पापात्मा त्वत्समो नास्ति-
 पापहा ॥ इति संचिंत्य देवेश यथेच्छसितथा कुरु ॥ ६ ॥ अन्यथा हि गति-

नास्ति भवंतौ हि गतिर्मम ॥ तस्मात्कारुण्यभावेन ॥ कृपांकुरु कृपानि-
 धे ॥ ७ ॥ दासोऽस्मि शेषभूतोऽस्मितर्ववशरणंगतः ॥ पराधितोऽहं दीनोऽहं
 पाहि मां करुणाकर ॥ ८ ॥ कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्येनेह विद्यते ॥ कृतार्थो-
 ऽहं भविष्यामि तच्चार्थं प्रकल्पये ॥ ९ ॥ इतीमानि पंचरात्रोक्तान्या-
 त्मात्मीयसमर्पणवाक्यानि वद्धांजलिपुटो दीनश्च भूत्वा भगवदग्रे पठन्
 पुनः पुनः साष्टांगं च प्रणमन् ॥ आत्मीयं च यत्किंचिदस्त्यैहिकपारलौ-
 किकं च तत्सर्वं श्रीजानकीरामचरणेषु गुरुद्वारा समर्प्य मम समर्पितं-
 स्वीकुरुतां प्रपन्नार्तिभंजनाविति प्रार्थयित्वा यावज्जीवं सकृत्पतिगृहीत-
 हस्तपतिव्रतास्त्रीवस्वपतिं श्रीरामं स्मरन् तत्कैकर्म्यं कुर्वन् कालं क्षिप्त्वा-
 देहान्ते ॥ अर्चिरादिमार्गेण त्रिपाद् विभूत्याख्यं श्रीरामधामोपेत्य तस्मिन्
 श्रीरामसायुज्यं संप्राप्यते न स मर्त्यं देहं न ततः पुनरिह संसारे आगच्छे-
 दिति ॥ न स पुनरावर्त्तते न स पुनरावर्त्तते इति छांदोग्यचरमश्रुतेः ॥ अना-
 वृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति व्यासचरमसूत्राच्च ॥ अत्रात्मात्मीय-
 समर्पकाये प्रपन्ना उक्ता ॥ ये च संबंधज्ञानयाथात्म्यज्ञानिनः ॥ ये चोपाय-
 याथात्म्यज्ञाननिष्ठा मुख्यः प्रपन्नास्तत्कृतृका सेवा विद्यते यस्य स तथो-
 कस्तस्मै प्रपन्नजनसेविने तत्सेवाकांक्षिणे इत्यर्थः ॥ ईदृशैः प्रपन्नैः श्री-
 राम एव सेव्यो नान्य इति नारदस्याभिप्रायः । तस्य संबंधयाथात्म्य
 ज्ञानस्य लक्षणम् । तस्या उपाययाथात्म्य ज्ञाननिष्ठाया लक्षणं च पूर्वा-
 चार्यै रक्तं भवति । उपायज्ञानं नाम चतुर्विधम् । संबंधज्ञानम् । संब-
 धयाथात्म्यज्ञानम् । संबंधस्वरूपज्ञानम् । संबंधस्वरूपयाथात्म्य
 ज्ञानम् । तत्र सर्वबंधज्ञाननाम । श्रियः पत्युर्निरुपाधिक शेषित्वं स्वस्य-
 निरुपाधिकशेषित्वं ज्ञानं च सम्यक्ज्ञात्वा स्थितिः । संबंधज्ञानं भवति ।
 संबंधयाथात्म्यज्ञानं नाम । श्रियः पत्युर्निरुपाधिक शरीरित्वं स्वस्य-
 निरुपाधि शरीरित्वं ज्ञात्वा स्थितिः । संबंधयाथात्म्यज्ञानं भवति । संबंध
 स्वरूपज्ञानं नाम । श्रियः पत्युर्निरुपाधिक धर्मित्वं स्वस्य निरुपाधिक
 धर्मित्वं च ज्ञात्वा स्थितिः । संबंधस्वरूपज्ञानं भवति । संबंधस्वरूपया-
 थात्म्यज्ञानं नाम । धर्मिधर्मयोरैक्यं सम्यक्ज्ञात्वा स्थितिः । एक्यं नाम

विशिष्टविशेषसतिस एव सन् स्वयं यथानप्रकाशते तथा च स्थितिः (विशिष्टं विशेषणं विशेषं विशेष्यं तस्मिन् सति सः श्रीरामचन्द्रः एव सन् यथायेन प्रकारेण तस्मात् श्रीरामचन्द्रादन्यत्वेन स्वयंप्रकाशते तथा च स्थितिः) । एष्य भवति । उपाययाथात्म्यज्ञानं नाम । तन्निष्ठो नाम शेषत्वे कर्तृ त्वनिवृत्तिः । कर्तृ त्वे कर्तृ त्वनिवृत्तिः । भोक्तृत्वे कर्तृ त्वनिवृत्तिश्च । शेषत्वे कर्तृ त्वं नाम ॥ राजाज्ञया जगत्पीडां कुर्वतो मंत्रिणा इव । भगवद्वासतया सदाचार श्लथनं कृत्वा तिष्ठतीति यत् तत्र सदाचारं नाम शब्दादिविषयेभ्योऽभयं भगवद्भागवतकैकर्येष्वासक्तिश्च । एतन्न संभवतीति यत्तदेव श्लथनम् । शेषत्वे कर्तृत्वमभवति तन्निवृत्तिनाम प्रामादिकविषयस्पर्शः प्रामादिककैकर्यविश्लेषश्च नोद्देतीति यत् स्थितितन्निवृत्तिर्भवति । ज्ञातृत्वे कर्तृ त्वं नाम । वयं ज्ञातार इति । कृत्वा खलु श्रियः पतिरस्मानंगीकृत्यतवानिति स्वज्ञातृत्वस्य हेतुत्वकल्पनम् तन्निवृत्तिस्तु । देहाभिमानिनां मध्येऽत्यंतनिकृष्टोऽहमसतात्मकल्पः इन्द्रियजितोऽहम् । एवंविधं मामयः सुवर्णकृत्वा । आत्मज्ञानमुपदिश्य एवमंगीकृतवन्त इति कृतज्ञतया स्थितिः तन्निवृत्तिर्भवति । कर्तृ त्वे कर्तृ त्वं नाम । वयं निप्रिद्धानि परित्यज्य विहितान्येव कुर्वतः स्थिताः ॥ इत्यस्मानंगीकृतवानिति स्वप्रयत्नस्य स्वांगकारहेतुत्वकल्पनम् कर्तृ त्वे कर्तृ त्वं भवति तन्निवृत्तिः । अस्माद् व्यापारः कोपि नास्ति दारुपुत्रिकानाटक इव निप्रिद्धानित्याजयित्वा विहितानि कारयतीति स्थितिः तन्निवृत्तिर्भवति ॥ भोक्तृत्वे कर्तृ त्वं नाम । वयं तु सेवां कुर्वतः स्थिता इति स्थितिः भोक्तृत्वे कर्तृ त्वं भवति तन्निवृत्तिस्तु । स्वहस्तेन स्वकेशसंस्कारे कृतेऽन्योन्यमुपकारस्मृतिर्यथानभवति । तथैवावयवभूतेनात्मा अवयवविनः श्रियः पत्युः कैकर्ये क्रियमाणे सत्यन्योऽन्यमुपकारस्मृतिर्यथानभवत्तथा स्थितिस्तन्निवृत्तिर्भवति तथा स्थितः (तस्य भोक्तृत्वे कर्तृ त्वस्य निवृत्तिः) सन् तिष्ठतीति यस्स प्रपन्नस्तत्कर्तृ का सेवा विद्यते यस्य तस्मै तत्सेवाकांक्षिणे इत्यर्थः । ईदृशान् प्रपन्नजनान् सेवितुं शीलमस्येति प्रपन्नजनसेवी तस्मै इति वातदुक्तम् । दर्शनध्यानसंस्पर्शैः

मत्स्यकूर्मविहंगमाः । स्वाल्पापत्यानि पुष्पान्ति तथाहमपिपञ्चज ॥१॥
इतिभागवतेऽपितथैवोक्तम् । नाहमात्मानमाशासे मद्भक्तेः साधुभि-
र्विना । श्रियंचात्यंतिकीं ब्रह्मन्येषांगतिरहंपरा ॥ २ ॥ येदारागारपुत्रा
प्राप्ताणान्वितमिमंपरम् । हित्वामांशरणंयाताः कथंतान्त्यक्तुमुत्सहे
॥ इति ॥ ५२ ॥

वंदामहेमहेशानं चण्डकोडंडखंडनम् ॥
जानकीहृदयानंद चंदनंरघुनंदनम् ॥ ५३ ॥

वंदामहेति ॥ वचनंरघुनन्दनं वंदामहे ॥ अत्र बहुवचनं ग्रन्थप्रव-
र्तकगणपराभिप्रायकम् । अस्मदोद्वयोश्चेति पाणिनिस्मरणाद्वा ॥ रुद्रको-
ण्डखण्डनजात जानकीहृदयानन्द जनित हर्षनिर्भरत्वेनात्मनिबहु-
माननाद्वा । की दूशतम् । महेशानम् । महेश्चासः चोशानश्च महेशान-
स्तम् ॥ तदेवतानांपरमं चदेवतं तमीश्वरणांपरमंमहेश्वरम् । पतिप-
तीनांपरमंपुरस्ताद्विदामदेवं भुवनेशमीज्यम् ॥ १ ॥ इत्येवमादिश्रुत्यु-
क्तम् ॥ तन्महेशानत्वेहेतुमाह ॥ चण्डकोडंडखण्डनमिति ॥ चण्डस्य
रुद्रस्य जगत्प्रलयकर्तुः कोडंडधनुः खण्डयतीति तथातम् ॥ अनेनरा-
घवस्यपारमैश्वर्य्यव्यक्तीकृत्य मनुष्यवेपेणापितस्यैश्वराभिमानिनोऽति
क्रमेणपरममाधुर्य्यपोषितम् (ईश्वराभिमानिनो रुद्रस्यातिक्रमेणतस्य
राघवस्यपरममाधुर्य्यपोषितम्) ॥ तदेवतस्यराघवस्यपरममाधुर्य्य
रसिकत्वंस्वैक निष्ठदुःखासहमानत्वं भट्टितितदानन्द करत्वं चरुफुट-
यति ॥ जानकीति ॥ येनेदंशिवकामुकंमकुं शंक्यं सख्यमत्पुत्र्याखर-
यति राज्ञोजनकस्यपण आसीत्तस्मात् (तस्मात्जनकपगात्प्रतिज्ञातः)
सुकुमारेणतेनेदं महत्कर्मकथंस्थादि युत्पन्नयाशंकया किंभावीत्यनिष्ठा-
पति संतप्तस्य श्रीरामानुरागिणोजानकीहृदयस्यानंदयितुंचन्दनमिव-
शीत्यकरम् ॥ चण्डकोडंड खण्डनेनेत्यर्थः । अत्रतस्य चण्डकोडंड खंड-
नेपरमैश्वर्य्य जानकीहृदयानन्द चन्दनत्वेन परममाधुर्य्य जानकीप्रा-

पत्यर्थं चण्डकोदण्डखण्डनेनपरमरसिकत्वंस्फुटीकृत्येदृश रामस्योपा-
शकत्वेनात्मनि बहुमाननाद्वंदामहे इतिबहुत्वंचोपात्तम् ॥ रघुनन्दनमि-
तितद्धनुः खण्डनपूर्वक जानकीप्राप्त्या रघूणामानन्दनमित्युपलक्ष-
णम् ॥ स्वसंवन्धि सर्वजनानन्दनस्य गुरुमात्रपितृ भ्रातृमित्राद्यानन्द-
वर्द्धन मित्यर्थः ॥ ५३ ॥

उत्फुल्लामलकोमलोत्पलदलश्यामाय रामायनः ।

कामायप्रमदामनोहरगुणाग्रामाय रामात्मने ॥

योगारूढमुनीन्द्रमानससरोहंसायसंसार विध्वं-

सायस्फुरदोजसेरघुकुलोत्तंसायपुंसेनमः ॥ ५४ ॥

एवंतस्यजानकीवल्लभत्वंस्फुटीकृत्याथ तस्यानेकप्रमदावल्लभ-
त्वनिर्देशेन परमरसिकत्वंमुनीन्द्रमानससरोहंसत्वेन परमोपास्यत्वं
संसारविध्वंसत्वेन चमोक्षप्रदत्वंस्फुटयति ॥ उत्फुल्लेति ॥ नमोस्तु
रामदेवाय जगदानन्दरूपिणे ॥ इत्युक्तायस्वरूपसौंदर्यादिगुणैः स्त्री
पुरुषात्म सर्वजगदानन्दप्रदायरामायनोऽस्माकं नमः प्रणतिरस्तु ॥
पुंसेइति ॥ वेदवेद्येपरंपुंसि जातेदशरथात्मजे ॥ इत्युक्तायपरस्मैपुंसे ॥
पुमानेकोविनिश्चितः ॥ इत्युक्तेः ॥ अन्येषांपुरुषाणामौपाधिक पुरुषत्व
स्त्रीत्वेनोपाध्यभावेन तत्पुरुषत्वस्त्रीत्व व्यत्यया (उपाध्यऽभावेन-
पुरुषत्वमूलभूतकर्माऽभावेनतत्तस्य पुरुषत्वस्य स्त्रीत्वस्यव्यत्यया
त्विपरीतात्पुरुषस्य स्त्रीभवति स्त्रियः पुरुषोभवति) तेषांपुरुषत्वस्य
स्वभाविकत्वासिद्धेः ॥ रामस्यतूपाधिसंसर्ग रहितस्यस्वभाविक पुरु-
षत्वसिद्धेर्युक्तऋषिभिः ॥ पुमानेकोविनिश्चित इतितस्मैपुंसेचेत्यर्थः ॥
कीदृशाय ॥ उत्फुल्लंविकसितममलंनिर्मलंकोमलं मृदुलं यदुत्पलं नील-
नीरजपत्रंतद्वत्श्यामस्तस्मै ॥ तत्सदृशस्या भावात्सदृशोपमाऽलाभे-
द्यमुपमातस्मादनंतगुणाधिकविकसितोज्ज्वल कोमलश्यामलेत्यर्थः ॥

अतएवकामाय ॥ उत्फुल्लत्वोऽज्ज्वलत्वादीयत्तारहितत्वेन कास्त्वेनम-
नोत्राद्यगम्य तयाकेवलस्पृहणीयाय । अप्राकृत मन्मथायवा ॥ नके-
वलस्पृहणीयः ॥ नवाकामवदति सौंदर्येण प्रमदानांमनोहारीकेवलम् ॥
किमुतासामभिलाषापूरकोपीत्याह ॥ प्रमदेति ॥ प्रमदानांस्वरूपसौंद-
र्यदर्शनं जातातिप्रेममत्तानांस्वकीय रूपादि सौष्ठवेनदृष्टुंजनप्रमाद
कर्तृणां च ॥ युवतीनां मनोहरो गुणग्रामः ॥ गांधर्वेचभुविश्रेष्ठोवभूवभर-
ताग्रजः ॥ इति महर्षि वचनादपिगानवाद्यादि स्मितभाषण स्मितप्रे-
क्षण नर्मालापक्रीडाकौशलादि गुणग्रामो यस्यंतस्मै ॥ स्वदर्शनमात्रेण
परदृष्टि चित्तापहारीणीनां परमसुन्दरीणामपि मनोहरगुणग्रामेण मनो
पहत्यताभिः सहविहारणे इत्यर्थः ॥ अन्यथा गांधर्वे चभुविश्रेष्ठइत्येव-
मादि वाल्मीकिवचनानां प्रमदामनोहर गुण ग्रामायइतीदृशनारद
वचनानांचवैयर्थ्यापत्तेः ॥ नच श्रीरामस्यगानादिगुणाति नैपुण्यज्ञापनाय
वाल्मीकिनातथोक्तं नारदेनापि तस्यसौंदर्यातिशय ज्ञापनाय प्रमदा
मनोहरगुणग्रामायेत्युक्तमितिवाच्यम् ॥ तस्यचक्रवर्तिपुत्रनरेन्द्रस्यक्षत्रि-
यस्य केषामपिपुरुषाणां राजादीनामग्रे स्वगांधर्व्य गुणप्रगट करणेन
गायकत्वापत्तेस्तत्क्षत्रियधर्महानाश्च नकस्यापिपुरुषस्याग्रे तद्गानादि
कुमुपपद्यते ॥ नवैकाकीसगायति गानस्यवैयर्थ्यापत्तेः ॥ नवाजानकीघ-
शीकरणायस्वस्मिन्तत्प्रीत्युत्पादनायच ॥ तच्चितहर्षायच तद्गानादिक
मुपपद्यते ॥ जानक्याः श्रीरामरूपदर्शनमात्रेण तद्भाष्यत्वेनच तद्विषयक
प्रीत्यतिशयेन तद्वशीभूतत्वात् ॥ श्रीराममुखारविंददर्शनमात्रेणहर्षापन्न-
त्वाच्च ॥ नवास्त्र्यंतराणांवशीकरणायतद्गांधर्व्यम् ॥ पुरुषाणांतत्रा-
पिमहर्षिगणानामरण्यवासिनामपि तद्रूपदर्शनमात्रेण तद्वशीभूतत्वोक्तेः
कैमुत्यन्यायेनस्त्रीणांसर्वासां तद्रूपदर्शनमात्रेण तद्वशीभूतत्वोपपत्तेः ॥
तदेवंप्रसक्तानां प्रतिषेधेसत्यन्यत्रा प्रसङ्गात्परिशेषात् ॥ यदशोकवा-
दिकादिरहस्यदेशोक्तम् ॥ अप्सरोगणसङ्घाश्चकिंनरीपरिवारिताः ॥
वालाश्चरूपवंत्यश्च स्त्रियः प्रानवशंगताः ॥ उपानृत्यन्ति राजानं नृत्य-
गीतविशारदाः ॥ १ ॥ दक्षिणाश्चारुसर्वा ग्यः स्त्रियः सर्वगुणान्विताः ॥

मनोभिरामा रामास्ता रामोरमयतांवरः ॥ २ ॥ रमयामासधर्मात्मा
 नित्यं परमभूषिताः ॥ ताश्चतं रमयामासुर्नित्यमुद्भिन्नयौवनम् ॥ ३ ॥
 इत्येवमादिभिः ॥ श्रीरामस्यरूपवतीनां बालानां श्रीरामसमीपेनृत्य-
 गानकर्तृणां रमयितृत्वं तत्रैव तद्गान्धर्व्यसाफल्यमेति ॥ कुतस्तत्र रमया-
 मासेत्येतावन् मात्रोक्तेः कथं रमयामासकै रमयामासेत्यनुक्तेश्चकैः
 कथं रमयामासेत्यस्या आकांक्षायाः गानवादिनादिभिः रासप्रकारेण रम-
 यामासेत्यमेव पूर्युपपत्तेरन्यथा तद्गान्धर्व्यस्य साफल्यादृष्टेश्चया-
 श्चारु सर्वाभ्यः सर्वगुणान्विता नृत्यगीतविशारदाः स्त्रियः रामं परित-
 आवृत्य तदुपनृत्यं त्यस्तं रमयामासुः ॥ ताः सर्वाः रामोपि गान्धर्व्येण गा-
 नादिना रमयामासेत्येवमेव गान्धर्व्येषु भुवि श्रेष्ठोरमयामासरमयतांवरः
 इत्येवमादीनां स्वार्थलाभात्तानोमानि पदान्यन्यथा स्वार्थमलभमाना-
 नि श्रीरामस्य सुन्दरीभिः रासविलासादिकं मुपपादयन्तीत्यवगंतव्यम् ॥
 यत्तूच्यते पण्डितमानिभिः श्रीरामेण तासामप्सरोगणादीनां नृत्या-
 दिकं दृष्टं श्रुतं च तद्गीतादिकम् ॥ न तु ताभिः सह राशविलासादिकं
 कृतमिति तन्नोपपद्यते ॥ तद्वासादिकं विनारामास्तारामोरमयतांवरः ॥
 रमयामासेत्युक्तस्य तद्रमयितृत्वं वचनस्य रामास्ता रमयामासेति
 श्रीरामनिष्ठाप्सरोगणादि रमयितृत्वं वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः (अप्सरसां
 गणादेः रमयितृत्वं श्रीरामे निष्ठम् । रामः ताः रामाः रमयामास इति
 वचनस्य वैयर्थ्यापत्तेः तन्नोपपद्यते इति पूर्वेणान्वयः) ॥ यच्चोक्तं ।
 नारदेनापितस्याति सौंदर्यज्ञापनाय प्रमदागणमनोहरगुणग्रामत्व-
 मुक्तमिति तदपिनोपपद्यते ॥ नारदोक्तकामायेति पदस्यैव श्रीरामस्या-
 तिसौंदर्यज्ञापकत्वेन प्रमदामनोहरगुण ग्रामपदस्य तदर्थकत्वस्वीकारे
 (तदर्थकत्व स्वीकारे श्रीरामस्याति सौंदर्यज्ञापनत्व स्वीकारे) ॥
 तु पुनरुक्तिदोषापत्तेः ॥ तत्पूर्वोक्तं नोपपद्यते ॥ तदभिप्रायवत्तस्य तद-
 भिप्रायवत् श्रीरामस्यातिसौंदर्य ज्ञापनत्वाभिप्रायवत् (तस्य नारद-
 स्य) ॥ पुरुषगण मनोहरगुणग्रामायेत्येवं वक्तव्यत्वाच्च तत्कुतः ॥
 कपोदाद्यर्गुणैः पुंसां दृष्टिचित्तापहारकम् । इति वाल्मीकिना ॥ पुराम-

हृष्यः सर्वेण्डकारणवासिनः ॥ द्वष्टारामहरितंभोक्तुमैक्षन्सुविप्र-
हम् ॥ १॥ इतिव्यासेनापितदत्यन्तसौन्दर्यज्ञापनाय तस्यमहर्षिगणद्व-
ष्टिचित्तापहारकत्वात्तेन सहतद्भोगेच्छायाउक्तत्वाच्च ॥ स्त्रीणांतुस्व-
भावेनैवकामिनां कैमुत्यन्यायेन तद्वशीभूतत्वोपपत्तेः ॥ तत्रापि द्वष्टा-
रामं सुविप्रहमिति महर्षीणां तत्सुविग्रहस्यैवदर्शनमात्रेणरामेण सह-
भोगेच्छोत्पत्त्युत्तया स्त्रीणां कैमुत्यन्यायेन तद्रूपदर्शनमात्रेण रामेण
सहभोगेच्छोत्पत्त्युपपत्तेः ॥ नप्रमदागणामनोहरगुणाग्रामपदस्य तद-
त्यन्तसौन्दर्यज्ञापनायप्रयोगउपपद्यते ॥ अतः श्रीरामसुविग्रहदर्शन-
स्यैवमहर्षीणां प्रमदागणानां च तेन सहतद्भोगेच्छोत्पादकत्वोपपत्तेः
प्रमदामनोहरगुणाग्रामपदस्य प्रमदावशीकरणार्थकत्वानुपपत्तेः ॥
तद्रूपदर्शनमात्रेणातद्वशीभूताभिस्तेन सहभोगेच्छावर्तीभिः प्रमदाभिः
सहरामस्य रासविलासादेः प्रमदामनोहरैर्वहुभिर्गुणैर्विनानुपपत्त्या
रासादावेव प्रमदामनोहराणां बहूनां गुणानां यथाप्रयोजनं साफ-
ल्योपपत्तेः ॥ प्रमदामनोहर गुणानां कार्यान्तर साधकत्वानुपपत्तेश्च
श्रीरामस्य प्रमदाभिः सहरासविलासादिज्ञापकत्वेनैव साफल्यमुप-
पद्यतेऽस्य प्रमदामनोहरगुणाग्रामपदस्य नाऽन्यथा (अन्यथाश्रीरामस्य
प्रमदाभिः सहरासविलासादिकं विनाप्रमदामनोहरगुणाग्रामपदस्य
साफल्यंनोपपद्यते) ॥ यैरस्य वाक्प्रस्थान्यथार्थउच्यतेतैः ॥ प्रमदानां
मनांस्थपट्यताभिः सहकिंकृतवान् प्रमदामनोहरगुणाग्रामत्वेन रसि-
कशिरोमणीश्रीरामइत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं वक्तव्यम् ॥ स्वगृहकार्यका-
र्यतीतिचेत्तर्हितस्यान्याः किंकर्ष्योन्सन्ति यद्भावेनाभिः स्वप्रेमम-
त्ताभिर्निकृष्टकार्यं कारयतिनेदमुपपद्यते ॥ यासां स्वगुणग्रामेणामनां
सिहरतिताभिर्निकृष्टकार्यस्य कारयितृत्वं तस्य रसिकशिरोमणेः ॥
लोकैऽपि यो यस्या मनोहरति स्वसौन्दर्येणगीतादिना च स
तया न गृहोपलेपनादिकं निकृष्टं कर्मकारयति । किंतूत्तमभोजन
वस्त्रादिदानेन तांसुखयति स्वयमपितयासहसुखं करोति । यदितु स
ताभिः स्वदेहोपमर्दनंकारयतीत्युच्यते तर्हि । नरामः परदारान्तुच

भुञ्ज्यामपि पश्यति॥ इति महर्षिवचनात्तस्य देहस्पृशतीनां तासां तद्गार
पपत्तिः । यदितुनरामस्तासां मनांस्यपहरति किंतु तद्रूपदर्शनमात्रेण
स्वयमेव तासां मनांस्यपह्रियन्ते इत्युच्यते । तदा तन्मनोहरगुणग्रामव-
चनस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तत्सुविग्रह दर्शनमात्रेण महर्षिगणमनोपहृतत्वं
यत्तासामपि प्रमदानां श्रीरामसुविग्रह दर्शनमात्रेणैव मनोपहृतत्वं
पपत्तोः । इतीयं वैयर्थ्यापत्तिः केनापि प्रकारेण तदर्थकथने न जहाति
प्रमदामनोहर गुणग्रामवाक्यं ऋतेताभिः सह रामः रासादिकं कृत-
वानितितद्वाक्य तात्पर्यं वर्णनादित्यलं बहुविस्तरेण । रामात्मने इति
मनोभिरामाः रामास्ताः रामोरमयतांवरः इति वचनात् । रामाः
प्रमदाः तासु मनोयस्य तस्मै ॥ इति रामस्य परमरसिकत्वं ज्ञापितम् ।
अथ वारामा, जानकी, तस्यामात्मा मनोयस्य तस्मै । तदेकमनसे तद्वशी
भूतायेत्यर्थः । अनेन यत्किंचित्कर्म करोति रामस्तज्जानकीमनोऽनुसारे
णैवेति ज्ञापितम् । अशोकवाटिकायां जानकीसहितस्यैव रामस्य प्रमदा
गगरमयितृत्वेऽक्तेः । मनोभिरामा रामास्तारामोरमयतांवरो रमया-
मासेति अन्यत्रापि । तत्र मनोऽनुसारेणैवाहं सर्वं करोमीति जानकीप्रति-
श्रीरामवचनाच्च । अथ नुमुक्षूणां तद्दर्शनोपायं निर्दिशन् तस्य योगारूढ
मुनीन्द्रमानसविहारित्वमाह । योगारूढेति । योगारूढं श्रीरामविषयक
प्रेमैक भक्तियोगैक निष्ठं यन्मुनीन्द्राणां कुमारनारदादीनां मानसं मन-
स्तदेव सरः सरोवरस्तस्मिन्हंसाय हंसवत्कृत सुखविहारायेत्यर्थः ।
संसारः स्वभक्तयुन्मुखानां प्राणिनां विषयवासना तस्य विध्वंसाय छेद-
काय । स्फुरद्देदीप्यमानमोजस्तच्छेदनं बलयस्य स तस्मै । ईदृशस्य दु-

टि० (१) इयं वैयर्थ्यापत्तिः प्रमदागुणवाक्यं न जहाति ऋते इति तद्वाक्य
तात्पर्यं तस्य नारदस्य वाक्यस्य तात्पर्यं वर्णनात् इतीति
किं ताभिः सह रामः रासादिकं कृतवानिति ।
(२) विषयवासना तच्छब्दार्थः तच्छेदनावलं तस्याः विषयवा-
सनायाः छेदनकर्ता बलम् ।

लभस्वमाह । रघुकुलोत्तंसायेति । तच्छिरोभूषणायेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

भवोद्भववेदविदोवरिष्ठमादित्यचंद्रानिलसुप्रभावम्
सर्वात्मकं सर्वगतस्वरूपं नमामिरामं तमसः परस्तात् ॥

अथ तत्परमैश्वर्यमुद्दिशन् प्रणमति । भवोद्भवमिति रामं नमामि

॥ कीदृशम् । भवत्यस्माज्जगदिति भवः प्रधानं तस्याप्युद्भवो यस्मात्स
भवोद्भवस्तं सर्वोपादानमित्यर्थः । तमः शब्दितसूक्ष्माच्चिच्छरीरात्
श्रीरामात् प्रधानादेः प्रपंचस्योत्पत्तिरिति प्रागे वोक्तमस्माभिः । तस्मा
द्वाप्यतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोस्तेजः
तेजसापोऽद्भ्यः पृथिवी पृथिव्या औषधय इत्यादिश्रुतेः । तमः शरीरा
दात्मनः । श्रीरामात् प्रधानं संभूतं प्रधानशरीरात् तस्मादाकाशः संभूतः
एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अन्यथात्मनि विकारित्वापत्तिः स्यात् । तत्तेजोऽ
सृजदित्यादिश्रुतेश्च । तमः शरीरं ब्रह्म प्रधानमसृजत् प्रधान शरीरं तदा
काशं वायुश्च सृष्ट्वा वायुद्वारा तेजोऽसृजदित्यर्थः । प्रदर्शिततयोर्द्वयोः
श्रुत्योरेकवाक्यतोपपत्तये । आत्मन आकाशः संभूत इत्युक्तयोराकाश
वायुर्गुणोपसंहार न्यायेनात्रोपसंहारात् ॥ अन्यथैतयोः श्रुत्योः पर
स्परविरुद्धार्थ कत्वेन विरोधापत्तिः स्यात् ॥ तस्य जगन्निमित्त कारण
त्वमाह ॥ वेदविदोवरिष्ठमिति ॥ वेदविदोविधेरपिवरिष्ठम् ॥ श्रीरामा
नुग्रहाद्ब्रह्मणो जगत्सृष्टृत्वमित्यर्थः ॥ आदित्येति ॥ आदित्यादिषु शो
भनः प्रभावो यस्य स तम् ॥ यदनुग्रहात्तेजगदधिकारिण इत्यर्थः (यस्य
अनुग्रहात् ते आदित्यादयः जगतः अधिकारिणः स्युः) ॥ सर्वात्मकम् ।
सर्वे आत्मनो देहा यस्य तम् (सर्वे आत्मनः जीवाः देहाः शरीराः यस्य
श्रीरामस्य सः सर्वात्मकः तम्) ॥ सर्वांतर्यामिणम् ॥ य आत्मनि ति
ष्ठन् आत्मांतरो य आत्मा न वेद यस्य आत्मा शरीरमिति ॥ यस्तमसि ति
ष्ठन् तमोऽतरोयं तमो न वेद यस्य तमः शरीरमिति ॥ यः पृथिव्यां तिष्ठन्
पृथिव्यंतरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरमिति योऽक्षरेति तिष्ठन्

अक्षरांतरोयमक्षरं नवेदयस्याक्षरं शरीरमिति ॥ योऽक्षरमंतरेयमयति
 (यमयति प्रेरयति) सते आत्मा मृत इत्येवाद्यंतर्यामि श्रुतिभ्यः ।
 जगत्सर्वं शरीरंते इति महर्षिवचनाच्च ॥ सर्वगतस्वरूपमिति ॥ सर्वगतं
 सर्वद्वयापि स्वरूपं यस्य सतथोक्तस्तम् ॥ अंतर्वहिश्रजगद्व्याप्यस्थि-
 तमित्यर्थः ॥ यत्किंचिज्जगत्सर्वदृश्यते श्रूयतेऽपि वा ॥ अंतर्वहिश्रचत-
 त्सर्वं व्याप्यनारायणः स्थितः ॥ इति श्रुतेः ॥ तमसः परस्तात् प्रकृतेः
 परम् । विशेष्येण स्वरूपेण नित्यविभूतिस्थमित्यर्थः ॥ द्विहस्तमेकवक्तु-
 चरूपमाद्यमिदं हरेः ॥ परंतु द्विभुजं प्रोक्तमिति पंचरात्रोक्तम् । यदादिस्व-
 पम् । इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते । इति श्रुत्या सत्यानन्दचिदा-
 र्थकरामपदाभिधेयत्वेनोक्तम् । परब्रह्मेति वेदेषु वेदांतेषु चाद्वितीयत्वेन
 स्वसमाभ्यधिकरहितत्वेन श्रुतमेकं नारायण मत्स्यादिवहुरूपधारित्वेन
 नारायणं जगन्नाथमित्यादिभिर्नारायणादिपदैर्विशेषितम् । तदेव निरं-
 जन निराकाराद्वैततमः परादिविशेषणैर्विशेषितं परात्परतरंतत्वं सत्या-
 नन्दचिदात्मकं रघूत्तमत्वेनाविभूतम् । पुनः सर्वेषां त्वं परब्रह्म त्वन्मयं
 सर्वमेव हि । त्वमक्षरं परं ज्योति त्वमेव पुरुषोत्तमः । त्वमेव तारकं ब्रह्म-
 त्वत्तो न्यन्नैर्वाक्येनेत्युपसंहारेऽपि परब्रह्माक्षरं परं ज्योतिः पुरुषोत्तमा-
 दिपदैर्विशेषितत्वेन सर्वेषां विशेष्यभूतं यत्सत्यानन्दचिदार्थकरामपद-
 वाच्यं परब्रह्म परमतत्त्वमिति वेदांतेषु गीतम् । द्विभुजः कुण्डलीरत्नमा-
 लीधीरोधनुर्धरः । इति श्रुत्युक्तं यद्वृषं तेनैव विशेष्यरूपेण नित्यविभूति-
 स्थमित्यर्थः । यत्सर्वैर्विष्णुमहाविष्णु नारायणवासुदेव हरि मत्स्यकूर्म
 वाराह नृसिंहकृष्णादिनामभिर्निरंजन निरवध निराभास निराकार
 नित्यानंदाद्वैततमः परपरमतत्त्वाक्षरं परं ज्योतिः पुरुषोत्तमतारकं ब्रह्म
 परब्रह्मादि वेदवेदांतादिसारभूतैः पदैर्विशेषणभूतैर्विशेषितं भवति ॥
 तदेव विशेष्यरूपं भवितुमर्हति न तदन्यदिति दृश्यते चास्मिन्स्तवराजेना-
 रायणं जगन्नाथमित्यादिभिः (तदेव तत्स्वरूपमेव विशेषरूपं श्रीरामस्य
 विशेष्यस्य स्वरूपं भवितुमर्हति न तदन्यत् तस्मात् रामरूपात् अन्यत्
 नारायणादिरूपं विशेष्यरूपं भवितुमर्हति) ॥ परात्परं यत्परमं पवित्रं

नमामिरामं महतोमहांतम् । राजीवलोचनं रामं प्रणमामि जगत्पतिम् ।
 तथैतैः परतत्त्वपरैः पदैर्विशेषितो राजीवलोचनो रामो व्यासवाल्मी-
 क्यादीनां गुरुणा नारदेन । स एव रामः सर्ववाच्यस्य वाचक इति तापि-
 तीयश्रुत्यापि सर्वशब्दवाच्यत्वेनोक्तः । सर्वेषां नारायणादिशब्दानां वा-
 च्योरामस्तस्य वाचको राममंत्र इति सर्व शब्दैभ्यः षडक्षरस्य पृथगु-
 क्त्वात् तस्य राममुख्यवाचकत्वं ज्ञापितम् ॥ सर्वेषां नारायणादि शब्दानां
 वाच्यत्वेन तस्य नारायणादि रूपित्वेन विशेष्यरूपत्वं च । तथैव स्मृति-
 रव्याह । विश्वरूपस्य ते राम विश्वेशब्दाहिवाचकाः । तथापि मूलमंत्र-
 स्ते सर्वेषां बीजमक्षयम् ॥ १ ॥ इति । विश्वे सर्वे नारायणादयो रूपाणि-
 यस्य स विश्वरूपस्तस्य ते तव सर्वे नारायणादयः शब्दावाचकाः । तथा-
 पि मूलमंत्रः षडक्षरः सर्वेषां नारायणादि शब्दानां ते तव वाचकानां बीज-
 कारणम् । अंकुरोत्पत्तौ बीजविनाशमाशङ्क्याह । अक्षयमिति एवं श्रुति-
 स्मृतिभिर्यद्रामस्य सर्वशब्दवाच्यत्वमुक्तं तदेव नारदेन नारायणादि-
 पदैः रामं विशेष्य । रामस्य नारायणादि सर्वशब्दवाच्यत्वेन सर्वरू-
 पितया सर्वकारणत्वं निबोध्य । निदानं प्रकृतेः परम् । अद्वैतं तमसः
 परम् । नमामिरामं तमसः परस्तात् । इति तस्य पुनः पुनः प्रकृतिपरत्वं
 ज्ञापनेन त्रिपादविभूतिस्वामित्वं तत्स्थत्वं च दृढीकृत्य । परात्परतर-
 तत्वं सत्यानन्दचिदात्मकं रघूत्तममित्यनेन तस्यैवात्राविर्भावत्वं च दृढी-
 कृतं भवतीत्यवगंतव्यम् । ५५ ॥

निरंजनं निःप्रतिमं निरीहं निराश्रयं निष्कलम्
 प्रपंचम् । नित्यंध्रुवं निर्विषयस्वरूपं निरंतरं रामं
 महं भजामि ॥ ५६ ॥

स्वरूपनिष्ठं स्वभावमुद्दिशन् प्रणमति । निरंजनमित्यादिना । अ-
 ज्यतेऽनेनेत्यंजनमज्ञानम् । तन्निर्गतं यस्मात्स निरंजनस्तम् । शुद्धं चिदेक-
 रसमित्याद्यत । निष्कलं निस्क्रियं शांतं निर्वच्यं निरंजनमिति श्रुत्यु-

कम् ॥ निःप्रतिमम् । प्रतिमा उपमा अप्रतिमप्रभावः इतिवचनात् । नि-
 र्गताप्रतिमा उपमायस्मात्सतथोक्तस्तन्निरुपममित्यर्थः । नतस्यप्रतिमा
 ऽस्तियस्यनाममहद्यशः । इतिश्रुत्युक्तम् । सर्वेषुमंत्रवर्गेषुश्रेष्ठंवैष्णवमु-
 च्यते । गाणपत्येषु शैवेषु शाक्तसौरैष्वभीष्टदम् ॥ १ ॥ वैष्णवेष्वपि-
 मंत्रेषु राममन्त्राः फलाधिकाः । गाणपत्यादिमंत्रेषु कोटिकोटिगुणा-
 धिकाः ॥ २ ॥ मंत्रस्तेष्वप्यनायासफलदोयंपडक्षरः । पडक्षरसमोमंत्रो
 जगत्स्वपिनविद्यते । ३ । जपतःसर्ववेदांश्चसर्वमन्त्रांश्चपार्वति । तस्मा-
 त्कोटिगुणंपुरयं रामनामनैवलभ्यते ॥ ४ ॥ इत्येवमादिषु नामान्तरय-
 शोभ्यः गाणपत्यशैव शाक्तसौरवैष्णवनाममंत्रयशोभ्यः कोटिगुणाधि-
 क्यंश्रूयते श्रीरामनामयशसोऽतोमहद्यशो नामरामेदुमेवभवतिश्रुत्युक्त-
 म् । तेनश्रुत्युक्तोनिः प्रतिमोरामरतम् ॥ निरुपमत्वात् । नतत्समश्चा-
 भ्यधिकश्चदृश्यते । परास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते । नतस्यकश्चित्पति-
 रस्तिलोके नचेशितानैवच तस्यलिङ्गम् ॥ सकारणं कारणकरणाधि-
 षाधिपोनचास्यकश्चिज्जनितानचाधिपः ॥ १ ॥ इत्यादिकारणपरश्रुती-
 नांसर्वासां तस्यैकस्यैव बोधकमुपपद्यते । सर्वेषांकारणवाक्यगतानां
 शब्दानां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनैकस्मिन्परमकारणे पर्यवसानत्वस्य
 युक्तत्वात् । मूलकारणत्वस्यद्विनिष्ठत्वानुपपत्तेश्च । निरीहम् ॥ पुरुषा-
 थंप्रापकचेष्टारहितम् । तस्यस्वतः (तस्यपुरुषार्थस्य अर्थधर्मकाममो-
 क्षाख्यस्य) सिद्धेरित्यर्थः । सर्वचेष्टारहितमितितु नार्थस्तत्रजडत्वा-
 पत्तेः । निराश्रयम् । निराधारंस्वमहिमाधारमित्यर्थः । सभगवःकस्मि-
 न्प्रतिष्ठितः (भगवो हेभगवन् सः ईश्वरः कस्मिन्प्रतिष्ठितः छन्दसिभ-
 गवन् पदस्थाने भगवोभवति) ॥ इतिप्रश्नं प्रतिस्वमहिम्नीतिश्रुतेः ।
 निष्कलमाकलाःकालावयवास्तेभ्योनिर्गतंकालाऽनाधीनस्वरूपमित्यर्थः
 कलामुहूर्तादिमयश्चकालोनयद्विभूतेः । परिणामहेतुः ॥ इतिस्मृतेः ॥
 शःकालकालोगुणीति ॥ तस्यकालस्यापिकालत्वश्रवणात् ॥ अप्रपं-
 चम् ॥ प्रपंचयतिभृत्यसेवामितिप्रपंचस्तादृशो नभवतीत्यप्रपंचस्तम् ॥
 स्वल्पयापिसेवयातुष्यंतमितिभावः ॥ तदुक्तम् ॥ कथंचिदुपकारेण

कृतेनैकेन तुल्यति ॥ न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ १ ॥
ति अथवा ॥ अप्रपञ्चम् ॥ प्रपञ्चादन्यतद्धर्मरहितमित्यर्थः (तस्य प्रपञ्चस्य संसारस्य धर्मरहितम्) ॥ नित्यम् ॥ त्रिकालैकरसम् ॥ ध्रुवम् ॥
अचलं विभुत्वात् ॥ निर्विषयस्वरूपम् ॥ प्राकृतविषयव्यासंगशून्यं
स्वरूपं यस्य तम् ॥ निरन्तरम् ॥ स्वभक्तविच्छेदवर्जितं भक्तजनैकप्रि-
यमित्यर्थः ॥ रामम् ॥ योगिचित्तविश्रामस्थानमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भवाब्धिपोतं भरताग्रजंतं भक्तप्रियं भानुकुलप्र-
दीपम् । भूतत्रिनाथं भुवनाधिपत्यं भजामिरामं
भवरोगवैद्यम् ॥ ५७ ॥

भवाब्धीति ॥ तं रामं भजामीत्यन्वयः ॥ कोदृशम् ॥ भवाब्धि-
पोतम् ॥ भवाब्धेः संसारसिन्धोः पोतं नावन्तारकमित्यर्थः । भरताग्रज-
मिति ॥ भरताग्रजंतं ज्ज्येष्ठं तद्भक्तिविषयमितियावत् ॥ न केवलं-
तस्यैव भक्तिविषयमपि तु तत्प्रियत्वाकांक्षिणा मन्येषामपीत्याह ॥
भक्तप्रियमिति ॥ भक्तिमन्तः प्रियायस्येत्यर्थः ॥ तदुक्तम् ॥ अहं भक्तपरा-
धीनो ह्यस्वतंत्र इव द्विज ॥ साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ १ ॥
साधवो हृदयं महांसाधूनां हृदयं त्वहम् ॥ मदन्यं तेन जानंति नाहं तेभ्यो म-
नागपि ॥ २ ॥ मयि निर्वद्ध हृदयाः साधवः समदर्शिनः ॥ वशो कुर्वन्ति-
मां भक्त्या सत्त्विजः सत्पतिर्यथा ॥ ३ ॥ नाहं मोत्मानमाशां समद्भक्तैः
साधुभिर्विना ॥ श्रियं चात्यंतकीं ब्रह्मन्येषां गतिरहं परा ॥ ४ ॥ ये दारा-
गारपुत्राप्तान्प्राणान् वित्तमिमं परम् ॥ हित्वा मां शरणं याताः कथं तां-
स्त्यक्तुमुत्सहे ॥ ५ ॥ इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ॥ आत्मान-
मनुये चेहरा यो वै पशवो गृहाः ॥ ६ ॥ विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेव वि-
श्वतोमुखम् ॥ भजंत्यनन्यया भक्त्या तान्मृत्योरतिपारये ॥ ७ ॥ मत्से-
वया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ नेच्छंति सेवया पूर्णाः किमन्य-
त्कालविप्लुतम् ॥ ८ ॥ इत्येवमादि ॥ सुरोऽसुरोवाप्यथवानरोऽनरः

सर्वात्मनायः सुकृतशमीश्वरम् ॥ भजेतराममनुजाकृतिहरिं य उत्तरा-
 ननयत्कोशलान्दिवम् ॥ ६ ॥ नजन्मनूनमहतो नसौ भगंनवाङ् नवुष्टि-
 नांकृतिस्तोषहेतुः ॥ तैर्यद्विसृष्टानपि नोवनौकसश्च कार सख्येवतल-
 क्षमणाग्रजः ॥ १० ॥ इत्यत्रनोत्तमकुलजन्मादिः प्रियोरामस्य ॥ अपितु-
 निकृष्टकुलजातस्यापि तद्भक्तिरेवेति स्फुटमुक्तं भवति । भानुकुलप्रदीपमा-
 सूर्यवंशस्य प्रकृष्टदीपम् । सूर्यवीर्यादिभिः प्रकाशमानस्यापि सूर्य-
 वंशस्यातिमानुष सूर्यवीर्यादिभिरत्यन्तप्रकाशकमित्यर्थः ॥ भूतत्रि-
 नाथम् ॥ भूतानां प्राणिनां त्रिषु कालेषु नाथं स्वामिनं सर्वदा तद्रक्षकमि-
 त्यर्थः ॥ तत्र हेतुः ॥ भुवनाधिपत्यमिति ॥ भुवनेष्वाधिपत्यं स्वामित्वं-
 यस्य तम् ॥ सर्वेश्वरमित्यर्थः ॥ अत्र रामस्य भुवनाधिपतित्वोक्त्यैव ब्र-
 ह्माद्यधिपतित्वमुक्तं भवति ॥ एष सर्वेश्वरः एष भूतपालः ॥ इत्यादि श्रुतेः
 भवरोगस्य संसारदुःखस्य वैद्यविनाशकम् ॥ भवादिभ्यो तमित्यनेन वि-
 द्यमानात् ॥ संसारात्पारं नयतीत्युक्तम् ॥ भवरोगवैद्यमिति यथासौ-
 पुनर्न प्रतीयेत् (असौ संसारः पुनः न प्रतीयेत न भवेत्) तथा तत्संबन्ध-
 स्यापि विनाशकमुक्तमिति विवेकः ॥ ५७ ॥

सर्वाधिपत्यं समरंगधीरं सत्यं चिदानंदमयं स्वरू-
 पम् । सत्यं शिवं शांतिमयं शरण्यं सनातनं राममहं
 भजामि ॥ ५८ ॥

टि० (१) यः रामः उत्तरान्कोशलान् उत्तरकोशलदेशं भवान् प्रजान्-
 दिवं परमं पदमनयत् प्रापयत् द्वौ कोशलदेशौ उत्तरकोशलो
 दक्षिणकोशलश्च तत्र दक्षिणकोशलाद्भवा कौशल्या तस्मिन्नेव
 दक्षिणकोशलदेशे भवानाग्नजिति नाग्नजितराज्ञः कन्यायाः
 श्रीकृष्णेन विवाहिता अतो ये पंडितमानिनो वदन्ति श्रीकृष्णः
 श्रीअयोध्यायां विवाहितः तैव त्वयं ताऽज्ञाः ॥

भुवनशब्दवाच्याधशिष्टस्याप्ययमेवस्वामीत्याह ॥ सर्वाधिप-
त्यमिति ॥ सर्वेषुत्रिपादविभूतिपर्यन्तेष्वधिपत्यस्वामित्वंयस्यतम् ॥
अस्यपदस्यायमेवार्थः ॥ नतुब्रह्मादिप्रभुत्वरूपोभुवनाधिपत्यमित्यने-
नैवश्रीरामस्यसर्वभुवनतद्गते ब्रह्माद्यधिपतित्वस्योक्तत्वात् ॥ सम-
न्तोधीरमिति ॥ समशब्दोऽत्रसर्वशब्दपर्यायः ॥ समेषुसर्वेषुरंगेषुसम-
खिलासनमर्माऽऽहवदानरूपेषुकौतुकेषुधीरनिपुणम् ॥ इतिश्रीरललि-
तधीरोद्वास्तधीरोद्भूतधीरशान्तभावः श्रीरघुनाथस्योद्दिष्टोभवति ॥
सत्यमिति ॥ सर्वदाऽवाधितस्वरूपत्वम् ॥ चिदानन्दमयस्वरूपरूपम् ।
स्वस्मैस्वयमेवप्रकोशमीनं सुखमयंचस्वरूपंयस्यतम् ॥ सत्यमिति ॥
कारणावस्थत्वेकाग्र्यावस्थत्वेच तात्त्विकमित्यर्थः ॥ शिवम् ॥ मंगला-
त्मकम् ॥ यदातमस्तन्नदिवानरात्रिनसन्नचासच्छिवएवकेवलः ॥
इत्येवमादिश्येताश्वतरादिकारण वाक्यगतशिवादिशब्दवाच्यम् ॥
कुतइदमवगम्यतेइतिचेत् ॥ तत्रैवश्येताश्वतरोपनिषदि ॥ नतस्यप्रति-
मास्ति यस्यनाममहद्यशः ॥ इतिमहद्यशस्वन्नामवतोऽनुपमत्वश्रवणे-
नस्वसमाभ्यधिक रहितत्वोपपत्त्यापरम कारणत्वोपपत्तेः ॥ ततश्चस-
र्वशाखाप्रत्ययन्यायेन कारणवाक्यगतानां सर्वेषांशिवादि शब्दानामे-
कस्मिन्परमकारणे पर्यवसानस्ययुक्तत्वात् ॥ मूलकारणत्वस्य द्विर्नि-
ष्ठत्वानुपपत्तेश्च रामनाम्नोयशसस्तु ॥ गाणपत्यशैवशाक्तसौरवैष्ण-
वमंत्रेभ्यः कोटिगुणाधिक्यश्रवणात् ॥ महद्यशस्त्वरामनाम वाच्यस्यै-
वानुपमत्वेन स्वसमाभ्यधिकरहिततया परमकारणनिष्पत्त्यातदन्येषां
परमकारणत्वानुपपत्त्या चतत्रैवपरमकारणे उक्तन्यायेन (उक्तन्यायेन
सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन) सर्वेषांकारणवाक्यगतानां विष्णुनारायणवा-
सुदेवहरिशिवमहेश्वरमहादेवादि शब्दानांपर्यवसानस्ययुक्तत्वात् ॥
मूलकारणत्वस्यद्विर्निष्ठत्वानुपपत्त्या तदन्यस्यतदनुपपत्तेश्चेत्येवं सर्वे
षांकारणवाक्यगतानांशब्दानाम्॥वेदपुराणादिपठितानां श्रीरामाख्ये-
परेब्रह्मणिपर्यवसानत्वं यथानिष्पद्यते तथासुष्ठूपपादितमस्माभिः ।
श्रीरामतापिनीयबृहद्भाष्ये ॥ इतितत्रैवदृष्टव्यमत्रप्रंथविस्तारभयाज्ज-

लिख्यते ॥ शांतिमयमिति ॥ क्षोभरहितं राज्यभ्रष्टेपिसुमुखत्वोक्तेः ॥
 अतएवशरण्यम् ॥ कृतमहापराधस्यशत्रोरव्याश्रितस्याभयप्रदम् ॥
 यदाहस्वयमेव ॥ आर्तोवायदिवाद्भुतः परेषांशरणंगतः ॥ अरिःप्राणा-
 न्परित्यज्यरक्षितव्यःकृतात्मना ॥ १ ॥ इति ॥ आनयैनंहरिश्रेष्ठदत्तम-
 स्याभयंमया ॥ विभीषणोवासुग्रीवोयदिवारावणःस्वयम् ॥ २ ॥ सकृ-
 देवप्रपन्नाय तवास्मीतिचयाचते।अभयंसर्वभूतेभ्योददाम्येतद्भूतंमम।३
 ॥ इति ॥ सनातनम् ॥ अनादिम् ॥रामम् । योगिचित्तविश्रामस्थानमा-
 रमन्तेयोगिनोऽनन्तसत्यानन्देचिदात्मनि ॥ इतिरामपदेनासौपरब्रह्मा-
 भिधीयते ॥ १ ॥ इतिश्रुतेः ॥ अत्रसनातनंराममित्यनयोः ॥ अनादि-
 रामम् ॥ अनादिसत्यानन्द चिदार्थकरामपदवाच्यत्वेनानादिरामना-
 मकम् नतुलीलाविभूत्याविर्भावानन्तरं प्राप्तारामनामकमित्यन्तात्पर्यः ॥
 रामनाम्नोऽनादित्वंनु॥मननात्त्राणनान्मंत्रःसर्ववाच्यस्यवाचकइतीयं
 श्रुतिः सर्वशब्दवाच्यस्य ब्रह्मणोमुख्यवाचकत्वेनज्ञापयति ॥ तन्मुख्य-
 वाचकत्वं तुराममंत्रस्यसर्वशब्देभ्यः पृथगुक्त्यावगम्यते ॥ मंत्रोऽन्व-
 र्थादिसंज्ञकः ॥ सर्वेऽर्थाऽनुगतायस्यां साअन्वर्थाईदृशी आदिसंज्ञा-
 सर्वाभ्यो विष्णुनारायण वासुदेवहय्यादिसंज्ञाभ्यः ॥ आदिपूर्वसिद्धा-
 रामेति संज्ञायस्मिन्मंत्रेसोऽन्वर्थादिसंज्ञकः षडक्षरोमंत्रइत्यर्थः ॥
 इतिश्रुतिस्तुस्फुटं रामनाम्नआदिसंज्ञत्वंवदति ॥ विश्वरूपस्यतेराम-
 विश्वेशब्दाहिवाचकाः ॥ तथापिमूलमंत्रस्तेविश्वेषांवीजमक्षयम् ॥ १॥
 इतिस्मृतिस्तुसर्वशब्दाक्षयवीजत्वेन (सर्वेषांशब्दानामक्षयश्चासौवीजः
 सर्वशब्दाक्षयवीजस्तस्यभावोवीजत्वंतेन) रामनाम्नोऽनादित्वंज्ञाप-
 यति ॥ स्वभूज्ज्योतिर्मयोनंतरूपीस्वेनैवभाषते ॥ रेफारूढामूर्तयःस्युः
 शक्तयस्तिस्त्रएवच ॥ ब्रह्मात्मकाः सच्चिदानंदाख्याइत्युपासितव्यम् ॥
 इत्येवमाद्याः श्रुतयस्तुश्रीरामनाम्नः षडक्षरस्यचसुवप्रकाश ब्रह्मस्व-
 रूपभूतत्वेनानादित्वेवोधयन्ति ॥ ५८ ॥

कार्यक्रियाकारणमप्रमेयं कविपुराणं कमलाय-
ताक्षम् ॥ कुमारवेद्यं करुणामयंतं कल्पद्रुमंराम-
महंभजामि ॥ ५९ ॥

तत्सनातनत्वं विशदयति । कार्येति । कार्यजगत्तस्यक्रियानि
मितिस्तस्याः कारणहेतुम् ॥ सतपोऽत्तप्यतसतपस्तप्त्वा इदं सर्वम-
सृजत । यदिदं किंचनेति श्रुतेः ॥ तस्यदुर्वोध्यरचनस्यजगतः कारण-
स्याचित्यज्ञानशक्त्यादिमत्वमाह ॥ अप्रमेयमिति ॥ अपरिच्छेद्यस्वरूप
रूपगुण ज्ञानशक्त्यादिकमित्यर्थः ॥ पूर्वसृष्टिसदृशोत्तरजगन्निर्माणत्वे-
हेतुद्वयम् ॥ कविमितिपुराणमिति च ॥ कविं सर्वज्ञंपुराणंसनातनम् ॥
स्वस्यतन्नेत्रासक्तिं दर्शयति ॥ कमलायताक्षमिति ॥ कमलवत्प्रसन्ने
आयते कर्णपर्यंतदीर्घे अक्षिणीयस्यतम् ॥ कुमारवेद्यम् ॥ सनकादि-
धेयम् । ननु सनकादिध्येयस्य कथमस्मद्भ्यानगम्यत्वमित्याशङ्क्याह
करुणामयमिति ॥ करुणामयत्वाद्भक्तमात्रध्यानगम्यमित्यर्थः ॥ एतदे-
वस्फुटयति कल्पद्रुममिति ॥ कल्पद्रुमवदुत्तमध्यमनिकृष्टानांसर्वेषांभ-
क्तानां मनोरथपूरकमित्यर्थः ॥ तंराममहंभजामि ॥ उक्तार्थमन्यत् ॥ ५९

त्रैलोक्यनाथं सरसीरुहाक्षंदयानिधिं द्वंद्वविनाश-
हेतुम् । महावलं वेदनिधिं सुरेशंसनातनं राममहं-
भजामि ॥ ६० ॥

त्रैलोक्यनाथमिति ॥ लोकत्रयस्वामिनम् ॥ सरसीरुहाक्षमिति ॥
कमलायताक्षं सरसीरुहाक्षमिति पुनः पुनः कथनेन स्वस्य श्रीरामनय-
नारदिंदरसिकत्वं बोधयति ॥ दयानिधिम् ॥ अपारदयम् ॥ द्वंद्वविनाशहे-
तुम् ॥ द्वंद्वानां शीतोष्णादीनां संसारधर्माणां विनाशहेतुम् ॥ स्वभक्त-
शीतोष्णादिनिवर्त्तकमित्यर्थः ॥ महावलम् ॥ असंख्यपराक्रमम् ॥

तदाहस्वयमेव ॥ सुदुष्टोवाप्यदुष्टोवा किमेषरजनीचरः ॥ सूक्ष्ममप्य-
हितं कर्तुं ममशक्तः कथंचन ॥ १ ॥ पिशाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यांये-
चराक्षसाः ॥ अंगुल्यग्रेण तान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर ॥ २ ॥ इत्यादि ॥
वेदनिधिम् ॥ वेदाश्रयभूतम् ॥ वेदमय्यादाप्रतिपालकम् ॥ प्रलयेतद्रक्ष-
कंवेत्यर्थः ॥ सुरेशम् ॥ देवदेवम् ॥ तंदेवतानां परमंचदेवतमित्यादि
श्रुतम् । अस्मिन्प्रकरणे । भूतत्रिनाथं सर्वाधिपत्यं त्रैलोक्यनाथमिती-
दृशपदानां पुनरुक्त्या श्रीरामस्यविभूतिद्वयस्वामित्वंनिषोध्य ॥ सना-
तनंराममहंभजामीत्यस्यपुनः पुनरुक्त्या श्रीरामस्यस्वेष्टदेवतात्वंज्ञाप-
यति ॥ कमलायताक्षं सरसीरुहाक्षमितीदृशानां पुनः पुनरुक्त्यास्वस्य-
तन्मुखारविंद रसिकत्वंकरुणामयंदयानिधिमितीदृशानां पुनः पुनरु-
क्त्यातस्यातिकारुणिकत्वेनस्वाभीष्टपूरकत्वं रामंतमसः परस्तादि-
त्यस्य पुनः पुनरुक्त्याश्रीरामस्यत्रिपाद विभूतिस्वामित्वं सनातनंराम
मित्यस्य पुनः पुनरुक्त्याद्विभुजाद्याकृतिमतएवरामस्यानादित्वंप्रका-
शयति ॥ एवमग्रेपि ॥ वेदांतवेद्यम् ॥ अशेषवेदात्मकमित्यादि पदांतरे-
ष्वपियथायोग्यमूह्यम् ॥ ६० ॥

वेदांतवेद्यं कविमीशितारमनादिमध्यांत मचि-
त्यमाद्यम् । अगोचरं निर्मलमेकरूपंनमामिरामं-
तमसः परस्तात् ॥ ६१ ॥

तत्त्वौपनिषदं पुरुषंप्रच्छामः ॥ नावेदविन्मनुतेतंवृहंतमित्येव-
मादिश्रुत्युक्तं तस्योपनिषदेकवेद्यत्वमाह । वेदांतवेद्यमिति ॥ सर्वोप-
निषत्प्रतिपाद्यम् । निरपेक्षस्वरूपतया (निर्गता अपेक्षायस्यसः निर-
पेक्षः स्वरूपोयस्यसः निरपेक्षस्वरूपः तस्यभावः निरपेक्षस्वरूपता-
तया निरपेक्षस्वरूपतया) ॥ श्रीरामतापिनीयश्रुत्या सहान्यासांछां-
दोग्याद्युपनिषदामेकवाक्यतयोक्तत्वात् । अतएवसर्वोपनिषत्कारण-
वाक्यगत ब्रह्म, परब्रह्म, तत्सदक्षरपुरुष विष्णु महाविष्णु नारायण

वासुदेवहरिशिवमहेश्वर रुद्रेशाननिरंजन निराकारादि शब्दवाच्यम् ॥
 इमेवाभिप्रायं ज्ञापयितुं श्रीनारदेन व्यासगुरुणा नारायणं जगन्नाथ-
 मित्यारभ्य स्तवराजसमाप्तिपर्व्यं तेन श्रीरामस्य नारायण वासुदेवहरि-
 ष्वक्ष, परब्रह्माक्षर परज्योतिः पुरुषोत्तमनिरंजननिराकार तमः परादि-
 शब्दवाच्यत्वमुक्तम् । व्यासेनापि स्तवराजस्य सर्ववेदसारत्वमुक्तं श्रीनार-
 दैकम् सर्वदृढीकृतश्चेतितत्रहेतूनाह ॥ ईशितारमित्यादीनां ॥ यत ईशितासु
 धनियंता सर्वेश्वर अतएव सर्वोपनिषत्कारणवाक्यगतब्रह्मपरब्रह्मादिश-
 ब्दवाच्योरामएवैकोनान्यः परब्रह्मत्वस्य सर्वेशितृत्वस्य च द्विनिष्ठत्वानु-
 पपत्तेः । श्रुतयः स्मृतयश्चैव युक्तयश्चेश्वरं परम् वदंतितद्विरुद्धयो धदे-
 तस्मान्नचाधमः ॥ १ ॥ इति पञ्चपुराणवचनाच्च । अतएव ॥ अनादि-
 मध्यांतम् ॥ आदिमध्यावसानशून्यम् । अतएव स्वसद्वृशद्वितीयाभा-
 वेनानुपमत्वादचित्यम् ॥ ईदृशरामस्य रूपादिकमिति चितितुमशक्यम् ॥
 अतिविलक्षणरूपादिकमित्यर्थः । यद्वा तर्काऽगोचरम् ॥ नैषामतिस्त-
 र्केणापनेया (प्रोक्तान्येन सुविज्ञानाय प्रेष्ठेति श्रुतेः) । अस्यार्थः ॥ हे प्रेष्ठ भग्ये
 तगुरुणा सुविज्ञानाय प्रोक्ता कथिता एषामतिर्बुद्धिस्तर्केण न अपनेया
 नदूरीकरणीयेत्यर्थः ॥ तर्काप्रतिष्ठानादितिसूत्राच्च (तर्कस्य अप्रतिष्ठा-
 नात् स्थित्यभावात्) ॥ किंतु गुरुपदेशगम्यम् ॥ आचार्यवान् पुरुषो वे-
 देश्रुतेः ॥ वेदांतवेद्यादिषु हेतुः ॥ आद्यमिति ॥ सर्वेभ्यः पूर्वस्तिद्धं-
 परमकारणमित्यर्थः ॥ द्विहस्तमेकवक्तुं स्वरूपमाद्यमिदं हरिरिति ॥ परंतु
 विभुजंप्रोक्तमिति च पंचरात्रवचनात् ॥ अगोचरम् ॥ प्राकृते द्वियाऽप्रा-
 हम् । न च क्षुपापश्यति रूपमस्येति ॥ यन्ममो न मनते ॥ यद्वा चानभ्यु-
 पितम् । यतो वाचो निवर्तते अप्राप्यमनसा सहेत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥
 किंतु भक्तिप्राप्तमेव ॥ मनसा तु विशुद्धेनाभिव्यक्तमिति ॥ दृश्यते त्वग्रया-
 बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ निर्मलम् ॥ प्रह-
 तिले परहितम् ॥ अतएव ॥ एकरूपम् ॥ सदैव षोडशवार्षिकावस्थम् ॥
 बालाद्यवस्थाग्रहणस्य तत्तत्कालेच्छानुरूपत्वात् ॥ तमसः परस्तात् ॥
 नित्यविभूतिस्थं ॥ रामम् ॥ नित्यमुक्तजीवरमयितारं नमामि ॥ कवि-
 मित्युक्तार्थम् ॥ ६१ ॥

अशेषवेदात्मकमादिसंज्ञमजंहरिं विष्णुमनंत
मूर्तिम् ॥ अपारसंबित्सुखमेकरूपं परात्परंरामम-
हंभजामि ॥ ६२ ॥

अशेषेति ॥ न केवलमुपनिषन्मात्रवेद्यं किंतु ॥ अशेषवेदात्मकम् ।
अशेषेषुकृत्स्नेषु वेदेष्वेवात्मास्वरूपं यस्य तम् ॥ सर्ववेदवेद्यमित्यर्थः ॥
सर्ववेदाय तपदमामनंति तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतेः ॥ विष्णोर्व्यापन-
शीलस्य ॥ पद्यते गम्यते इति पदं परमं स्वरूपमित्यर्थः ॥ वेदमूर्तिकमि-
ति वा ॥ रामस्य विष्णुपरमस्वरूपत्वे हेतुः ॥ आदिसंज्ञकम् ॥ आदिः प्रथ-
मा सर्वेभ्यः सर्वभगवन्नामभ्यश्च पूर्वसिद्धारामेत्याख्यायस्य तम् ॥ मं-
त्रोऽन्वर्थादिसंज्ञकः ॥ सर्ववाच्यस्य वाचक इति श्रुत्या रामनाम्न आदि-
संज्ञत्वं परब्रह्ममुख्यवाचकत्वोक्तेः ॥ विश्वरूपस्य ते रामविश्वेशब्दाहि-
वाचकाः ॥ तथापि रामनामेदं विश्वेषां बीजमक्षयम् ॥ १ ॥ इति पञ्चपु-
राणे तस्य सर्वशब्दबीजोक्त्या सर्वादित्वनिष्पत्तेः ॥ विष्णवादिनाम्नां
व्यापकादिगुणकर्मद्वारा परब्रह्मवाचकत्वनिष्पत्तेः ॥ रामनाम्नः सच्चि-
दानन्दपरब्रह्मस्वरूपसाक्षाद्वाचकत्वाच्च ॥ विष्णवाद्यनेकसहस्रनाम स-
मरामपदवाच्यस्यानेकसहस्रविष्णु समत्वोपत्याविष्ण्वंशित्वेन विष्णु-
परस्वरूपत्वोपपत्तेः ॥ अजम् ॥ जन्माख्यविकारशून्यम् ॥ दशरथाज-
न्मत्वाविर्भावाभिप्रायकमित्यदोषः ॥ उपलक्षणमिदम् ॥ अस्ति जायते-
वर्द्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति इत्येषां शून्यत्वस्य षड्विधिविका-

टि० (१) विष्ण्वंशित्वेन विष्णोरंशित्वेन विष्णुः श्रीरामचन्द्रस्य अंश
अवतारः श्रीरामचन्द्रस्तु विष्णोरंशी अवतारी तस्य भावः
विष्ण्वंशित्वं तेन ।

(५) श्रीदशरथात् जन्मतु आविर्भावाभिप्रायकं न तु गर्भस्थिता-
दिना जन्मदोष इत्यदोषः ॥

शून्यमित्यर्थः ॥ हरिम् ॥ भक्तदुःखहरम् ॥ आश्रयार्हमित्यर्थः ॥ सर्वा-
वतारिणं वा ॥ अवताराद्यसंख्याताहरेः सत्त्वनिधेर्द्विजाः ॥ यथावि-
वासिनः कुल्यः सरसः स्युः सहस्रशः ॥ १ ॥ इति भागवते उक्तस्य कारण-
वाक्यगतस्य हरिशब्दस्य वाच्यमित्यर्थः ॥ विष्णुम् ॥ स्वरूपतो गुणत-
श्च सर्वव्यापकम् ॥ ततः प्रतिष्ठितो विष्णुः स्वर्गलोके यथापुरा ॥ येन-
व्याप्तमिदं सर्वं त्रैलोक्यं संचराचरम् ॥ २ ॥ इति महर्षिवचनात् ॥ अनंत-
मूर्तिम् ॥ अनंता अपरिच्छिन्ना मूर्तिर्यस्य तम् ॥ बहुषु ध्यातृपुण्यौगपद्येना-
विर्भावात् ॥ यद्वा ॥ अनंता असंख्याता मूर्त्तयो यस्य तम् ॥ रामस्यैव क-
लांशाद्वैद्यवतारा भवन्ति हि ॥ कोटिकोटिश्च काय्यार्थे सिधौ वीचीव वै-
मुने ॥ १ ॥ वासुदेवादिमूर्त्तीनां चतुर्णां कारणं परम् ॥ चतुर्विंशतिमूर्त्ती-
नामाश्रयः शरणं मम ॥ सर्वावताररूपेण दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ दीनानु-
द्धरते योऽसौ सरामः शरणं मम ॥ ३ ॥ इति पंचरात्रोक्तेः ॥ स्वभूज्ज्योति-
र्मयोऽनंतरूपी स्वैनैव भासते ॥ इति रामतापिनीयश्रुतेः ॥ अनंतानिरूपा-
णि मूर्त्तयो विद्यन्ते यस्य सोऽनंतरूपी ॥ अत्र रूपशब्दो विग्रहवाची ॥ म-
त्स्यकूर्मवराहादिरूपधारिणमव्ययम् ॥ इति वचनात् ॥ तस्यापारज्ञा-
नानन्दगुणकत्त्वमाह ॥ अपारसंवित्सुखमिति ॥ अपारे पूर्णे संवित्सुखे-
ज्ञानानंदौ यस्य तम् ॥ पूर्णज्ञानानन्दधर्मकमित्यर्थम् ॥ एकरूपम् ॥ एकं-
मुख्यं सर्वपरं द्विभुजादि मद्रूपं यस्य तम् ॥ स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं सूक्ष्मं चैव-
चतुर्भुजम् ॥ परन्तु द्विभुजं प्रोक्तं तस्मादेतत् त्रयं यजेत् ॥ १ ॥ इति पंचरात्रे-
परस्वरूपस्य द्विभुजत्वोक्तेः ॥ पुनस्तत्रैव ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रं च शुद्धस्फ-
टिकसंनिभम् ॥ मरीचिमण्डले संस्थं रूपमाद्यमिदं हरेः ॥ २ ॥ इति द्वि-
भुजस्यैवादिरूपत्वोक्तेश्च ॥ अगोचरं निर्मलमेकरूपमित्यत्र ॥ एकरूपम् ।
सदैकरसमित्येवं व्याख्यातत्वात् । अत्रैकरूपं सदैकरसमित्युक्तौ पुन-
रुक्तिदोषापत्तिरनिवार्या पूर्वोक्तेषु सर्वत्र हेतुः ॥ परात्परमिति ॥ सर्वो-
त्कृष्टम् ॥ परात्परं यन्महतोमहांतम् ॥ यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चित् ॥
यस्मान्नाणीयोनज्यायोस्ति किञ्चित् ॥ न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥
इत्येवमादिश्रुतिभिः स्वसमाभ्यधिकरहितत्वेन प्रतिपादितमित्यर्थः ॥

एवंभूतंराममहंभजामि ॥ ६१ ॥

तत्त्वस्वरूपंपुरुषंपुराणं स्वतेजसापूरितविश्व-
मेकम् ॥ राजाधिराजंरविमण्डलस्थंविश्वेश्वरंरा-
ममहंभजामि ॥ ६३ ॥

श्रीरामस्यपरात्परत्वमुत्तरोत्तरवाक्यैर्दृढयति ॥ तत्त्वस्वरूप-
मिति ॥ यत्परंयद्गुणातीतं यज्ज्योतिरमलंशिवम् ॥ तदेवपरमंतत्त्वं-
कैवल्यपदकारणम् ॥ १ ॥ इत्युपक्रमोक्तंतत्त्वंपरमार्थभूतममलंशिवांज्यो-
तिः स्वरूपंयस्यतम् ॥ ज्योतिर्मयंराममहंभजामीतिवक्ष्यतिच ॥ पुरु-
षम् ॥ पूःषुवसीतिपुरुषस्तम् ॥ सर्वांतर्निवासिनम् ॥ वृक्षइवदिविति-
ष्ठत्येकस्तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमिति ॥ वेदाहमेतंपुरुषंमहांतमादित्यवर्णं-
तमसःपरस्तात् ॥ तमेवविदित्वातिमृत्युमेति (जीवस्तमेवपुरुषंविदि-
त्वामृत्युं अतिअतिक्रम्यतंपुरुषंप्रतिप्राप्नोति) नान्यःपन्थाविद्यतेऽय-
नाय ॥ १ ॥ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्ये आत्मनितिष्ठति ॥ ईशानोभूतभ-
व्यस्यनततो विजुगुप्सते (ततः तस्मात्पुरुषात् नविजुगुप्सतेनगुप्तंव-
र्तते) इत्येवमादिश्रुतिभिः ॥ सर्वांतर्निवासित्वेन तमसःपरतयापर-
विभूतिस्थत्वेन ॥ अंगुष्ठमात्रपुरुषइति पुरुषाकारत्वेनप्रतिपादितम् ॥
पुरुषाकापेच्छिकइतिचेत्तत्राह ॥ पुराणमिति ॥ सनातनपुरुषाकार-
मित्यर्थः ॥ परन्तुद्विभुजंप्रोक्तमिति ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रं च रूपमाद्यमिदं-
हरेः ॥ इतिपंचरात्रेपरविग्रहस्यद्विभुजोक्त्यापुरुषाकारत्वोपपत्तेः ॥ स्व-
तेजसापूरितविश्वमिति ॥ स्वतेजसानिजप्रभावेणपूरितंविश्वंयेनतम् ।
नियमितविश्वमित्यर्थः ॥ अथवा ॥ सहस्रकोटि वह्नीन्दुलक्षकोट्यर्क-
संनिभम् ॥ मरीचिमण्डलेसंस्थं रूपमाद्यमिदंहरेः ॥ १ ॥ इतिपंचरात्रो-
क्तैः ॥ रविमण्डलस्थस्यस्वतेजसापूरितविश्वम् ॥ सूर्यद्वाराप्रका-
शितविश्वमित्यर्थः ॥ ननुसूर्यादयोपिविश्वप्रकाशकाः श्रूयंतेइत्याशं-
क्याह ॥ एकम् ॥ मुख्यंस्वसमाभ्यधिकरहितम् ॥ सूर्यादयस्तुदत्त-

प्रकाशेनप्रकाशकाइत्यर्थः ॥ तदेवस्फुटयति ॥ राजाधिराजमिति ॥ राज-
जंतेप्रकाशंतेइतिराजानः सूर्यादयस्तेषामधिराजम् ॥ तेषांप्रकाश-
कमित्यर्थः ॥ तदेवस्फुटयति ॥ रविमण्डलस्थमिति ॥ द्विहस्तमेकव-
क्त्वं लक्षकोट्यर्कं संनिभम् । मरीचिमण्डलेसंस्थंरूपमाद्यमिदंहरः
॥ १ ॥ इतिपंचरात्रोक्तेः । सूर्यमण्डलमध्यस्थं रामंसीतासमन्वितम् ।
इत्यत्रत्योक्तेश्च । रविर्विवांतः स्थंद्विभुजस्व प्रकाशज्योतिः स्वरूप-
मित्यर्थः । एतेनतत्सवितुर्वरेण्यंभर्ग इतिगायत्रीप्रतिपादितत्वं रामस्यज्ञा-
पितंभवति । तत्रवरेण्यंश्रेष्ठं भर्गस्तेजः । तदुक्तमाग्नेयेगायत्रीव्याख्या-
ने । यज्ज्योतिः परमंब्रह्मभर्गस्तेजोयतःस्मृतः । भर्गःस्याद्भ्राजतइति
बहुलंछंदसीरितम् (भर्गइत्यत्रदीर्घाभावश्छंदसि) । वरेण्यंसर्वतेजोभ्यः
श्रेष्ठंतेजः समीरितिमिति । विश्वेश्वरमिति । धियोयोनः प्रचोदया-
दिति । गायत्र्युक्तप्रकारेण विश्वांतर्वर्तिसर्वप्राणि बुद्धिप्रेरकमित्यर्थः ।
एवंभूतंगायत्रीप्रतिपादितं राममहंधीमहीति गायत्रीपदस्यवक्तव्येच्छंदो-
भंगभयाद्भ्रजामीत्युक्तम् ॥ ६३ ॥

लोकामिरामं रघुवंशनाथं हरिंचिदानंदमयं-
मुकुंदम् । अशेषविद्याधिपतिं कवींद्रं नमामिरामं
तमसः परस्तात् ॥ ६४ ॥

लोकामिराममिति । लोकसुन्दरमभिरामेण वपुषालोकानामा-
नन्दप्रदमित्यर्थः । नमोऽस्तुरामदेवाय जगदानन्दरूपिणे । इतिपूर्वोक्तेः
रघुवंशनाथम् । रघुवंशश्रेष्ठम् । हरिम् । रूपौदार्यगुणैः पुंसांद्वाष्टि-
चित्तापहारकम् । चिदानंदमयमिति । चिच्चासावानंदयमयश्च चिदा-
नंदमयः । नीलमुत्पलं नीलगुणकमुत्पलमितिचत् । आनंदस्वरूपकचि-
त्स्वरूपइत्यर्थः । तंचिदानंदमयम् । मुकुन्दम् । मुक्तिदातारम् । अशेष-
विद्याधिपतिम् ॥ सर्वविद्याप्रवर्तकम् । तदुक्तंगांधर्व्यंभुविश्रेष्ठोव-
भूवभरताग्रजः । इति । उपलक्षणंह्येतत्सर्वविद्याश्रेष्ठत्वस्य । कवींद्रम्

सर्वज्ञचूडामणिम् । तमसः परस्तात् परविभूतिस्थंरामम् । सच्चिदा-
नन्दार्थंकरामपदवाच्यंनमामि ॥ ६४ ॥

योगीन्द्रसंघैः शतसेव्यमानं नारायणं निर्मल-
मादिदेवम् । नतोस्मिनित्यं जगदेकनाथमादित्य
वर्णोतमसः परस्तात् ॥ ६५ ॥

योगीन्द्रेति। योगीन्द्राणां संघायूथास्तैः शतेन प्रकारेण सेव्यमानम् ।
स्वस्वपरंपरारीत्यास्वस्वभावानुसारेण चानेकधा सेव्यमानमित्यर्थः ।
यद्यपि सेव्यमानपदं शतशब्देन समस्तं (समस्तं समासं प्रातम्) तथापि
योगीन्द्रसन्धैरित्यनेन संबंधमाकांक्षति । समस्तस्यासमस्तेन नित्या-
कांक्षेण संगरिरित्युक्तेः (समस्तस्य समासं प्राप्तस्य पदस्य असमस्तेन न स-
मासं प्राप्तेन नित्यं आकांक्षेण संगतिः स्यात्) । नन्वेकरामस्य कथं शतधा-
सेव्यमानत्वमित्यपेक्षायामाह नारायणमिति । नराज्जातानितत्वानि
नाराणीति विदुर्बुधाः तस्य तान्ययनं पूर्वतेन नारायणः स्मृतः ॥ १ ॥
इति स्मार्तनिरुक्तेः । सर्वान्तर्गतं भावुकानां तत्तद्भावानुसारेण युग-
पदाविर्भावन्तमित्यर्थः । सर्वान्तर्गतत्वेऽपि तत्तद्दोषाऽऽस्पृशत्वम् । स्व-
भक्तदोषनिवर्तकत्वमाह । निर्मलमिति । स्वयंप्रकृतिलेपरहितम् । स्व-
भक्तप्रायामलनिवर्तकमित्यर्थः । आदिदेवम् । सर्वेषां देवानां मादिभूतम् ।
अतएव जगदेकनाथम् । जगतो मुख्यस्वामिनम् । आदित्यवर्णम् । स्व-
प्रकाशस्वरूपम् । तमसः परस्तात् । तमःशब्दवाच्यसूक्ष्मप्रकृतेः पर-
स्तात् । प्रकृतिमण्डलात् परस्तात् । त्रिपादविभूतौ स्थितमित्यर्थः । अत्र
तमसः परस्तादित्यस्य पदस्य प्रकृतिलेपरहितमितितुनार्थः । एतद्वाक्य
स्थनिर्मलमितिपदेन पुनरुक्तिदोषापत्तेः । एवंभूतं रामं नित्यं नतोऽस्मीति।
नित्यं नमस्कारोक्त्या श्रीरामस्य स्वोपास्यत्वं ज्ञापयामास ॥ ६५ ॥

विभूतिदं विश्वसृजं विराजं राजेन्द्रमीशं रघु-

शानाथम् । अचित्यमव्यक्तमनंतमूर्तिं ज्योतिर्म-
यंराममहं भजामि ॥ ६६ ॥

विभूतिदमिति । कर्मानुरूपफलप्रदमित्यर्थः । विश्वसृजम् ।
जगन्निमित्तकारणम् । विराजम् । विराडंतर्यामिणम् । तत्सृष्ट्वा तदेवा-
नुप्राविशदिति श्रुतेः ॥ विशेषेण राजमानमिति वा ॥ यतो राजेद्रम् ॥ न के-
वलं राक्षसमेवेन्द्रत्वं तस्य किंतु सर्वेषां देवादीनामपीत्याह ॥ ईशमिति ॥
ब्रह्मादीनां नियंतारमित्यर्थः ॥ तस्य सुलभत्वं सुसेव्यत्वांचाह ॥ रघुवं-
शनाथमिति ॥ तस्य सुलभत्वे तद्रूपलावण्यादेरित्युक्ता हित्येनेदमित्थ
मेवेति ज्ञातुमशक्यमित्याह ॥ अचित्यम् ॥ इदं तद्रूपादिकमित्थमेवेति
वितितुमशक्यम् ॥ तत्र हेतुः ॥ अव्यक्तमिति ॥ प्राकृतेन्द्रियाग्राह्यम् ॥
तच्चक्षुषापश्यतिरूपमस्येति श्रुतेः ॥ दृश्यते त्वाग्रया बुद्धयेति श्रुतेर्दिव्ये-
न्द्रियदृश्यत्वेऽपि कात्स्न्येनादृश्यमित्यर्थः ॥ अनंतमूर्तिम् ॥ अनंता अप-
रिच्छिन्ना मूर्तिरित्येतत् ॥ विभिन्नदेशेषु बहुषु ध्यातृषु युगपदाविर्भावात्
ज्योतिर्मयम् ॥ स्वप्रकाशरूपम् ॥ यत्परं यद्गुणातीतं यज्ज्योतिरमलं-
शिवम् ॥ तदेव परमंतत्वं कैवल्यपदकारणम् ॥ १ ॥ इत्युपक्रमोक्तम् ॥
एषः (संप्रसादो मुक्तो जीव एषः) संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय
परं ज्योतिरूपं संपद्यस्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ इति श्रुत्युक्तमुक्तजीव-
प्राप्यभूतपरस्वरूपमित्यर्थः ॥ एवंभूतं राममहं भजामि ॥ अत्र प्रकरणे-
राममहं भजामिराममहं भजामीति ॥ पुनः पुनरभ्यासेन (अभ्यासो वारं वा-
रकथनम्) रामस्य स्वरूपास्यत्वं दृढयति ॥ ६६ ॥

अशेषसंसारविकारहीनमादिस्तु संपूर्णसुखाभि-
रामम् ॥ समस्तसाक्षी तमसः परस्तात् चारायणं वि-
ष्णुमहं भजामि ॥ ६७ ॥

तदेवस्फुटयति ॥ अशेषेत्यादिना ॥ अशेषैः कृत्स्नैः संसारविकारैः ॥ गर्भजन्मवृद्धि विपरिणत्यपक्षयजरामरणादिभीरहितम् ॥ आदिरिति ॥ यत आदिः ॥ सर्वेभ्यः पूर्वसिद्धं परमकारणमितियावत् ॥ अत्राऽमुविभक्तेः सुरादेशः ॥ सुपांसुलूक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजाल इति पाणिनिस्मृतेः ॥ आदिंसुसंपूर्णसुखाभिराममिति पाठे सुगमम् ॥ सुसंपूर्णेन सुखेनाभिरामम् ॥ बहुविचित्रनृत्यगीतादिविशिष्टशृंगारानंदसुंदरमित्यर्थः ॥ न चेद्विशयेतराऽनवधानमित्याह ॥ समस्तसाक्षीति ॥ समस्तचिदचिद्वस्तुसाक्षाद्द्रष्टा ॥ पूर्णवदमः सुरादेशः तमसः परस्तात् तमसः प्रधानादिकारणभूतायाः सूक्ष्मप्रकृतेः परस्तात् परंगतम् ॥ परस्यां त्रिपादविभूतौ स्थितम् ॥ नित्यविभूतिस्थितं सतं समस्तवस्तुसाक्षाद्द्रष्टारमित्यर्थः ॥ न केवलं समस्तसाक्षी किंतु जगत्सृष्टिद्वारात्कारणमपीत्याह ॥ नारायणमिति ॥ क्षीराब्धिशयनद्वारा जगदुत्पादकमित्यर्थः ॥ तथैवोक्तं भागवते ॥ जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ॥ संभूतं षोडशकलमादौ लोकसिं सुक्षया ॥ १ ॥ यस्यां भसि शयानस्य योगनिद्रामुपेयुषः ॥ नाभिहृदां बुजादासीद्ब्रह्मालोकपितामहः ॥ २ ॥ यस्यावयवसंस्थानैः कल्पितो लोकविस्तरः ॥ यस्यां शांशेन संभूता देवतिर्यङ्मनरादयः ॥ ३ ॥ इत्यादिना ॥ न केवलं जगदुत्पादकः किंतु सर्गव्यापकत्वेन सर्वांतर्यामितया सर्वनियंतृत्वात् सर्वेषां तत्तत्पूर्वकर्मानुसारेण तत्तत्कर्मसु प्रवर्तकः ॥ इत्याह विष्णुमिति ॥ सर्गव्यापकम् ॥ ननु जगत्पालको विष्णुरत्र विवक्षितस्तस्य ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्चेत्यग्नेष्विभूतिमध्ये वक्ष्यमाणात् ॥ अतएव भूतं राममहं भजामि ॥ अत्र श्रीस्तवराजे निदानं प्रकृतेः परम् ॥ १ ॥ अद्वैतं तमसः परमिति च ॥ २ ॥ सर्वात्मकसंबगतस्वरूपं नमामिरामं तमसः परस्तादिति च ॥ ३ ॥ अगोचरं निर्मलमेकरूपं नमामिरामं तमसः परस्तादिति च ॥ ४ ॥ अशेषविद्याधिपतिकवींद्रं नमामिरामं तमसः परस्तादिति च ॥ ५ ॥ न तोस्मि नित्यं जगदेकनाथमादित्यवर्णं तमसः परस्तादिति च ॥ ६ ॥ समस्तसाक्षी तमसः परस्तात् नारायणं विष्णुमहं भजामि चेति ॥ ७ ॥ तमसः परस्तादिति पद-

स्यपुनःपुनरभ्यासेन श्रीरामनिष्ठत्रिपादविभूतिस्थत्वस्य दृढीकरणत्वेन
तस्यपरस्वरूपत्वंदृढीकृतंभवति ॥ पंचरात्रेपिद्विभुजस्यैव परस्वरूप-
त्वमुक्तम् ॥ स्थूलमष्टभुजं प्रोक्तं सूक्ष्मं चैव चतुर्भुजम् ॥ परं तु द्विभुजं प्रोक्तं
तस्मादेतत्त्रयं यजेत् ॥ १ ॥ इति ॥ द्विहस्तमेकवक्त्रं चरूपमाद्यमिदं हरे-
रिति च ॥ उपपद्यते च विष्णवनेकसहस्रनामतुल्यस्य सर्ववेदसर्वमंत्र-
जपपुण्यकोटिगुणाधिकपुण्यप्रदं रामनामवाच्यस्यैव परस्वरूपत्वम् ॥
नान्यस्य रामनामन्यूनपुण्यदनामवाच्यस्य कस्यापि ॥ अन्यथेदं शराम-
नामकथनस्य वैयर्थ्यापत्तेः ॥ तस्मात्सञ्चिदानन्दार्थराम पदवाच्यं पर-
स्वरूपं ज्ञेयम् ॥ व्यूहाः संकर्षणादयः ॥ विभवानृसिहादयः (धर्मपुत्रना-
रायणादय इत्यपि कचिद्दृश्यते पाठः) ॥ अन्तर्यामी विष्णु नारायणवा-
सुदेवशब्दवाच्यः ॥ विष्णु नारायणवासुदेवशब्दानां व्यापकत्वपर्यव-
सानात् ॥ अर्च्चाशालग्रामादयः ॥ ते एते सर्वे रामस्यावताराः सोषा-
सककार्यार्थं तदुद्धारार्थं चेत्याह ॥ तत्रैव पंचरात्रे ॥ वासुदेवादिमूर्तीनां
चतुर्णां कारणं परम् ॥ चतुर्विंशतिमूर्तीनामाश्रयः शरणमम ॥ १ ॥ स-
र्वावताररूपेण दर्शनस्पर्शनादिभिः ॥ दीनानुद्धरते यस्तु सरामः शरणमम
॥ १ ॥ महद्गुणानामाधारो रहितः प्राकृतैर्गुणैः ॥ एष सर्वस्य विधृतिर्हेतूत्थत्वा
प्रकीर्तितः (महद्गुणानामाधारः प्रकृतैः रहितश्च इति द्वौ हेतूत्थत्वा एव
श्रीरामचन्द्रः सर्वस्य जगतो विधृतिः आधारः प्रकीर्तितः) ॥ २ ॥ इति तस्य-
शरणागतिः ॥ मंत्रषडक्षरोऽष्टाक्षरश्चेत्याह ॥ तत्रैव (पंचरात्रे) महि-
मामंत्रराजस्य साक्षाद्गिरिजापतिः ॥ जानाति भगवाञ्छुभुर्ज्वलत्पाव-
कलोचनः ॥ १ ॥ चतुर्थीदीयते चात्र तदर्थं कमलोद्भव ॥ अभ्येतितेन मा-
मेव संतुज्ज्यान्यत्प्रयोजनम् ॥ साधनांतरसन्त्यागो नमः शब्दो हि शं-
सति ॥ अनेन शरणापत्तिः परमैकांतिनां मता ॥ २ ॥ इति (इत्यादि स्मृ-
तिभिः षडक्षरः प्रोक्तः) ॥ अष्टाक्षरस्तु ॥ श्रीरामः शरणं ममेत्येष तत्रैव श-
रणागतिस्तोत्रे उक्तो वाल्मीकीये ॥ शरणागतिनिर्णय वाक्यसमूहांते-
श्रीरामेणोक्तम् ॥ सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ॥ इतीदं चरम-
वाक्यमपि तच्छरणागतिमंत्रोक्तिः ॥ तदेतन्मंत्रत्रयं रहस्यत्रयमुच्यते

तज्जैव धैरितिज्ञातव्यम् ॥ श्रीरामशरणागतैस्तदैकोपायोपेयैरिति ॥ ६७ ॥

मुनीन्द्रगुह्यं परिपूर्णमेकं कलानिधिकल्मषनाश-
हेतुम् ॥ परात्परं यत्परमं पवित्रं नमामिरामं महतो-
महांतम् ॥ ६८ ॥

मन्वेद्यं चेत्तर्हि सर्वेऽपि मुनयो द्विभुजमेव रामं मूलतत्त्वां नित्यविभू-
तिं स्वामिष्ठां सर्वावतारित्वांच स्फुटं किं न वदंतीत्यपेक्षायामाह ॥ मुनी-
न्द्रगुह्यमिति ॥ मुनीन्द्राणां मुनीश्वराणामपि गुह्यं तैर्गोप्यं गोपनीयं तद्ब्रह्-
मस्य रूपम् ॥ अतस्तैस्तस्य तत्स्फुटं नोच्यते ॥ अतस्तस्य तत्त्वां न सर्वे ज्ञा-
नंति ॥ किंतुकश्चिदेव तदनुगृहीत इत्यर्थः ॥ तदुक्तं वाल्मीकीये ॥ त्वंहि-
लोकगतिर्वीरनत्वां जानंतिकेचन ॥ ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्णपरि-
ग्रहाम् ॥ १ ॥ इति ॥ श्वेताश्वतरश्रुतिरप्याह ॥ तद्वेदगुह्योऽपनिपत्सु गू-
ढं तद्ब्रह्मा वेदते ब्रह्मयोनिम् ॥ ये पूर्वदेवाः ऋषयश्च तद्विदस्ते तन्मया अमृ-
ता वैवभूवुः ॥ २ ॥ परिपूर्णम् ॥ स्वयं रूपमित्यर्थः ॥ तदेव स्फुटयति ॥
एकमिति ॥ मुख्यमद्वितीयम् ॥ स्वसमाभ्यधिकरहितमित्यर्थः ॥ अत-
एव कलानिधिम् ॥ कलाविभूतयोनिजां शास्ता सामाश्रयभूतम् ॥ राम-
स्यैव कलांशाद्वै अवतारा भवंति हि ॥ कोटिकोटिश्चकार्यार्थं सिधौ वी-
चीव वैमुने ॥ १ ॥ इति स्मरणात् ॥ उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणोरूपक-
ल्पनेत्यादि तापनीयश्रुतेश्च ॥ कल्मषनाशहेतुम् ॥ संसारहेतुभूतसर्व-
पापनाशकारणम् ॥ तत्र हेतुः ॥ यत्परमं पवित्रमिति ॥ स्मृतमात्रं सद-
विद्यापद्व्यंतं मलयद्वस्तु निरस्यतितदात्मकमित्यर्थः (यद्वस्तु अपरिच्छि-
न्नचित् स्मृतमात्रं सत् सन् अविद्यापद्व्यंतं मलं निरस्यतितदात्मकं तत्
अपरिच्छिन्नचित्स्वरूपआत्मा यस्य स तदात्मकस्तम्) ॥ परात्परम् ॥ सर्वो-
त्कृष्टम् ॥ महतोमहांतम् ॥ महतोऽपि दिगाशादेः पदार्थान्महांतं, पर-
महत्त्वगुणमित्यर्थः ॥ सभूमिश्च सर्गतः स्पृत्वा त्वतिष्ठद्दशांगुलम् ॥
इति पुरुषसूक्तात् ॥ भूमिर्मित्युपलक्षणं प्रकृत्यादीनाम् ॥ पदं भूतं रामं

भजामि ॥ ६८ ॥

ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चदेवेन्द्रोदेवतास्तथा ॥

आदित्यादिग्रहाश्चैवत्वमेवरघुनन्दन ॥ ६९ ॥

एकमाधुर्यैश्वर्यादिगुणवैशिष्ट्येन श्रीरामंस्तुत्वा ॥ इदानीं-
ब्रह्मादीनां तद्विभूतिर्गानिर्दिशन्स्वेतरनिखिलवैशिष्ट्येनाद्वितीयत्वं
तस्यनिरूपयन्तीति ब्रह्माविष्णुरित्यादिभिः हेरघुनन्दनरघुवंशेष्वान-
दवर्द्धन ॥ ब्रह्माचतुर्मुखोजगत्स्रष्टाविष्णुः श्रीराधिपतिर्जगत्पाल-
कोरुद्रश्चतत्संहर्ता देवेन्द्रःशचीपतिः ॥ देवतावाद्यत्रादयः॥ आदित्या-
दिग्रहाश्चसूर्यचन्द्रमंगलबुधवृहस्पति शुक्रशनिराहुकेतवइत्येते नव-
ग्रहास्त्वमेव ॥ एतेसर्वेत्वद्विशेषणभूतास्तत्तद्विशिष्टास्त्वत्तीनातिरि-
च्यन्ते ॥ यथादंडिनःपुरुषादंडस्य भेदोनास्तिदंडस्यदंडकोटिप्रविष्ट-
त्वात् नचतेनकेवलमद्वैतमाशङ्कनीयम् ॥ विशेषणविशेष्ययोर्दण्डपुरु-
षयोः स्वरूपधर्मकृतभेदस्यानिवार्यत्वात् ॥ तस्माद्विशिष्टाद्वैतमेवा-
त्रोपपद्यते ॥ ६६ ॥

तापसाऋषयःसिद्धाः साध्याश्चमरुतस्तथा ॥

विप्रावेदास्तथायज्ञाः पुराणंधर्मसंहिताः ॥ ७० ॥

तापसाः तपस्विन ऋषयोद्गर्वांसोविश्वामित्रप्रमुखाःसिद्धाःसा-
ध्यश्चतत्तत्संज्ञका मरुतस्तन्नामकादेवाविप्रायज्ञानुष्ठातारः ॥ वेदा-
यज्ञविधायिनयज्ञा ज्योतिष्टोमादयः ॥ पुराणंश्रीविष्णुपुराणादि धर्म-
संहितावशिष्टादिस्मृतयः ॥ ७० ॥

वर्णाश्रमास्तथाधर्मविर्णाधर्मास्तथैवच ॥

यक्षराक्षसगंधर्वादिक्पालादिगजादिभिः ७१

वर्णावाहणादय आश्रमावहाचर्यादय धर्मा आश्रमधर्मा ॥ वर्णध-
र्मावाहणादिवर्णानां धर्मायक्षाश्च राक्षसाश्च गंधर्वाश्च दिग्गजादिभिः
सहिताः दिक्पा लाश्च ॥ ७१ ॥

सनकादिमुनिश्रेष्ठास्त्वमेवरघुपुंगव ॥

वसवोऽष्टौ त्रयः कालारुद्रा एकादशस्मृताः ॥ ७२ ॥

सनकादयो मुनिश्रेष्ठास्त्वमेव ॥ त्रयः कालाभूतवर्तमानभवि-
ष्यदारुणाः ॥ ७२ ॥

तारकादशदिचैव त्वमेवरघुनंदन ॥

सप्तद्वीपाः समुद्राश्च नागानदस्तथाद्रुमाः ॥ ७३ ॥

तारकाः अश्विन्यादीनि नक्षत्राणि चतस्रो दिशश्च तस्रो विदिश-
श्चेत्यष्टौ उर्ध्वमधश्चेति दशदिशस्त्वमेव ॥ द्वीपाः सप्त समुद्राश्च सप्त
नागा वासुकादयः ॥ नगा इति पाठे ॥ सुमेरुप्रभृतयो गिरयः ॥ नद्यो गं-
गाश्चाद्रुमाः पारिजातादयः पिप्यलादयश्च ॥ ७३ ॥

स्थावराजंगमाश्चैव त्वमेवरघुनायक ॥

देवतिर्यग्मनुष्याणां दानवानां तथैव च ॥ ७४ ॥

मुख्यानुक्तान्यान् संगृह्णाति ॥ स्थावरा इत्यर्द्धेन ॥ हेरघुना-
यक उक्तानुक्तभेतत्सर्वत्वमेव ॥ ७४ ॥

मातापिता तथा भ्राता त्वमेवरघुवत्तम ॥

सर्वेषां त्वंपरब्रह्म त्वन्मयं सर्वमेव हि ॥ ७५ ॥

अत्र ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च देवैर्द्रो देवतास्तथेति नारदेन ब्रह्म रुद्र सह-
चारिणो जगत्पालकस्य विष्णोरपि श्रीरामविभूतिमध्ये गणनात् ॥ पुनः

सर्वगतत्वं परब्रह्मेति रामस्य ब्रह्मादि सर्वव्यापकत्वोक्त्या तन्मध्यगतस्य
विष्णोरपितद्व्यापकत्वोपलक्षिततदंशत्वोपपत्तेश्च । मुख्यत्वाद्विश्ववी-
जत्वात्तापकत्वान्महेश्वर ॥ त्वदंशैः स्वीकृतं रामस्यैव समाभिर्नामते त्रिभिः ॥
भार्गवोऽयं पुराभूत्वा स्वीचक्रेनामते विधिः ॥ विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वा स्वी-
करोत्यधुना प्रभुः ॥ २ ॥ संकर्षणस्तथा चाहं स्वीकरिष्यामि शाश्वतम् ॥
इति स्कंदपुराणे शिवेन श्रीरामं प्रति विष्णोरपितदंशत्वोक्तेश्च ॥ विष्णु-
नेकसहस्रनामतुल्यरामनामवाच्यस्यानेकसहस्रविष्णुतुल्यत्वोपपत्त्या
श्रीरामस्य विष्णवन्शित्वोपपत्तेः ॥ यतः श्रीरामांशभूतस्य विष्णोर्वाल्मी-
कीयपाठिनः ॥ पंडितमानिनः श्रीरामावतारित्वं वदन्ति तन्नोपपद्यते ॥
नारदशिष्यस्य वाल्मीकेः ॥ नारदविरुद्धवादित्वानुपपत्तेः ॥ वाल्मीकीयो
पक्रमस्य संदिग्धत्वाच्च । संदिग्धोपक्रमस्यासंदिग्धोपसंहारवाक्यानु-
सारेण । नेतव्यत्वाच्च संदिग्धं तु वाक्यशेषादिति ॥ संदिग्धमुपक्रमवा-
क्यप्रसंदिग्धवाक्यशेषानुसारेण निर्णेतव्यमित्यर्थकात् जैमिनिसूत्राच्च ॥
तद्यथा । इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येति श्रुति संदिग्धाश्रयस्य ॥ इत्यभ्या-
भिधानीमादत्ते ॥ इति तद्वाक्यशेषेण निर्णयवत् ॥ तथा पशुना वजेतेति श्रुति
संदिग्धाश्रयस्य ॥ छागो वामंत्रवर्णात् ॥ छागस्य त्रपायामेदसोऽनुब्रूहीति
तद्वाक्यशेषेण निर्णयवच्च ॥ वाल्मीकीयेऽप्युपक्रमसंदिग्धाश्रयस्य ॥ रक्षां वि-
धास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ इत्यसंदिग्धतदुपसंहारवाक्या-
नुरोधेन निर्णयत्वोपपत्त्यारामस्यैव विष्णवतारित्वोपपत्तेश्च ॥ तथा हि ॥
वाल्मीकीयोपक्रमे ॥ तस्य भार्या सुति सृषुही श्रीकीर्त्युपमा सुच ॥ विष्णो-
पुत्रत्वमागच्छ कृत्वात्मानं चतुर्विधम् ॥ इति देवैः प्रार्थितो विष्णुः ॥ एवं
दत्वावरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषोऽप्येतयामास जन्मभूमि-
मथात्मनः ॥ १ ॥ इत्युक्तं महर्षिणा ॥ एतद्वाक्यप्रमाणेन परिहृता राम-
स्य विष्णवतारत्वं मन्यते तन्नोपपद्यते ॥ अस्य वाक्यस्य संदिग्धाश्रयत्वात् ॥
कुतः । अत्र विष्णुरात्मवानिति श्रूयते यतः ॥ आत्मा विद्यते यस्य स आ-
त्मवान् ॥ स विष्णोरात्मा कोऽस्तीति संदेहः ॥ आत्मा देहे धृतौ जीवे स्व-
भावे च परात्मनि । इत्यनुशासनादात्मशब्दस्य देहादिपरत्वावगमात् ॥

स आत्माशब्दो नात्र देहपरः । विष्णोश्चतुर्भुजत्वप्रसिद्धेः ॥ युद्धप्रकर-
णाऽभावेन तस्य धृत्यर्थकत्वाऽनुपपत्त्या तत्सात्विकस्वभावत्वप्रसिद्धे
श्चात्माशब्दस्य देहादिपरत्वाऽनुपपत्तेः ॥ परिशेषात्परमात्मपरत्वमव-
गम्यते ॥ तस्य त्वात्माशब्दस्य न विष्णवंतर्यामिपरत्वमुपपद्यते ॥ विष्णो
जीवत्वाऽभावात् ॥ अतस्तात्पर्यानुपपत्तेस्तत्र त्यात्मपदस्य विष्णु-
कारणे लक्षणाकारणवान्विष्णुरित्यर्थः (कारणवान् श्रीरामचन्द्रः
कारणं विद्यते यस्य स कारणवान् विष्णुः आत्मवान् विष्णु कारणवान्
विष्णुरित्यर्थः) ॥ प्रमाणं चात्र वाल्मीकीयोपसंहारे रामनिष्ठविष्णु-
कारणत्वबोधकं ब्रह्मवचनम् ॥ संक्षिप्य हि पुरालोकान्मायया स्वयमे-
व हि ॥ महार्णवेशयानोऽप्सु मां त्वं पूर्वमजीजनः ॥ १ ॥ मायया जनयि-
त्वा त्वं द्वौ त्रसत्तौ महोदधौ ॥ मधुचक्रैश्च ययोरस्थिचयैः कृताः ॥
इयं पर्वतसंवाधामेदिनी चाभवत्तदा ॥ २ ॥ पद्मे दिव्यार्कसंकाशेना-
भ्यामुत्पाद्य मामपि ॥ प्राजापत्यं त्वया कर्म मयि सर्वं निवेदितम् ॥ ३ ॥
सोऽहं सन्यस्तभारो हि त्वामुपासे जगद्गुरुम् ॥ रक्षां विधत्स्व भूतेषु मम-
तेजस्करो भवान् ॥ ४ ॥ तत्स्त्वमसि दुर्धरस्तस्मान्नाथा त्सनातनात् ॥
रक्षां विधास्यन्भूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ ५ ॥ सत्त्वं वित्रास्य-
मानासु प्रजासु जगतां चर । रावणस्य वधाकांक्षीमान्पेषु-
मनोदधाः ॥ ६ ॥ इत्यादिकम् ॥ तत्र महार्णवेशयानोऽप्सु त्वमित्यनेन
रामस्य क्षीराब्धिशायिनारायणरूपधारित्वेन तत्कारणत्वमुक्तत्वा-
(तत्कारणत्वं तस्य नारायणस्य कारणं श्रीरामचन्द्रमुक्तत्वा-) ॥ विष्णु-
विष्णुत्वमुपजग्मिवानिति तस्य विष्णुरूपधारित्वेन विष्णुकारणत्व-
मुक्त्वा अनंतरं यस्मिन् महार्णवेशयानः सन्मामजीजनः यस्त्वं भूतानां
रक्षार्थं विष्णुत्वमुपजग्मिवान् ॥ सत्त्वं रावणेन विष्णववध्येन वित्रास्य-
मानासु प्रजासु रावणस्य वधाकांक्षी सन् मानुषेषु मनोदधाः ॥ इति मनो-
धारणमात्रमुक्तम् ॥ नतुरामत्वं दाशरथित्वं वोपजग्मिवानित्युक्तम् ॥
अतोऽस्मिन्नवतारेऽजहत्स्वनित्याकृत्यैव सच्चिदानन्दार्थकरामपदवा-
च्यः ॥ पात्परोरामोऽत्राविर्भूतः । इति मानुषेषु मनोदधा इति ब्रह्म-

वचनात् ॥ इतिरामस्यरामाख्याभुविस्थादिति ॥ इतिरामपदेनासी
 परब्रह्माभिधीयते इति श्रुतिभ्यांचावगम्यते । प्रादेवंतदुपसंहारे राम-
 स्यस्फुटं विष्णुकारणत्वोक्तेः ॥ तद्विरोधेन संदिग्धंतदुपक्रमवाक्यं
 निर्णेतव्यम् ॥ ततश्च आत्मवानितिपदस्य कारणवानित्यस्य लक्षकत्व-
 वत् ॥ मानुषेषु मनोदधाः ॥ मानुषेचितयामास जन्मभूमिमथात्मनः ।
 इत्यनयोर्द्वयोर्वाक्ययोः परस्परं विरुद्धार्थकत्वेनाप्रामाण्यापत्तेः ॥
 जन्मभूमिमथात्मन इत्युक्तस्यात्मपदस्याप्यात्मकारणलक्षकत्वोपपत्तेः ॥
 एवदत्वावरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषेचितयामास जन्म-
 भूमिमथात्मनः ॥ १ ॥ इत्यस्य । एवम् ॥ आत्मवान् कारणवान्
 विष्णुर्देवानां वरंदत्त्वामानुषे आत्मनः । आत्मकारणस्य रामाख्यस्य ब्र-
 ह्मणो जन्मभूमिचितयामासेत्यर्थकत्वोपपत्तेः ॥ वाल्मीकीयेपि श्रीरा-
 मस्यैव विष्णवतारित्वं निष्पद्यते ॥ यस्तु दाशरथिरामो विष्णुनाराय-
 णाद्यवतारत्वेनोक्तः पुराणादिषु सविष्णवतारो दाशरथिरामोऽस्मदु-
 पास्यात्सच्चिदानन्दार्थकरामपदाभिहितात् परस्माद्ब्रह्मणो दाशरथे-
 रन्योरामांशत्वेनोक्तस्य विष्णोरवतारत्वेनोक्तः ॥ स्कंदपुराणे श्रीरामप्र-
 तिशिवेन ॥ मुख्यत्वाद्विश्वव्रीजत्वात्तारकत्वान्महेश्वर ॥ त्वदंशैः स्वी-
 कृतं रामह्यस्माभिर्नामते त्रिभिः ॥ १ ॥ भार्गवोऽयं पुराभूत्वा स्वीचक्रे-
 नामते विधिः ॥ विष्णुर्दाशरथिर्भूत्वा स्वीकरोत्यधुना प्रभो ॥ १ ॥ इत्य-
 त्वदंशैः स्वीकृतमिति रामाख्यपरब्रह्मदाशरथ्यंशत्वेनोक्तो यो विष्णु-
 स्तदवतारभूतस्य दाशरथेर्नाम्नः स्वकारणभूतविष्णवनेक सहस्रनाम-
 तुल्यत्वं तदधिकत्वं च नोपपद्यते ॥ किंतु तन्न्यूनत्वमेव ॥ अवतारना-
 म्नोऽवतारिनाम्नोन्यूनत्वोपपत्तेः (अवतारो रामो विष्णवतारभूतदाश-
 रथिस्तस्य नाम्नोऽवतारी विष्णू रामाख्यपरब्रह्मदाशरथ्यंशभूतस्त-
 स्य नाम्नोन्यूनत्वोपपत्तेः) सहस्रनामतातुल्यं रामनामवरानने ॥ विष्णो-
 रैकैकनामैव सर्ववेदाधिकं मतमाता दृङ्नामसहस्रैस्तुरामनामसमं मतमा-
 जपतः सर्ववेदांश्च सर्वमंत्रांश्च पार्वति ॥ तस्मात्कोटिगुणं पुण्यं राम-
 नां नैवलभ्यते ॥ ३ ॥ इत्यादिभिर्व्यासादिभिर्विष्णवनेकसहस्रनामस-

मभ्यधिकत्वेनोक्तम् ॥ यद्रामनामतद्विष्ण्वंशित्वेनोक्तस्यातएवानेक
 सहस्रविष्णुसमस्यातएवविष्ण्वनेकसहस्रनामतुव्यनाम्नः सच्चिदानं-
 दार्थकरामपदामिहितस्य परब्रह्मणोदाशरथेर्वाचकमस्तीत्यवधेयम् ॥
 अंशिनाम्नोऽशनामतोऽनेककोटिगुणाधिक्योपपत्तेः ॥ इतिनारद्व्या-
 सादीनांसर्वेषां वेदसारार्थविदामुपास्यः सवेदांतगीतपरब्रह्माक्षरादि
 शब्दवाच्योरामोनतुविष्णवाद्यवतारइतिस्फुटयति सर्वज्ञोनारदः ॥ स-
 र्वेषांत्वंपरब्रह्मेत्यादिसार्द्धद्वयेन ॥ सर्वेषांवेदतात्पर्यविदामतेस्त्वमेव
 परब्रह्मसर्ववेदवेदांतश्रुतपरब्रह्मशब्दवाच्यः परंव्यापकस्त्वमेवेत्यर्थः ॥
 अतएवब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चेत्याद्युक्तंसर्वत्वन्मयम् ॥ त्वद्व्याप्यंत्वद्व्या-
 व्याप्यत्वेनत्वदपृथक्सिद्धेः ॥ सर्वेषांस्वरूपस्थितिप्रवृत्तेस्त्वदधीन
 तयायेनयत्कारयसि सतत्करोतीतिसर्वेब्रह्मादयस्त्वत्परतंत्रत्वास्व-
 रुद्धेषामूताएवतस्वतंत्रोदेवताइत्यर्थः ॥ नन्वेतदेवाक्षरंगार्गिब्राह्मणा-
 आमनन्ति ॥ अहस्वमदीर्घमनएवस्थूलमेतस्यैवशासने सूर्याचन्द्रम-
 सौविधृतौतिष्ठतः ॥ इतियाज्ञवल्क्योक्ताः । इत्याद्याःश्रुतयःसर्वाधार-
 त्वं सर्वनियंतृत्वमक्षरशब्दवाच्यस्यवदन्ति एतत्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
 त्समुत्थाय परंज्योतिरूपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते ॥ इत्येषाश्रुतिः
 परंज्योतिःशब्दवाच्यस्य मुक्तजीवप्राप्यत्वंवदतीत्यतो नरामस्यसर्व-
 श्रुतिवेद्यत्वमुपपद्यते ॥ ७५ ॥

त्वमक्षरंपरंज्योतिस्त्वमेवपुरुषोत्तमः ॥

त्वमेवतारकंब्रह्मत्वतोऽन्यन्नैवकिंचन ॥ ७६ ॥

इत्याशंक्याह ॥ त्वमक्षरंपरंज्योतिरिति ॥ तत्सर्वाधारत्वेनस-
 र्वनियंतृत्वेन श्रुतमक्षरंमुक्तजीवप्राप्यत्वेन परंज्योतिस्त्वमेव ॥ त्वमे-
 वपुरुषोत्तमइति ॥ महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः ॥ पुरुषान्नपरः
 कश्चित्साकाष्ठासापरागतिः ॥ १ ॥ इत्युक्तः ॥ सर्वाकाष्ठाभूतपरग-
 तिरूपः पुरुषस्त्वमेवेत्यर्थः । यच्चतारकंब्रह्मेत्यभिधीयतेतदपित्वमेव ॥
 त्वतोऽन्यत्किंचनाप्यक्षरंपरंज्योतिरादिपदवाच्यं नास्तीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

शांतं सर्वगतं सूक्ष्मं परब्रह्म सनातनम् ॥

राजीवलोचनं रामं प्रणमामि जगत्पतिम् ॥ ७७ ॥

एवं सच्चिदानंदार्थकरामपदवाच्यव्यतिरिक्तस्याक्षरादिशब्द-
वाच्यत्वं प्रतिषिध्याथ तस्यैव मूलवस्तुत्वं प्रतिपाद्य प्रणमन्नुपसंहरति ।
शांतमिति ॥ सर्वगतम् ॥ सर्वांतर्यामित्वेन सर्वस्वामिनम् ॥ सर्वगत-
त्वे हेतुः ॥ सूक्ष्ममिति ॥ ननु सूक्ष्मेषु जीवेषु सूक्ष्मस्य श्रीरामस्य न हि व्या-
पकत्वमुपपद्यते ॥ सूक्ष्मत्वेनोभयोः समानत्वादित्याशङ्क्याह ॥ परब्र-
ह्मेति ॥ परं सर्वोत्कृष्टं ब्रह्म व्यापकम् ॥ व्यापकानामपि जीवानां व्याप-
कमित्यर्थः ॥ कुतः ॥ अणोरणीयानिति श्रुतेरणोर्जीवादप्यणीयस्त्वेन-
परब्रह्मणस्तद्व्यापकत्वं निष्पत्तेः (जीवानां व्यापकम्) ॥ सनातनमिति प-
दं श्रीरामनिष्ठपरब्रह्मत्वस्य सनातनत्वबोधनेन रामस्य स्वयं परब्रह्मत्वं
निबोधय परब्रह्मावतारत्वं व्यावर्त्तयति ॥ राजीवलोचनमिति ॥ तस्यै-
वातिसूक्ष्मस्य परस्य ब्रह्मणः साकारत्वं नारदस्य तन्मुखारविंदरसिक-
त्वं विशेषतस्तन्नयनारविंदरसिकत्वं द्योतयति ॥ रामम् ॥ रमणीयवि-
ग्रहम् ॥ सच्चिदानंदार्थकरामपदवाच्यं वा जगत्पतिमिति ॥ जगत्पतेर्ज-
गदंतर्वर्तिजनसेव्यत्वेन रामस्य स्वसेव्यत्वं वदति ॥ प्रणमामीति ॥ प्रक-
र्षेण कायवाङ्मनोभिर्नमामीति तत्प्रणामस्यैव तत्प्रसन्नताहेतुत्वं द्यो-
तयति ॥ ७७ ॥

श्रीव्यास उवाच ॥ ततः प्रसन्नः श्रीरामः प्रोवाच-
मुनिपुंगवम् ॥ तुष्टोस्मि मुनिशार्दूल वृणीष्व वर-
मुत्तमम् ॥ ७८ ॥

एवं स्तुतिवति नारदे श्रीरामप्रसादजात इत्याह ॥ श्रीव्यास उवा-
चेति ॥ ततः श्रीनारदकृतस्तुतेः प्रसन्नः सन्नः श्रीराममुनिपुंगवम् ॥ मुनि-

श्रेष्ठं श्रीरामरुवरूपगुणविभूतीनां याथात्म्यस्य संक्षेपतो वर्णनान्मु-
निश्रेष्ठं नारदं प्रोवाच ॥ हे मुनिशार्दूल ॥ अहं त्वत्स्तुत्यात्तुष्टोस्मि त्वमुत्त-
मं वरं वृणीष्वेति ॥ ७८ ॥

श्रीनारद उवाच ।

यदितुष्टोसि सर्वज्ञ श्रीराम करुणानिधे ॥

त्वन्मूर्तिदर्शनेनैव कृतार्थोऽहं ममेप्सितम् ॥ ७९ ॥

ततो वरं दितुं श्रीरामं प्रति श्रीनारदः प्राह ॥ श्रीनारद उवाच ॥
हे सर्वज्ञ हे करुणानिधे हे श्रीराम यदितुष्टोसि यदि च मम ह्यमुत्तमं वरं दातुं
प्रतिश्रुणोषितं हि द्विभुजश्यामसुन्दरत्वन्मूर्तिदर्शनेनैव कृतार्थोऽहम् ॥
यथोक्तं त्वच्छ्रीमूर्तिसाक्षात्कारेणैवाधिगतपरमपुरुषार्थोऽहम् सदा त्व-
न्मूर्तिदर्शनमेव ममेप्सितं ममाप्तुमिष्टम् ॥ सामान्येन पुनस्कम् ॥ अत-
स्त्वन्मूर्तिसाक्षात्कारो मे सर्वदास्त्वितीमं मेव वरं देहीति शेषः ॥ नचा-
प्रतिहतसर्वत्र संचारः ॥ नाप्यणिमादिसिद्धयुपलाभश्च ममेप्सित इत्य-
र्थः ॥ सर्वज्ञेति ॥ त्वमेतत् ॥ जानासीतिसं बोधयति ॥ करुणानिधे इति
ममेप्सितं पूरयेति सूचितम् ॥ अत्र ॥ अणोरणीयां समनंतवीर्यं प्राणेश्व-
रराममसौ ददर्श ॥ इत्युक्तमेव प्रथमं त्वन्मूर्तिदर्शनमवगम्यते ॥ ततो-
नारायणं जगन्नाथमित्यारभ्य ॥ अन्तर्धानं जगामाथ पुरतस्तस्य राघव
इत्येतत्पर्यंतं स्वप्रत्यक्षमेव रामं तुष्टावनारद इति चाप्यवगम्यते ॥ ७९ ॥

धन्योऽहं कृतकृत्योऽहं पुण्योऽहं पुरुषोत्तम ॥

अद्य मे सफलं जन्म जीवितं सफलं च मे ॥ ८० ॥

एवं सर्वदा श्रीरामसाक्षात्काररूपं स्वेप्सितं फलं प्राप्य ॥ अथा-
त्मानमात्मीयानि साधनानि च प्रशंसति ॥ धन्योऽहमित्यादि त्रयेण कृत-
कृत्यं कर्तव्यं यज्ञतपो ज्ञानतन्नामस्मरणादिकं सर्वयेन सकृतकृत्यः ॥

ममूक्षूणां श्रीरामसाक्षात्कारपर्यंतं तत्स्वरूपज्ञानयत्नादिकं तपस्तन्ना-
मस्मरणतत्सुत्यादिकमवश्यं कर्तव्यम् ॥ नतन्मूर्तिसाक्षादर्शनानं-
तरमित्यर्थः ॥ ८० ॥

अदम्यमेसफलं ज्ञानमदम्यमेसफलं तपः ।

अदम्यमेसफलो यज्ञस्त्वत्पादां भोजदर्शनात् ॥ ८१ ॥

श्रीरामदर्शनानंतरं जीवस्य किंचिदपि साधनानुष्ठानं नास्तीति-
स्फुटीकर्तुम् ॥ सर्वसाधनफलभूतस्य श्रीरामचरणारविंददर्शनस्य-
स्वधन्यत्वादिके स्वजन्मजीवितसफलत्वे सर्वसाधनस्वज्ञानतपो यज्ञत-
प्राप्तस्मरणादिसफलत्वे च हेतुं दर्शयति ॥ त्वत्पादां भोजदर्शनात् ॥ धन्यो
ऽहं कृतकृत्योऽहं पुण्योऽहं मे जन्मादिकं सर्वतीर्थयात्रादिकंच सफलमभ-
वदित्यर्थः ॥ ८१ ॥

अदम्यमेसफलं सर्वं त्वत्तामस्मरणांतथा ।

त्वत्पादां भोरुहद्वंद्वे सद्भक्तिं देहि राघव ॥ ८२ ॥

सर्वम् ॥ सर्वतीर्थयात्रादिनियमव्रतादिकम् ॥ अथेदृशस्त्वत्सा-
क्षात्कारः सदैव ममास्त्विति प्रार्थयते ॥ त्वदिति ॥ त्वत्पादाब्जयुगल-
विषयांसतीमव्यभिचारिणीं भक्तित्वत्प्रत्यक्षपूजनपादसंवाहनादिल-
क्षणां सर्वसाधनफलभूतां प्रपन्नैः फलबुद्ध्या क्रियमाणां देहीति ॥ हे रा-
घवेति ॥ रघुवंशोद्भवानां प्रतिश्रुतमवश्यं देयमिति भावः ॥ ८२ ॥

ततः परमसंप्रीतो रामः प्राह स नारदम् ।

श्रीरामचन्द्र उवाच ।

मुनिवर्य महाभाग मुने त्विष्टं ददामि ते ।

यत्त्वया चेप्सितं सर्वं मनसा तद्विष्यति ॥ ८३ ॥

ततइति ॥ त्वन्मूर्त्तिदर्शनेनेवकृतार्थोऽहम् ॥ ममेप्सितमित्याद्यु-
 क्त्वात् प्रयोजनांतरशून्यात् स्वपदारविंदविषयकानुरागतइत्यर्थः ।
 स्वयमनुरागी विज्ञत्वात् ॥ परमसंप्रीतः ॥ अतितृप्तः सन्नारदं प्राह ॥
 हेमुनिवर्ये श्यादिसंबोधनत्रयमत्यादरादतिस्नेहाच्च ते तवेष्टं ददामित्वित्य-
 वधारणे । चशब्दात् । त्वत्सदृशैस्त्वदीयैश्चान्यैर्यन्मनसा ईप्सितं त-
 त्सर्वं भविष्यति ॥ अत्र तत्सर्वं भवत्विति वक्तव्ये । तत्सर्वं भविष्यतीति
 भविष्यमाणानां तत्सदृशानामभिप्रायेणोक्तम् ॥ किंपुनस्त्वत्प्रार्थितः
 सर्वदामत्साक्षात्कारो मत्पादाब्जभक्तिश्च भविष्यतीति वक्तव्यम् ॥
 अनेन स्वस्यातिवदान्यत्वं स्तवराजस्य श्रीरामप्रसन्नतोत्पादनद्वारा-
 स्वपाठकवांछितप्रदत्वं च व्यक्तीकृतम् ॥ ८३ ॥

॥ श्रीनारद उवाच ॥

वरं नयाचेरघुनाथयुष्मत्पादाब्जभक्तिः सततं-
 ममास्तु । इदं प्रियं नाथवरं प्रयच्छ पुनः पुनस्त्वामि-
 दमेव याचे ॥ ८४ ॥

अत्र श्रीनारदो वरांतरं भक्तिविरोधिनं ज्ञात्वा प्रयोजनांतरे स्ववै-
 तृष्यद्योतयन् स्वेप्सितं वरं याचितवानित्याह श्रीनारद उवाचेति ॥
 हेरघुनाथवरं राज्यैश्वर्यकामभोगादिरूपमहं नयाचे ॥ तर्हि कीदृशं या-
 चसेतत्राह । युष्मदिति ॥ भवत्पादां बुजभक्तिर्मम सततमस्तु त्वदर्चन
 लक्षणात् त्वदनुरक्तिरुक्षणाच्च सानिरवच्छिन्नमधुधारावत्सर्वदानुवर्त-
 तामित्यर्थः ॥ हेनाथ इदमेव त्वत्पादारविंदभक्तिमकरंदरूपं प्रियं वरं
 मधुव्रताय महानारदाय प्रयच्छ देहीति ॥ पुनः पुनरिदमेव वरं त्वामहं-
 याचेऽभ्यर्थये ॥ ध्रुवादिभ्य इव तदनिष्टमपि राज्यादिकं कदाचिन्महाम-
 नादद्यादिति शंकया प्रार्थनायाः पौनः पुन्येन वरांतरार्पणात्तत्त्व-
 र्त्तयति ॥ ८४ ॥

श्रीवेदेव्यासउवाच ।

इत्येवमीडितोरामः प्रादात्तस्मैवरांतरम् ।

विरराममहातेजाः सच्चिदानंदविग्रहः । ८५ ॥

श्रीरामस्तु महोदारस्तत्प्रार्थितं स्वपादाब्जभक्तिवरंदत्वाथ-
तदनुकूलमेववरांतरमपिददावित्याह ॥ श्रीवेदेव्यासउवाचेति ॥ इत्ये-
वमिति ॥ इतिशब्दः प्रकरणसमाप्तिद्योतनार्थः ॥ एवंपूर्वोक्तप्रकारेण
नारदेनेडितः श्रीरामस्तस्मै नारदाय वरांतरंप्रादात् ॥ ८५ ॥

अद्वैतममलं ज्ञानं त्वन्नामस्मरणं तथा ।

अंतर्हानिं जगामाथपुरतस्तस्य राघवः ॥ ८६ ॥

किंतद्वरान्तरमित्यपेक्षायामाह । अद्वैतमिति । श्रीरामसमाभ्य-
धिकनिवर्तकं श्रीरामसदृशंतत्वांतरं नास्तीत्येवंरूपंज्ञानम् । नतत्स-
मभ्याभ्यधिकश्चदृश्यते । नतस्यप्रतिमास्तियस्यनाममहद्यशः । चिन्म-
यस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणोरूपकल्पना । इत्येवमादिश्रुत्युक्तम् । अमलंस्वयं
मलरहितम् । अन्येषांमायामलनिवर्तकम् । तथातेनप्रकारेण तस्यनिरु-
पमस्य स्वस्यप्रणवादिकारणत्वेननिरुपमं यद्रामेति नामतस्यस्मरणंचि-
तनंमृणाल तंतुवच्चित्तानुवृत्तं तद्यथास्यात् । एतच्चातिप्रेष्ठे तच्चित्ते
स्वयंभासितुमितिज्ञेयम् । अत्र । अद्यमेसफलं सर्वंत्वन्नामस्मरणंतथा ।
इत्युक्तेः स्वनामस्मरणपरस्यापि पुनःस्वनामस्मरणवरदानंतत्प्रभावाति-
शयप्रकाशकमितिज्ञेयम् । किंचाद्वैतममलंज्ञानमित्यत्र व्याप्यभूताः
सर्वेपदार्था व्यापकस्यविशेषणत्वंगताः । तत्तद्विशिष्टात्तस्मात्सर्वंव्या-
पकाद्रामान्नातिरिच्यन्ते । तदंतर्हानिमितत्पर्य्यताश्चभवन्तीतिविशिष्टा-
द्वैतज्ञानमप्यत्राभिमतंभवति ॥ विरराम ॥ तूष्णींविभूव । महातेजाः ।
इति । यज्ज्योतिरमलंशिवम् । तदेवपरमंतत्त्वम् । तथा । एवंसंचित-

येद्विष्णुं यज्ज्योतिरमलंशिवम् ॥ ज्योतिर्मयंराममहंभजामीति तत्र-
 तत्रोक्तम् । एषसंप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थायपरंज्योतिरुपसंपद्य-
 स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते । इतिश्रुतौमुक्तजीवप्राप्यतयानिर्दिष्टं च स्वप्र-
 काशपरंज्योतिर्यत्परमंतरत्वं तदेवश्रीनारदेन प्रसादितस्तद्वत्तवरस्तद-
 प्रेक्षितः श्रीरामएवविररामेतिप्रकाशितंभवति (इतिप्रकाशितंभवति
 इति कथितंभवति) । सच्चिदानंदविग्रहइति । मनुष्याकारस्यैव स-
 च्चिदानंदरूपत्वेन प्रकाशमानत्वात् । तच्छरीरविषयकौपाधिकशंका-
 निराकारत्वशंकाचनिरस्ता । अथवा । अर्द्धमात्रात्मकोरामोब्रह्मानंदै-
 कविग्रहइतिश्रुतेः ॥ सच्चिदानंदविग्रहइतिसच्चिदात्मकंयत्परब्रह्मपर-
 मंतत्वं तदेवघनीभूतं द्विभुजादिरूपेणभासमानंसच्चिदानन्दार्थकराम
 पदसाक्षाद्वाच्यत्वेनरामइत्युच्यते इत्यर्थः । किंचमहातेजाइति तत्प्र-
 भावाद्देवतादृशं ज्ञानमभूदिति सच्चिदानंदविग्रहइतिमनुष्यवेषस्यैव
 सच्चिदानन्दरूपत्वे न स्मृतौभानमभूदितिभावः ॥ ८६ ॥

अंतर्द्धानमित्यर्द्धकम् । अथसांगवरदानानंतरंतस्यनारदस्यपुर-
 तोऽग्रेराघवोऽतर्द्धानिजंगामप्राप । तदग्रवर्तीसन्नेवतदुत्कंठातिशयं-
 द्रष्टुंकौतुकेक्षणमंतर्दधौ ॥ अन्यथा॥ यत्त्वयाचेप्सितंसर्वं मनसातद्भ-
 विष्यतीति नारदेप्सितसर्वदाश्रीरामसाक्षात्कारपरश्रीरामवरदान-
 वाक्यस्य धैर्यार्थापत्तेः । राघवइति । रामोद्विर्नाभिभापते । इतितस्य
 सत्यप्रतिज्ञत्वंव्यज्यते ॥ ८६ ॥

इतिश्रीरघुनाथस्य स्तवराजमनुत्तमम् ।

सर्वसौभाग्यसंपत्तिदायकं मुक्तिदंशुभम् ॥ ८७ ॥

अथस्तवराजस्यफलानि वक्तुमुपचक्रमे । इतिश्रीति । इतिशब्दः
 स्तवराजसमाप्तिद्योतकः । उद्गच्छतितमोयस्मात्तदुत्तमम् । नास्त्यु-
 त्तमंयस्मात्तदनुत्तमम् । श्रीरामस्वरूपरूपनामगुणविभूतियाथात्म्य-
 प्रकाशकमित्यर्थः । सर्वेति । सौभाग्यं पुंसांव्यवहारिणां राजादिस-

त्कारः । विरक्तानां गुर्वादिसत्कारः स्त्रीणां पत्यादिसत्कारश्च । संपत्ति-
स्त्रलाश्रीः । मुक्तिः । अविद्याछेदपूर्विका श्रीरामप्राप्तिः । अत्रस्तव-
राजमिति नपुंसकस्य प्रथमांतं पदमस्तीति । ब्रह्मपुत्रेणेति कर्तृपदेन
कथितं प्रकीर्तितमिति क्रियापदाभ्यां चावगम्यते ॥ अन्यथा स्तवराजः ॥
कथितो ब्रह्मपुत्रेण तव स्नेहात्प्रकीर्तित इत्येवमुक्तं स्यात् ॥ तदेवं स्तव-
राजोपसंहारे स्तवराजपदस्य क्लीबत्वे च गते ॥ उपक्रमेऽपि । स्तवराजं
पुरा प्रोक्तं नारदेन च धीमता ॥ इत्येवं स्तवराजपदं क्लीबत्वेन पठनीयम् ॥ ८७ ॥

कथितं ब्रह्मपुत्रेण वेदानां सारमुत्तमम् ।

गुह्या गुद्गुह्यतरं दिव्यं तव स्नेहात्प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

ब्रह्मपुत्रेण वेदविच्छिरोमणिर्ब्रह्मा तस्य पुत्रेण वेदतात्पर्यज्ञेन
सनत्कुमारेण नारदेन चेत्यर्थः ॥ तयोर्वेद तात्पर्यज्ञत्वमभिव्यनक्ति ।
वेदानां सारमुत्तममिति ॥ वेदानां सर्वेषां सारं तत्राप्युत्तमम् ॥ परब्रह्म-
स्वरूपं कीदृशं किंच परब्रह्मशब्देनाभिधीयते इतीदृशं जीवानां यदज्ञानं
तमोस्ति तन्निवर्तकमित्यर्थः । यदत्र स्तवराजे उक्तं ॥ तदेव वेदानामुत्तमं
सारमस्ति । इतो न्यथा येवदंतिते वेदानामभिप्रायाऽनभिज्ञाः ॥ तदुक्तं
वेदसारं न भवतीत्यर्थः । अतएव गुह्या गुद्गुह्यतरं दिव्यम् ॥ तदयुधिष्ठि-
रस्य । किंतु किंपरं जाप्यं किं ध्यानं मुक्तिसाधनम् ॥ इत्येवं परतत्त्वस्व-
रूपरूपनामध्यानादि जिज्ञासोः स्नेहान्मया वेदव्यासेन प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

यः पठेच्छृणुयाद्वापि त्रिसंध्यं श्रद्धयान्वितः ।

ब्रह्महत्यादिपापानि तत्समानिवहूनि च ॥

स्वर्णं स्तेयं सुरापानं गुरुतत्पायुतानि च ॥ ८९ ॥

गोवधादुपपापानि श्रमृतात्संभवानिच ।

सर्वैः प्रमुच्यतेपापैः कल्पायुतशतोद्भवैः ॥ ९० ॥

अथ स्तवराजस्य ब्रह्मविद्यात्वंदर्शयन् तस्यानुपंगिकंफलमाह ॥
यः पठेदिति ॥ ब्रह्महत्याति ॥ यद्यपि ब्रह्महास्वर्णहारी च सुरापीगुरुत-
ल्पगः ॥ महापातकिनो ह्येते तत्संसर्गोचपंचमः ॥ १ ॥ इति स्मृत्या-
स्वर्णस्तेयादीनि महापापानि ब्रह्महत्यादिकानीत्युक्तानि ॥ तथाप्यत्र-
स्वर्णस्तेयादीनां तत्पृथक्तोत्तथा ॥ सब्रह्महत्यां तरतिसत्रीरहत्यां-
तरतिसभ्रूणहत्यांतरति ससर्वहत्यां तरतीत्यादीनि श्रीरामतापिनीय-
श्रुत्युक्तानि पापानि ब्रह्महत्यादिपदेन संगृहीतानि भवन्ति ॥ तत्समानि
ब्रह्महत्यासमानि बहूनि च ॥ तानि कानीत्यपेक्षायामाह ॥ स्वर्णस्तेयेति
स्वर्णस्तेयादीनामयुतानि ॥ अयुतसंख्याकानि ॥ एतानि महापातकानि-
भवन्ति । तथोक्तम् ॥ ब्रह्महास्वर्णहारी च सुरापीगुरुतल्पगः ॥ महा-
पातकिनो ह्येते तत्संसर्गोचपंचमः ॥ १ ॥ इति तेषां ब्रह्महादीनां चतु-
र्णां संसर्गो विद्यते यस्य स तत्संसर्गो ॥ अकृतब्रह्महत्यादिपापोऽपि त-
त्संसर्गमात्रेण सपंचमो महापापी ॥ गोवधादीन्युपपातकान्युच्यन्ते ॥ अनृ-
तान्मिथ्याभाषणात्संभवोयेषां तानि च ॥ असंधिर्विभक्त्यलोपश्चार्पः ॥
अनृतवचनाद्दधिकोऽधर्मो नास्तीत्युक्तं भागवते ॥ न ह्यनृतात्परोऽधर्मो-
इति होवाच भूरियम् ॥ सर्वं सोढुमहं मन्ये ऋते लीकपरं नरम् ॥ १ ॥
इति । कल्पायुतशतोद्भवैः । अनंत जन्मोपार्जितैः सर्वैः पापैः (कर्तृभूतैः)
श्रीरामस्तवराजपाठी (कर्मभूतैः) प्रमुच्यते ॥ उक्तान्यनुक्तानि च सर्वा-
ण्यपि पापानि श्रीरामस्तवराज पाठिनं प्रकर्षेण मुच्यन्ति त्यजन्तीत्यर्थः ॥
यथा पुष्करपलासे आपो न श्लिष्यन्ते । एवमेवं विदिपापकर्म न श्लिष्यते ॥
तस्य पुत्रादाय मुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां (साधुकृत्यानां साधुकृत्यं
दीर्घार्पः) दुहृदः पापकृत्यामिति श्रवणात् । सुहृदः कायवाङ्मनोभि-
स्तत्सेवनपराः । तत्सेवनस्य फलं तत्साधुकृत्यं तत्पुण्यमुपयन्ति । एवं-
दुहृदस्तद्वेषिणस्तस्य फलं तत्पापकृत्यं तत्पापमुपयन्तीतीत्यंताकृताभ्याग

यदोपवचनस्यात्रावकाशोस्तीति । एवंसंचितसर्वपापविनाशरूपं स्तव-
राजपाठश्रवणफलमुक्तम् ॥ ६० ॥

मानसं वाचिकं पापं कर्मणा समुपार्जितम् ।

श्रीरामस्मरणेनैव तत्क्षणान्नश्यति ध्रुवम् ॥ ९१ ॥

इदानीं संचितक्रियमाणयोः पापयोः श्रीरामसकृत्स्मरणसमकाले-
विनाशत्वोक्त्या कैमुत्यन्यायेन स्तवराजपाठश्रवणपराणां वर्त्तमानदेह-
स्थांते श्रीरामप्राप्तिद्योतयति । मानसमिति । मानसं मनसोपार्जितं वा-
चिकं वचसोपार्जितं कर्मणा कायेनोपार्जितं यद्यत्पापं तत्तत्सर्वं श्रीरामस्म-
रणेनैव एवकारः सहायांतरं व्यवच्छिन्नं किं केवलश्रीरामस्मरणेनैव तत्-
क्षणात् श्रीरामस्मरणक्षणे एव श्रीरामस्मरणसमकाले इत्यर्थः । नश्यति
ध्रुवम् । निश्चितं नश्यति नात्र संशयः कर्तव्य इत्यर्थः । तथैव श्रुतिरप्याह ॥
यथेपीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयते वै ब्रह्मस्य सर्वपाप्मानः । प्रादूयंत इति । यथे-
यं श्रुतिर्वदति सर्वपापभस्मीभावं तथैव । षडक्षरो बह्विपूर्वस्तारकस्त्वभि-
धीयते । महापातकिनां पापदहने दहनोपमः । इतीदं वाक्यं षडक्षरस्य
सर्वपापदाहकत्वं वदति रामनाम्नः षडक्षरस्य चैक्यत्वं श्रीरामनामस्मर-
णेनैव नश्यतीत्यस्मिन्नर्थे यथेपीकातूलमिति श्रुतेः प्रमाणत्वं मुपपद्यते
तथाच श्रीरामस्तवराजपाठिनस्तत्पाठेनैव संचितक्रियमाणयोर्नाशात् ॥
प्रारब्धस्य भोगेनैव क्षयात् । देहांते मुक्तिदं शुभमित्युक्ता मुक्तिरूपपद्यते ।
तद्भक्तालब्धकामांश्च भुक्त्वा तथापदं परमं यांतिते च । इति श्रीरामता-
पिनीये श्रीरामभक्तानां देहांते परमपदप्राप्तिश्रवणाच्च ॥ ६१ ॥

इदं सत्यमिदं सत्यं सत्यमेतदिहोच्यते ।

रामः सत्यं परब्रह्म रामात्किंचिन्न विद्यते ॥ ९२ ॥

ननु श्रीरामः सगुणं ब्रह्मतस्य कार्यभूतं निखिलं जगदित्येतदुभयं
यदि पारमार्थिकं सत्यं स्यात्तदेवं सर्वमुक्तमनुक्तञ्च घटे तान च तस्य सत्य-

त्वमुपपद्यते॥ सत्यंज्ञानमनंतं ब्रह्म॥ मनसैवेदममाप्तव्यम्॥ ब्रह्मचिद्ब्रह्मो-
 वभवति ॥ ब्रह्मसन्ब्रह्माप्नोति ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मनेह नानास्ति कि-
 चन ॥ निष्कलं निष्क्रियं शांतं निरवर्धं निरंजनम् ॥ इत्येवमादि श्रुतिभि-
 श्चिन्मात्राद्वितीयस्य वस्तुनः परमार्थसत्यत्वप्रतिपादनादित्याशंक्याह।
 इदं सत्यमिति ॥ इह अस्मिन्स्तवराजेयदुच्यते श्रीरामस्य नारायणादि
 कारणत्वं सर्वजगत्कारणत्वं सर्वव्यापकत्वं निरंजनादिपदवाच्यत्वम् ।
 परमतत्त्वत्वं सत्यानन्दगुणकापरिच्छिन्नचित्स्वरूपत्वं सच्चिदानन्दविग्र-
 हत्वं तन्मंत्रस्य परजाप्यत्वं संसारतारकत्वं च तन्नाम्नो भुक्तिमुक्तिप्रदत्वं
 तद्वैद्यानस्य मुक्तिप्रदत्वं तस्य सनातनपरब्रह्मत्वमभरादिशब्दवाच्यत्वं-
 तद् व्यतिरिक्तस्याक्षरादिशब्दाऽवाच्यत्वरहितत्वं स्तवराजस्य सर्व-
 वेदसारत्वं तत्पाठिनः ॥ पूर्वोत्तराद्यदाहपूर्वक मुक्तिप्रदत्वं च यत्किंचि-
 दन्यच्च एतत्सर्वं सत्यमिदं सत्यमिदं सत्यमितिसत्यमित्यस्य त्रिह-
 त्यानिःसंदेहीकृतं भवति ॥ ननु प्रौढयोच्यते इदमितितत्राह ॥ रामः स-
 त्यं परब्रह्मेति ॥ यत्सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्येवमादिश्रुतिबोधितं पारमा-
 र्थिकं सत्यं परब्रह्मसर्वोत्कृष्टं बृहद्गुणयोगिवस्तु तद् राम एव निखिलहेय
 प्रत्यनीकासंख्येयकल्याणगुणगणसच्चिदानन्दविग्रहः सत्यानन्दगुण-
 कापरिच्छिन्नचित्स्वरूपः श्यामसुन्दरः पंकजाक्षोराम एव ॥ सच्चिदा-
 नन्दार्थकरामपदवाच्य एव ॥ रमंते योगिनोऽनन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ॥
 इति रामपदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥ इति श्रुत्या परब्रह्मणः सच्चि-
 दानन्दार्थकरामपदाभिधेयत्वोक्तेः ॥ अर्द्धमात्रात्मको रामो ब्रह्मानन्दैक-
 विग्रहः ॥ धृत्वा व्याख्याननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः ॥ इत्येवमादिश्रुति-
 मिः ॥ श्रीशार्ङ्गधारिणो रामं चिन्मयानन्दविग्रहम् ॥ विरराम महातेजाः
 सच्चिदानन्दविग्रहः ॥ इत्येवमादिस्मृतिभिश्च तस्य सच्चिदानन्दविग्रह-

टि० (१) अखिलहेयानां त्याज्यानां प्रत्यनीकसेनारूपकल्याणानां-
 गणो विद्यते यस्मिन् सच्चिदानन्दविग्रहे ससच्चिदानन्दवि-
 ग्रहोराम एव तद्बृहद्गुणविशिष्टः श्रीरामः ॥

त्वोक्तेः॥ नतस्यप्रतिमास्तिस्यनाममहद्यशः॥ इतिश्रुत्यामहद्यशस्त्व-
रामनामवाच्यस्याप्रतिमत्वानुपमत्वोक्तेः ॥ नतत्समश्चाभ्यधिकश्च-
दृश्यते ॥ इतिश्रुत्यातस्यानुपमस्यस्वसमाभ्यधिकनिषेधाच्च ॥ एवं-
श्रीरामस्यपरब्रह्मत्वोक्तयादिव्यचित्रहृत्त्वं दिव्यगुणवत्त्वंस्वसमाभ्य-
धिकरहितत्वंचद्वदोक्त्य । अथतस्मादन्यस्यपरब्रह्मत्वादिकंनिषेधति
रामात्मिकचिन्नविद्यते इति ॥ रामात्मिकचिद्वस्तुपरब्रह्मशब्दवाच्यंनवि-
द्यते ॥ अथवा ॥ रामःसत्यंपरंब्रह्मपरंसर्वोत्कृष्टं ब्रह्मव्यापकम् ॥ इति
व्यापकयोर्जीवप्रकृत्योरपिव्यापकत्वात्परंव्यापकत्वंरामस्योक्तंभवति।
रामात्मिकचिन्नविद्यते ॥ रामात्परव्यापकादितिव्याप्यं विनातद्व्याप-
कत्वानुपपत्तेः ॥ रामात्प्रकृतिजीवव्यापकात् ॥ तद्व्याप्यात्मप्रकृति-
जीवसमूहान् । अर्थाच्चिदचिच्छरीरकाद्रामात्मिकचिद्वस्तवम्यन्नविद्यते
नास्तीतिरामस्यपरब्रह्मपदवाच्यत्वेन चिदचिद्विशिष्टत्वोपपत्तेः ॥
रामात्मिकचिन्नविद्यते इत्येतेनाद्वैतत्वोपपत्तेश्चविशिष्टाद्वैतमुक्तं-
भवति ॥ ६२ ॥

तस्माद्रामस्यरूपोऽयंसत्यंसत्यमिदंजगत् ॥९३॥

तदेवरूपद्वयजगतः सत्यत्वंसाधयति ॥ तस्माद्रामस्यरूपो-
ऽयमित्यादिनातस्माद्रामेण जीवप्रकृत्योर्बहिरंतर्व्याप्तत्वाद्वहिना बहि-
रंतर्व्याप्तस्यायःपिण्डस्य बहिरूपत्ववद्रामेण बहिरंतर्व्याप्तत्वाद्व्याप्त-
स्यरूपोऽयमिति ॥ रूपमिदमितिचक्तव्येरूपोयमित्यार्षः ॥ अतोरामस्य-
रूपत्वादिदं जगत्सत्यंसत्यम् ॥ अन्यथाजगतः ॥ सत्यत्वानंगीकारेतद्

दि० (१) नित्यःसर्वगतःस्थाणुरचलोयंसनातनइतिस्मृत्याजीवस्य
व्यापकत्वमुक्तम् ॥ ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहम्
इतिस्मृत्याप्रकृतेर्मायायाः व्यापकत्वमुक्तम् ॥

(२) व्याप्यंजीवं विनातत्तस्यरामस्यव्यापकत्वस्यअनुपपत्तेः
रामस्यपरंव्यापकत्वमुक्तंभवतीति पूर्वोक्तव्ययः ॥

व्याप्याभावेन तत्परब्रह्मत्वस्य सर्वव्यापकत्वस्य बाधात् परब्रह्मपराणा-
मशेषवेदवेदांतानां वैयर्थ्यापत्तेस्तदुक्तानां ज्ञानाद्युपायानामपि वैय-
र्थ्यापत्तेर्जीवानां संसाराद्विमुच्यब्रह्मप्राप्तिर्नोपपद्यते ॥ तत्कुतः परब्रह्मे-
ति नाम्नस्तद्वाच्यस्य सर्वव्यापकस्य चासत्यत्वेन तद्ध्येयत्वस्य तज्-
ज्ञेयत्वस्य चानित्यत्वेन तत्प्राप्यत्वस्य तदैक्यस्य चासत्यत्वनिष्पत्तेः ॥
तस्माद्रामस्य रूपत्वात् सत्यं सत्यमिदं जगदितिव्यासवचनात् ॥ अजा-
मेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयतीं सरूपाम् ॥ अजो ह्येको जुषमा-
णोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥ १ ॥ गौरनाद्यंतवती सा-
जनयन्ती भूतभाविनी ॥ २ ॥ इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ प्रकृतिपुरुषंचैव
विद्धय नादी उभावपि इत्येवमादिस्मृतिभ्यश्च प्रकृतिजीवयोरजत्वेना-
नादित्वेन च नित्यत्वसिद्धेः ॥ आकाशवत्सर्वगतश्च नित्य इत्येवमादि-
श्रुतिभ्यः परमात्मनो रामस्य सर्वव्यापकत्वनित्यत्वनिष्पत्तेः ॥ परब्रह्म-
णो रामस्य तद्व्यापकत्वस्य च तद्व्याप्ययोश्चिदचित्तौ च नित्यत्वेन तद्वि-
शिष्टत्वस्य च नित्यत्वनिष्पत्तेः । रामाख्य परब्रह्म परतत्त्वस्य तु स्वसमा-
भ्यधिकरहितत्वेन नित्यमद्वैतत्वनिष्पत्तेर्विशिष्टाद्वैतमेव सर्ववेदवेदांत-
संमतं सनातनमतमित्यवधेयम् ॥ ६३ ॥

टि० (१) तद्व्याप्याभावेन तत्तस्य रामस्य व्याप्यं जगत्तस्य जगतः
अभावेन असत्यत्वेन तत् तस्य परब्रह्मत्वस्य सर्वव्यापकत्व-
स्य बाधाद्वैयर्थ्यापत्तेः ॥

(२) परब्रह्मेति परब्रह्म इति रामनाम्नः तद्व्याप्यस्य तत्तेन ब्रह्म-
नाम्ना वाच्यस्य रामस्य सर्वव्यापकस्य च असत्यत्वेन ॥
तदुध्येयत्वस्य तत्तस्य रामस्य भक्तेर्ध्येयत्वस्य च पुनः तज्-
ज्ञेयत्वस्य ज्ञानिभिस्तस्य ज्ञेयत्वस्य अनित्यत्वेन भक्तेस्तत्प्रा-
प्यत्वस्य ज्ञानिभिस्तदैक्यत्वस्य च असत्यत्वनिष्पत्तेर्जी-
वानां ब्रह्मप्राप्तिर्नोपपद्यते ॥

(३) चिच्च अचिच्च चिदचित्तौ चेतनजडौ जीवप्रकृतीताभ्यां चिदचि-

श्रीसूतउवाच ।

श्रीरामचन्द्ररघुपुंगवराजवर्य्य राजेन्द्ररामरघु-
नायकराघवेश । राजाधिराजरघुनन्दनरामभद्र-
दासोऽहमदभवतःशरणागतोस्मि ॥ ९४ ॥

इत्थंश्रीव्यासयुधिष्ठिरसंवादेनस्तवराजंसमाप्येदानीं तदनुगा-
मीसूतोपि श्रीरामचन्द्रंशरणंप्रव्रज्य नारदइवतस्यमूर्तिनामादिसतत-
स्फूर्तिं याचितवानित्याह । श्रीरामचन्द्रेति । बहुना नामकीर्त्तनेनत-
न्नामसुप्रीतिनिर्भरस्तेन तत्रैकांतिकरवंव्यज्यते । प्रागहंदासत्वाभिमा-
नीस्थितः । अथवादरायणिसमधिगतत्वत्स्वरूपरूपगुणस्वभावस्त्वय्य-
नुरज्याद्यारभ्यत्वच्छरणागतोस्मीत्याह । दासोऽहमिति । भवजलधि-
निमग्नमंरक्षेतिपंचमश्लोकांत्यपादेनान्वयः ॥ शरणागतेर्लक्षणान्युक्ता-
निपंचरात्रे ॥ आनुकूल्यस्यसंकल्पः प्रातिकूल्यविवर्जनम् । रक्षिष्यती-
तिविश्वासो गोप्तृत्ववर्णनंतथा । आत्मनिःक्षेपकार्पण्यं षड्विधाशरणा-
गतिः ॥ १ ॥ इति । तत्रप्रपन्नमधिकृत्य श्रुतिस्मृत्युक्तंभगवदानुकूल्यं-
भगवदेकोपायतयास्थितिर्भवति तथा तत्प्रातिकूल्यमुपायंतरनिष्ठात-
द्वर्जनम् ॥ प्रातिकूल्यवर्जनम् । अवशिष्टं व्याख्यातंपुरस्तात् ॥ ६४ ॥

वैदेहीसहितंसुरद्रुमतले हैमेमहामण्डपे मध्ये-
पुष्पकमासनेमणिमयेवीरासने संस्थितम् । अग्रे-
वाचयतिप्रभंजनसुते तत्त्वंचसद्भिः परंव्याख्यातं
भरतादिभिः परिवृतंरामंभजेश्यामलम् ॥ ९५ ॥

अथाविशिष्टंचविशिष्टंच तदद्वैतंचविशिष्टाद्वैतम् । इ-
हकथाविशिष्टाद्वैतसिद्धम् ।

रामं रत्नकिरीटकुण्डलयुतंकयूरहारान्वितं सीता
लंकृतवामभागममलं सिंहासनस्थं विभुम् । सुग्री-
वादिहरीश्वरैः सुरगणैः संसेव्यमानं सदा विश्वा-
मित्रपराशरादिमुनिभिः संसेव्यमानं प्रभुम् ॥ ९६ ॥

अथलंकाविजित्यायोध्यामागतस्य श्रीरामस्य स्थितिविशेषं.
ध्यायन् तस्य प्रपत्तिकरोति वैदेहीति । वैदेही सहितं श्रीरामचन्द्रं भजे-
इत्यन्वयः । कीदृशमित्यपेक्षायामाह ॥ सुरद्रुमैर्नलेहैर्मोमहामण्डपस्त-
स्य मध्ये मणिमयं पुष्पकं च तदासनं च पुष्पकासनमित्यलुक्समासः ।
तत्र पुष्पकनामकम् ॥ मया लक्ष्म्या कांत्या शोभया विशिष्टं दासनं तस्मि-
न्निति वा । वीरासने । इति तृतीयार्थे सप्तमी । विवक्षावशात् कारकाणि-
भवंतीत्युक्तेः । वीरासनेन संस्थितमित्यर्थः । कीदृशम् । श्यामलम् ।
इन्द्रजालमणिप्रभम् । भरतादिभिः परिवृतम् । कस्मिन्सतीत्यपेक्षायामा-
माह । धृत्वा व्याख्याननिरतश्चिन्मयः परमेश्वरः । हनुमन्तं च श्रोतारम-
ग्रतः स्यात्त्रिकोणकम् ॥ १ ॥ इति श्रीरामतापिनीयोपनिषदिलंकाविजि-
त्यागतस्य श्रीरामस्य स्वाग्रस्थं हनुमन्तं श्रोतारं प्रति तत्त्वव्याख्याननिर-
तत्त्वश्रवणात् । रामस्याग्रे स्थिते प्रभंजनसुते हनुमति रामेण परंतत्वं वाच-
यतिसति । कथं भूतं परंतत्वं । सद्भिर्व्याख्यातम् । तत्परंतत्वं किमि-
ति धेदित्यपेक्षायामाह । यत्परं यद्गुणातीतं यज्ज्योतिरमलं शिवम् ।
तदेव परमंतत्वं कैवल्यपदकारणम् ॥ १ ॥ श्रीरामेति व्यासेनोक्तम् । परा-
त्परतरेतत्वं सत्यानंदं चिदात्मकम् । मनसा सिरसा नित्यं प्रणमामिर-
भूतमम् ॥ १ ॥ सर्वेषां त्वं परं ब्रह्म त्वन्मयं सर्वमेव हि । त्वमक्षरं परं ज्योति-
स्त्वमेव पुरुषोत्तमः ॥ २ ॥ त्वमेव तारकं ब्रह्म त्वतोऽन्यन्नैव किंचन ॥ २ ॥
शांतं सर्वगतं सूक्ष्मं परं ब्रह्म सनातनम् । राजीवलोचनं रामं प्रणमामि ज-
गत्पतिम् ॥ ३ ॥ इत्येवमादिभिर्नारदेनोक्तं यद्रामस्य स्वरूपविग्रहयोः
सच्चिदानंदरूपं सत्यानंदादिकरुणादयादिभक्तवत्सलत्वादिदिव्यगुणा

धारस्वतमसः परत्वेन परभूतिस्वामित्वादिकंचतस्य ब्रह्म पिश्यासत्यो-
त्पादनाय प्रभंजनसुते श्रीरामेण तदेव परंतत्वं वाचयति कीर्तयति सती-
त्यर्थः । पुनरपि तादृशं रामं स्मरति राममित्यादि द्वाभ्याम् । रामं भजे-
ति पूर्वोणान्वयः । अमलं प्रकृतिलेपरहितं स्वभक्तमलनिवर्तकं वा । सिंहा-
सनस्थं विभुमिति । सिंहासनस्थेन द्विभुजश्यामसुंदरेणैव रूपेण विभुं सर्व-
व्यापकमित्यर्थः । हरीश्वरैः । वानरराजैः सुरगणैरिन्द्रादिभिः सदा-
सर्वदा सम्यक्सेव्यमानम् । विश्वामित्रपराशरादिमुनिभिः सदा सर्व-
स्मिन्काले सम्यक्स्तूयमानम् । इत्यनेन विश्वामित्रपराशरादिगोत्रीयै-
स्तदनुयायिभिश्च सीतासहितः श्रीरामः सदा संसेव्यः सदा स्तवनीयश्च
येतु तदीयास्संतः श्रीरामं न संसेवंते न च संस्तुयंतिते तद्गोत्रीयाऽवपि न
तद्गोत्रीयानतदनुयायिनश्चेतीदं ज्ञापितं भवति । प्रभुमिति । कर्तुं मर्क-
त्तुं समर्थम् । स्फुटमन्यत् ॥ ६६ ॥

सकलगुणनिधानं योगिभिः स्तूयमानं भुजविजित
विमानं राक्षसैर्द्रातिमानम् ॥ महितवृषभयानं सी-
तया शोभमानं स्मृतहृदयविमानं ब्रह्मरामाभिधा-
नम् ॥ ९७ ॥

सकलेति ॥ निखिलदिव्यगुणाधयमित्यर्थः । तथैषोक्तं बालमीकि-
ना ॥ स च सर्वगुणोपेतः कौशल्यानंदवर्द्धनः ॥ इति ॥ योगिभिर्नारदा-
दिभिः स्तूयमानम् ॥ इति पूर्वोक्तेः ॥ भुजेति ॥ भुजाभ्यां विजितं विमानं-
पुष्पकं येन तम् ॥ विजिताविमानावालिप्रभृतयो येन तमिति वा ॥ राक्ष-
सैर्द्रोरावणस्तमति नाशयतीति राक्षसैर्द्रातिस्तादृशो मानश्चित्त समुन्न-
तिर्यस्यतम् ॥ चित्तसमुन्नतिर्वीरस्थायी उत्साहः ॥ महितं सर्वैः पूजितं
वृषभं सर्वोत्कृष्टं यानं विमानं पुष्पकं वा यस्य तम् ॥ गजराजगतिं संश्लाघ्य-
पुष्पकं चेत्यर्थः ॥ सीतया शोभमानम् ॥ तडितावारिधरमिषतया तिमं-

जुलमित्यर्थः ॥ हृदयविमानं निर्गर्वं येषां ते हृदयविमानाः प्रपन्नाः भक्ता-
स्ते स्मृता येन तम् ॥ ध्यात प्रपन्नमिति यावत् ॥ तदुक्तम् ॥ दर्शनध्यान-
संस्पर्शमर्तस्य कूर्मविहंगमाः ॥ स्वापत्यानि पुष्पांति तथाहमपि पद्मज ॥ १ ॥
इति । ईदृशं रामेत्यभिधानम् ॥ अभिधीयते कथपतेऽनेनेत्यभिधानं नाम-
संज्ञायस्य तम् ॥ रामाभिधानं ब्रह्मरामाख्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ रमन्ते योगिनोऽ-
नन्ते सत्यानन्दे चिदात्मनि ॥ इति रामघदेनासौ परब्रह्माभिधीयते ॥ १ ॥
इति रामतापनीयोपनिषदि परब्रह्मणो रामपदाभितत्त्वश्रुतेः ॥ तस्य रामा-
ख्यत्वश्रुतिसिद्धेः ॥ ६७ ॥

रघुवरतवमूर्त्तिममिकेमान साब्जे नरकगतिहरन्ते
नामधेयं मुखे मे ॥ अनिशमतुलभक्त्यामस्तके त्व-
त्पदाब्जे भवजलधिनिमग्नं रक्षमामात्तवं धो ॥ ९८ ॥

इदानीं तन्मूर्त्तिनामयोः स्फूर्तिमाशास्ते ॥ रघुवरेति ॥ हे रघुवर-
श्रीरामचन्द्रमामके मदीयेमानसाब्जे हृत्पुण्डरीके तवमूर्त्तिरनिशं स्फुरतु ॥
ते तव नामधेयं मुखेऽनिशमतुलभक्त्या स्फुरतु ॥ कीदृशं सत् ॥ नरकग-
तिहरमुक्तिदम् ॥ त्वत्पदाब्जे मामकेमस्तकेऽनिशमतुलभक्त्या स्फुरता-
म् ॥ हे आर्तवंधो महाकारुणिक ॥ भवजलधिनिमग्नं मां रक्ष ॥ इति कारु-
ण्यमुत्पादयितुं दैन्यं वक्ति ॥ ९८ ॥

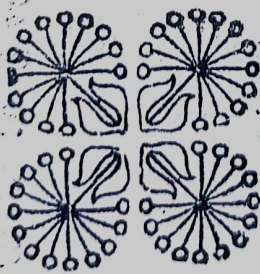
रामरत्नमहं वन्दे चित्रकूटपतिहरिम् ॥ कौशल्या-
शुक्तिसंभूतं जानकीकण्ठभूषणम् ॥ ९९ ॥

अथ तद्विचित्रलीलालालसो रसिकमौलित्वेन प्रणमति ॥ राम-
रत्नेति ॥ रामोरत्नमौक्तिकमिव तमहं वन्दे ॥ कौशल्याशुक्तिरिव तस्याः

संभूतिर्व्यक्तिर्यस्यतम् ॥ तस्यभोक्तामाह ॥ जानकीतिभोगस्थानमाह ।
चित्रकूटेति ॥ हरिमनोहरम् ॥ रूपौदार्यगुणैःपुंसांदृष्टिचित्तापहारकम् ॥
इतिमहर्षिवचनात् ॥ प्रमदामनोहरगुणग्रामायरामात्मने ॥ इत्यत्रैवो-
क्त्वाच्च ॥ ६६ ॥

इतिश्रीकानकुब्जकुलावतंस श्रीरामानन्दीयवैष्णववर श्रीजान-
कीवल्लभरूपापात्र श्रीरामप्रसादशिष्यशिष्यस्य श्रीहनुमद्दासस्यशि-
ष्येण श्रीहरिदासाख्येन श्रीरामचरणाज्ञयाकृतं सर्ववेदसारभूतं श्री-
श्रीरामस्तवराजगुह्यार्थप्रकाशकाख्यं भाष्यंसमाप्तम् । शुभंभूयाच्छ्रीजा-
नकीरामानन्यगतिकानाम् ॥ एकोनविंशतिशताद्रुद्राधिकेसंवत्सरे ॥
हरिदासेनकृतं मिदंभाष्यंतत्त्वप्रदीपकम् ॥ १ ॥ ऊर्जसितत्रयोदश्यां त-
स्मिन्नेवतुवत्सरे ॥ श्रीसीतारामौजयताम् ॥ शुभंभूयात् ॥ श्रीराम-
चन्द्रार्पणमस्तु (श्रीजानकीवल्लभायनमः ॥ वासुदेवदासेनलिखितंभा-
ष्यगुह्यकम् ॥)

टि० (१) तुपुनः तस्मिन्नेववत्सरे रुद्राधिकएकोनविंशतिसंवत्सरे
१६११ इत्यर्थः ॥

❀ शुद्धाशुद्धिपत्रम् ❀

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
१	१५	भूतिकीला	भूतिर्लीला
२	२३	राहितत्वं	रहितत्वं
५	२०	इत्थ	इत्थ
६	७	पूर्व	पूर्वं
"	६	श्रूयेत्	श्रूयेत्
"	११	वदत्	वदत्
७	७	नारायण	नारायणं
"	१३	त्याद्या	त्याद्याः
"	१९	लिङ्ग	लिङ्गं
८	४	तत्त्वं	तत्त्वं
"	१३	मंत्रा	मंत्राः
६	११	धिक्व	धिक्व
"	७	रामस्यै	रामस्यै
११	१४	ननु	ननु
१२	२	गुणा	गुण
"	१३	नन्द	नन्द
१३	२६	विष्णवादि	विष्णवादि
१४	११	ओकार	ओकारं
"	"	मोकार	मोकार
१५	३	पाप्मान	पाप्मानं
१६	२५	कुमारो	कुमार
१८	१२	समर्पयेति	समर्पयेदिति

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
"	२५	योह	योऽहं
११	२२	वाष्टि	वष्टि
२०	१६	धर्मिष्ठा	धर्मिष्ठां
२७	२	तद्दृश्यं	तद्दृश्यं
"	७	भ्युदित	भ्युदितं
"	८	विश्रुद्धे	विशुद्धे
"	२०	पद	पदै
२८	१	साक्ष	साक्षा
"	५	देष्टत्वा	देष्टृत्वा
"	८	तद्दृष्ट्वा	तद्दृष्ट्वा
३०	६	दर्शन	दर्शनं
"	३५	त्तित्व	त्तित्वं
३४	२४	तस्मित्वतः	स्मितत्वतः
३६	४	सर्पःस्य	सर्पस्य
"	२५	श्र	श्री
३१	३	भवतत्सुरैः	भवत्सुरैः
४०	११	जाप्यवमु	जाप्यत्वमु
"	१३	मन्त्रा	मन्त्रा
"	२१	वाच्यया	वाच्यराम
४१	३	त्मकः	त्मकाः
		नन्दास्य	नन्दाख्या
४७	१२	विवक्षितानि	विवक्षितानि
"	१४	नामभ्य	नामभ्य
५१	१४	यस्मात्ता	यत्ता
५२	१४	दुष्कृतं	दुष्कृत्य
५३	३	सोवि	सवि

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
"	१२	निरपाप	निरपाय
"	१७	न्नारदं	न्नारकं
५४	६	मुच्चाटन	मुच्चाटन
५५	८	प्रपच	प्रपञ्च
"	१४	पड़पि	पड़पि
५६	६	तेजिष्ठा	तेजिष्ठा
५७	२५	मंत्रांश्चवेदांश्च	मंत्राश्चवेदाश्च
५८	१२	मन्तर्भावि	मन्तर्भावि
५९	२५	यमदग्नि	जमदग्नि
६०	१६	कापि	कापि
"	१७	दोष	दोष
६४	१०	तन्नास्ति	तन्नास्ति
"	१८	अन्यत्रभवःअत्यत्र	अन्यत्रभवाः
		त्यास्तान्	अत्यत्रत्यास्तान्
"	२३	आदित्ययूपयोस्वरूप	आदित्ययूपयोः
			स्वरूप
६८	२१	यानसा	मानसा
७०	१०	भोगामिष	भोगामिष
"	१५	कार्या	कार्य
७५	३	अमृतमस्य	अमृतमस्य
७६	१४	ध्यायति	ध्यायति
"	२१	तद्रूप	तद्रूप
८२	७	प्रतीकश	प्रतीकाश
८३	१०	मंडितःइति	मंडिइति
८५	११	तदप्ययुक्तं	तदप्ययुक्तं
८७	६	विशेषित	विशेषित

५०	पं० अशुद्ध	शुद्ध
"	१० युक्तवा	युक्तवा
८८	२४ पःम	परम
९०	३ मंगला	मंगला
९२	२१ शिवश्य	शिवस्य
९५	१२ रजहस्वा	रजहत्स्वा
"	१३ दृश्यत्वे	दृश्यत्वे
९६	३ विष्णुःपद	विष्णुपद
९७	११ द्वयोर्वि	द्वयोर्वि
"	२६ विष्णुं पदः	विष्णुपदः
"	" ज्ञातव्य	ज्ञातव्यः ॥
१००	१३ निशेधपरम	निषेधपरम
"	२२ विभक्तिकोत	विभक्तिकस्त
"	२३ य	यं
१०१	२५ तूष्णीं	तूष्णीं
१०२	२७ रामो । मनो	रामनामनो
१०३	१६ सति	चेति
"	१९ दाशरथेव	दाशरथेव
"	" दृष्टत्वादृष्ट	दृष्टत्वाददृष्ट
"	" निःसंदेहत्वाददृष्ट	निःसंहत्वाददृष्ट
१०६	१६ तिर्य्यच	तिर्य्यचं
"	२४ कश्चित	कश्चित्
"	" मुर्ध्वतिर्य्यच	मूर्ध्वतिर्य्यचं
१०७	३ साक्षात्सदर्श	साक्षात्संदर्श
११०	२४ कर्तु	कर्तुं
१११	१ मशक्तः	ममशक्तः
"	१६ साक्षाद्दृष्ट्वा	साक्षाद्दृष्ट्वा

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
१२०	१३	नरेन्द्र	नरेन्द्र
"	१७	कौशिल्या	कौशल्या
"	१६	ब्राह्मणाणां	ब्राह्मणानां
"	२०	विवातस्थ	विवान्तःस्थ
१२१	६	द्विवद्धः	दुर्वद्धः
१२७	८	बंशोऽवीर्य	बंशोऽवतोर्व्य
१२८	८	द्युभुजा	द्विभुजा
१२८	१६	जामदग्नि तपो	जामदग्नितपो
"	१६	तदेव	तदेव
"	२०	संततम्	सन्तम्
१२९	११	ब्रह्मवस्था	ब्रह्मावस्था
१३५	३	विमानैः	विमानैः
"	७	आर्तश्चर	आर्तश्चर
"	११	भ्रसं	भृशं
"	१८	तथोक्त तस्तम्	तथोक्तस्तम्
१३६	२१	तरसाकार्य	तत्तत्कार्य
१३८	१५	रुण	उण्
१३७	७	सव	सर्व
१३६	१८	उन	ऊन
"	२१	द्विनी	द्विनी
१४०	१	विलाशो	विलासो
"	४	पद्ममा	पद्मा
"	७	क्षनः	क्षण
"	१०	पल्लवर्पण	पल्लवार्पण
"	२२	मौल्य आभूषण	मौलयाभूषण
१४१	४	व्याजन	व्याजेन

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
१४१	५	समावृत्तोय	समावृताय
१४२	१०	शाकं	साकं
"	१८	श्री॥	श्री
"	२०	ख्यातम्	व्याख्यातम्
"	२४	कृत	कृत
"	२५	गोपाला । दन्येन	गोपालादन्येन
१४३	२३	तदकरणं तद्रूप	तदनुकरणं तद्रूप
१४७	२५	अंतरयामी	अन्तर्यामी
१४८	२०	मनुदिताः	मनूदिता
१४८	२३	नामास्वाभाविकभाष्यार्थाभाः	नामस्वाभाविकभाष्यार्थाभा
१४६	४	धम	धर्म
"	२५	रित	रिति
१५०	२३	तथैवा	तथैवा
"	२६	इन्द्रो	इन्द्रो
"	२७	महेन्द्रं	महेन्द्र
"	"	जातुं	जातुं
"	"	वध्यम्	वध्यम्
१५१	१४	कश्चित्तद	कश्चित्तद
"	१५	कुर्व्यात्	कुर्व्यात्
"	१७	॥ ३७ ॥	॥ ३८ ॥
१५२	११	अविष्कृत	आविष्कृत
"	२२	मिति	निति
"	"	दुर्धर्ष	दुर्धर्ष
१५३	२२	नादः	अनादः
१५४	१६	कच्चित्ते	कच्चित्ते
१५५	१	विवाहित्वं	विवाहितत्वं
१५६	३	मूनि	मुनि
१५६	१५	स्नपा	स्नुषा

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
१५६	२२	वह	बहु
१५७	१४	सौगंधे	सौगंधे
"	२६	पृष्ठा	पृष्ठा
१५८	६	शुभै	शुभैः
"	१६	कच्चिते	कच्चित्ते
१५८	२२	ब्राह्मण	ब्राह्मण
"	२३	वषक्	वषट्
"	"	गच्छिति	गच्छंति
१५८	८	स्वनी	स्विनी
१५६	३१	तन्नूनत्व	तन्न्यूत्व
"	१८	स्यथाः	स्यथ
१६०	८	मृत्यः	भृत्यः
"	९	कनन्यकाः	कन्यकाः
१६३	२०	सत्संधं	सत्यसंधं
१६४	१४	श्रेठ	श्रेष्ठ
१६५	१६	प्रभावेन	प्रभावेण
१६८	३	विरोधापति	विरोधापत्ति
१६६	२०	स्वेष्ट	स्वेष्ट
"	२६	नुमंतं	हनुमंतं
१७१	१५	ध्येयवस्तु	धेयैवस्तु
"	२४	मतो	मत्तो
१७२	६	येचेव	येचैव
"	२०	नित्युक्तत्वैक	नित्ययुक्तत्वैक
"	२४	स्थितिप्रवृत्तियोः	स्थितिप्रवृत्त्योः
१७७	१	विवतं	विवितं
१८१	२०	मम्	मम
"	२१	यात्त	यात
"	२४	मध्यये	मध्ये
१८२	१०	गुणैव	गुणैः

पृ०	पं०	अशुद्ध	शुद्ध
"	२५	निष्ठस्थित	निष्ठस्थितं
"	"	मूल कारणत्वं	मूल कारणत्वं तस्य
१८४	५	पराणां मंगा	पराणामंगा
१८९	७	हिताद्यप	हिताद्युप
१८५	१६	स्वाभीष्ट	स्वाभीष्टं
"	१७	वाक्यैरुक्ता	वाक्यैरुक्ता
१९०	६	भगवत्प्रत्यानु	भगवत्प्रपत्यानु
"	२१	सिद्धाच्चा	सिद्धयाच
१९१	२२	नुजायि	नुयायि
१९३	५	मवेति	मेवेति
१९४	१३	धर्मिष्ठग्र	धर्मिष्ठाग्र
"	२१	नृशस्या	नृशंस्या
"	२५	वद्वांजलित्वच्यभावे	वद्वांजलित्वस्याभावे
१९८	३	सर्व	सर्व
१९९	६	गोत्र	गोत्रं
"	१६	शेषण	शेषेण
"	१८	द्विस्थाप	द्विःस्थाप
२०२	४	एवप	एक्यं
"	६	कर्तृत्व	कर्तृत्वं
२०३	११	कीदृशतम्	कीदृशतम्
"	२३	पति	पत्ति
२०४	"	माननां	मानना
"	४	मात्र	मातृ
२०५	५	दष्ट	द्रष्टृ
"	१०	विहारणे	विहारिणे
२०८	१२	यत्किञ्चित्	यत्किञ्चित्
"	२५	छेदना	छेदन
"	२६	कर्ता	कर्तृ